

ERDÉLYI ÉVSZÁZADOK
A KOLOZSVÁRI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET ÉVKÖNYVE
V.

Várak, erődök, kastélyok az erdélyi régiségben

**BABEŞ–BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
TÖRTÉNELEM ÉS FILOZÓFIA KAR
MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET**

Szerkesztőbizottság:

Egyed Ákos (az MTA külső tagja, Kolozsvár), Fodor Pál (Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, főigazgató, Budapest), Konrad Gündisch (Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, München), Olga Khavanova (az Orosz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, főmunkatárs, Moszkva), Kiss J. László (Corvinus Egyetem, egyetemi tanár, Budapest), Kósa László (az MTA tagja, Budapest), Kovács András (az MTA külső tagja, Kolozsvár), Monok István (MTA könyvtár, főigazgató, Budapest), Romsics Ignác (az MTA tagja, Budapest; Eszterházy Károly Egyetem, egyetemi tanár)

Főszerkesztő: **Rüsz-Fogarasi Enikő**

Szerkesztőség:

Hunyadi Attila, Lupescu Makó Mária, Nagy Róbert, P. Kovács Klára

Jelen kötetet összeállította és szerkesztette: **P. Kovács Klára**

A szerkesztőség címe:

Magyar Történeti Intézet/Departamentul de Istorie în Limba Maghiară,
400088 Cluj-Napoca, Str. Napoca Nr. 11, erdelyievszazadok@gmail.com

A borító Szathmári Pap Károly: *Kolozsvár (a Fellegvárból)*, az *Erdély képekben* (Kolozsvár, 1843) című művében megjelent színes litográfia felhasználásával készült. A reprodukció őrzési helye: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont (Budapest), Művészettörténeti Intézet Adattára, MKCS-C-I-122/71/2.

Borítóterv: **Várdai Éva**

Nyomdai előkészítés: **Idea Plus, Kolozsvár**

Korrektúra: **Szenkovics Enikő**

Nyomta az **IDEA DESIGN & PRINT**, Kolozsvár, 2021

ISBN: 978-606-8886-58-9

ISSN: 2558-8761

ISSN-L: 2558-8761

E szám megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Communitas Alapítvány támogatta.



ERDÉLYI ÉVSZÁZADOK
A KOLOZSVÁRI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET ÉVKÖNYVE
V.

Várak, erődök, kastélyok az erdélyi régiségben

Egyetemi
Műhely
Kiadó 

Egyetemi Műhely Kiadó
Kolozsvár, 2020

Tartalomjegyzék

Előszó/Preface 9

Várak, erődök, kastélyok az erdélyi régiségben/ Fortresses, Fortifications, Castles in the Erstwhile Transylvania

Kovács András:

Bethlen Gábor fejedelem újonnan előkerült címerköve Fogarasban.

Facebook-bejegyzések margójára

The Recently Found Carved Stone, Bearing Prince Gabriel Bethlen's

Coat of Arms from Făgăraș 13

Gáspár-Barra Szilárd:

A marosnémeti Gyulay-kastély a 19. században

The Gyulay Castle of Mintia in the Nineteenth Century 29

P. Kovács Klára:

A keresdi alsó Bethlen-kastély és előzményei

The Lower Bethlen Castle from Criș and its Premises 53

Kovács Zsolt:

A komlódi Wesselényi-kastély. Adalékok az erdélyi barokk
építészet és szobrászat történetéhez

The Wesselényi Country House from Comlod.

Data on the History of the Transylvanian Baroque Architecture

and Sculpture 75

Sisa József:

„A várak királya” – A vajdahunyadi vár ábrázolásairól

„The King of the Castles” – On the Representations

of Hunedoara Castle 101

Bordás Beáta:

Melka Vince (1834–1911) vadászjelenetei a válaszüti

Bánffy-kastélyban

Hunting Scenes by Vince Melka (1834–1911)

in the Bánffy Country House at Răscruți 123

Toth Szilárd:

Erődrendszerek Erdélyben a második világháborúban

Fortification Systems in Transylvania during World War II 151

Műhely/Workshop

Izsán Csaba:

- Hadiköltségek és darabontok a segesvári városi tanács
1601 és 1604 közötti levelezésében
Military Expenditures and Town Mercenaries in the
Military Correspondence of the Magistrate of Sighişoara
between 1601 and 1604 175

Süli Attila:

- Az anyaországi alakulatok súlya és szerepe az erdélyi
hadszíntéren 1848–49-ben
The Weight and Role of the Homeland Troops on the
Transylvanian Theater of War in 1848–49. 195

Gál Zsófia:

- „Ez az építési eredmény eddigelé páratlanul áll nálunk
a maga nemében.” A kolozsvári Státus-házak története
“This Building Achievement is out-and-outer up to this Point
in this Region.” The History of the Status Houses from Cluj 215

Kovács-Ungvári Rebeka:

- Jakabffy Elemér az Európai Nemzetiségi Kongresszuson
(1925–1936)
Elemér Jakabffy at the Congress of European Nationalities
(1925–1936) 235

Szabó E. István:

- Levéltári adalékok Csíkszereda gazdasági és városfejlesztési
aspektusaihoz 1940–1944 között
Archival Data Contributions to the Urban Development and
Economic Life of Miercurea-Ciuc between 1940 and 1944. 253

Arcél/Profile

Kovács Sándor:

- Jakab Elek, az unitárius történész (1820–1897)
Elek Jakab, the Unitarian Historian (1820–1897) 273

Ősz Sándor Előd:

- Herepei János (1891–1970)
János Herepei (1891–1970) 283

Szilágyi Orsolya:

- Hatvan év a régészet szolgálatában. Megemlékezés Ferenczi Istvánról
(1921–2000)
60 Years in the Service of Archaeology. In Memory of
István Ferenczi (1921–2000) 290

Rüsz-Fogarasi Enikő:

- Péter Katalin (1937–2020)
Katalin Péter (1937–2020) 295

Könyvszemle/Book Review

Balassa M. Iván: „Az egy igaz Istennek és szent fiának Jézus Krisztusnak tiszteletére építettett.” Festett famennyezetek és berendezések az unitárius templomokban. (Kovács András)	301
Gy. Dávid Gyula: Pákei Lajos hagyatéka. Egy századfordulós kolozsvári építész tervrajzai, rajztervei, gyűjteményei. (Kovács András)	305
Gróf Székely László önéletírása. Kiad. Fehér Andrea. (Papp Kinga)	308
Géra Eleonóra: Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726. (György Árpád Botond)	311
Utazási blog a 18. századból. Deé Nagy Anikó: Teleki Sámuel peregrinációs naplója. (Lázok Klára)	316

Krónika/Chronicle

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének 2020. évi tevékenységei (Nagy Róbert)	321
A BBTE, kolozsvári MTI doktori konferenciája (Gál Edina)	323
Doktoranduszaink konferencia-részvétele (Gál Edina)	324
Az online oktatás kihívásai 2020-ban konferencia (Toth Szilárd)	326
Szerzőink	328

Előszó/Preface

A kolozsvári Magyar Történeti Intézet immár ötödik évfolyamához ért évkönyvének kerettémáját az erdélyi várak, kastélyok, különféle erődök és erődrendszerek képezik. Ennek megfelelően az évkönyv tematikus részébe foglalt hét tanulmány különböző korszakokban és szempontok szerint vizsgálja az erdélyi emlékanyagot ezeket az igen látványos emlékeit. Intézetünk oktatója, Toth Szilárd hadtörténeti vonatkozású dolgozata Európa jelenkori erődrendszereinek kontextusában elemzi a második világháborúban kiépült erdélyi erődrendszerek, a Károly-vonal, valamint az Árpád-vonal létesítésének történetét, szerkezetét és hatékonyságát. A többi hat tanulmány művészettörténetek tollából született. Sisa József, a budapesti ELKH Művészettörténeti Intézetének tudományos tanácsadója, az egyik legtöbbet ábrázolt magyarországi vár, a vajdahunyadi együttes történeti ábrázolásait vizsgálja. Ezek elkészítésének célja, a korabeli táj- és épületábrázolási konvenciók, a Hunyadiakhoz kapcsolódó korabeli romantikus eszmék, valamint az éppen születő régészet és műemlékvédelem csak néhány a szerző által felvetett tényezők közül, amelyek az egyes ábrázolások kinézetét és interpretációját meghatározzák. Bethlen Gábor építkezéseinek legszakavatottabb kutatója, Intézetünk emeritus professzora, Kovács András értelmezi a fogarasi várban néhány hónapja előkerült, Bethlen Gábor címeres domborművével díszített faragványtöredéket. A fejedelem pecsétábráira és írott forrásokra hivatkozva datálja a töredéket, ugyanakkor meggyőző elképzelést fogalmaz meg eredeti elhelyezésére és kőfaragóinak kilétére vonatkozóan.

A veszélyesen omladozó, barokk stílusú komlói Wesselényi-kastély történetével és annak kivételesen gazdag heraldikai programot megjelenítő homlokzati domborműveivel foglalkozik Kovács Zsolt, Intézetünk adjunktusa. Mélyreható levéltári, kéziratári és helyszíni kutatásokon alapuló építészettörténeti tanulmányt szentelt Gyulay Lajos marosnémeti klasszicista kastélyának Gáspár-Barra Szilárd, 2018-ban diplomázott hajdani hallgatónk. A marosnémetivel közel egykorú, klasszicizáló-késő barokk keresdi *alsó* Bethlen-kastély építészettörténetét és reneszánsz előzményeit göngyölni fel P. Kovács Klára, Intézetünk oktatója. Bordás Beáta muzeológus tanulmánya a historizáló kastélyok hajdani berendezéséhez szolgál fontos adalékokkal, Melka Vince Válaszútra és más erdélyi kastélyok számára készített vadászjeleneteire koncentrálna.

A *Műhely* rovat tanulmányai immár a kerettémától függetlenül tárgyalnak erdélyi vonatkozású történeti témákat. Süli Attila, a budapesti Hadtörténeti Intézet kutatója az 1848–49-es szabadságharc erdélyi hadszínterén bevetett anyaországi alakulatok összetételét és szerepét taglalja. A következő négy tanulmány a kolozsvári történeti intézetből kikerült fiatal kutatókat és

doktoranduszokat szólaltatja meg: Gál Zsófia új források alapján követi végig a kolozsvári Státus-paloták építéstörténetét a tervezéstől a kivitelezésig; Izsán Csaba a Bocskai-felkelés éveibe kalauzol a segesvári darabontok korabeli helyzetét vizsgálva; Kovács-Ungvári Rebeka Jakabffy Elemér szereplését elemzi a két világháború közötti Nemzetiségi Kongresszusokon, míg Szabó István a csíkszeredai városfejlődés gazdasági vonatkozásait vizsgálja az 1940–1944 közötti időszakban.

Arcél rovatunkban négy jeles történész személyiség emlékének szenteltünk írásokat: Jakab Elek születésének 200. évfordulója alkalmából Kovács Sándor az unitárius egyháztörténeti irodalom szempontjából értékeli Dávid Ferencről írott monumentális művét; Herepei János életpályáját és munkásságát Ősz Sándor Előd összegezte a művelődéstörténész halálának 50. évfordulóján; de megemlékezünk a 20 éve elhunyt Ferenczi István régészről, és nem utolsósorban, évkönyvünk egykori szerkesztőbizottsági tagjáról, a nemrég elhunyt kiváló történészről, Péter Katalinról is.

A kötet öt könyvismertetéssel folytatódik.

A *Krónika* beszámolóí rávilágítanak arra, hogy a 2020. év márciusától beállott, a Covid-19-fertőzés terjedését meggátolandó járványügyi intézkedések az egyetemi életet is megpecsételték, próbára téve a diákságot és tanári kart egyaránt. Szokásos rendezvényeink sora a többnyire online szférába átmenteni próbált legfontosabbakra szorítkozott.

Az indító évfolyam fürdőturizmus súlypontú, majd az ezt követő nemzetközi kapcsolatok történetére, könyvtárakra, illetve a levéltári források hasznosíthatóságára fókuszáló évkönyvek után, jelen számunk tematikus tanulmányblokkja a művészettörténész szakmát hivatott kiemelni, és néhány esettanulmány révén példázni az erdélyi épített örökség vizsgálatának építészettörténeti, hadtörténeti, műemlékvédelmi és emlékezzettörténeti szempontjait, módszereit és jelentőségét.

Bízunk benne, hogy új köntösben megjelenő, gazdagon illusztrált kötetünk nemcsak a történész, hadtörténész, művészettörténész szakemberek, hanem az erdélyi örökség iránt érdeklődő diákság és nagyközönség tetszését is elnyeri majd.

Kolozsvár, 2020. november 29.

P. Kovács Klára

VÁRAK, ERŐDÖK, KASTÉLYOK
AZ ERDÉLYI RÉGISÉGBEN

FORTRESSES, FORTIFICATIONS, CASTLES
IS THE ERSTWHILE TRANSYLVANIA

Kovács András

Bethlen Gábor fejedelem újonnan előkerült címerköve Fogarasban. Facebook-bejegyzések margójára

The Recently Found Carved Stone, Bearing Prince Gabriel Bethlen's Coat of Arms from Făgăraș

The on-going restoration works of the Făgăraș castle have revealed a carved stone measuring approximately 70 x 100 cm, which bears the fragment of the coat of arms of Gabriel Bethlen, prince of Transylvania (1613–1629). By comparison with the stamps used by the prince one can date the heraldic composition quite accurately between 1618 and 1619. In the afore-mentioned period, written sources attest certain construction works for the enlargement of the residence within the fortress, in the area of the Red-tower. Late renaissance window frames, adorned with ornamental gables were fitted at the second floor of the western wing, erected by Gabriel Bethlen as well as at the same level of the southern wing, towards the loggia built by Balthasar Báthory (1561–1594). The afore-mentioned, late medieval cylindrical tower had been heightened towards the end of the sixteenth century with octagonal storeys topped by an open platform with crenelated parapet. Under prince Gabriel Bethlen the platform was closed and transformed into a “summer chamber” for the prince. A stonemason from Cluj, Stephan Diószegi, carved these frames, as well as the triple window frames of the Red-tower, in Cluj. He must have carved the recently found coat of arms as well, which was set aside presumably around 1639–1640, during the construction of the chapel at the first floor of the palace.

Keywords: princely palace, coat of arms, renaissance architecture, Transylvanian architecture, heraldic representation, princely representation

Fogarasvidék Valer Literat Múzeuma (Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”) Facebook-profiljának¹ július 17-én keltezett bejegyzésében tájainkon szenzációsnak tekinthető régészeti leletről számoltak be. A fogarasi várban fo-

1 <https://www.facebook.com/muzeufagaras/> (Letöltés: 2020. augusztus 25.); az előző bejegyzés információit bővíti a *Făgărașul Tău* honlap július 29-i bejegyzése: <http://fagarasultau.ro/2020/07/29/tuneluri-oase-monede-sticlarie-dar-si-un-blazon-descoperite-la-cetatea-fagarasului/> (Letöltés: 2020. augusztus 25.)

lyó restaurálási munkák során, a külső várudvar csatornázásakor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) kőbe vésett címerének jelentős, mintegy 70 x 100 cm-es téglalapba írható töredékét találták meg (1. kép).



1. kép. Bethlen Gábor címerének töredéke. Fogarasvidéke Múzeum

A bejegyzéshez mellékelt fényképen egy megközelítőleg 140 x 100 cm-es, álló ovális kőlapba vésett domborművű címerkompozíció megközelítőleg egyenes (a fényképezőgép lencsége által némileg torzított) törésvonallal határolt felső felét láthatjuk. A faragvány közepén, szimmetrikusan ívelt, félpálcával szegélyezett csücskös talpú reneszánsz pajzsban az iktári Bethlen család címerének szemben álló, balra tartó nyíllal átlótt nyakú vadlúdjai látszanak egy halmocskán. E pajzs alatt kétoldalt egy-egy eltérő keretelésű, felül karéjok közé fogott ékben záródó pajzsfő töredéke látszik: a címertani jobb oldalon kiterjesztett szárnyú sas balra néző fejét és bal szárnyának két tollát, a címertani bal oldalon pedig egy torony töredékét, a pajzsfőben napot, alább, a jobbra dőlő pajzs bal felső sarkában pedig növekvő holdsarlót látunk. Kétfelől a töredékes pajzsokon ágaskodó elegáns címertani oroszlánok tartják az ép pajzsot felénk eső mellső lábukkal, míg csak helyenként felismerhető másik lábukkal az egész kompozíció fölé lombkoronát emelnek. A címerpajzsokat és az oroszlánokat saját farkába harapó pikkelyes, szárnyas sárkánykígyó gyűrűje veszi körül, feje éppen a korona alá került.

A múzeumi bejegyzés névtelen szerzője a címerkövet Bethlen Gábor fejedelem uralkodási évein belül, a fogarasi palota egyik ajtókeretén fennma-

radt 1627-es, szerinte stukkóból (!) készült Bethlen-címerre, illetve a fejedelem uralkodása alatt emelt harmadik bástya 1625-ös feliratára hivatkozva keletzte az 1620-as évekre.

Körülményeink között, az erdélyi fejedelem címeres emléke esetében kézenfekvőbb módja a keletkezésnek a pénzérmék, illetve a pecsétek címereivel való összevetés.

Bethlen Gábor fejedelem pénzérméi közül leginkább a gyulafehérvári (?) pénzverde közismert, CM vésnökjegyű (?) pompás 1619-es tallérverete révén ismert értékes arany-² és ezüstpénzek³ csoportjával rokonítható a fogarasi címertöredék, de az érmék azonos verőtővel készült címerábrázolásának a részletei lényegében ki is zárják a két darab közelebbi kapcsolatát, azok ugyanis egy alább még szóba kerülő másik címertani koncepcióhoz illenek.

A lelet előképének pontosabb meghatározásában így a fejedelem lenyomatokból rekonstruált pecsét sorozatának a vizsgálatára kell hagyatkoznunk.

A pecsétek értelmezésében az iktári Bethlen család címerének az alakulása is meghatározó. A fejedelem atyja, iktári Bethlen Farkas címerhasználatára nézve századunk elején került napvilágra egy jelentős támpontot kínáló emlék a marosillyei Veres-bástya falkutatása rendjén. A boltzárókő gyanánt alkalmazott, 2002 márciusáig vastag vakolatréteggel borított címeres faragvány 1582-ben készült,⁴ s rajta vágott talpú pajzsban csak az U alakban összeforró, nyállal átlótt két lúdnyakon ülő fejek fordulnak csőrükkel a középen álló latin kereszt szára felé. A kereszt rövid szárán a címer tulajdonosának magyaros elrendezésű B és F névbetűi állnak (2. kép).



2. kép. Bethlen Farkas címere.
Marosillyei boltzárókő (1582)



3. kép. Bethlen Gábor gyűrűspecstéje
(1613. okt. 22. előtt)

2 Huszár: *A fejedelemség pénzverése*. 303., 314. sz.

3 Uo. 371., 401. sz.

4 Karácsony – Kovács Zs.: *A Veres-bástya*. 105–106; 38–39. kép.

Fejedelemmé választásáig Bethlen Gábor a gyűrűspecstjén⁵ e címernek egy olyan változatát használta, melyen a pajzslábat egy nyílpuska ívelt íjrésze határolta, a fegyver ívét osztó puskatus a benne álló nyílveszővel pedig a pajzs közepéig nyúlt (3. kép). A nyílpuska ívén szimmetrikusan szembefordulnak a balra tartó nyíllal átlótt torkú ludak, a pajzsfőben pedig egy koronára (?) emlékeztető ábrázolás lebeg. A címert ezen a pecsétgyűrűn már körbefogta a koronás, gyűrűbe csavarodott testű sárkány is.⁶



4. kép. Bethlen Gábor pecsétje
(Eppel Mihály, 1613)

Az 1613. október 22-én Kolozsvárott megválasztott fejedelem (és felesége?) rangjának és címeinek megfelelő öt, eltérő méretű és funkciójú új pecsétnyomóját Eppel Mihály kolozsvári ötvös készítette nagy sietséggel a fejedelmi udvar november 19-i távozása előtt. Munkája fejében decemberben 36 forintot fizettek a mesternek. A kancellária használatába került nagy⁷ pecsétnyomót (a fejedelemnek ebből a sorozatból még a gyűrűspecstjét⁸ ismerjük) 1613. október 22. utántól 1618. március 6. utánig használták a fejedelmi kancellária kiadványainak hitelesítésére.⁹

A tipárium közvetlen előképe a Kolozsvárról elmenekült Báthory Gábor fejedelem útközben elvesztett s a városi tanács által megváltott pecsétnyomója volt; kompozíciós előképe pedig Báthory Zsigmond fejedelem 1595-ben készült pecsétje lett, melyben a fejedelem családi címerét Erdélynek, valamint vazallusainak, Havaselvének és Moldvának a címerei fogták közre. Ezt a címerkompozíciót formálták át később Bocskai István¹⁰ és Báthory Gábor fe-

5 Lenyomatának rajzos, a számunkra jelenleg elérhetetlen eredetijéről készített reprodukcióját lásd Veress: Bethlen Gábor. 312.

6 A címerszerzés történetére nézve vö. Bojti Veres: A nagy Bethlen Gábor. 25.

7 Külső átmérője 39 mm, a belső 26 mm.

8 Veress: Bethlen Gábor. 338. A pecsétlenyomat Kolozsvárott, 1613. október 27-én kelt, és Dóczy András szatmári kapitányhoz intézett levélen maradt fenn.

9 A pecsétnyomók részletes történetére Kovács A.: Pecsétek; Uő: Despre tiparele; T. Orgona: Pecsétek, reprezentáció.

10 Szemléletes és nagyon tanulságos a címertani eltérések kialakulása szempontjából az a néhány, heraldikai irodalmunkban tudomásom szerint eddig nem értékelt utalás, amit Bocskai Istvának 1606. aug. 24. és okt. 1. között Illésházy Istvánhoz intézett levelei tartalmaznak a fejedelem Bécsben készülő gyűrűspecstjével, -pecsétjeivel (?) kapcsolatban: „Farkas Gergely ha meghozatta léssen az követ arra is legyen gondja kegyelmednek. Az gyűrűk csináltatására is mind az erdélyi s mind magyarországi czímerre, mint szóltunk kegyelmeddel”; „Az gyűrűket mind az

jedelem számára is úgy, hogy a középső pajzsba került családi címert az oldalpajzsokban már csak Erdély címerének a részei fogták közre. Ezeknek a kompozícióknak mindenikén felfedezhető a Zsigmond király által 1408-ban alapított és a Báthory családot biztosan megillető Sárkányrend telamónként (címertartóként) felhasznált jelvénye is.¹¹

Az Eppel-féle, 1613 őszén elkészült és 1613-as évszámot viselő fejedelmi pecsétnyomó nem volt műfajának kiemelkedő alkotása (4. kép). Noha az ötvöscéhbe felvételét kérő legény remekpróbái között is szerepelt egy pecsétgyűrű elkészítése, Eppel tipáriuma számtalan gyarló, sérült lenyomatából ítélve, talán sietős készítéséből adódóan is, címertanilag zsúfolt, technikailag is gyenge minőségű kompozíció volt. Helyettesítésére rendelte meg a fejedelem 1617-ben – akárcsak Bocskai István 1606-ban – az újabb, 1618-tól használni tervezett pecsétnyomót Bécsben. Minthogy az elkészült tipárium félreértések sorozatából adódóan csak nagy késéssel, 1619 elején érkezett meg Erdélybe, a fejedelem leveleit 1618-tól egy másik, az Eppel-féléhez igen hasonló, de már ugyancsak 1618-as évszámot viselő újabbal hitelesítették. A kancellárián ezt a pecsétnyomót 1618. április 10. előttől egészen 1619. május 1-je utánig



5. kép. Bethlen Gábor pecsétje
(Kassai Ötvös Gergely(?), 1618)



6. kép. Bethlen Gábor pecsétje
(Bécsi vésnök munkája, 1618)

hármat, a magunk, az erdélyi és magyarországi címereket metszesse ki, csináltassa és készíttesse el kegyelmed, az erdélyi címerből noha azt kimetszették volt, de nem volt egészen, mert az fél sást, az csillagot és az holdot ki hatták volt belőle, azért kegyelmed arra is vigyázzon reá legyen éppen kimetszve”; „Több gondja között az gyűrűk metszését is ne felejtse el kegyelmed és az Erdély címeréből ne hagyják ki az fél sást, az holdat és csillagot”; „Az kőnek metszését is kérjük kegyelmedet szeretettel, ne felejtse szorgalmaztatni”. Bocskay és Illésházy. 314–315, 318, 323, 338.

11 Lővei: A Sárkányrend emlékei. 157. (Bocskai), 161. (iktári Bethlen, Károlyi); Uő: Uralkodói lovagrendek. 251–263.

használták. Mestere feltételezésünk szerint a gyulafehérvári fejedelmi pénzverőházhoz szerződöttetett, családostól Erdélybe költözött Kassai Ötvös Gergely lehetett. Megfigyelhető rajta, hogy a címertani kompozíció kidolgozója javítani törekedett az előző pecsétnyomó hibáit: növelte a tipárium átmérőjét, csökkentette a mellékpajzsok méretét, ezzel szemben viszont kissé felnagyította Eppel kikoplalt, cicákhoz inkább hasonlító vézna oroszlánjait, a lombkoronát pedig a köriratba emelte (5. kép). Érezhetően arra is törekedett, hogy elvlassza egymástól a kétféle telamónt. A rendelkezésünkre álló lenyomatok összehasonlíthatatlanul jobb plasztikai minősége bizonyítja, hogy sikerült a pecsétnyomó használhatóságán is javítania. 1619. május 28-i keltezésű levélen tűnik fel végül a Bécsben készült jó technikai kivitelezésű, de szintén 1618-as évjelzésű pecsétnyomó, harmadik és utolsó darabjaként az itt bemutatott sorozatnak (6. kép). Ezt a tipáriumot, mely közvetlen rokona a fentebb már emlegetett, 1619-es évszámot viselő érméknek, a fejedelem egészen 1620. március 6-ig, Magyar- és Erdélyországok fejedelmévé (Gabriel, Regnorum Hungariae Transilvaniaeque princeps) választásáig és új titulaturájának megfelelő, az eddig ismertetett tipáriumoktól lényegesen eltérő címerének elkészítéséig használta (1620. március 6. után–1620. augusztus 20.).

Lényegében a fentebb leírt sorozat második, 1618 áprilisa és 1619 májusa között használt pecsétnyomójának lenyomatával egyezik az újonnan felfedezett címerkő plasztikai kompozíciója is. Kisebb különbségként figyelhetünk fel a pecséten domborodó sárkány sokkal karcsúbb, kígyószerűbb testére, nyaka köré hurkolódó farkára, az oldalsó pajzsoknak a középtengelybe került karéjára, a bal oldali pajzs jobb felső sarkában előtűnő napra tekintve is. E kisebb eltérések ellenére is bizonyosra vehető, hogy az általunk vizsgált, azonos koncepciót megtestesítő faragványt szintén az idézett időintervallumban tervezték és rendelték meg.

A három pecsétnyomónak csak kismértékben, lényegében csupán a rövidítésekben tér el egymástól a körirata, ez a második változaton Bethlen Gábor fejedelem titulaturájának megfelelően:

GABRIEL BETLEN D(ei) G(ratia) PRIN(ceps) TRAN(silvaniae) PAR(tium) RE(gni) HVN(gariae) DO(minus) ET SIC(ulorum) CO(mes) – azaz, *Bethlen Gábor Isten kegyelméből Erdély fejedelme, a Magyarországi Részek ura és a székelyek ispánja* címekeket foglalta magába.

A körirat címeivel egyezhetett a domborművű tábla elveszett alsó felébe vésett felirat szövegének a titulaturája is, amit az építkezés tárgyának és idejének jelzése, esetleg a kivitelező várkapitány vagy gondviselő nevét tartalmazó információ egészíthetett ki. Bethlen Gábor általunk ismert építési feliratai közül mindez leginkább az alvinci kastély építését megörökítő 1617. évi felirat szövegezéséhez hasonlíthatott, ott azonban nem maradt fenn (derűlátóan persze úgy is fogalmazhatnánk, hogy ott még nem került elő a hiányzó darab, a felirat első sorát, az építető fejedelem nevét is tartalmazó

címerfaragvány!).¹² Ennek a koncepciónak megfelelően, a középtengely felé hajló oldalsó pajzsoknak a pecsétnyomóétól eltérő iránya azt sugallja, hogy a címerkő általunk nem ismert alsó felében a két nyújtott pajzs lényegében az ovális körvonalaihoz simul, befelé, volutába hajló alsó csúcsuk között található helyet a kőfaragó a feliratnak. Az eddig elmondottak alapján állíthatjuk tehát, hogy a feliratot 1618-ban vagy 1619 első hónapjaiban faraghatták ki magyargyerőmonostori Kemény Boldizsár fogarasi várkapitány (1614–megh. 1630), Kemény János fejedelem atyja idejében.

Milyen építkezésre utalhatott a feliratos emléktábla szövege? Tekintettel arra, hogy a fejedelmi építkezések megvalósítói erdélyi városok céheinek a fejedelmi építkezésekre kirendelt mesterei voltak, a választ is városi számadáskönyvekben, illetve a fejedelmi kancelláriának városi bírókhöz intézett parancsleveleiben kell keresnünk. Noha Brassó és Nagyszében, de Medgyes és Segesvár is közelebb volt Fogarashoz, pillanatnyilag csupán Kolozsvár, illetve Beszterce korabeli anyagának a vonatkozó adataival rendelkezünk.

Fogarasi építkezésekkel kapcsolatban olvasunk¹³ 1617 őszén arról, hogy Pécsi Simon kancellár által Bécsben vásárolt hat berbence¹⁴ ónos pléhet szállítottak Kolozsvárról Fogarasba.¹⁵ Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony parancsával érkeztek azok a fogarasiak, akik az ottani vár toronygombját hozták Kolozsvárra aranyozni.¹⁶ Szeptember végén egy Boier/Boer (Bojér) János nevű fogarasi szolga érkezett, hogy elszállítsa a Diószegi István műhelyében kifaragott kő ablakkereteket. A kolozsvári bíró parancsára azért gazdálkodtak neki, hogy Tordáról (az útjukba eső első postaállomásról) visszaengedje a faragványok szállítására kirendelt 21 kolozsvári ökrösszekeret.¹⁷

A tetőfedésre használt bécsi pléhek és a Diószegi István mester által faragott ablakok után, október elején a fogarasi építkezés gondviselője, „Pallér Opra”, azaz Opra/Opr(e)a pallér érkezett Kolozsvárra, s egy újabb toronygombot hozott aranyozni.¹⁸ Október végén érkezett egy másik fogarasi szolga „öreg”, azaz nagyméretű ablakoknak való keretkövekért, melyeket azután négy szekéren szállítottak az építkezésre.¹⁹

A következő év tavaszán a kolozsvári képirót, valószínűleg Székesfehérvári Képiró István Deákot (aktív: 1615–1648 k.)²⁰ kellett a fejedelem parancsá-

12 Kovács A.: Az alvinci kastély építéstörténetéhez. 11; Uő: *Késő reneszánsz*. 102; Uő: Az alvinci Bethlen–Martinuzzi kastély. 44, 58/66. jegyz.

13 A szerző gyűjtéséből származó adatok először a Kovács, A.: *Construcții patronate* disszertációban kerültek nyilvánosságra; rájuk hivatkozott Sebestyén: *Cetatea Făgărașului*. 110. is. Vö. még Kovács A.: *Fogaras. Várkastély*. 6–7.

14 Ti. ¼ hl-nél kisebb boroshordó, amibe beállították a pléhlemezt-tekerceket. Vö. *Szótörténeti Tár*. S. v. berbence.

15 1617. szept. 4. KvLt Szám, 14a/XVIII. 39.

16 1617. szept. 25. KvLt Szám, 14a/XVIII. 43.

17 1617. szept. 29–okt. 1. KvLt Szám, 14a/XVIII. 43.; KvLt Szám 14a/XVII. 84.

18 1617. okt. 6. KvLt Szám, 14a/XVII. 87.

19 1617. okt. 13–14. KvLt Szám, 14a/XVII. 91–92.

20 Barabás: A kolozsvári képirók. 112.

ra minden *szerszámával* együtt Fogarasba küldeni.²¹ Júliusban 40 darab, ablakkeretbe való keresztkövet vittek, hihetőleg szintén Diószegi István műhelyéből Fogarasba egy tízőkrös szekéren.²² Július végén Váradról hívatta Fogarasba Bethlen Gábor fejedelem az udvari építészét, az észak-itáliai Vernából (Como) származó Giacomo Restit.²³ Tennivalói végeztével az olasz fundáló szeptember végén utazott át ismét Kolozsváron Várad felé menet.²⁴

A vizsgált időintervallumban nagyjából ezek az adatok utalnak fogarasi építkezésekre. Minden töredékeségük ellenére megállapítható, hogy az együttes egy épületrészének átalakítása, esetleg bővítése folyt ott, amelynek során új, ónos pléhvel héjaztak egy kisebb tetőt és aranyozott gombokkal díszítettek két toronysisakot; az új vagy átalakított épület pedig néhány nagyméretű új, valamint több kisebb ablakot kapott, hihetőleg a fejedelem akkoriban Gyulafehérvárott, Váradon, Alvincen és Déván is tevékenykedő északolasz származású építészének tervei szerint. Viszonylag könnyen meghatározható ennek az



7. kép. A Vörös-torony és környezete

építkezésnek a helye is: a fogarasi Vörös-torony alsó szintjei, nagyjából a második emelet magasságáig, egy hengeres, késő középkori toronyhoz tartoznak. Ezt magasították fel, úgy véljük, a Báthory Boldizsár (1561–1594) kivégzésével megszakadt építkezések²⁵ rendjén – a vár külső, reneszánsz védőövének a kiépítésével összefüggésben – két újabb, immár nyolcszögű szinttel, s a megközelítésükre szolgáló csigalépcsővel. A két szintet gerendafödém választotta el, a felső közülük kisebb ágyúk elhelyezésére és a környék megfigyelésére is alkalmas, fogazott mellvédű erkély lett. A sarkokban emelt, mellvédet alkotó, 1350-ben megtört falrészek belső éleit bemélyített faragott pálcák díszítették. Ezt a nyolcszögű ráépítést alakították át „nyári házza” Bethlen Gábor fejede-

21 1618. febr. 28. KvLt Szám, 14b/XXI. 26.; 1618. márc. 1. KvLt Szám, 14b/XVIII. 29.

22 1618. júl. 1. KvLt Szám, 14b/XVIII. 53.

23 1618. júl. 28. KvLt Szám, 14a/XVIII. 64. A rá vonatkozó adatok és szakirodalom összefoglalását lásd Kovács A.: Egy nagyhatású északolasz építész.

24 1618. szept. 29. KvLt Szám, 14b/XXI. 132.

25 Kovács A.: Erdélyi mecénások. 223–225.

lem számára 1617–1618-ban. Leírása a fejedelem halála után, 1632-ben készült leltárban tűnik először a szemünk elé.²⁶ A munkálatok során a toronyerkélyt felfalazták és befedték, a felfalazott lőrészekbe (az eredeti pártázatot alkotó kváderfalazat körvonalai kívül és belül egyaránt megfigyelhetők az ablakzáróradékok vállvonalában) pedig a kolozsvári Diószegi István által faragott, négy ökrösszekéren Fogarasba szállított „öreg” ablakkeretek kerültek (7–8. kép). Könnyen meglehet, hogy az a 40 ablakkereszt-darab, amit a következő év nyarán egy tízőkrös szekérre pakolva indítottak Fogarasba, szintén ehhez a nyolc, nagyméretű hármás ikerablakhoz tartozott.²⁷ Tény, hogy az így elkészült toronyhelyiség ma már nagyon megviseltnek látszó, lépcsőzetes lemezek közé fogott pálcával alakított profilú belső párkányán az építkezés évére utaló hosszabb felirat meglehetősen igénytelenül, talán emlékeztetőként kőbe (?), vakolatba (?) karcolt [...] DI. 1617. [...] töredéke betűzhető ki. A leltárakból kiderül, hogy a csigalépcső fölött emelkedő, aranyozott gombbal és szélzászlóval díszített csúcsú kisebb tornyocskába már akkor óra és a vár belső életének ritmusát szabályozó harangocska is került. Valószínű tehát, hogy a kolozsvári képiró feladata éppen az óra számlapjának a megfestése volt, de gyanítható, hogy nem lehetett tőle idegen a toronynak azóta megkülönböztető nevet adó, „vörös” jelző sem, minthogy a bádóg héjazás kizárta a cserepezést²⁸ és a cserepek



8. kép. Bethlen Gábor egykori felső nyári háza (1979)

26 Prodan et al.: *Urbariile*. 171–172.

27 Kovács A.: *Késő reneszánsz*. 89–90.

28 Prodan et al.: *Urbariile*. 408.

színéből adódó elnevezést.²⁹ Elképzelhető továbbá, hogy ő festette ki az általunk vizsgált címerkövet is.

Nehezebben azonosíthatjuk a mai épületen a 21 ökrösszekérre pakolt, de kisebb méretű ablakkereteket. Míg a torony előbb említett alsóbb, nyolcszögű szintjének az ablakai még a 16. század végéről származhatnak, elméletileg a Vörös-toronyban található nyugati és déli szárny emeleti sorának háromszögű oromzatos ablakaira kellene gondolnunk velük kapcsolatban. Az ottani helyiségeket jelenleg 5-5 oromzatos ablak világítja meg; ezek az ablakformák stilisztikai szempontból illenek is a Bethlen-kor és a Giacomo Resti által tervezett épületek (Alvinc, Gyulafehérvár, Várad, Radnót, Balázsfalva, Déva, Gyergyószárhegy) sorába, persze nem egészen idegenek Báthory Boldizsár korának az építkezéseitől sem.³⁰ 17. századi keltezésük mellett szól mégis, hogy a nyugati szárny meglétét nem tudjuk bizonyítani a 16. század végén, valószínű az is, hogy Bethlen Gábor uralkodása előtt a Vörös-torony elődje és a Fekete-torony közötti nyugati oldalt még csak a középkori várfal zárta. Elképzeléseinknek ellentmondhatnak persze maguk a faragványok: az 1970-es években végbement restaurálás tervezőinek esztétikai igényei ugyanis megkövetelték a homogén ablak sorokat, s nem törekedtek az újonnan faragott és elhelyezett, mára már patinás keretek megkülönböztető jelzésére sem.

A leltárak tanúsága szerint a déli szárny készen állott Báthory Boldizsár idejében, míg a nyugati szárnyban található és Bethlen Gábor reprezentációjához tartozó, szerkezetileg is elkülönülő, 1632-ben még mindig „új palotának” nevezett, köztük a toronyban található fejedelmi hálópázzsal közvetlenül szomszédos „audienciás házat” (a fejedelem „tróntermét”) magába foglaló helyiségsor korábbi létezéséről nincs adatunk (9. kép).³¹ Ezért tűnik elfogadhatónak részletesebb vizsgálat híján is az a feltevés, hogy mindkét szárnyban éppen Bethlen Gábor uralkodásának a szóban forgó éveiben kerültek helyükre ezek az ablakkeretek.

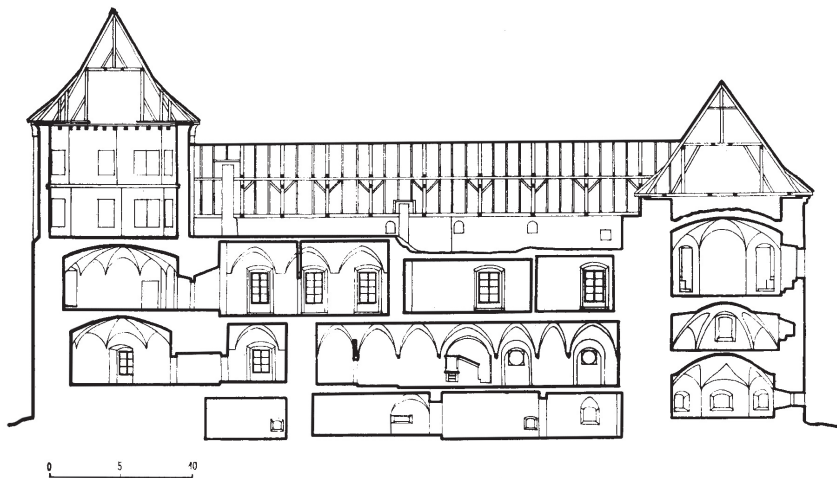
Mínthogy adataink tanúsága szerint a fogarasi építkezések 1617 és 1619 között elkülöníthető szakaszában a Vörös-toronyra és a hozzá kapcsolódó két épületszárny összefüggő második emeleti helyiségsorának a kialakítása volt a cél, elképzelhető, hogy az 1618–1619-ben elhelyezett címeres feliratnak éppen erre az igen költséges építkezésre kellett emlékeztetni. A fogarasi palotának ezen a részén a következő jelentős beavatkozás a nyugati szárny első emeletén, az audienciás ház alatt kialakított kápolnához fűződik, amelyet

29 1619–1620-ban Gyulafehérvárott a székesegyház északnyugati, kisebbik, ún. Csonka-tornyát fedték bádoggal, és – hogy a korábban elkészült, zöldmázás cserepekkel fedett délnyugati toronyhoz hasonlítson – a bádoggal héjazatot zöldre festették; később „kisebbik zöld toronyra” nevezték. Vö. Kovács A.: Bethlen Gábor székvárosa. 644/50. jegyz.; Uő: Az építető fejedelem. 73–74.

30 Kendi Ferenc oromzatos ajtókerete a radnóti ref. templomban (1593), Bethlen Mihály keresdi építkezésének oromzatos ablakkeretei (1598 előtt) aprólékosan kidolgozott díszítőtagozataikkal ütnek el ezektől a sima fogarasi keretektől.

31 Sebestyén: *Cetatea Făgăraşului*. 19–20.

I. Rákóczi György akaratából, a korábban, Bethlen Gábor idején elkészült helyiségek egybenyitásával, boltozásával és új, kör alakú ablakkereteinek³² elhelyezésével, valamint a loggiából nyíló új bejárattal fejeztek be 1639–1640-ben. Úgy vélem tehát, hogy az első vagy még inkább éppen a második emeleti loggia 1639-ben újjáépített vagy átalakított, keskenyebb árkádnílása révén is későbbi átalakítás eredményének tűnő nyugati végén állott eredetileg az általunk vizsgált faragvány, olyan helyen, ahol a címert és feliratát el is olvashatta a kihallgatásra érkezett és az audienciás házba igyekvő látogató.



9. kép. A Vörös-torony és a nyugati szárny metszete

A másik lehetőség, amire szintén ki kell térnünk, már kevésbé valószínű: Háportoni Forró Pál (megh. 1624 k.) a Curtius Rufus-féle Nagy Sándor-életrajz fordítását bevezető, „1619. esztendő karácson havának 18. napján Debrecenben” keltezett s Bethlen Gáborhoz intézett panegyrikosz egyik, erdélyi erődítményekre vonatkozó szakaszában úgy fogalmazott, hogy a fejedelem „legelőször is Fogaras várát nagy erős bástyákkal” erősítette.³³ Fogarasi bástyák építésére utaló adattal azonban ezekből az évekből nem rendelkezünk. 1618-ban ugyanis, éppen a címerkövünk készítésével egy időben indult Erdély legnagyobb méretű olaszbástyáinak az építése, a Föld (Bethlen)-bástyáé Váradon, illetve a fejedelem meg a Szász Egyetem bástyájáé Gyulafehérvárott, melyeket azután 1627 táján fejeztek be; Fogaras jóval kisebb bástyáinak építésére mesterember sem igen kerülhetett volna, így az idézett szerző állítása inkább biztatásnak, az erdélyi fejedelemtől elvárt, s a jövőt illetően kétségtelen-

32 A modern restaurálást megelőző ábrázolásokon feltűnő ablaksorról és jelentőségéről Kovács A.: A dévai udvarház. 145–147; Uő: Arta in Transilvania. 573.

33 Háportoni: *Quintus Curtiusnak*; Makkai (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. 282.

nül jó uralkodóhoz illő, esetleg Mátyás király példájának követésére ösztönző lelkes humanista buzdításnak tekinthető (akárcsak például a gyulafehérvári fejedelmi palota szintén Háportoni Forró Pál által emlegetett „piros márványoszlopokra épített gyönyörűséges folyosói”).³⁴ Azt is állíthatjuk, hogy a viszonylag kisméretű címerkő s a hozzá illő méretű feliratba foglalt információ elveszett volna a fogarasi bástyahomlokzatok akármelyikén is. Nehezen hihető egyébként az is, amit a múzeumi bejegyzés szerzője feltételez, hogy tudniillik az 1632-ben éppen a fogarasi Báthory-bátyán felleltározott, de beépítetlen, három darabból álló címerkőve a fejedelemnek másfél évtizeddel a kifaragása után ne került volna még beépítésre, valószínűbb, hogy a fejedelem által az 1620-as években emelt három fogarasi bástya valamelyikének a címerkőve hanyódott ott.

A közölt fénykép alapján immár magát a faragványt tekintve azt mindenképpen állíthatjuk, hogy a kolozsvári kőfaragók által használt, a város környékén, Kisbácsban, Szucságon, Kolozsmonostoron vagy akár Szászfenesen fejtett puha mészkőből készült, melynek eredeti, sárgásfehér színe csak a kopásokon és a friss törésfelületeken üt el a földben okkeresre színeződött faragott részekről. Kevés és jelentéktelen sérülése alapján talán az is feltételezhető, hogy viszonylag rövid idő telt el elhelyezésétől a kiváltásáig és földbe kerüléséig. Kőfaragójának a személyét hasonló korabeli emlékek hiányában stilisztikai elemzés révén nem határozhatjuk meg, de amennyiben a fentebb felsorolt levéltári adatokra tekintünk, akkor kézenfekvő, hogy mesterét az ablakok készítőjében, a kolozsvári kőfaragó céh legidősebb mesterei egyikében, az 1589-es, új kolozsvári céhlevél keletkezésének idején már aktív Diószegi István személyében keressük. Mestertársával, Molnos Jánossal együtt, kevésel a halála előtt készítette el Gábor fejedelem és a város címerét is egyesítő emléktábláját a kolozsvári Szabók-tornyának (1629).³⁵ Talán e kolozsvári

34 Mikó: *Reneszánsz*. 291.

35 Kovács A.: Őrizz meg. Diószegi István tevékenységére utaló adatok – 1589. márc. 28.: a kőművescéh képviselőiben többedmagával előterjeszti jóváhagyás végett az új céhlevél szövegét (Céhiratok, II/1.); 1599: Tanúskodik „Dragi Ursula Hungara relictá Matthaie Horwat” beírásánál (Polgárkönyv, 97.); 1601. máj. 20.: „Bíró uram akarattjából adtam Diozeghi Istvánnak, hogy az püspök (ti. Várfalvi Kósa János unitárius püspök – 1597. dec. 14–1601. jan. 3. – KA) kopersóját megcsinálta fl. 5.” KvSzám, 9/XVI. 36. Pakó László szíves közlése; az 1601–1603 és 1605–1625 között fennmaradt tanácslistákon százférfi (KvTanJk, I/5. 190, 201, 217, 233v, 247; I/6. 4, 24, 46, 60, 74, 92, 128, 147, 168, 188, 205, 227, 247, 266, 286, 305, 340, 378, 394, 425. Pakó László szíves közlése); 1613. jan. 26.: tanúskodik Marosvásárhelyi Zakác Izván beírásakor (Polgárkönyv, 123.); szept. 23.: inasa (?), legénye (?) a városfalon dolgozik (KvLt Szám, 13a/XI. 14.); ápr. 29.: a kőfalon dolgozik (KvLt Szám, 13a/XI. 16.); szept. 30.: a Lakatosok-tornya előtti kőfalon dolgozott (KvLt Szám, 13a/XVI. 550.); 1614. jún. 5–6.: legényét említik (KvLt Szám, 13a/XIX. 139.); jún. 16.: másodmagával Gyulafehérvárra megy (KvLt Szám, 13a/XIX. 55.); júl. 19.: Dévára megy (KvLt Szám 13a/XVIII. 181.); 1616. máj. 3.: Gyulafehérvárra (Kisfaludra) megy (KvLt Szám, 14a/IV. 33. vö. 14a/IV. 28, 77.); 1617. márc. 17.: Pünkösdig Kisbúnon dolgozhat Bethlen Farkas számára (KvLt Fasc. III. 181.); szept. 29–30.: Fogarasba való ablakkereteket farag (KvLt Szám, 14a/XVIII. 43.); okt. 1–2.: nagy ablakkereteket készített Fogaras számára (KvLt Szám, 14a/XVIII. 84.); okt. 13.: szolgálja (legénye) Zeller Ferenc háznál dolgozik (KvSzám, 14a/XVII.

emlékkő elkészítésében is, de befalazásában biztosan részt vett az akkor még legényrendű fia, Diószegi Péter, Sükösd György jelenleg Kolozsvárott őrzött síremlékének (1632) későbbi mestere. Bátran feltételezhető az is, hogy a fejedelem marosillyei szülőházát megjelölő, Gábor fejedelem magyar királyi címerével díszített, id. Bethlen István által 1627-ben állíttatott, szintén Kolozsváron készült, oszlopos és oromzatos, „aranyos” – Bocskai István kolozsvári szülőházának feliratához hasonló – emléktábla is Diószegi mester munkája lehetett.³⁶

Levéltári források

RNL Kv: Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár (Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Cluj, Cluj-Napoca)

- BLt: RNL Kv, fond 587. Beszterce város levéltára (Primăria Orașului Bistrița), I. sorozat (Seria I.)
- KvLt: RNL Kv, fond 584. Kolozsvár város levéltára (Primăria municipiului Cluj)
 - KvLt Priv. – A. Kiváltságlevelek és más iratok (Privilegii și acte), I. Városi kiváltságlevelek (Privilegiile orașului)
 - KvLt Fasc. III. – A. 2. Csomóba rendezett iratok (Acte fasciculate); III. csomó (fascicula III)
 - KvLt KvTanJk – Tanácsülési Jegyzőkönyvek. (Proocoalele Adunării Generale ale Orașului Cluj)
 - KvLt Polgárkönyv – Diversa III/1. *Liber. Decreta huius civitatis*
 - KvLt Szám – Városi számadások (Socotelile orașului)
- Céhiratok: RNL Kv, fond 54. Céhiratok gyűjteménye (Colecția bresle)

Hivatkozott irodalom

Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek.*

Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század.* MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja, Budapest, 1985.

Barabás: A kolozsvári kőfaragók.

Barabás Samu: A kolozsvári kőfaragók czéhszabályai (1618–53). *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 5 (1898) 107–112.

164. Pakó László szíves közlése); 1618. márc. 24.: céhmester. Gyulafehérvárra megy Brassai János mesterrel (KvLt Szám, 14b/XVIII. 37.); 1621. ápr. 5.: az inasa a Közép-Kapun dolgozik 16 dénárért (KvLt Szám, 15b/IX. 237.); 1624. máj. 28.: fiával, szolgájával (ti. legényével) Gyulafehérvárra megy (KvLt Szám, 16/XXIV. 129.); 1625. máj. 11.: Keömjcs Bálint a veje (KvLt Szám, 16/XXXV. 42.); 1629. máj. 2–3.: inasa dolgozik a Szabók-tornán, 24 dénárért (KvLt Szám, 18a/II. 605.); 1629. máj. 2., 4., 9., 11.: fia, „kisebbik fia” a Szabók-tornán dolgozott (KvLt Szám, 18a/II. 605.); 1629. nov. 26.: a Szabók-tornyára illesztett 6 ft-os címerkövet Molnos Jánossal együtt faragta (KvLt Szám, 18a/II. 587.); vö. még Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek.* 69–70.

36 Kovács A.: A marosillyei kastély történetéről; Kovács A. et al. (szerk.): *A Veres-bástya.* 18–19; Uő: Szülőház. 255.

Kovács András

Bocskay és Illésházy.

Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Közli Szilágyi Sándor. *Történelmi Tár*, 1 (1878) 2. sz. II. közlemény. 273–338.

Bojti Veres: A nagy Bethlen Gábor.

Bojti Veres Gáspár: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. In: Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. Magyar Helikon, Budapest, 1980. 25–66.

Szótörténeti Tár.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Anyagát gyűjtötte és szerk. Szabó T. Attila. 1. köt. Kriterion, Bukarest, 1976.

Háportoni: *Quintus Curtiusnak*.

Háportoni Forró Pál: *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak ... históriája*. Debrecen, 1619. RMNy 1174. sz.

Huszár: *A fejedelemség pénzverése*.

Huszár Lajos: *Az erdélyi fejedelemség pénzverése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.

Karácsony – Kovács Zs.: A Veres-bástya.

Karácsony István – Kovács Zsolt: A Veres-bástya falkutatásáról. In: Kovács András et al. (szerk.): *A marosillyei Veres-bástya*. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 2004. (Erdélyi Művelődéstörténeti Források II.) (<http://mek.oszk.hu/07700/07706/07706.pdf>, letöltés: 2020. augusztus 25.)

Kovács A.: Az alvinci kastély építéstörténetéhez.

Kovács András: Az alvinci kastély építéstörténetéhez. *Utunk*, 19 (1974) január 11. 2. (1315.) sz. 11.

Kovács, A.: *Construcții patronate*.

Kovács, Andrei: *Construcții patronate de Gabriel Bethlen*. Doktori disszertáció tézisei. Cluj, 1984. (Sokszorosítás)

Kovács A.: *Őrizz meg*.

Kovács András: *Őrizz meg bennünket békében, Ūristen!* *Helikon*, 1 (1990) január 5. 1. sz.

Kovács A.: *Fogaras. Várkastély*.

Kovács András: *Fogaras. Várkastély*. Utilitas, Kolozsvár, 1996. (Erdélyi Műemlékek 13.)

Kovács A.: Pecsétek.

Kovács András: Pecsétek vallomása. Bethlen Gábor fejedelem pecségeiről. *Korunk*, III. folyam 12 (2001) 7. sz. 27–37.

Kovács A.: A marosillyei kastély történetéről.

Kovács András: A marosillyei kastély történetéről. Bethlen Gábor fejedelem címere. *Református Szemle*, 95 (2002) 8–20.

Kovács A.: Despre tiparele.

Kovács András: Despre tiparele sigilare ale principelui Gabriel Bethlen. In: Porumb, Marius – Chiriac, Aurel (ed.): *Artă românească. Artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu*. Ed. Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2002. 145–152.

Bethlen Gábor fejedelem újonnan előkerült címerköve...

Kovács A. et al. (szerk.): *A Veres-bástya*.

Kovács András et al. (szerk.): *A marosillyei Veres-bástya*. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 2004. (Erdélyi Művelődéstörténeti Források II.)

Kovács A.: Szülőház.

Kovács András: Szülőház az erdélyi régiségben. A kolozsvári Bocskai István-emléktábla (1606). *Művészettörténeti Értesítő*, 55 (2006) 3–4. sz. 251–257.

Kovács A.: *Késő reneszánsz*.

Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Teleki László Alapítvány–Polis Kiadó, Budapest–Kolozsvár, 2006.

Kovács A.: Egy nagyhatású északolasz építész.

Kovács András: Egy nagyhatású északolasz építész – Giacomo Resti (aktív 1600 után – megh. 1637). *Korunk*, III. folyam 19 (2008) 7. sz. 52–59.

Kovács A.: A dévai udvarház.

Kovács András: A dévai fejedelmi udvarház a 17. század közepén. In: Bubryák Orsolya (szerk.): *„Ez a világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–Gondolat Kiadó, Budapest, 2010. 143–152.

Kovács A.: Bethlen Gábor székvárosa.

Kovács András: Bethlen Gábor fejedelem és székvárosa. In: Dáné Veronka et al. (szerk.): *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014. 635–647.

Kovács A.: Az építtető fejedelem.

Kovács András: Az építtető fejedelem. In: Kiss Erika – Oborni Teréz (szerk.): *A kód Bethlen 1613*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2014. 73–80.

Kovács A.: Arta în Transilvania.

Kovács András: Arta în Transilvania în secolele XVI-XVII. In: Theodorescu, Răzvan – Porumb, Marius (ed.): *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*. 1. köt. Ed. Academiei Române–Mega, București–Cluj, 2018. (Civilizația Românească 10.) 567–648.

Kovács A.: Az alvinci Bethlen–Martinuzzi kastély.

Kovács András: Az alvinci Bethlen–Martinuzzi kastély. *In Situ. A Teleki László Alapítvány folyóirata*, 1 (2020) 1. sz. 35–60.

Kovács A.: Erdélyi mecénások.

Kovács András: Erdélyi mecénások a 16. századi Európában. In: Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária (szerk.): *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2020. 215–249.

Lővei: A Sárkányrend emlékei.

Lővei Pál: A Sárkányrend fennmaradt emlékei. In: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király udvarában. 1387–1437. Tanulmányok*. 1. köt. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest, 1987. 148–179.

Lővei: Uralkodói lovagrendek.

Lővei Pál: Uralkodói lovagrendek a középkorban különös tekintettel Zsigmond Sárkányrendjére. In: Takács Imre et al. (szerk.): *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kul-*

Kovács András

túra Luxemburgi Zsigmond korában. 1387–1437. Kiállítási katalógus. Szépművészeti Múzeum–Musée national d’histoire et d’art, Budapest–Luxembourg, 2006. 251–263.

Makkai (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete.*

Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete.* Helikon, Budapest, 1980.

Mikó: *Reneszánsz.*

Mikó Árpád: *Reneszánsz.* In: Galavics Géza et al. (szerk.): *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig.* Corvina, Budapest, 2001. 212–316.

Prodan et al.: *Urbariile.*

Prodan, David – Ursuțiu, Liviu – Ursuțiu, Maria (ed.): *Urbariile Țării Făgărașului.* 1. köt. 1601–1650. Ed. Acad. RSR, București, 1970.

RMNy

Régi magyarországi nyomtatványok. 2. köt. Összeáll. Holl Béla – Heltai János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

Sebestyén: *Cetatea Făgărașului.*

Sebestyén, Gheorghe: *Cetatea Făgărașului.* Ed. Tehnică, București, 1992.

T. Orgona: *Pecsétek, reprezentáció.*

T. Orgona Angelika: *Pecsétek a fejedelmi reprezentáció szolgálatában.* In: Kiss Erika – Oborni Teréz (szerk.): *A kód Bethlen 1613.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2014. 23–29.

Veress: *Bethlen Gábor.*

Veress Endre: *Bethlen Gábor fejedelem ifjúsága.* *Erdélyi Múzeum*, 9 (1914) 5. sz. 285–311.

Képjegyzék

1. kép. Bethlen Gábor címerének töredéke. Fogarasvidéke Múzeum. <https://www.facebook.com/muzeufogaras/photos/a.228684490578989/3093879977392745/> (Letöltés: 2020. augusztus 20.)
2. kép. Bethlen Farkas címere. Boltzárókő. 1582. Marosillye. Kovács András felvétele
3. kép. Bethlen Gábor gyűrűspecstje. 1613. okt. 22. előtt. Veress: Bethlen Gábor. 312. után.
4. kép. Bethlen Gábor pecstje. 1613. Eppel Mihály. KvLt Priv., Fasc. B. nr. 7:1615. Használatban: 1613. nov. 22. u.–1618. márc. 6. u. Kovács András felvétele
5. kép. Bethlen Gábor pecstje. 1618. Kassai Ötvös Gergely(?) Külső átm. 42 mm, belső átm. 30 mm. BLt 21: 1618. márc. 10. (régi jelzet), Fogaras. Használatban: 1618. ápr. 10. e.–1619. máj. 1. u. Kovács András felvétele
6. kép. Bethlen Gábor pecstje. 1618. Bécsi vésnök munkája. Külső átm. 52 mm, belső átm. 38 mm. Lelőhely: KvLt Fasc. III. 45/1619. V. 28. Használatban: 1619. máj. 28–1620. márc. 6. u. Kovács András felvétele
7. kép. Fogaras. A Vörös-torony és környezete. 2009. Pakó László felvétele
8. kép. Fogaras. Bethlen Gábor egykori felső nyári háza. 1979. Kovács András felvétele
9. kép. A Vörös-torony és a nyugati szárny metszete. 1960. Gh. Sebestyén után

Gáspár-Barra Szilárd

A marosnémeti Gyulay-kastély a 19. században

The Gyulay Castle of Mintia in the Nineteenth Century

The present study aimed to explore the nineteenth century construction history of the Gyulay Castle in Mintia. In the 1830s Lajos Gyulay built a new manor house in a neoclassical style on the foundations of the former seventeenth-century Renaissance castle. Its clean neoclassical style and state-of-the-art facilities made the building a unique piece of nineteenth-century Transylvanian architecture. In my study, I reveal the process of construction, based on the owner's notes, focusing on how it fits into similar initiatives of the time. Then I follow the further fate of the castle in the nineteenth century, mentioning the repairs being done on the castle after its partial ruin in 1849 and smaller works ordered by the next owner, Count Géza Kuun. In addition, the designer of the castle, Friedrich Wilhelm Stetter, royal architect and renowned ornithologist comes into focus as well.

Keywords: Gyulay castle, Marosnémeti, Lajos Gyulay, Géza Kuun, Friedrich Wilhelm Stetter, neoclassicism

Bevezető

A marosnémeti Gyulay-kastély Erdély egyik jelentős máig fennmaradt klasszicista kastélya. A 17. századi udvarház átépítése révén létrejött kastély a 19. század elejének legkorszerűbb megoldásait mutatja. Jelentőségét csak növeli, hogy fénykorában, tulajdonosai révén, Hunyad vármegye kulturális és tudományos életének egyik gócpontját képezte. Ennek ellenére építéstörténetéről nem született nagyobb írás, az erdélyi kastélyépítészeti bemutató összefoglaló munkákban megjelenő adatok a datálást és az építész személyét illetően egyaránt kérdéseket vetnek fel. Kutatásommal ezen hiányt igyekeztem pótolni a 19. századi átépítés folyamatát vizsgálva, rekonstruálva az építkezés menetét, bemutatva mestereit, elhelyezve a vállalkozást a korabeli erdélyi kastélyépítészeti történetében.¹

1 E tanulmány *A marosnémeti Gyulay-kastély. Egy klasszicista nemesi rezidencia a Maros-méntén* című szakdolgozatom rövidített, átdolgozott változata. Kutatásomat a Kolozsvári Magyar Egyetemi Intézet és a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. támogatta.

A klasszicista átépítést elrendelő gróf Gyulay Lajos, majd az örökös, gróf Kuun Géza személye révén az épület és az ezt körülvevő, római emlékekkel díszített park már a 19. század végén nevezetes volt. Téglás Gábor *Hunyadvármegyei kalauz* című munkájában ezt írja róla: „A kastélyt 1640-ben Gyulay Ferenc, Várad kapitánya és I. Rákóczi György híres generálisa építtette s gróf Gyulay Lajos 1836-ban renováltatta.”² Később Bíró József is méltatja az erdélyi kastélyépítészetet bemutató összefoglaló művében: egy Stuller nevű építész művének tartja, mely véleménye szerint a kolozsvári iskola jegyeit hordozza, építését pedig az 1830-as év környékére teszi.³ Adatait Zádor Anna és Rados Jenő is átveszi a magyarországi klasszicista építészetet bemutató monográfiában.⁴ Kelemen Lajos is említést tesz az épületről a csákgigorbói kastélyról írt tanulmányában,⁵ a kiadás B. Nagy Margit által írt jegyzeteiben pedig ezt olvashatjuk: „Gyulay Ferenc 1638-ban emeltette Marosnemetiben erősített kastélyát. Évszámát majd kétszáz év után Gyulay Lajos új kastélya építésekor írta fel naplójába.”⁶

Csetri Elek, Gyulay Lajos naplórészleteinek kiadásához írt tanulmányában a kastélynak az építtető életében betöltött fontos szerepére világít rá.⁷ Gyulay feljegyzései alapján leírja, hogy a gróf hogyan tette birtokát mintagazdasággá, kastélyát pedig az erdélyi kulturális élet egyik központjává, egész életében szépítgetve azt. Egy lábjegyzetben beszámol olyan feljegyzésekről, melyek a festési és lakatosmunkákról (Austreicher és Hertenberger mesterek nevét említve), illetve pléhlemezek és mészteljesítéséről adnak számot. Megjegyzi, hogy az építés és a berendezés folyamata a naplófeljegyzések alapján rekonstruálható. A kastély terveit és a kivitelezés irányítását ő már egy Stettner nevű építészhez köti.⁸

A legfrissebben napvilágot látott, az erdélyi kastélyokat bemutató, Bicsok Zoltán – Orbán Zsolt szerzőpáros által jegyzett kötetben azt olvashatjuk, hogy Gyulay Ferenc 1638-ban szerzett birtokán feltehetőleg reneszánsz stílusú udvarházat épített, melyet Gyulay Lajos 1831–34 között építtetett át Stuller tervei alapján, létrehozva Erdély legnagyobb, fürdőszobával elsőként ellátott, klasszicista kastélyát, melyet gyönyörű park vett körül. Az 1848–49-es forradalom során azonban a román felkelők feldúlták az uradalmat, és a kastély károkat szenvedett, melyeket 1851-ben javítottak ki. A kötet röviden ismerteti a kastély további történetét: az öröklés folyamatát, államosítását, a kommunizmus éve alatti hanyatlását, végül a visszaigénylés körülményeit.⁹

2 Téglás: *Hunyadvármegyei kalauz*. 21.

3 Bíró: *Erdélyi kastélyok*. 79.

4 Zádor – Rados: *A klasszicizmus*.

5 Kelemen: A csákgigorbói kastély. 213.

6 Jegyzetek. 240.

7 *Gyulay Lajos naplói*; Gyulay: *Napló*.

8 *Gyulay Lajos naplói*. 29.

9 Bicsok – Orbán: *Isten segedelmével*. 246–248.

A kastélyra vonatkozó irodalom tehát szegényes, ritkán hivatkozik pontos forrásokra, az egyes írásokban közölt adatok nem egyeznek teljesen, a klasszicista átépítés datálása eltér. Kevés információt nyerünk az építés menetéről, mestereiről, valamint az 1849-es dúlás utáni javítási munkálatokról. E kérdések megragadásában elsődleges forrásként Gyulay Lajos naplóköteteihez,¹⁰ valamint egyéb feljegyzéseihez folyamodhatunk, melyek az építés egyes szakaszairól, az építésről, illetve az épület egyes részleteiről is adatokkal szolgálnak. Ezeket egészítik ki a Gyulay–Kuun családi levéltár¹¹ iratai, főképp az építkezés során keletkezett számlák és szerződések. Segítségemre voltak a Hász-Fehér Katalin és munkatársai által közzétett naplók és a Gyulay személyéhez kapcsolódó levelek online kiadása.¹² A kastély 19. század végi, 20. század eleji állapotáról gr. Kuun Gézáné Kemény Vilma könyvében¹³ található igen részletes leírás. Ezekon kívül a levéltárban és a jelenlegi tulajdonosok által őrzött archív képanyagot hasznosítottam.

Az épület leírása

A marosnémeti kastély a település keleti végében található, a Maros közepén. Az épületet több mint öt hektárt felölelő park veszi körül. A kastély körüli díszkertet Gyulay István (1735–1759) hozta létre, majd Gyulay Lajos alakította át angolkertté, melyben a csendes ligetek, lugasok, sétányok és fák külön neveket kaptak. Az angolkert részletes leírását gróf Kuun Gézáné könyvében olvashatjuk.¹⁴ Ide helyezték el ugyanakkor a Gyulay Lajos és Kuun Géza által összegyűjtött római feliratos köveket és faragványokat. Ezeknek Gyulay korából származó ismertetését Lugosi Fodor András könyve nyújtja,¹⁵ egy későbbi leírásuk pedig a Hunyad vármegye történetét bemutató so-

10 Gyulay Lajos – eredetileg mintegy 140 kötetből álló – naplósorozatát jelenleg két intézmény őrzi. A 20. század elején e kötetek az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez tartozó Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtárának kéziratárába kerültek. E kéziratár katalógusában 133 kötetről adnak számot. (Ekkor számozták meg a köteteket és az oldalakat is.) Ismeretlen okokból azonban később itt két különböző gyűjteménybe osztották őket: a 10–25, 27–31, 33–49, 56–77. kötetek az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára Kéziratárában maradtak, míg a 10. kötetet megelőzők, az 50–55., valamint a 78–140. kötetek az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába jutottak. Az 1950-es államosításkor az előbbieket a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kéziratárának kezelésébe kerültek át (jelzetük Ms. 1450), az utóbbiak pedig a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókja Levéltára, 1970-ben pedig az Állami Levéltár (ma Román Nemzeti Levéltár) kolozsvári hivatalának birtokába mentek át a 351-es jelzetű Gyulay–Kuun családi fond részeként (348–385. tételszámok alatt). Ebből kifolyólag a hivatkozások esetében csupán a Román Nemzeti Levéltárban őrzött naplók esetében adok meg levéltári jelzetet is. A naplórészleteket a jelenlegi helyesírási szabályokhoz közelítve közlöm.

11 Gyulay–Kuun Lt.

12 <http://gyulaynaplok.hu/> (Letöltés: 2019. április 23.)

13 Kuun: *Maros-németiben*.

14 Uo. 53–85.

15 Lugosi Fodor: *Gyűjteménye*.

rozat első kötetében található.¹⁶ A leglátványosabb ezen emlékek közül a Pán szobra, illetve egy családi síremlék¹⁷ volt. E római emlékek az elmúlt másfél évszázad során igen megrongálódtak, nagy részüket a 20. század második felében a dévai Dák és Római Civilizáció Múzeumába szállították át. A parkban, a százados fák alatt az egykori kutak 20. századi betonkaváinak maradványait, egy filegóriát, néhány mellékhelyiséget és két kisebb, rendszerváltás utáni gazdasági épületet láthatunk. Közvetlenül a kastély előtt elterülő betonplaccon egy élősövényvel körbevett szökőkút nagyméretű betonmedencéje áll, melyet a 20. század második felében készítettek. Az épület jelenleg a hátsó homlokzata felől közelíthető meg.

A kétszintes kastély alaprajza téglalapba írható, enyhén U alakú, hossz tengelye észak–dél irányú. A homlokzatok két szintjét egy keskeny övpárkány választja el, felül klasszikus tagolású koronázópárkány zárja. Az alsó szintet sávozott vakolat fedi, a felső szintet ablakok és sávozott lizénák tagolják, az épület sarkai armírozottak. A kastély külseje rossz állapotban van, a kékes-szürke vakolat több helyen is lepattogzott.

A főhomlokzatot rizalitok tagolják (1. kép). Az erőteljesen kiugró, széles középrizalit előtt egy faragott kőből épült terasz áll. Ennek két oldalát egykor antik kőoroszlánok díszítették. A homlokzaton végigfutó övpárkány folytatásaként a teraszt is párkány zárja, melyet az elmúlt években állítottak helyre. Az épület középtengelyében egy széles lépcső vezet fel a teraszra. A sarkain erőteljes armírozással ellátott rizalitet hat ión pilaszter tagolja, köztük öt ajtó, melyeknek félköríves záródásait hangsúlyos vállkövekkel és zárókövel ellátott vakolatkeretek emelik ki. A pilaszterekre klasszikus tagolású, egyszerű kiképzésű párkányzat nehezedik. Ennek frízében egykor ez a felirat állt:



1. kép. A kastély főhomlokzata

16 Téglás: *Hunyad vármegye*. 116–118, 137–142.

17 Leírását lásd itt: Cumont: *Neue Funde*. 16–32.

„Épült Gyulay Ferenc alatt: MDCXLI-ben. Megújult Gyulay Lajos alatt: MDCCCXXXIV-ben.”¹⁸ Ezt valószínűleg a szocializmus éveiben, a kastély államosítása után távolították el. A párkányzat felett öt faltükrrel tagolt atika magasodik. A középrizalit homlokzata az épület külsejének egyetlen renovált szakasza, ezért jelenleg színvilágában is elüt az épület többi elemétől. A rizalit oldalfalain (melyekre a renoválás nem terjedt ki) félköríves ablakok nyílnak, frízét pedig szellőzőnyílások törik át.

A timpanonnal kiemelt sarokrizalitok alsó szintjét négyszögletes szellőzőablakok törik át. Sávozott vakolattal látták el a felső szintet. Közepén, simára vakolt faltükrben egy-egy félköríves záródású ablak áll. Az ablakok vállmagasságában húzódó, keskeny párkány osztja a faltükr felületét.

A közép- és sarokrizalitok közti szakaszokon háromszög oromzattal ellátott, egyenes záródású ablakok két-két tengelyt határoznak meg. Az alsó szinten itt is kisebb szellőzőablakok, a frízben hármásával csoportosított szellőzőnyílások láthatók.

A keleti homlokzat síkjából két háromszög oromzattal kiemelt sarokrizalit ugrik ki (2. kép). A rizalitok közti homlokzatszakaszt egy kilencnyílású árkádsor határozza meg. A kiemelt záróköves vakolatkerettel ellátott, félköríves árkádok párkányfejezetes pillérekre támaszkodnak, közöttük falazott mellvéd húzódik. Az árkádsor mögötti folyosóra egy igen rossz állapotban lévő kőlépcső vezet fel a homlokzat középtengelyében. Az alsó szinten egy hasonló fo-



2. kép. A kastély keleti homlokzata

18 Kuun: *Maros-németiben*. 37–38. A grófné itt stukkófeliratról számol be, a Nagy Sámuel kolozsvári kőfaragó árajánlata (Gyulay–Kuun Lt, 51. dosszié, fol. 86.) és elszámolása (Gyulay–Kuun Lt, 51. dosszié, fol. 62.) alapján azonban egyértelműen kitűnik, hogy a feliratot kőbe faragták. E feliratról más források is tanúskodnak: Gyulay Lajos 18. naplókötetének 144. oldalán ezt olvashatjuk: „(...) sokan igen szerény felírásnak találják mit házamra tétettem, ti. Épült Gyulai Ferentz alatt 1641ben megújult Gyulai Lajos alatt 1834-ben.” Továbbá egy datálatlan fénykép is tanúskodik erről (7. kép). A fénykép rossz minősége miatt a felirat nehezen olvasható, egyértelműen megállapítható azonban, hogy az évszámot római számokkal írták.

lyosót alakítottak ki, itt viszont árkádsor helyett egy szegmensíves nyílásokkal áttört fal húzódik, a folyosó megközelítését pedig a szélső tengelyekben nyíló ajtók biztosítják.

A sarokrizalitok alsó szintjét három-három egyenes záródású ablak nyitja meg. A felső szintet sávozott lizénák közé foglalt, három-három félköríves záródású ablak töri át. Az ablakok vakolatkereteit párkányfejezetes pilaszterekről induló, kiemelt záróköves, tagolt vakolatívek alkotják. Az ablakok köténymezeje mélyített, szemöldökmezejüket pedig fehérre meszelt tükör díszíti. Az ablaktengelyek keskenyebb tengelyekkel váltakoznak, amelyeket félköríves záródású falfülkék és mélyített medalionok díszítenek. A rizalitok háromszögű oromzatát egy-egy félkör alakú nyílás töri át. A bal oldali rizalit belső oldalfalán, az alsó szinten egy egészen kisméretű, a felsőn pedig egy nagy ablak van. A jobb oldali rizalit oldalfalán, mindkét szinten két-két vakablak figyelhető meg. A koronázópárkány frízét hármásával csoportosított szellőzőnyílások törik át.

A déli homlokzat alsó szintjét négy egyenes záródású ablak töri át, közepén egy ajtó nyílik. A felső szintet sávozott lizénák osztják három tengelyre. A két külső mezőt keskeny párkány osztja ketté, melyet félköríves ablak tör meg. A belső mezőben pedig két félköríves ablakot és egy ajtót láthatunk. A központi tengelyben álló ajtóhoz egy mellvéddel ellátott lépcső vezet. A lépcső bal oldali mellvéd falába a 20. század első felében egy római feliratos követ építettek be.

Az északi homlokzat alsó szintjén három ajtó, illetve egy egyenes záródású ablak nyílik. A felső szintet napjainkban sávozott lizénák osztják négy tengelyre, amelyek félköríves ablakokat fognak közre. Jobbról a három ablak helyén eredetileg a teljes emeletmagasságban ablak nyílt, melyet 1906-ban építettek át (3. kép).¹⁹



3. kép. A kastély az északi homlokzat átalakítása előtt

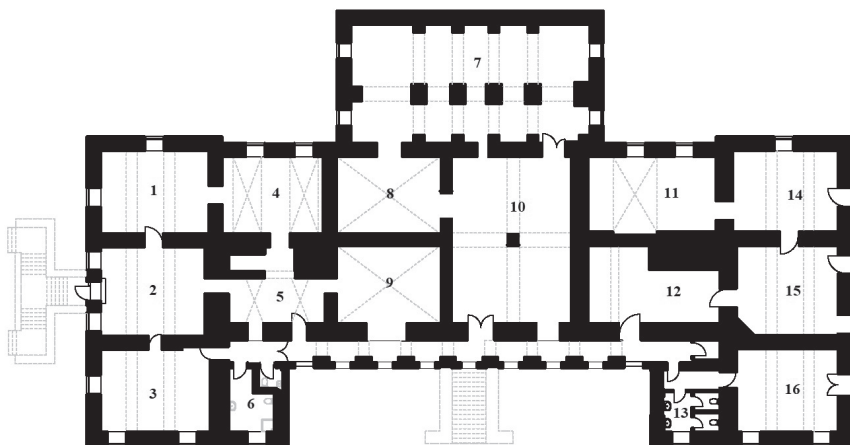
19 Kuun: *Maros-németiben*. 39–40.

Az épületet bádogborítású nyeregtető fedí. Eredetileg minden nyílászárót zsalugáterrel láttak el, ám ezeket a 20. század második felében eltávolították.

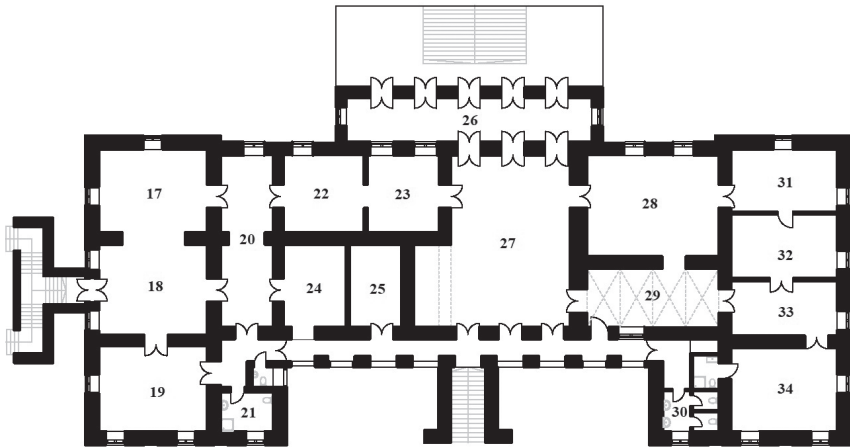
A belső tér beosztása az idők folyamán többször módosult, a felső szint esetében viszont, Kemény Vilma leírása alapján, jól átlátható a termek elrendezése. E leírás papírra vetésének pillanatáig csak az északi termet alakították át, ám ennek korábbi állapotáról is tudósít a bárónő. Így könyve segítségével rekonstruálható a szint eredeti beosztása, még ha nem is tükrözi teljes mértékben a termek eredeti rendeltetését. Az alsó szintről viszont csak néhány adatot találunk, az itt lévő helyiségeket raktározásra, illetve a cselédek elszállásolására használták, így a pontos leírásuk a bárónő számára nem volt annyira lényeges. A későbbiekben ugyanakkor itt több átalakítás is történt.

Saját leírásomban a jelenlegi állapotot örökítem meg, ahol azonban módomban áll, a korábbi, 19. századi állapotra és funkcióra is utalok. A követhetőség kedvéért a termek alaprajzon feltüntetett számozását is jelölöm zárójelben (4–5. kép).

Az alsó szinten észak–dél irányban két párhuzamos teremsor található, melyek között azonban nincs minden esetben közvetlen átjárás. Az épület közepén, de a főtengeletől kicsit eltolódva, a két traktust egyesítve egy nagyobb helyiséget alakítottak ki. A két teremsor által meghatározott téglalap alakú tömbhöz csatlakozik a két keleti rizalit alsó szintje, illetve a nyugati oldalon lévő terasz alatti terem. E szinten minden faajtót vasajtóra cseréltek. A termek java része ma raktározásra szolgál.



4. kép. Az alsó szint alaprajza



5. kép. A felső szint alaprajza

E szint leglátványosabb és legméretesebb terme (10) az épület hozzávetőleges központjában áll. Ez a keleti homlokzat folyosójáról közelíthető meg. A helyiség közepén egy vastos, négyzetes keresztmetszetű falazott pillér áll, mely négy élkereszt-boltozattal ellátott boltszakaszra osztja a termet. A bejáratú ajtóval szemközti falon a 17. századi épületből fennmaradt falszakaszban egy méretes lőrés tátong, a tőle jobbra nyíló ajtó a főhomlokzat terasza alatti terembe vezet. További ajtók az északi, illetve déli falon is nyílnak, ez utóbbi mögött viszont egy vakolatlan téglafal áll. A nyugati homlokzat terasza alatt húzódó, csehsüveg-boltozatos terem (7) közepén négy szedett élű, négyszög keresztmetszetű pillér áll, melyekre félkörös hevederívek nehezednek. A felső szint lépcsői alatt lévő hevederívek aszimmetrikusak, nyugati irányba jobban lejtnek.

A központi tömb déli termeit (4, 5, 8, 9) élkereszt boltozatok borítják, jelenleg raktározásra szolgálnak. Az északi termek (11, 12) síkmennyezettel, illetve fiókos dongával vannak ellátva, falaikon modern mozaikburkolattal találkozunk. A 11-es számú terem egyik falát pedig teljesen beborítja egy fákkal és gémeskúttal jellemzett, napsütötte tájat megjelenítő, „LIBA / 79 XII 06” szignóval ellátott mozaik.

Az oldalsó szárnyakban kelet–nyugat irányú tengelyre fűzött termek sorakoznak, amelyeket két-két hevederívvel erősített dongák borítanak. Két északi szoba esetében (15, 16) a hevederívek éleit stukkóval emelték ki, közepükön pedig egy-egy medalliont alakítottak ki.

Az oldalszárnyakon észlelhetünk leginkább a 20. század második felében, a 21. század elején keletkezett változásokat. A bárnak és lakószobának berendezett délkeleti termekben (2, 3) téglát utánzó falburkolatot, az észak-

nyugati sarokszobában pedig mozaikburkolatot láthatunk. Mindkét szárnyban a keleti rizalitok belső sarkaiban mosdókat alakítottak ki.

Kérdéses, hogy az alsó szinten eredetileg hol volt a fürdőszoba. Kemény Vilma leírásában ezt találjuk: „földszint[en] pedig a cselédszobákon kívül volt a fürdőszoba, melyet kedves vendégünk, báró Flotowné, szül. Henning grófnő, szépen kifestett úgy, mintha lugas lenne. Azután jött a kancellária és még egy vendégszoba, melyet Flotowné szintén kifestett, leánya pedig, a szép Tilda, három angyalt festett oda medaillonokban. Ezekben a szobákban nagyon szép boltívek vannak, és jól festette az ívekre kék színben a Zwiebel²⁰ mintát. 1894 őszén Keller Ottó prágai egyetemi tanárt meghívtuk néhány hétre családostól Maros-Németibe. Ez alkalommal a két fiatal Kellert a Flotow-szobába szállásoltam. Szerették a szép szobát, mely egyenesen a kertbe nyílt”.²¹ A Flotow-szoba ezek szerint az északkeleti sarokszoba vagy az északi szárny közepe szobája lehetett, a fürdőszoba pedig ennek közelében volt.

A felső szint beosztása az alsóéhoz hasonló. Az észak–dél tengelyen itt is két párhuzamos szobasor fut, melyek helyiségei eredetileg enfiládot alkottak (ma ez már csak a nyugati szobasorról mondható el), középen pedig az épület teljes szélességét átfogó díszterem egyesíti a két traktust. A központi szárnyban e két teremsorral párhuzamosan keleten a homlokzati folyosó, nyugaton pedig egy nyújtott előcsarnok fut. Az oldalszárnyakon a rizalitok termei az enfiládhoz kapcsolódnak, de kelet–nyugat irányban egy-egy új tengelyt is képeznek.

A felső szint majdnem valamennyi szobája síkmennyezetes és parkettázott. Napjainkban vendégek elszállásolására használják őket. Berendezésük többnyire ágyakból és néhány székből áll (illetve fűtőtestekből), az eredeti berendezésből semmi nem maradt meg a kastélyban.

A főhomlokzat irányából belépve egy előcsarnokba (26) jutunk, melynek északi és déli falát ablakokkal nyitották meg. Innen három ajtó vezet a hajdani „nagy ebédlőbe” (27), melyet jelenleg előadóteremként használnak. Ezen impozáns terem keleti végében három félköríves üvegajtó vezet a keleti nyitott folyosóra. A terem délkeleti sarkában a kandalló fülkéje található, melyben vitrint alakítottak ki, a fülke közepén pedig egy díszkandalló áll. A díszteremtől északra esik a felső szint egyetlen élkereszt boltozattal fedett szobája (29). A boltszakaszok éleit vakolattal emelték ki, a boltozat közepén pedig egy téglalap alakú, rövidebb oldalain félkörívvel zárt kartust alakítottak ki. Ebben egykor a G. D. F. G. (Generosus Dominus Franciscus Gyulay) betűk, a reneszánsz kastély építetőjének iniciáléi kaptak helyet, az 1830-as években folyó átépítéskor viszont ezeket eltávolították.²² Szintén a díszterem északi szomszédságában található az egykori „vörös szalon” (28).

20 Ti. a 18. századi német porcelánművészetben elterjedt, jellegzetes, fehér alapon kék mintákból festett dekorációt.

21 Kuun: *Maros-németiben*. 48.

22 Uo. 37–38.

A díszteremtől délre a „kék szobát” találjuk, melyet a 20. században két helyiségre osztottak. Az így létrejött első szoba (23) ablakai a nyugati csarnokra nyílnak, a második szobából (22) pedig már közvetlenül a parkra látunk. Szintén a díszterem déli oldalára esik az egykori Zichy-szoba, melyet a 20. század elején Gr. Horváth-Tholdy Rudolf megrövidített, hogy a nagyterembe kandallót építhessen, így megszüntetve a két helyiség közötti átjárhatóságot. Később pedig egy vékony fallal a Zichy-szobát is kettéosztották (24, 25). A központi tömböt a déli szárnyal egy folyosó (20) köti össze, mely két szoba egybenyitásával jött létre. A nyugati oldalon Kuun Géza dolgozószobája állt, középen egy előszoba, a folyosó keleti végében pedig, ahol jelenleg a mellék-helyiségek (21) vannak, egy csigalépcső vezetett az alsó szintre. A déli szárnyat három szoba alkotta: a keleti sarokban az egykori „képes szoba” (19), középen a pipázó (18), nyugaton pedig az egykori hálószoba (17).

Az északi szárny keleti sarkán eredetileg is egy vendégszoba volt (34). Déli irányba pedig a hozzá csatlakozó mosdót (30) találjuk. Ezen oldal-szárny további három helyisége (31, 32, 33) eredetileg egy teret alkotott, ez volt az úgynevezett veranda, melynek északi falán három hatalmas ablak biztosította a Marosra néző kilátást. Csak Kuun Géza halála után osztották háromba a termet, az egykori óriásablakok helyét pedig három félköríves záródású ablak vette át.

Ezen impozáns épületnek természetesen a berendezése is figyelemre méltó volt. A luxusbútorok mellett több ezer könyv, tudományos és egyéb célokat szolgáló gyűjtemények, érdekes tárgyak, régészeti leletek, festmények, hangszerek (zeneszekrény) kaptak helyet a kastélyban. Ezek egy része az Erdélyi Múzeum-Egyesület és egyéb közművelődési egyesületek tulajdonába került, sok tárgynak viszont nyoma veszett vagy elpusztult. Az eddigi kutatás során nem került elő olyan leltár, mely a Gyulay Lajos korabeli berendezést tételesen felsorolná, csak a naplókötetekben olvasható utalások pótolják némileg e hiányt. Kemény Vilma leírása ugyanakkor a teljes berendezésre is kiterjed, melynek nagy része a korábbi tulajdonos idejéből származik. A berendezés ismertetésébe nem bocsátkozom e tanulmányban, mindazonáltal kiemelendő az egykor mintegy 80 képet tartalmazó családi portrégyűjtemény, melynek több darabja ma a Kolozsvári Unitárius Püspökség Portrégálériájában található.

Építéstörténet

Feltehetően már a középkorban állt Marosnémetiben egy birtokközpontként szolgáló épület.²³ Az első, források alapján ismert kastélyt Gyulay Ferenc dévai várkapitány építtette 1640 körül, 1638-ban szerzett birtokán. Gyulay Lajos naplóbejegyzéseiben az 1641-es dátumot említi az építés éveként, s lévén

23 Bicsok – Orbán: *Isten segedelmével*. 246.

hogy őrizte elődje levelezését, illetve a család közép- és kora újkori iratait,²⁴ az adat nem állhat távol a valóságtól.

A 17. századi épületről kevés információval rendelkezünk. Biró József szerint a marosnémeti udvarház alaprajza eltért a 16–17. század kastélyainak általános elrendezésétől.²⁵ Nem ismeretes azonban, miként jutott ezen megállapításra.

Kemény Vilma szerint az épületnek négy bástyája volt.²⁶ Gyulay kilenc szobáról számol be,²⁷ továbbá azt írja, hogy: „pincéi, sok falai és egy egész bolt a felső emeletben megmaradtak a réginek, így a régi szobák elosztásai és nagysága az, mi elébb volt, csak hogy magasabbak”.²⁸ Az első katonai felmérés²⁹ során, 1769–1773 között készült térképen a kastélyt egy téglalap jelöli. Mindezen adatokat összevetve az épület legutóbbi felmérése során készült alaprajzával, figyelembe véve a falvastagságokat, a boltozattípusokat, illetve az alsó szinten megmaradt lőrést, feltételezhető, hogy Biró hipotézisével ellentétben, a korábbi épület téglalap alakú volt, sarkain szögletes tornyokkal, és minden bizonynyal a mai kastély központi részét foglalta magába.

Az udvarház építtetőjének fia, az ifjabb Ferenc 1694-ben bárói, majd 1701-ben grófi rangot szerzett.³⁰ A birtok és az udvarház a továbbiakban a marosnémeti és nádaskai gróf Gyulay család tulajdona maradt. Arról, hogy a kastélyon a 19. századig milyen átalakításokat végeztek, nincsenek adataink.

Gyulay Lajos 1818-ban lett a kastély és az uradalom birtokosa.³¹ Az ifjú gróf birtokára korszerű munkaeszközöket hozatott, gyümölcsöst és szőlőst telepített, melegházat és malmot építtetett, ipari fejlesztéseket tervezett.³² 1831 és 1836 között a már rossz állapotban lévő kastélyt klasszicizáló stílusban átépítette. A tervek elkészítésére és az építkezés irányítására a bécsi származású építész, Friedrich Wilhelm Stettert kérte fel.³³

A tervezés folyamatáról nem maradtak fenn adatok, Stetter tervrajzait nem ismerjük. Gyulay Lajos 12. naplókötetének 74. oldalán van viszont egy kis rajz (6. kép), mely a kastély alaprajzára emlékeztet. E rajzon nincsenek rizalitok, a főhomlokzati terasz sincs feltüntetve, a déli szárny pedig hosszabb, így e felületes alaprajzi vázlat készültkor (1831. május 16.) a terv még nem volt kikristályosodva. Nem tudni, Gyulay milyen előképeket használt. Könyvjegyzéke³⁴ alapján rendelkezett John Soane: *Sketches in Arhitecture*³⁵ című munká-

24 Szilágyi: A marosnémeti levéltárról. 50.

25 Biró: *Erdélyi kastélyok*. 46–47.

26 Kuun: *Maros-németiben*. 37–38.

27 Gyulay: *Maga keze*. 18. köt. 53–54.

28 Uo. 144.

29 <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-transylvania/> (Letöltés: 2019.április 23.)

30 Bicsok – Orbán: *Isten segedelmével*. 241.

31 Kuun: *Gróf Gyulay Lajos*. 76.

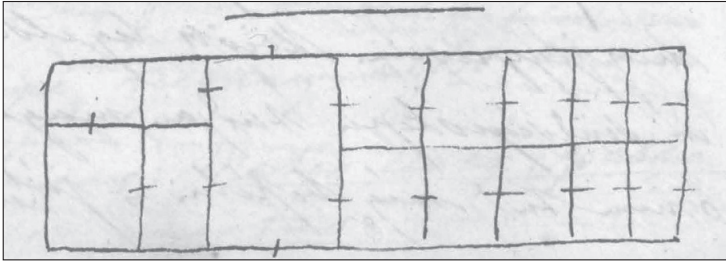
32 Gyulay: *Napló*. 49.

33 Bölöni Farkas Sándor leveleiből. 172.

34 *Gyulay Lajos gr. könyvtárának címjegyzéke*.

35 Soane – Parkyns: *Sketches*.

jának egy 1793-ban kiadott példányával. A kiindulópontot viszont az ebben található kastélytervek nem jelenthették, lévén hogy ezeken az oldalszárnyak alacsonyabbak a központi szárnynál, a homlokzatot tagoló egyenes záródású nyílások, oszlopok és vakolatdíszek pedig sokkal hűvösebb hatást keltenek, mint amit a marosnémeti kastély esetében láthatunk. Gyulay kastélya inkább a Habsburg Birodalom területeire jellemző stílus képviselője.



6. kép. Lehetséges alaprajzi vázlat Gyulay Lajos naplójából

1831 júliusában már folytak az építkezést előkészítő munkálatok, hisz ekkor a gróf az alábbiakat jegyezte fel naplójába: „holnap indulok Szebenbe, de egy hétnél tovább nem távozom házamtól, hol sok építésekben fogtam, melyek lassan haladnak és sokba kerülnek, jó volna a tündérvessző, mely készen egy kastélyt idebájolna, de munka nélkül semmi se megy, és szökés nem igen történik semmiben”.³⁶ A naplóban legközelebb csak a következő év tavaszán tesz említést az építkezésekről.³⁷ Ebben az évben nagyobb összeget (200 ft 18 krajcárt) költött „instrumentumokra”.³⁸ Bár a kőművesek csak a „fundamentum rakásnak” fogtak neki,³⁹ Gyulay már tervezi a felújított épületére való felíratot, ekkor még latin nyelven: „Aedis per G. D. Franciscum Gyulai a(nno) 642 exstructus, renovari sic voluerit C. Ludovicus Gyulai a(nno) 1832”.⁴⁰ Az utóbbi dátum valószínűleg abból adódik, hogy Gyulay korábbra remélte a főhomlokzat elkészültét.

Az építkezésre vonatkozó első szerződések is 1831-ből származnak. A gróf udvarbírója, Uttás József és építésze áprilisban⁴¹ és júniusban⁴² téglavetőket szerződtettek. A téglák igénylése a következő évek szerződéseiben is kimutatható.⁴³

36 Gyulay: *Maga keze*. 12. köt. 83.

37 Uo. 13. köt. 10.

38 Uo. 104.

39 Uo. 15.

40 Uo.

41 Gyulay–Kuun Lt, 51. dosszié, fol. 43.

42 Uo. fol. 44.

43 Uo. fol. 47, 60–60v.



7. kép. A főhomlokzat egykori felirata

További építkezési anyagok beszerzéséről is fennmaradt néhány adat: 1833-ban a vajdahunyadi vashámorban készültek el a „vas kolcsok és kötések”,⁴⁴ illetve nagy mennyiségű fa építőanyagot rendeltek.⁴⁵

A kastélyon kolozsvári kőfaragók és kőművesek dolgoztak, a naplókban, illetve a *Tudni Valók raktára betű szerint. Ne felejts* című kéziratban többször találkozunk szerződtesükről és szállításukról szóló feljegyzésekkel.⁴⁶ A legfontosabb kőfaragómunkákat Nagy Sámuel⁴⁷ és műhelye végezte. A kolozsvári mester 1832 februárjában a hat ión fejezetű pilaszter kifaragását és az épület szegleteire való tíz darab „két felé forduló” párkánykő elkészítését vállalta el. A szerződés⁴⁸ alapján 1832 augusztusáig mindezen munkákat el kellett volna végeznie, a két évvel későbbi szerződés viszont arról tanúskodik, jócskán túllépte a határidőt. Legfeljebb a párkánykövek készültek el, ugyanis ezekről a továbbiakban nem született új egyezség. A mesterrel kötött újabb szerződés és az elszámolás alapján a pilaszterek végül 1834-ben készültek el kolozsvári kőből, a homlokzat párkányára kerülő felirattal egyetemben.⁴⁹ A kastély összes lépcsőjének kifaragását Deák György vállalta el,⁵⁰ aki Deák Andrással dolgozott a kastélynál.⁵¹ A kőművesek közül Böszörményi Sándort és Félix Györgyöt⁵² ismerjük név szerint, akik 1835 novemberéig dolgoztak a kastélyon.⁵³ Az épület falai tehát ekkor már álltak.

44 Uo. fol. 49.

45 Uo. fol. 56.

46 Gyulay: *Maga keze*. 14. köt. 18; 15. köt. 85; 17. köt. 133, 143; Gyulay: *Tudni valók*. 125.

47 Életét és munkásságát lásd: B. Nagy: *Stílusok, művek*. 233.

48 Gyulay–Kuun Lt, 51. dosszié, fol. 46.

49 Uo. fol. 62, 86.

50 Uo. fol. 65.

51 Uo. fol. 75, 91.

52 Uo. fol. 83–83 v.

53 Gyulay: *Maga keze*. 17. köt. 254.

A munkálatok lassabban folytak, mint azt a megrendelő szerette volna, 1834. augusztus 20-án Marosnémetire megérkezve Gyulay ezt írta: „Megérkezém ma reggel ide és a Kis Gloriettebe⁵⁴ szállottam, míg Déván szállást kapnék, három esztendei építés után ott vagyok, hogy a sincs hol lakjam, mert rakják a házam fedelét és így csakhamar végit fogom immár érni a hosszas és költséges építésnek.”⁵⁵ Három nappal később a tető faszerkezete valóban el is készült: „Tegnapelőtt a régi hálószobám új boltozatjának a mesteréjkjét én vertem be, megválik mily tartós lesz, alatta cselédház lesz, a szoba pedig a délnyugati részen a második, ki tudni akarja – tegnap feltevék az ácsok is a koszorút a fedélre, e szerint közelgetünk az építések végéhez, – mind az ék beverés, mind pedig az ácskoszorú borraivalóba került.”⁵⁶ Azt, hogy az ácsmunkát ki végezte, nem jegyzi le, később viszont egy Toni nevű áccsal készítette istállóit, valamint a marosnémeti református templom fedelét.⁵⁷ A templom tornyának építésekor egy Tajcsek Ferenc nevű dévai ácsállért is dolgoztat.⁵⁸ Így feltehetően ők végezték a kastély ácsmunkáit is.

Miután a falakat és a tetőszerkezetet felhúzták, 1836-ban megkezdődhetek az egyéb munkálatok. A lakatosmunkára Hertenberger János kolozsvári mestert⁵⁹ szerződtette 1835-ben, aki a teljes munkát 2500 konvencionális forintért vállalta el. Gyulay később kályhákat is rendelt a mestertől, ezekkel azonban nem lehetett megelégedve, mert visszaküldte őket.⁶⁰ 1838-ban szerződést bontott Hertenbergerrel, és a hátralévő munkát Brill Jakabra⁶¹ bízta.⁶²

A tető borítására szánt pléhet a gróf a szászvárosi Ludwig Krönertől rendelte, illetve vele „dolgoztatta fel”,⁶³ továbbá egy temesvári Pansenberger nevű mestertől is rendelt 20 mázsa feketepléhet.⁶⁴ Az asztalosmunkát egy Zacharides nevű mester végezte.⁶⁵ Az ajtók, ablakok és kövek (!) lefestéséért 1100 konvencionális forintot fizetett Austreichernek, a festéket Nagyszebenből vásárolta.⁶⁶ A parkettázást 1837–1838 között végezte el egy Haller nevű szászsebesi asztalos.⁶⁷ Üvegezésre Ludermüllernek fizetett 1839-ben.⁶⁸ Végül az épület meszelésére is ebben az évben került sor.⁶⁹ Majd az épület bebútorozását is megkezdte, a pitvarba négy karosszéket és négy fallámpát, nyolc

54 Valószínűleg a kastély parkjának egy épülete.

55 Gyulay: *Maga keze*. 16. köt. 41.

56 Uo. 45.

57 Gyulay: *Tudni valók*. 1, 3, 255.

58 Gyulay: *Maga keze*. 127. köt. 8; Gyulay–Kuun Lt, 380. dosszié, fol. 187.

59 Életét és munkásságát lásd: B. Nagy: *Stílusok, művek*. 208.

60 Gyulay: *Tudni valók*. 102.

61 Életét és munkásságát lásd: B. Nagy: *Stílusok, művek*. 190.

62 Gyulay: *Tudni valók*. 102; Gyulay–Kuun Lt, 51. dosszié, fol. 92–93v.

63 Gyulay: *Tudni valók*. 202–203.

64 Uo.

65 Gyulay: *Tudni valók*. 1.

66 Uo. 72.

67 Uo. 201.

68 Uo. 133.

69 Uo. 152.

egymásra rakható asztalt, az ebédlőbe és a teraszra hús székét, a verandára díványt, „virág asztalokat” és zenegépet rendelt,⁷⁰ Konstancia testvére pedig Szászvároson, egy Fogarasi nevű asztalosnál egy almáriumot alkudott számára. A negyvenes években a kastély mellé két istállót és egy üvegházat építtetett Stetterrel, Filler Márton kőműves pallér és Toni ács közreműködésével.⁷¹

Az 1848–49-es szabadságharc idején a román felkelők feldúlták a kastélyt és az uradalmat. A kastély rongálódásait 1851-ben állították helyre. Gyulay Lajos élete folyamán tovább szépítette kastélyát, egyre otthonosabbá téve azt. 1862 májusában például Gros Jákobot szerződtette a főhomlokzati lépcsők „megigazítására”, újrafaragására.⁷² A mester azonban, úgy tűnik, nem végezte el a felvállalt munkát, mivel 1865. november 4-én Giorgio Felicien olasz kőfaragó vette át a feladatot.⁷³ A második katonai felmérés⁷⁴ során, az 1853–1858, illetve 1869–1870 között készült térképszelvényen jól látható a kastély, az azt körülvevő parkkal, istállóval és melegházzal.

Gyulay Lajos 1869-ben bekövetkezett halála után, egyenes ágú leszármazott híján a marosnémeti birtokot húga, gr. Kuun Lászlóné Konstancia örökölte. A grófnő fiára, gr. Kuun Gézára hagyta Marosnémetit. Kuun Géza alatt újra felppezdült a kastélyban az élet, a falusi birtokot neves tudósok, politikusok, értelmiségiek látogatták. A gróf gondosan figyelt az épület karbantartására. 1872-ben Stark Ádám kőművespallérral rakatta be a nyugati homlokzat öt újonnan elkészült ajtáját.⁷⁵ 1873-ban Tajtsek Ferenc építész (sic!) felmérést készített a kastélyon elvégzendő javítási munkálatokról.⁷⁶ Az építész szükségesnek látta a teljes épület újravakolását, a lépcsőfeljárók, a lábazat („czokli kövek”), a terasz falának megigazítását. Mindezen munkálatokat a szükséges anyagokkal együtt 1002 forintra becsülte. Kuun Géza 1873 végén leszerződtette Antonio Gianetti kőfaragót, aki a következő évben megigazította az épület lábazati köveit,⁷⁷ kijavította és lemeszelte a nyugati, illetve a déli lépcsőt.⁷⁸ Az olasz mester egy különleges megbízást is kapott. Meg kellett igazítania a kert Maros felőli kapujának kőfalát, továbbá „kötelezi magát (...) a megnevezett kőkapu kelet és nyugati részein a most közelébe lévő piramis alakú kőoszlopokat odahelyezve, előbb a csorbás részeit egyenlőre faragni, és belé két lámpának lyukat bēfaragni, azután szilárd alapra feltenni, oly magasra, hogy a kőkapu kő fedelénél huszonhárom hüvelykkel magasabban álljon”.⁷⁹ A kastély ajtó- és ablakkeretei java részének újrafestését Lázár Ferdinánd végezte 1880-ban.⁸⁰ 1886-ban újra a nyugati lép-

70 Uo. 19.

71 Uo. 237–238, 255.

72 Gyulay–Kuun Lt, 51. dosszié, fol. 120–120v.

73 Gyulay: *Maga keze*. 121. köt. 196; Gyulay–Kuun Lt, 378. dosszié, fol. 360v.

74 <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-transylvania/> (Letöltés: 2019. június 18.)

75 Gyulay–Kuun Lt, 51. dosszié, fol. 134–134v.

76 Uo. fol. 141.

77 Uo. fol. 143–144.

78 Uo. fol. 150–151.

79 Uo. fol. 145–146.

80 Uo. fol. 156.

csőket igazították, és egy lépcsőfokot kicseréltek, ezúttal Vanze Valentin közreműködésével.⁸¹ 1888-ban a tetőt javították,⁸² illetve villanycsegeleket szereltek az épületbe.⁸³

Kuun Géza halálával (1905) a kastély özvegye, br. Kemény Vilma családjára szállt, és annak unokaöccse, br. Kemény József vette birtokba, két év múltán azonban kénytelen volt eladni. Új tulajdonosai gr. Horváth-Tholdy Rudolf és felesége, gr. Wass Ráchel lettek. Az 1931-ben megözvegyült grófnőt 1944-ben Kolozsváron, az Óváry család házában tisztázatlan körülmények között néhány katona agyonlőtte. Hadifogságba esett fia, gr. Horváth-Tholdy István, hazatérésekor már nem tudta birtokba venni örökségét, a kastélyt és a birtokot államosították. Ezt követően a kastélyt különböző célokra használták, tsz-iroda, bolt, kocsmá, munkásnyaraló működött benne, de az országos tornászválogatott is tartott itt edzőtábort. Ez idő alatt a kastély állapota sokat romlott, több szobáját átalakították, átépítették, új mosdókat alakítottak ki, az ablaktáblákat eltávolították, egyes falait mozaikkal burkolták. 1998-ban a csendőrség kezére került, ami további drasztikus átalakításokat szült. Gr. Horváth-Tholdy István fiának, Horváth-Tholdy Péternek 2007-ben szolgáltatták vissza a kastélyt. Az új tulajdonos és felesége a kastély egyes részeit rendbe tette, a belső tereket az eredeti állapot helyreállításának céljával alakították át.⁸⁴

Az építész

A korábbi szakirodalomban szereplő Stuller név nyilvánvalóan hibás olvasat eredménye, akárcsak a Csetri Elek által leírt Stettner – Gyulay Lajos naplóiban egyértelműen a *Stetter* névalakot használja több alkalommal is. A naplók szövegét további forrásokkal egybevetve egyértelmű, hogy az építész *Friedrich Wilhelm Stetter* (egy forrásokban Frigyes Vilmos) személyével azonos.

A bécsi származású építész 1800 és 1871⁸⁵ között élt. Humán tanulmányokat folytatott, majd a bécsi Képzőművészeti Akadémián hadi építészetet és civil építészetet tanult.⁸⁶

81 Uo. fol. 163.

82 Uo. fol. 165.

83 Uo. fol. 164.

84 Bicsok – Orbán: *Isten segedelmével*. 247–248.

85 A Nagyszombati Természettudományos Intézmény 1872. máj. 4-i közgyűlésének kiadványában (*Verhandlungen und mitteilungen des Siebenbürgischen vereins für naturwissen schaften zu Hermannstadt*) Stetter az elhunytak között méltatják. (https://www.zobodat.at/pdf/VerhMitt-NaturwissHermannstadt_23_0001-0016.pdf, letöltés: 2019. június 18.) Így az Alfred Brehm: *Az állatok világa* című könyvében (<http://mek.oszk.hu/03400/03408/html/762.html>, letöltés: 2019. június 18.) közölt adat, miszerint egy bizonyos Stetter 1874-ben gyűjtött be egy példányt egy denevérfajból, elírás lehet. Ezt az adatot veszi át Mehely Lajos is. Lásd: Mehely: *Magyarország denevéreinek*. 227.

86 Császári Királyi Nagyvárad Tartományi Építészeti Igazgatóság alkalmazottainak 1852-es listája. MNL OL, D 236, általános iratok, 1852, No. 748.

Bölöni Farkas Sándor 1827. május 27-én kelt, Gyulay Lajosnak címzett levele⁸⁷ több érdekes adattal is szolgál személyéről. A szöveg így szól: „Kedves Barátom! Gróf Wasshoz írt leveledben hozzám tett rendelésed szerint, Stetter nevezetű ifjúnak az Aedilis Directióhoz applicatiója iránt beadott írásait kivettem; mely áll 7 darab Folio Delineatióból és 2 darab Testimonium Copiából; az Instantiát nem adták ki. Amint nekem a Director mondja, nem kételkednek ezen Ifjúnak Talentumai iránt, hanem annak, aki itten applicaltatni kíván, magyarul és deákul jól kell tudni, ezen nyelvek tudásáról pedig Stetter nem bizonyított. Ha alkalmatosságot kapok, felküldöm ezeket magam hozzád, különben pedig gr. Wassnak fogom átadni. (...)” Gyulay tehát már 1827-ben ismerte Stettert, sőt ő intézkedett, hogy a Kolozsváron székelő erdélyi központi építészeti hatósághoz, az Aedilis Directióhoz beadott, (nyelvi hiányosságai miatt) sikertelen pályázatát kivegyék. A levelet közlő gr. Kuun Géza lábjegyzetben megjegyzi, hogy „A marosnémeti épületet Stetter újította s nagyobbította meg. Az építkezés az ő terve szerint és felügyelete alatt történt.” Így tehát egyértelművé válik az építésnek a marosnémeti építkezésben vállalt szerepe.

Gyulay Lajos 1830. október 22-én, Bécsben kötött szerződést az építésszel.⁸⁸ Ebben Stetter két évre felajánlotta szolgálatait a grófnak, minden általa kezdeményezett építkezési munkálat esetében, évi 200 konvencionális forint fejében. Ezen kívül az építész bármilyen más szolgáltatásáért külön munkadíjra tartott igényt. A gróf cserébe, a fizetésen felül vállalta az építész eltartását, a munkaügyi útjainak fizetését, a szükséges munkások alkalmazását. Stetter ugyanakkor az említett időszakban bármilyen más munkát is elvállalhatott.

Gyulay Lajos naplóiban az 1830–31-es évek fordulóján jelenik meg először Stetter neve: feljegyzi, hogy útiköltségre és „instrumentumokra” pénzt kell küldenie az építésznek.⁸⁹ 1831. április 7-én pedig már arról tudósít, hogy „az én újonnan érkezett architectorom, Stetter kijelente magát rossz táncával”⁹⁰ a Déván rendezett bálon, valamint hogy fél évre már ki is fizette. Egy további kötetben, melyben Gyulay a fontosabb naplófeljegyzéseit tartotta számon, úgy hivatkozik az építész táncát minősítő bejegyzésre, hogy ez Stetter első megérkezését örökíti meg.⁹¹ A naplókban rendszeresen felbukkannak az építész munkadíjának kifizetéséről (sok esetben ennek megelőlegezéséről) szóló bejegyzések.⁹² Mint azt a szerződésben leszögezték, háromhavi munkabére, az építkezés felügyeléseért 50 konvencionális forint volt. A szerződést valószínűleg meghosszabbították, Stetter ugyanis 1834 végéig kapta angáriáját.

1831 nyarának végén egy panaszos naplóbejegyzést is találunk: „Stetternek holnapután a napja, mikor fizetését kapni fogja, a holnaputánai anartalból

87 Bölöni Farkas Sándor leveleiből. 172.

88 Gyulay–Kuun Lt, 51. dosszié, fol. 41–42.

89 Gyulay: *Maga keze*. 12. köt. 6.

90 Uo. 12. köt. 65.

91 Gyulay–Kuun Lt, 353. dosszié, 4.

92 Lásd például Gyulay: *Maga keze*. 12. köt. 92; 13. köt. 104; 14. köt. 7, 16v, 17v, 25, 31v; 15. köt. 56, 130, 141 stb.

(sic!) csak 30 ft-ot kap ezüst pénzben, mert 20-at már anticipált, dolgozni pedig nagyon keveset dolgozott nagy fizetésére, melynek sok okai között föllépve most a kolera akadályoztat az építésben az előtt a materiálék nem léte.⁹³ A kezdeti beszerzési nehézségeket követően, az 1831-ben Erdélyt is elérő kolerajárvány hátráltatta a munkálatokat. Az építető a járvány ellenére Marosnémetin maradt,⁹⁴ miközben a kolerától rettegő építészéről gúnyosan jegyezte le, hogy „az én német architektorem, Stetter, úgy fél a kolerától, csak hogy a nadrágjába nem csinál, azért is utálom a németet”.⁹⁵ További panaszai is vannak az építészre, 1833. augusztus 6-án ezt írja Kolozsváron: „Stetternek megint adtam 10 jó forintot, szeptember 18-án se többet, se kevesebbet mint 30 ft-ot conv[enciós] pénzben fog kapni, nem tudom mire tudja falun pénzét elkölteni, örökké előre felvesz, sohasem tud kijönni angariájával.”⁹⁶ Később még elítélőbb bejegyzéseket találunk: „Az én Stetterem prototípusa a németnek, nem tudnék jobbat nálánál elérni – bajszat sarkantyút visel, magyarul beszél már jócskán, mégis májában van, hogy a magyar hazájában senkinek az elsőséget meg nem adja, interessatus, kutyát szereti, ágyban kávézik, és minthogy architektus, ágyát is megmérte, és úgy találta, hogy két zollal igen kurta – én sokat tudnék még írni róla”⁹⁷ vagy „Csak mindjárt serényebben folyik a munka mihelyt itthon vagyok, Stetter akár itt van akár nincs, mindegy, mert nincs autoritása, és korhelyül viszi a számadást.”⁹⁸ Úgy tűnik, 1837-re végleg elmérgesedett a viszonyuk: „Stetter megtevé tiszteletét nálam, és azonnal vissza is lovagolt, úgy látszik, más emberről kell gondoskodnom, mert ő nékem csak akkor fog dolgozni, mikor kedve tartja, és pedig nem szándékozom fizetni csak olyannak, ki azt és akkor teljesíti kívánságaimat, mikor szükségem van rájuk.”⁹⁹ Stetter távozása után újra felbukkan a németellenes diskurzus: „Stetter pedig prototípusa minden németnek, mert megvannak benne minden utálatos oldalai. Szemtelen, interessatus, piszkos, kutyabarát, félnék, bezsebelő, szóhordó, infallibilis lenni akaró, aki ezekből, csak harmadával is felruházva, elég hogy emberem ne legyen.”¹⁰⁰

Mindennek ellenére Gyulay a kastély befejezése után Stetterre bízta a gazdasági épületek (istállók, melegház) kivitelezését is.¹⁰¹ Utolsó munkája a marosnémeti uradalomban valószínűleg a melegház megépítése volt, amelyre 1849. július 9-én vette fel munkabérének utolsó részletét.¹⁰² A korábbi nézeteltérések ellenére az építész és építetőt pár évvel később egy új szál fűzte egymáshoz, Gyulay Lajos építész fia, Stetter Lajosnak keresztapja

93 Uo. 12. köt. 130–131.

94 Gyulay Franciska levele Gyulay Lajosnak, é. n. [182?–183?] 10. 23. (Szentgotthárd). (<http://gyulaynaplok.hu/showDetailedDokumentum.php?dokID=8448>, letöltés: 2020. március 2.)

95 Gyulay: *Maga keze*. 12. köt. 91.

96 Uo. 14. köt. 55v.

97 Uo. 18. köt. 44.

98 Uo. 119.

99 Uo. 20. köt. 139.

100 Uo. 140.

101 Gyulay: *Tudni valók*. 237–240.

102 Uo.

lett s a gróf feljegyzése alapján még 1866-ban is kapcsolatban álltak egymással.¹⁰³ Az apja szakmáját felkaroló ifjabb Stetter élete 1872-ben szomorú fordulatot vett, 22 éves korában tudniillik takarékbetétkönyv-hamisítás okán börtönbe zárták.¹⁰⁴

Friedrich Wilhelm Stetter Marosnémetiben töltött évei alatt nem csak építészként kamatoztatta rajztudását, hanem illusztrációkat készített Lugosi Fodor Andrásnak a kastély parkjában őrzött antik faragott kőgyűjteményről írt kötetéhez.¹⁰⁵ E kötet címlapja alapján a negyvenes években már kincstári mérnökként működött. Ugyanakkor az *Adatok Erdély ornitológiájához* című tanulmányában, melyet mint dévai királyi kamarai építész írt alá, arról számolt be, hogy hivatali munkáját 1831 és 1844 között Hunyad, Zaránd és Felső-Fehér vármegyékben végezte.¹⁰⁶ 1852-ben a Császári Királyi Nagyvárad Kerületi Építészeti Hivatal (K. K. Districtuale Bauamt zu Grosswardein) szolgálatában találjuk másodosztályú mérnökként.¹⁰⁷ E hivatal alkalmazottainak 1852-es,¹⁰⁸ illetve 1853-as¹⁰⁹ lajstromai sok adattal szolgálnak építészünkről: innen ismerjük születésének évét, tanulmányait, de megtudjuk azt is, hogy 1852-ben a német mellett beszélt már latinul, magyarul, franciául és románul is, továbbá, hogy ekkor már özvegy volt. Fény derül arra is, hogy 1833-ban került az erdélyi központi építészeti igazgatóság (Aedilis Directio) alkalmazottai közé,¹¹⁰ és 1851. október 6-tól töltött be II. osztályú mérnöki funkciót. Fennmaradt tervei alapján tudjuk, hogy részt vett a nagyváradai görögkatolikus mintaiskola (1851),¹¹¹ az aradi útépítő tisztviselők lakásának (1852)¹¹² tervezésében, a Körös folyó nagyváradai szakasza partvédművének (1852–53)¹¹³ felmérésében, a Nyíregyháza és Nagykálló közti országút feltérképezésében (1857),¹¹⁴ valamint a nagylétei görögkatolikus templom tervezésében.¹¹⁵ Az

103 Uo. ezt olvashatjuk: „Stettertől és fiától, ki nekem keresztfiam és Lajosnak hívják, ma egy rémisztő hosszú levelet kaptam, melyet nem bírtam elolvasni – előveszem mikor több időm lesz rá, és akkor válaszolni is fogok azokra. Augusztus 18dik napján Kolozsvár 1866ban.” Továbbá: „Stetter Lajos keresztfiam írhatott volna magyarul nékem, ki a magyar hazában született és nevelkedett fel – ezt tudtára fogom adni a németnek.”

104 *Stetter Lajos fogolytörzskönyve.*

105 Lugosi Fodor: *Gyűjteménye.*

106 Stetter: *Adatok.* 140.

107 Rus: *Departamentul districtual.* 85.

108 Császári Királyi Nagyvárad Tartományi Építészeti Igazgatóság alkalmazottainak 1852-es listája. MNL OL, D 236, általános iratok, 1852, No. 748.

109 Császári Királyi Nagyvárad Tartományi Építészeti Igazgatóság alkalmazottainak 1853-as listája. MNL OL, D 247, általános iratok, 1853, No. 451.

110 Rus: *Arhitectura ecleziastică.* 63.

111 Nagyvárad (Bihar m.), Görög-katolikus mintaiskola tervrajza. MNL OL, T 73, No. 150/1–3.

112 Arad. Útépítő tisztviselők lakása és raktár. MNL OL, T 73, No. 159/1–2.

113 A Körös folyó nagyváradai szakaszán tervezett partvédmű hossz-szelvénye és kereszt-szelvényei. MNL OL, S 116, No. 431, 433.

114 Nyíregyháza és Nagykálló közti területen átvezető országút térképe. MNL OL, S 70, No. 149/6.

115 A tetőszerkezet oldalmetszete – MNL OL, D 248, No. 6/1644. Publikálva: Rus: *Arhitectura ecleziastică.* 194.

ötvenes évek folyamán tehát a fennebb említett tartományi hivatal nagyváradí, illetve aradi kerületénél, majd az építésügyi hivatal reformját¹¹⁶ követően, a nagykállói megyei építészeti hivatalnál is dolgozott. A következő évtizedből a további munkáit ismerjük: a nagyszzebeni római katolikus plébánia épületének alaprajzát és metszetét (1865),¹¹⁷ egy csíkrákosi híd tervét (1867),¹¹⁸ valamint a nagyenyedi fogház alaprajzát (é. n.).¹¹⁹ Ebben az időszakban már a temesvári megyei építészeti hivatal első osztályú mérnöke volt.¹²⁰ A Stetter által az építészeti hivatalok kötetlékében készített rajzok színvonala kifogástalan, építészeti eredetiséget azonban, hivatali építkezésekről lévén szó, nyilván hiába keresünk bennük.

Stetter ornitológiai munkássága jó eséllyel felülmúlja az építészet terén elért eredményeit. Erdélybe érkezése után a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának tagjává vált, és látogatta ennek éves közgyűléseit. Számos madárfaj leírása köszönhető neki, több tudományos írása született az ornitológia terén. 1845-ben publikálta önálló kötetét, *A madarak költözése Erdélyben* címmel, valamint az *Adatok Erdély ornitológiájához* című tanulmányát, mely a fent említett gyűlés munkálatai között jelent meg.¹²¹ Az erdélyi ornitológiai kutatások megalapozásában nemcsak ezek játszottak nagy szerepet, népszerűsítő munkái sokakat megnyertek az ornitológia számára (például saját felsorolása alapján: „topánfalvi kir. erdész Lerchenfeld Károlyt, Nagygágon kir. kam. orvos Knöpfler Vilmost, Rusbergen Küstel Gvido és Ernest testvéreket, Szebenben Bieltz Albertet és Józsefet, Ruszon Buda Eleket, dévai gyógyszerész Teuschot és ugyanott bányászgyakornok Hankó Jánost”). Magyarországi és ausztriai ornitológusokkal is kiterjedt kapcsolatokat alakított ki.¹²² Mindemellett jól ismerte a madarak preparálásának módját, és dévai házában nagy madárgyűjteményt hozott létre, mely 1853-ban a nagyszzebeni természettudományi egyesület birtokába került.¹²³

Összegzés

A marosnémeti Gyulay-kastély jól illeszkedik a 19. század eleji, erdélyi kastély-építészeti tendenciákba, ugyanakkor néhány különleges jellemzője is van. Az alkotók tekintetében érdekes kép rajzolódik ki előttünk. A Bécsből érkezett építészek foglalkoztatása nem túl gyakori jelenség a korabeli Erdélyben.¹²⁴

116 Ember: A magyarországi építészeti igazgatóság. 369.

117 Nagyszzeben (Sibiu, RO), r. kat. plébánia. MNL OL, T 75, No. 560/1–4.

118 Csíkrákos (Csík vm., ma Racu, RO), híd. MNL OL, T 75, No. 574.

119 A nagyenyedi (Aiud, RO) fogház /fszt./ MNL OL, T 18, No. 28/1.

120 Ember: A magyarországi építészeti igazgatóság. 374.

121 Stetter: Adatok. 139–161.

122 Uo. 140–141.

123 Schenk: Régi híres. 164.

124 Zádor – Rados: *A klasszicizmus*. 234.

Képzésének és ízlésének nagy szerepe lehetett abban, hogy a kastély ennyire letisztult klasszicizáló arculatot kapott. Mindemellett a Stetter és Gyulay közt kialakuló kapcsolat sem teljesen szokványos. A munkálatokban részt vevő mesterek származása is némileg eltér a megszokottól. A kor gyakorlata szerint a mestereket a legközelebbi nagyobb városból hozatták. A szász mesterek mellett azonban Marosnémetiben kolozsvári kőművesek, kőfaragók és lakatosok is részt vettek a munkálatokban.

Az építéstörténet kutatásában még sok a teendő. Egyrészt a 17. századi épület alaposabb kutatása lenne rendkívül fontos. Másrészt az épület 19. századi történetéhez további adatokkal szolgálhat még a Gyulay–Kuun család levéltári fondja. Külön figyelmet érdemelne az épület egykori berendezése, az angolpark, illetve az antik feliratgyűjtemény kutatása, ugyanakkor az épület 20. századi történetében is több tisztázandó részlet maradt még. Az építészt illetően a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött, abszolútizmus kori építésügyi hivatalok iratai szolgálhatnának új információkkal.

Források

Kéziratos források

Gyulay Lajos gr. könyvtárának címjegyzéke.

Gyulay Lajos gr. könyvtárának címjegyzéke. Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms. 2893.

Gyulay: *Maga keze.*

Gyulay Lajos: *Maga keze és könyve.* 12–20. kötetek. Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms. 1450., illetve 127. kötet. Gyulay–Kuun Lt, 380. dosszié, 187.

Gyulay: *Tudni valók.*

Gyulay Lajos: *Tudni Valók raktára betű szerint. Ne felejts.* Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms. 1587.

Levéltári források

Gyulay–Kuun Lt: a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár (Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Cluj, Cluj-Napoca), Fond. 351, Gyulay–Kuun családi fond (Fondul familial Gyulay–Kuun)

- *51. dosszié.* Ház- és templomépítésekre, illetve építészetre vonatkozó dokumentumok, 1661–1895 (Documente despre construcții de case și biserici și despre constructori 1661-1895):

Fol. 43. Hémj Martzi téglavető mesterrel kötött szerződés (1831. 04. 11.)

Fol. 44. Szerződés Kuun István téglavető cigányival (1831. 07. 02.)

Fol. 46–47. Szerződés Jákob Frantzi téglavetővel (1832. 04. 01.)

Fol. 49. T. Lengyel István és Mihályi Elek elszámolása (1831. 03. 01.)

Fol. 56. Dósa Farkas jószágigazgató számadása faanyagokról (1833.)

Fol. 60–60v. Sztán Ávráhám téglavető mesterrel és társaival kötött szerződés (1831. 07. 08.)

Gáspár-Barra Szilárd

- Fol. 62–63. Nagy Sámuel elszámolása (1834. 07. 09.)
Fol. 65. Deák Györggyel kötött szerződés (1834. 08. 13.)
Fol. 75. F. W. Stetter elszámolása Deák György és Deák András kifizetéséről (1835. 04. 08.)
Fol. 83–83v. F. W. Stetter elszámolása Deák Böszörményi Sándor és Félix György kifizetéséről (1835. 07. 02.)
Fol. 86. Nagy Sámuel elszámolása (1834. 03. 20.)
Fol. 91. Deák András és Deák György nyugtája (1837. 04. 19.)
Fol. 92–93v. Brill Jakab elszámolása (1838. 05. 15.)
Fol. 120–120v. Gros Jákobbal kötött szerződés (1834. 04. 24.)
Fol. 134–134v. Stark Ádámmal kötött szerződés (1872. 12. 04.)
Fol. 141. Tajtsek Ferenc költségvetése javító munkálatokról (1873. 11. 17.)
Fol. 143–146. Gianetti Antonioval kötött szerződés (1874. 04. 06.)
Fol. 150–151. Gianetti Antonioval kötött szerződés (1874. 08. 24.)
Fol. 156. Lázár Ferdinánd nyugtája ajtók és ablakok igazításáról (1880. 07. 09.)
Fol. 163. Vanze Valentin nyugtája lépcsőjavításról (1885. 05. 02.)
Fol. 164. Könda Juon nyugtája villanysegely-szerelésről (1888. 08. 12.)
Fol. 165. Pogán Indri nyugtája tetőjavításról, villanysegely-szerelésről (1888. 08. 16.)

- 353. *dossieré*, 4. Gyulay Lajos Kis tükre (1832. 08.12.)

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

- D 236: K.k. Districtual Bauamt zu Grosswardein (1850–1853)
- D 247: K.k. Landes Baudirections Abtheilung zu Grosswardein (1854–1860)
- D 248: Collaudierungs Protokolle (Műbirálati jegyzőkönyvek) (1858–1860)
- T 18: Kormányhatósági levéltárakból kiemelt vegyes tervek (18. sz.–19. sz.)
- T 73: Abszolútizmus kori levéltárakból kiemelt tervek (1851–1865)
- T 75: Erdélyi kormányhatósági levéltárakból kiemelt tervek (1783–1868)
- S 70: Vegyes kézíratos térképek (1669–1942), No. 149/6
- S 116: Közmunka- és közlekedésügyi minisztériumi térképek (1800–19. sz.).

BFL: Budapest Főváros Levéltára, Budapest

- Stetter Lajos fogolytörzskönyve – VII/ 105. A jogszolgáltatás területi szervei. Budai Királyi Törvényszéki Fogház iratai, Fogolytörzskönyv, 1872, 687.

Hivatkozott irodalom

B. Nagy: *Stílusok, művek*.

B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek*. Kriterion, Bukarest, 1977.

Bicsok – Orbán: *Isten segedelmével*.

Bicsok Zoltán – Orbán Zsolt: „*Isten segedelmével udvaromat megépítettem...*” *Történelmi családok kastélyai Erdélyben*. Gutenberg, Csíkszereda, 2012.

Biró: *Erdélyi kastélyok*.

Biró József: *Erdélyi kastélyok*. Singer és Wolfner, Budapest, 1943.

Bölöni Farkas Sándor leveleiből.

Bölöni Farkas Sándor leveleiből (XIII–XVIII.) Közli gr. Kuun Géza. *Keresztény Magvető*, 20 (1885) 170–174.

A marosnémeti Gyulay-kastély a 19. században

Cumont: Neue Funde.

Cumont, Franz Valery Marie: Neue Funde aus Dacien und Moesien. *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn*, 18 (1894) 16–32.

Ember: A magyarországi építészeti igazgatóság.

Ember Győző: A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata, 1788–1867. *Levéltári Közlemények*, 20–23 (1942–1945) 345–375.

Gróf Gyulay Lajos maga keze.

Gróf Gyulay Lajos maga keze és könyve – „...barátom a túlvilágon is”. *Döbrentei Gábor és gróf Gyulay Lajos naplőfeljegyzései (1835. május – 1861. október 28.)*. S. a. r. és bevezetővel ellátta Hász-Fehér Katalin. Szeged, 2011. Online kiadás: <http://gyulaynaplok.hu/>

Gyulay: *Napló*.

Gróf Gyulay Lajos: *Napló (1820–1848)*. Vál., bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Csetri Elek. Kriterion, Kolozsvár, 2004.

Gyulay Lajos naplói.

Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából, 1848. március 5. – 1849. június 22. 1–2 köt. S. a. r. Csetri Elek – Miskolczy Ambrus – V. András János. ELTE Román Filológiai Tanszék, Budapest, 2003.

Jegyzetek.

Jegyzetek. In: Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. I. köt. S. a. r. és jegyzetekkel ellátta B. Nagy Margit. Kriterion, Bukarest, 1977.

Kelemen: A csákiigorbói kastély.

Kelemen Lajos: A csákiigorbói kastély. In: Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. 2. köt. S. a. r. és jegyzetekkel ellátta B. Nagy Margit. Kriterion, Bukarest, 1982. 212–223.

Kuun: *Gróf Gyulay Lajos*.

Kuun Géza: *Gróf Gyulay Lajos naplőtöredékeiből 1815–1834*. Athenaeum, Budapest, 1874.

Kuun: *Maros-németiben*.

Kuun Gézáné: *Maros-németiben. Emlékezés Gróf Kuun Géza otthonára*. Kolozsvár, 1909.

Lugosi Fodor: *Gyűjteménye*.

Lugosi Fodor András: *Gyűjteménye némely marosnémeti és veczei határban kiásott római sír- és emlékköveknek, melyek jelenleg a marosnémeti kertben felállítvák*. Stetter kincstári mérnök rajzaival. Kolozsvár, 1844.

Mehely: *Magyarország denevéreinek*.

Mehely Lajos: *Magyarország denevéreinek monográfiája*. Budapest, 1900.

Rus: *Arhitectura ecleziastică*.

Rus, Gabriela: *Arhitectura ecleziastică în Episcopia Greco-Catolică de Oradea*. Doktori disszertáció, BBTE, Kolozsvár, 2012. (Kézirat.)

Rus: Departamentul districtual.

Rus, Gabriela: Departamentul districtual pentru construcții din Oradea (1849–1852). *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia Artium*, 56 (2011) 1. sz. 79–90.

Gáspár-Barra Szilárd

Schenk: Régi híres.

Schenk Jakob: Régi híres madárgyűjtemények. *Aquila*, 23 (1916) 163–195.

Soane – Parkyns: *Sketches*.

Soane, John – Parkyns, G. J.: *Sketches in architecture containing plans and elevations of cottages villas and other useful buildings with characteristic scenery; Six designs for improving and embellishing grounds. With sections and explanations*. J. Taylor, London, 1793.

Stetter: Adatok.

Stetter, Friedrich Vilmos: Adatok Erdély ornithológiájához. In: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Kolozsvárott tartott ötödik nagy-gyűlésének munkálatai*. Kolozsvár, 1845.

Szilágyi: A marosnémeti levéltárról.

Szilágyi Sándor: A marosnémeti levéltárról. *Századok*, 21 (1887) 50–71.

Téglás: *Hunyad vármegye*.

Téglás Gábor (szerk.): *Hunyad vármegye története*. I. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1902.

Téglás: *Hunyadvármegyei kalauz*.

Téglás Gábor: *Hunyadvármegyei kalauz*. Erdélyi Kárpát-Egyesület, Kolozsvár, 1902.

Zádor – Rados: *A klasszicizmus*.

Zádor Anna – Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. MTA, Budapest, 1948.

Képjegyzék

1. kép. A kastély főhomlokzata (Szabó Tamás/ Kastély Erdélyben, www.kastelyerdelyben.ro)
2. kép. A kastély keleti homlokzata (Szabó Tamás/ Kastély Erdélyben, www.kastelyerdelyben.ro)
3. kép. A kastély az északi homlokzat átalakítása előtt (Gyulay–Kuun Lt, 698. dosszié, fol. 18v.)
4. kép. Az alsó szint alaprajza (Corina-Gabriela Pădurean felmérése)
5. kép. A felső szint alaprajza (Corina-Gabriela Pădurean felmérése)
6. kép. Lehetséges alaprajzi vázlat Gyulay Lajos naplójából. (Kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Ms. 2893, 12. köt. 74.)
7. kép. A főhomlokzat egykori felirata (Horvát-Tholdy Péter képgyűjteményéből)

P. Kovács Klára

A keresdi alsó Bethlen-kastély és előzményei¹

The Lower Bethlen Castle from Criș and its Premises

The small village of Criș, situated in a picturesque valley between Mediaș and Sighișoara, is well known among historians and tourists due to its renaissance castle built by the Bethlen of Beclean family on a hill, beside the Lutheran church. However, the present paper focuses on another castle, constructed by the Balázs branch of the same family some 300 meters to the north west, lower from the previous building. After distinguishing the historical evidence referring to the two castles and their owners, the paper aims to analyse the current castle on the site, a late baroque–neo-classical building (almost completely unknown to the literature so far), to reconstruct the possession history of the property as well as the former residences on the site and their remains. Our sources reveal quite amply the buildings preceding the current castle: a renaissance court built in the first part of the seventeenth century and enhanced by János Bethlen around 1670. The court was surrounded by a stone enceinte with rounded towers on three of its corners. The eastern tower housed the chapel. Within the walls two residences existed: one on the southern side, and another on the eastern one. At the beginning of the nineteenth century the property was bought by Countess Katalin Gyulay (1759–1844), the widow of Ádám Bethlen (1750–1789). Presumably she was the one to order the construction of the current castle, which was built sometimes before the 1830s. In the attic of the castle one can observe the remains of some elliptical windows on both facades, which may be the remains of a former, late baroque construction, or a planned but never finished central pavilion adorned with the above mentioned windows.

Keywords: Transylvanian architecture, renaissance residence, late baroque castle, neo-classical castle, renaissance architecture, chapel tower, János Bethlen of Beclean, Sámuel Bethlen of Beclean, Katalin Gyulay

„... hanem két kastély lévén Keresden, a felsőnek falain láttam bethleni Bethlen Elek és Bethlen Ferencz nevezeteket, amelly Bethlenek közül az egyik fundátora, a másik continuátora volt azon épületnek” – kezdi vallomását 1754-ben a

1 A kutatást az OTKA 108744. sz., *Reprezentáció és anyagi kultúra a 17. századi erdélyi fejedelmi udvarokban* program támogatta.

keresdi, besei és földszini birtokok öröklődésével kapcsolatban elrendelt *inquisitoria* egyik tanúja.² Az általa megnevezett Bethlen Ferenc (1601–1653) és Bethlen Elek (1643–1696) hozzájárulását a 17. századi keresdi kastély északi és keleti szárnyának az építéséhez napjainkban is olvasható feliratok igazolják.³ Ami szeget üthet az olvasó fejében, az nem is ez a kijelentés, hanem a két kastély közül a második, ezek szerint egy *alsó kastély* léte, amire a tanú sajnos nem tért ki.

Előljáróban

E tanulmány tárgyát képező épület – amelyet a továbbiakban, a félreértések elkerülése végett, *alsó udvarházként*, illetve *alsó kastélyként* fogok emlegetni – a település nyugati részén, a felső kastélytól mintegy 300 méterre északnyugatra, a kastélydomb alatt helyezkedik el (1. kép). Az országos műemléklistán „Bethlen János-ház”-ként⁴ szereplő épülettel a szakirodalom egyáltalán nem foglalkozott. A történelmi családok erdélyi kastélyait feldolgozó, 2011-ben kiadott kötet szerzői, Bicsok Zoltán és Orbán Zsolt bevették ugyan kataszterükbe, adatok hiányában viszont csupán annyit állapítottak meg, hogy nem zárható ki, hogy a jelenlegi barokk épületnek reneszánsz előzménye lett volna.⁵ Feltételezésüket az alábbiak igazolni is fogják.



1. kép. A keresdi alsó udvarház távlati képe a kastélyból

2 *Inquisitoria*: 1754. május 4., Medgyes.

3 A keresdi kastély építkezéseiről összefoglalóan lásd Kovács A.: *Késő reneszánsz*. 140–142; Kovács A. – P. Kovács: *A keresdi kastély*; Bicsok – Orbán Zs.: *Isten segedelmével*. 163–169.

4 MS-II-m-B-15638: „Casa Ioan Bethlen, apoi primărie, sec. XVII-XIX.”

5 Bicsok – Orbán Zs.: *Isten segedelmével*. 169.

Magam is eredetileg a nevezetesebb, *felső* kastély leltárai után keresve kutattam a bethleni gr. Bethlen család három levéltári állagában: a bethleni és a küküllővári levéltárban, amelyek jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában vannak, valamint a Kolozsváron őrzött keresdi levéltárban, ahonnan végül hat, eddig ismeretlen, keresdi leltár került elő.⁶ A források feldolgozásakor tűnt fel először, hogy a leltárak közül két 1765-ben keletkezett összeírás és egy 1795-ös leltár nem nagyon illeszkedik a sorba, részletei sokszor ellentmondtak a felső kastély nagyjából már ismert topográfiájának. Utóbb vált csak nyilvánvalóvá, hogy ezek valójában nem is a felső kastély, hanem a másik keresdi Bethlen-birtok összeírásai. Jelen tanulmány célja tehát a Keresden ma is álló alsó kastély jelenlegi állapotának és reneszánsz kori előzményeinek ismertetése. Családtörténeti és naplóirodalom, erdélyi birtokosok összeírásai, valamint levéltári források alapján próbálom meg rekonstruálni a történetét, és feltérképezni a birtokon álló épületek hajdani topográfiáját.

Az alsó kastély napjainkban

A kőalapozású, téglalap alaprajzon emelt alsó kastélyt téglából falazták. Délre néző, késő barokk–kora klasszicista főhomlokzata háromszintes és héttengelyes (2. kép). A mélyített tükrökben elhelyezett, egyenes záródású, vakolatkeretes nyílások kiosztása minden szinten azonos, a kapura nézve szimmetrikus, de



2. kép. A keresdi alsó udvarház főhomlokzata

6 Budapestben az 1691., 1759., 1795. és két 1765. évi, Kolozsváron az 1797. évi. Átírásukat és elemzésüket lásd Kovács A. – P. Kovács: *A keresdi kastély*.

a két szélső tengely mindkét oldalon eltávolodik. A tagolatlan lábazatot három-három fektetett téglalap alakú pinceablak töri át. Az épület középtengelyében, mélyített tükörben az egykor kerékvetős kőkapu kosáríves záródása lépcsőzetesen tagolt vállkövekre támaszkodik. A földszintet könyöklőmagasság felett sávozott vakolat borítja. Egyszerű tagolású, vakolatból formált övpárkány fölött könyöklőpárkány húzódik. Az azonos kiképzésű emeleti ablakok nyílásait tagozott vakolatkeretek határolják, alattuk törpepilaszterek közé fogott, kapcsolt szalagmotívummal díszített kötények találhatóak, felettük pedig egy-egy fektetett ovális fülkét alakítottak ki, kiemelt zárókővel és tagozott vakolatkerettel. Fogsorfrízes koronázópárkány fölött cseréppel borított, magas tört tető borul az épületre. Hevederívekre támaszkodik, négy csehsüveggel boltozott kapualjon keresztül jutunk az udvarra. Az udvari homlokzat szimmetrikus, öttengelyes (3. kép). Lábazati zónáján két-két pincszellőző nyílik. A földszint középtengelyét a kosáríves záródású, keret nélküli kapu határozza meg, a többi tengelyt az emeletes falazott folyosó, hasonlóképpen kosáríves záródású nyílásai képezik. A homlokzatot dísztelen, egyszerű övpárkány osztja meg. Egyszerű lizénák tagolják a tengelyeket. Az emeleti árkádok közül a két keletit utólag részben befalazták. Az árkádok vállmagasságát kis, lépcsőzött párkányok jelölik, amelyek ráfordulnak ugyan a nyílásokra, de ott megszakadnak, az egykori nyílászáróra utalva. Az emeleti mellvédet vakolatdíszekkel látták el, a szélső árkádok záradékaiban egy-egy maszkot láthatunk. Fogsorfrízes koronázópárkány zárja a hátsó frontot is. A kapualj harmadik boltszakaszából jobbra, illetve balra egy-egy lép-



3. kép. Az alsó udvarház udvari homlokzata

cső vezet le az épület alatt húzódó kéttraktusos pincékbe.⁷ Kőből épült oldalfalakra téglaboltozatok nehezednek. A földszint is kéttraktusos beosztású. A főhomlokzat felől, a kapu kétoldalán egy-egy kisebb, dongaboltozatos, a kapualjból megközelíthető helyiség található. (A keleti bejáratát utólag elfalazták.) Ezekből mindkét szárnyban egy-egy nagyobb, tört élű fiókos dongával fedett helyiség nyílik, amelyet két-két homlokzati ablak világít meg. A főhomlokzat felőli nagyobb szobák mögött kisebb helyiségek találhatók: egy csehsüveg-boltozatos hosszúkás szoba és a pincejárat feletti kis kamra a keleti oldalon, valamint egy másik helyiség a nyugati oldalon. Ez utóbbiak a csehsüveg-boltozatokkal fedett tornácról nyílnak. A kapualjból nyugatra, a tornácról háromszakaszos falépcső vezet az emeleti folyosóra. A lépcsőfeljáró utolsó pihenőjétől balra három lépcsőfok vezet egy minden bizonnyal utólag vágott ajtón keresztül az emelet szélső, nyugati helyiségébe. Az emeleti folyosó famennyezetes, keleti végét utólag leválasztották. A tornác két rövid végén látható félköríves vakárkádok arra utalhatnak, hogy az árkádsor eredetileg a rövid oldalakon is folytatódott még egy-egy nyílással. Az emeleten öt síkmennyezetes szoba található, a szélsőket két-két, a középső hármat pedig egy-egy főhomlokzati ablak világítja meg, amelyek mind kosáríves záródású fülkékben állnak. A nyugati szélső szoba mögött a lépcsőház és padlásfeljáró található, a nyugatról számított második szobáról pedig utólag egy kályhával fűtött kisebb előszobát választottak le.

Megállapításom, miszerint a szélső két-két tengely különálló egységeket képez a főhomlokzaton, az épület beosztására is érvényes. A középső három emeleti szoba tere egyértelműen elkülönül a tetőtérben. Ezt a részt a padlástérben mintegy 40 cm-rel magasabb téglafalak határolják. A falkorona egy, az épület belseje felé lépcsőzött párkányban, egy korábban létezett vagy csupán eltervezett tetőszerkezet támaszában zárul. Közvetlenül a párkány alatt mind az északi, mind a déli falon három-három egymással megfeleltetett, mára elfalazott nyílás íves felső záradéka vehető ki (4. kép). Ezeket figyelembe véve feltételezem, hogy a jelenlegi épület egy korábbi, tervezett vagy akár megvalósult állapotában háromtengelyes, pavilonszerűen kiemelkedő és külön tetőszerkezetet hordó központi része volt. Az említett íves záradékú (kerek/ovális?) nyílások mind a déli, mind az északi homlokzaton egy attikát díszíthettek vagy egy nagyobb belmagasságú reprezentatív terem⁸ felső ablaksorát képezhették. Az udvari homlokzat nyílásai a jelenlegi homlokzati folyosó mögött aligha érvényesülhettek, így vélhetően valamilyen más kiképzésű tornácot kell a helyébe képzelnünk. Az építési fázisok keletkezéséhez az írott források egyelőre nem nyújtanak támpontokat: a jelenlegi épületet, klasszicizáló késő barokk homlokzati részleteiből ítélve, a 19. század első évtizedeiben emelték. A korábbi, középpavilonos (?) homlokzati kiképzés tekintetében a téglafala-

7 Az alsó kastélynak semmilyen felmérését nem ismerjük, ezért az épület beosztását ismertetésben nem tudom illusztrálni.

8 A középső három helyiség osztófalai utólagosak, így ez a rész eredetileg az épület központi terme volt.

zat, továbbá az említett nyílásformák ugyancsak késő barokk elképzelést valószínűsíteneek.



4. kép. Befalazott, ovális ablakok nyomai a tetőtérben

Reneszánsz előzmények és birtoktörténet

A felderített levéltári adatok reneszánsz kúriákról tudósítanak a jelenlegi alsó kastély telkén, ezeknek a helyszínen csak igen csekély nyomai sejtethők, a klasszicizáló átépítések, úgy tűnik, valamennyit megsemmisítették.

A legjelentősebb reneszánsz emlék, ami az egykori udvarházzal kapcsolatba hozható, egy 1673-as évszámmal és a bethleni Bethlen család kígyós címerével ellátott, feliratos emléktábla (5. kép). Az olaszkoszorú belső peremén Bethlen János kancellár és Fehér vármegyei ispán neve és címei olvashatók: IOANNES BETHLEN CANCEL[LARIUS] CONSIL[IARIUS] COMES ALBENSIS. 1673.⁹ Vélhetően másodlagos elhelyezésben volt a kastély udvarán ma romos állapotban levő kőépület falában, ahonnan az 1990-es években tűnt el.¹⁰ A kő eredeti helye ismeretlen, így nem egyértelmű, hogy mire vonatkozik. Csupán a sarkaira vésett 1669-es évszám tekintetében különbözik ettől a faragványtól egy, a felső kastély kőtárában őrzött címeres dombormű (6. kép). Ez utóbbi eredete még homályosabb: a Lukinich-féle családtörténetet illusztráló Köpeczi Sebestyén József

9 Az aláhúzott betűk ligatúrákat jelölnek.

10 Az udvarház jelenlegi tulajdonosának szíves közlése és a faragványról készített fotója alapján.

Almakeréken rajzolta le.¹¹ A vonatkozó szakirodalom szerint a kisbúni Bethlen-kastélyból származik, ahonnan a 19. században került volna Almakerékre, onnan pedig ismeretlen úton-módon Keresdre.¹² Kisbúnun Bethlen János kancellár (1613–1678) atya építkezéseit folytatta az 1640-es években. Akár később is alakíthatott a kastélyon – ami indokolná az emléktábla állítását –, de nem valószínű, hogy 1669-ben dolgoztatott ott, ismeretes ugyanis, hogy Pál fia (1648–1686) 1667-es házassága után az apa Keresdre vonult vissza, a kisbúni kastélyt fiára hagyva.¹³ Ez a körülmény tehát megkérdőjelezi a keresdi felső kastélyban őrzött címer származását, s az elkallódott címerkővel való hasonlóságából kiindulva talán elképzelhető, hogy mindkettő a keresdi alsó udvarházból – az emléktáblák állításának idején a kancellár rezidenciájából – származik. Az egykori reneszánsz épületek létéről napjainkban még egy, a kertben talált faragványtöredék tanúskodik: egy tornácoszlop töredékéről lehet szó, melyet – minthogy kiképzése tökéletesen megegyezik a felső kastély loggiáját tartó oszlopokéval – azokkal egy időben, az 1660-as évekre datálhatunk, így illene Bethlen János emléktáblákkal jelölt, 1670 körüli építkezéseivel. Az oszlop eredeti helyének meghatározása egyelőre lehetetlen, a leltárakban említett rezidenciák ugyanis, mint alább kiderül, famellvédes tornáccal rendelkeztek.



5. kép. Bethlen János feliratos táblája, egykor az udvarházban (1673)



6. kép. Bethlen János feliratos táblája a keresdi felső kastélyban (1669)

A felső kastély kőtárában akad még egy faragvány, amely idegen a felső kastély birtoktörténeti kontextusában. Egy plasztikus faragású, nagyméretű kőlapról van szó, amelyen súlyos akantszlevelek között Bethlen János kan-

11 Lukinich: *A bethleni gróf Bethlen család*. 144. ábra.

12 Buzogány: *A kisbúni Bethlen kastély*. 29–32.

13 Uo.

cellár és első felesége, Váradi Borbála kettős címere látható (7. kép). Felirata szerint 1649-ben faragta a kor egyik legfoglalkoztatottabb kőfaragója, Elias Nicolai. A faragvány funkciójára, eredeti elhelyezésére nézve támpontokkal nem rendelkezünk,¹⁴ annyi bizonyos, hogy a kancellár valamelyik birtokáról kerülhetett oda, vagy a kisbúni, vagy a keresdi alsó kastélyból. Az utóbbi lehetőség nem zárható ki ugyan, de egyelőre valószínűbbnek tűnik, hogy eredetileg a kisbúni kastélyban helyezték el. Ott ugyanis az 1640-es években zajlott a kastély átépítése, többek között a kapu faragása is, amelyet hajdan a házaspárra utaló feliratok díszítettek.¹⁵



7. kép. Bethleni Bethlen és Váradi címeres faragvány a felső kastély kőtárában (1649)

Valószínűleg a feljebb említett 1673-as címeres faragvány miatt került a köztudatba és az országos műemléklistára Bethlen János-házként az alsó kastély, amelynek építtetőjét a faluban így a kancellárral azonosítják, ő ugyanis életének utolsó évtizedét többnyire ebben az épületben töltötte. A források, elsősorban Wesselényi István naplója szerint azonban a mai épületet megelőző reneszánsz udvarház építése Bethlen György nevéhez köthető, és annak 1636-ban, Keresden bekövetkezett halála előtti időre keltezhető.¹⁶ Az építtető halála után az udvarházat fia, Mihály (mh. 1656) örökölte, akivel viszont kihalt a családnak ez az ága (8. kép). A néhai Mihály vagyosnára Bethlen Elek (1478–1549) ágának a leszármazottjai, Ferenc (1601–1653) fiai (Farkas, Elek és Gergely), továbbá Bethlen János (1613–1678) legidősebb fia, Miklós (1642–1716) is igényt tartottak. Ez utóbbi és Bethlen Elek a keresdi udvarházat és birtokainak egy részét 1657 táján le is foglalta, amiből éles viszály alakult ki.¹⁷ Végül özv. Bethlen Ferencné Kemény Kata és Bethlen Jánosné Váradi Borbála, Bethlen Jánosnak a lengyelországi hadjáratból való

14 Köpeczi Sebastyén József által készített rajzát, további adatok nélkül közli Lukinich: *A bethleni gróf Bethlen család.* 140. ábra.

15 Elképzelhető, hogy a kapu feliratos díszéhez tartozott a címeres faragvány is. A kaput 1831-ben lerombolták. Lásd Buzogány: *A kisbúni Bethlen kastély.* 30.

16 Wesselényi: *Sanyarú világ.* 488–489.

17 Lukinich: *A bethleni gróf Bethlen család.* 50./111. jegyzet.

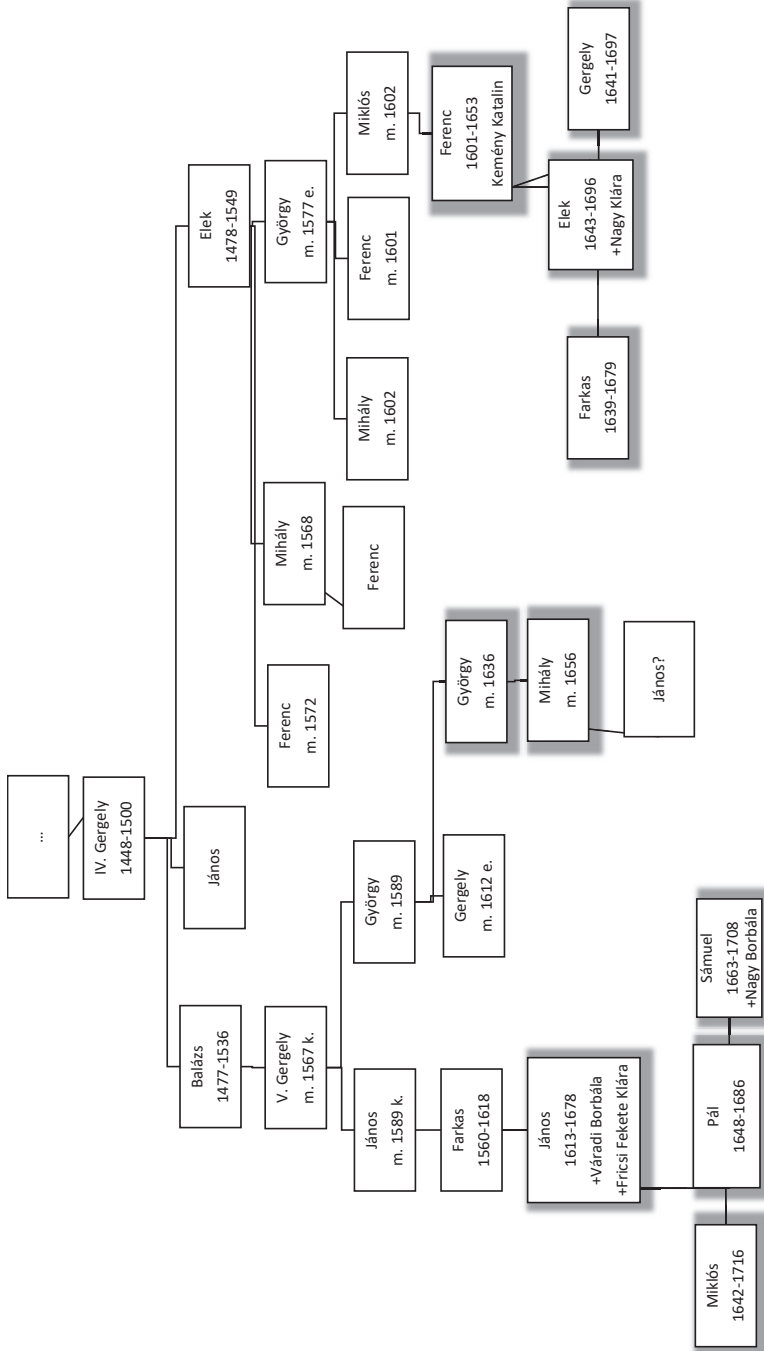
visszatértéig ideiglenesen egyezséget kötött néhai Mihály birtokainak felosztására. Ennek értelmében „az keresdi nagy kőház mellett való tornáczos ház” Bethlen Ferenc fiaihoz került.¹⁸ Egyelőre tisztázatlan, hogy pontosan mely házokról van itt szó, vélhetően az udvarházra és mellette egy másik lakóházra utal a forrás. A hadjárat lejárta után rendeződhetnek a birtokügyek. 1661-ben Keresden temették el Bethlen Jánosné Váradi Borbálát.¹⁹ Az udvarház vélhetően mégis a kancellár tulajdonában maradt, vagy, mindenesetre a hadjáratot követően, visszakerült hozzá. A fent említett címeres emléktáblák tanúsága szerint Bethlen János 1673-ban, esetleg már korábban, 1669-ben is építkezett itt, és itt is lakott élete végéig. Még életében gondoskodott birtokai átörökítéséről: így 1673-ban a rezidenciák közül második feleségére a nagyteremi udvarházat hagyta, amíg újra férjhez nem megy, Miklós és Pál, első házasságából született fiainak szánta cserében a homoródszentpáli udvarházat, egy fél házhelyet Udvarhely városában. Miklóstra (1642–1716) ezeken kívül a bethlenszentmiklósi kastélyt, Pálra (1648–1686) a kisbúni kastélyt testálta. Fricsi Fekete Klárával kötött második házasságából született legkisebb fiára, Sámuelre (1663–1708) pedig többek között a keresdi alsó udvarházat hagyta. Az osztás elmélyítette az ellenszenvet Sámuel és a kancellár első házasságából született fiai, Miklós és Pál között, az utóbbiak ugyanis nehezményezték az öccsükre háramló kedvezményeket. Az ellentét közöttük csak tovább fokozódott, miután 1675-ös végrendeletében a kancellár minden szerzett vagyonát Sámuelre és feleségére hagyta.²⁰ Az alsó udvarház lakóinak a faluban levő felső kastélyt birtokló Elek-ági leszármazottakkal sem volt felhőtlen a viszonyuk. 1677-ben Bethlen János a birtokán való hatalmaskodás miatt intette meg Bethlen Eleket (1643–1696). Bethlen János és Bethlen Elek birtokrésze, azaz a felső kastély és az alsó kúria telke között a patak képezte a határt. 1676-ban azonban, Elek kérésére, hogy a patakot megfelelőbb mederbe térítsék, Bethlen János birtokrészén új medret ástak neki. Az intézkedés ellentéteket szült, egy év múlva ugyanis a kancellár már azzal vádolta Eleket, hogy az, látszólag megfelelkezve az eredeti rendről, az új medret tekintve határnak, János földjére hajtatta marháját.²¹

18 Keresd, 1657. ápr. 4: „Mivel successiójokat tartván fenn azon fellyebb meghnevezett Bethlen Mihály uramról maradt házban és jószágokban, marada kezeknél per successione meghírt nemzetes Bethlen Farkas, Gergely és Elek uraméknak Keresden, Bessében, Feoldszinben, Szentivánban tizenkét ház jobbágyok [stb.] 3. Az Keresdi udvarházban marada ő kegyelmek [ti. Bethlen Ferenc fiai – PKK] kezénél az nagy kő ház mellett való tornáczos ház, melyben, ha ő kegyelmek akarják, continue tarthassák minden megbántódás nélkül egy szolgálókat.” MNL OL, P. 55., 12. csomó, 6. tétel, fol. 15r–v.

19 Bethlen Miklós Művei. 566.

20 Lukinich: *A bethleni gróf Bethlen család*. 266–270. Lásd még Bicsok: *A bethleni Bethlenek birtokmegosztó levele*. 141.

21 Küküllővári Bethlen Lt, 60. csomó, 134. köt., fol. 79–81.



8. kép. A bethleni Bethlenek leszármazási táblája. IV. Gergely ága

Az alsó birtok örököse, Bethlen Sámuel (1663–1708) idejében némileg rendeződhetett a viszony a felső kastély tulajdonosával, főleg miután Sámuel és Elek sógorságba kerültek, a feleségek – Nagy Borbála és Klára – révén. Sokatmondó e tekintetben, hogy Sámuel saját esküvőjét is az alkalomhoz minden bizonnyal jobban illő, reprezentatívabb és tágasabb felső kastélyban tartotta 1684-ben. Bethlen Miklós, aki násznagyként volt jelen, számolt be erről az eseményről az önéletírásában.²² Ezt követően, Sámuel 1708-as temetésének az előkészületei kapcsán Wesselényi István emlékezik meg az alsó kúriáról. Ebben a „nagypalotát”, egy „azon belül levő házat”, továbbá egy folyosót és „két belső házat” említ. Az utóbbiak egyike lehetett a „leányok háza”, amelynek roskadozó gerendafödémét a temetés előtt még kitérítették. Az udvarház keskeny folyosója és szűk szobái is nehezítették a temetési ceremóniát, a kis ajtón csak úgy tudtak kifordulni a koporsóval, ha azt a karfára – feltehetően egy lépcső vagy tornác karfájára – fektetve jól kiteszítették.²³ Sámuel a család keresdi, „kerített cintermében” levő boltozott kriptába temették, az alsó udvarházat építtető György és leszármazottai mellé.²⁴

„Ugyan ma [1708. április 11.], amint a Bethlenek cintermében, amely körül van kerítve, bémentünk volna és a sírt kerestem volna, találánk egy szép rakott sírra bóltozatra. Melynek is az ajtaját kibontván, ott találók a Bethlen György koporsóját és a fiáját, Bethlen Mihályét, amely a gubernator [Bánffy György – PKK] édesanyjának [Bornemisza Katának – PKK] második férje volt, mivelhogy három ura volt. És ugyanattól az urától maradott volt egy kisfia [János? – PKK], ki is az úrral egy volt anyával, ki is ott fekszik vala egy kis koporsóban, kiket is a nevekről, kik szegekkel fel valának verve, ismertetének meg, ki koporsóji légyenek. Melyet az asszonynak is describálván, jóváhagyá, hogy oda tegyük a szegény úr testét. [...] Ugyan a sír száját jobban is kibontván, ma [1708. április 12.] bémentem, és gyertyával a testeket megnézegettem, kiben három test fekszik. A fal mellett Bethlen György fekszik, aki az épületeket, kiben most Bethlen Sámuelné asszonyomék laknak, építtette volt. [...] Mellette van a Bethlen Mihály koporsója [...], kinek koporsóján fekete bársony vala, ezüstcsillagos és sima szegekkel elegyesleg megverve, és a végén két betűvel a maga neve és fehér atlasz címerek, kinek incipiója ez: *Insignia spectabilis ac generosi domini*

22 Bethlen Miklós *Művei*. 736.

23 1708. április 2. „Ugyan ma az úr [ti. Bánffy György – PKK] maga is általmene Bethlen Sámuelné asszonyom udvarházához, és megjárá a házakat, ahová a temetés alkalmatosságával fogánk tenni a koporsót. És úgy tetszék az úrnak is, hogy az palotán belől amely ház vagyion, azt vonják bé fekete posztóval, és abban legyenek a keservek és az urak, a nagypalotán pedig a közférfi rend légyen, a belső két házakban pedig a köz asszony rendek legyenek.”

Április 8. „Azonban a házban levő theatrumot is megmérém a koporsóhoz és a székekhez, de az is kicsin lévén, meghagyám, hogy megnagyobbítsák. Azonban oly difficultasunk is akada, hogy mind az ajtója a háznak kicsin, mind pedig az folyosó keskeny lévén, a koporsó pedig igen hosszú, igen bajos lesz véle megfordulni, és nem lehet másképpen, ha csak ki nem tasztítják jól edgyik végit a karfán, és osztán úgy viszik ki az ajtón” stb. Wesselényi: *Sanyarú világ*. 479–480, 485–486.

24 Wesselényi: *Sanyarú világ*. 487–489.

domini Michaelis Bethlen de Keresd, supremi comitis comitatus Albensis, principis Transilvaniae aulae familiaris, obiit anno 1656 die 20a Julii, aetatis suae 35.”

Ugyanebbe a temetőbe, de a kriptán kívül helyezték örök nyughelyre előzőleg 1686-ban, egy napon féltestvérét, Bethlen Pált és anyját, Fricsi Fekete Klárát.²⁵ A Bethlenek keresdi ágának falazott kriptája az evangélikusok temetőjében van, a kastéllyal szemközti dombon.²⁶ 1929-ben így írta le Rónay Elemér: „Ez a sírbolt a falu végén északra, a Dános felé vivő úton, a szász temető végében fekszik: egy földdel teljesen behantolt kriptá. Bejárata felett mintegy 1 méter vastag, fűvel benőtt földréteg van. Aki nem tudja, nem is gondolja, hogy ott sírbolt van. Kívülről semmiféle jel nincs, sem síremlék, sem más.”

Igen jelentős nyughelye lehetett tehát ez a családnak, a Keresdi előnevet viselő Bethleni Bethlenek mindkét ágának családtagjai ugyanis többnyire ide temetkeztek.²⁷ Ezt igazolni látszik az is, hogy Bethlen Sámuel feleségét, az Olthévízen elhunyt Nagy Borbálát (mh. 1718)²⁸ és a Kisbúnnon elhunyt Bethlen Pált is idehozták. Keresden temették el, valószínűleg ugyancsak a családi sírkertbe a felső kastély birtokosai közül Bethlen Ferencet (mh. 1653); ennek fiát, Eleket (mh. 1696); Elek második nejét, Borsai Nagy Klárát (mh. 1690); valamint Gergely gróf országos főkapitányt és feleségét, Thoroczkay Máriát (mh. mindkettő 1697) stb.²⁹ 1833-ban a Bethlen család keresdi „újonnan épített sírboltját” említi egy időközben elveszett, szűkszavú forrás. Elképzelhető, hogy a régi kriptá kibővítéséről van szó.³⁰

Bethlen Sámuel keresdi birtoka Ádám (1691–1748) és György (mh. 1730 előtt) nevű fiaira szállt, amit egy 1716-os osztálylevélbe foglaltak írásba (9. kép). Ebből arra is fény derül, hogy a nyílvonás (ti. sorshúzás) szerint ifj. Bethlen Sámuel (mh. 1755) és Ádámot illette volna a keresdi birtok, ám az előbbi, a ráeső felet György testvérének adta át a bonyhai kastélyért cserébe. Az osztály értelmében az ingatlan keleti fele Ádámé lett, az összes ezen levő lakó- és gazdasági épülettel és kerttel, a csúrral és a „sütőház bástyával” együtt. György testvérének a telek nyugati része jutott a „fatartó udvarral”, amelybe új kaput kell nyitnia magának.³¹

25 „Bethlen Pál, az én virtuosus, sok szép kvalitású, szép tudományú öcsém is ezalatt hala meghatnapi betegsége után [...]. A mostoha anyámmal [Fricsi Fekete Klárával – PKK] egyszersmind temető Keresden a német elmenése után.” Lásd Bethlen Miklós Művei. 774.

26 Bicsok – Orbán Zs.: *Isten segedelmével*. 169.

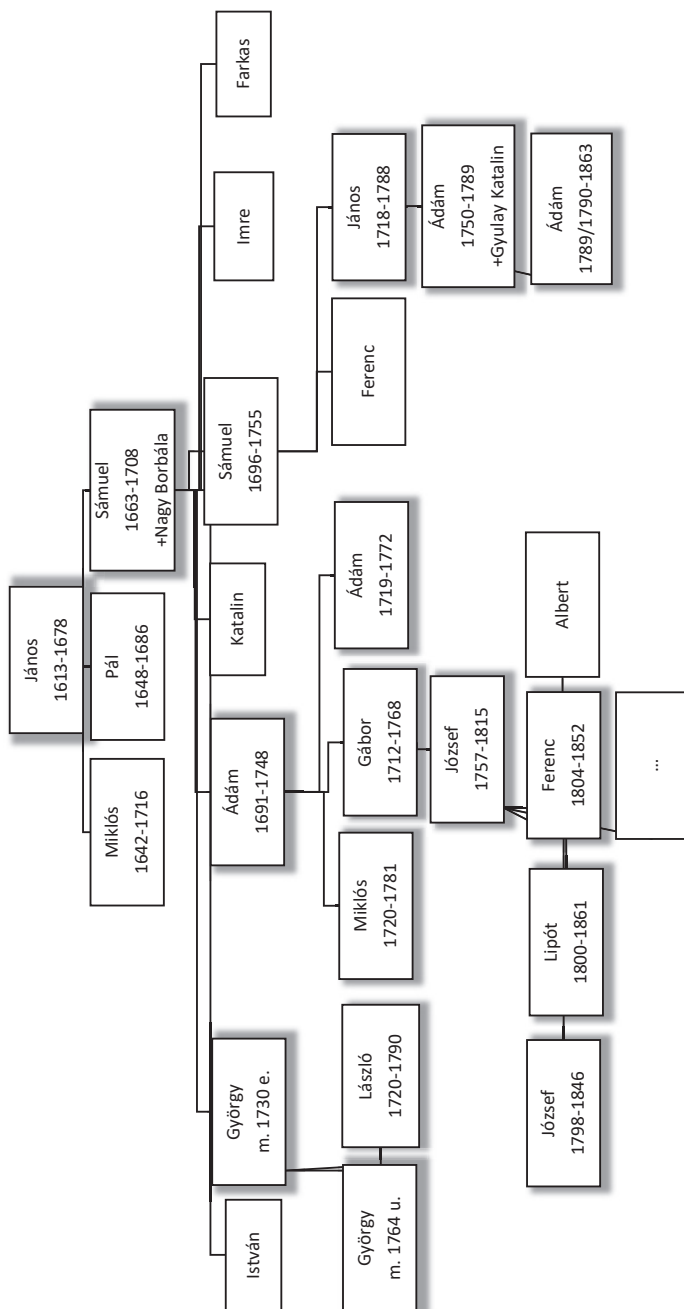
27 Rónay: Kemény János. 57–58.

28 Lásd Bethlen Kata önéletírásában: *Magyar emlékirók*. 710.

29 Rónay: Kemény János. 59.

30 Uo. 60.

31 Az osztálylevelet közli Bicsok: A bethleni Bethlenek birtokmegosztó levele. 143–152; 31–32. jegyz. – A szerző a keresdi felső kastélyra vonatkoztatja az osztálylevél tartalmát, holott az a Bethlen család másik ágának tulajdonában volt. Lásd még *Inquisitoria*, fol. 159r.



9. kép. A bethleni Bethlenek leszármazási táblája. Sámuel ága

Az udvarház utóbb Ádám³² és György örökösei, egyrészt Miklós (1720–1781), Gábor (1712–1768) és Ádám (1719–1772), másrészt György (mh. 1764 u.), László (1720–1790) és János (1718–1788) birtokába került. 1765-ben a Gábor, György és János által képviselt Bethlen örökösök kérésére és Mária Terézia utasítására leltárba vették a néhai fivérek, id. Bethlen Ádám³³ és György³⁴ révén őket illető keresdi birtokrészeket. Az 1786-os népszámlálás alkalmával Keresden két birtokost³⁵ jegyezték fel: Bethlen László, akit a fent említett György (mh. 1730 előtt) idősebb fiával, a marosvásárhelyi kollégium főgondnokával azonosíthatunk, valószínűleg az alsó udvarház uraként került az összeírásba.³⁶ A másik keresdi birtokos, Bethlen Pál (1715–1797) guberniumi tanácsos és tartományi kancellárius volt, akit a felső kastély tulajdonosaként azonosíthatunk, noha kedvenc rezidenciája a bonyhai kastélya volt.³⁷ Néhány év múlva, Bethlen László halálával (1790), ennek örökösei nem lévén, keresdi birtokrésze Bethlen József (1757–1815), a későbbi kincstartóra szállhatott. 1795-ben Bethlen Ádám (1750–1789) özvegye, gróf Gyulay Katalin (1759–1844) ezt vásárolta meg tőle, a vásárlás alkalmával készült leltár napjainkig fennmaradt.³⁸ A keresdi alsó kastély birtoka az özvegy egyetlen fiára, Ádámmra (1789/1790–1863) szállt. A korán özvegyen maradt gróf már 1845-ben, közvetlenül anyja halála után átadta a fiúágon örökölt családi birtokait – Keresdet, Alsórákost, Bonyhát az ezekhez tartozó kisebb részjóságokkal együtt – Bethlen Józsefnek (1798–1846), Lipótnak (1800–1861) és Ferencnek (1804–1852), arra hivatkozva, hogy amúgy sem gazdálkodik rajtuk, és fiú örökösökre sem számíthat már.³⁹ 1848-ban az alsó kastély Bethlen Lipót tulajdonában lehetett.⁴⁰ A kastély birtoklására vonatkozó adataink sora itt megszakad. A családi emlékezetben mai napig él egy bizonyos Bethlen Gábor esete, aki több birtokával együtt a keresdi alsó kastélyt is elveszítette (eladta) valamikor a 19. század második felében,⁴¹ ám személyének azonosítása egyelőre kérdéses. Az állami kézre jutott épületben eleinte huszárlaktanya, 1904-től pedig köz-

32 1748-ban, id. Bethlen Ádám halálát követően, özvegye (Bánffy Klára) fiaival (Miklóssal, Ádámmal és Gáborral) együtt birtokolta az egyik keresdi udvarházat („castrum seu curia Keresd”). A megnevezettek szerződésben vállalták, hogy amennyiben nem tudnák határidőre kamatostól visszafizetni Georg Leonhard von Stentzsch báró, tábornagy, az erdélyi határőrvidék parancsnokának a 10 000 rajnai forintos kölcsönét, az adósság törlesztéséig átengedik számára az említett ingatlant. – Keresdi Bethlen Lt, fasc. 7., fol. 204r–205v.

33 *Leltár 1765/A.*

34 *Leltár 1765/B.*

35 Miskolczi – Varga: *Jozefinizmus*. Birtokosok: Fogaras megye, Mohai járás. 43.3.4.

36 Lukinich: *A bethleni gróf Bethlen család*. 505. Bethlen Lászlóról megjegyzi, hogy többnyire Vajdaszentiványon lakott.

37 Vélhetően a nagyobb kastélyt birtokolta Bonyhán.

38 *Leltár 1795.*

39 Keresdi Bethlen Lt, fasc. 7., fol. 198–201.

40 Az 1848-as földreform kapcsán összeírt birtokok sorában Keresden két birtokost jegyezték fel: gróf Bethlen Lipótot, aki bizonyára az alsó kastély ura is volt, és gróf Bethlen Gábort, a felső kastély birtokosát. Sebess: *Új Románia*. Adattár. 1, 4.

41 Bethlen Gladys szíves közlése.

ségháza működött. Miután a községközpont Dánosra költözött, üresen állt.⁴² Utóbb egy belga kereskedő tulajdonába került, akitől néhány éve a Bethlen család leszármazottai vásárolták meg. Jelenleg a felújításán gondolkodnak.

Hajdani reneszánsz udvarházak az alsó kastély telkén

A keresdi alsó birtokközpont hajdani topográfiáját a fentebb már említett három leltár⁴³ alapján lehet többé-kevésbé rekonstruálni. Ezekből kiderül, hogy az alsó kastély védőfallal kerített telkén a 18. században két rezidencia, vélhetően reneszánsz épület állt, amelyek esetleg azonosak lehetnek az 1657-es forrásban említett „keresdi nagy kőházzal és a mellette való tornáczos házzal”.⁴⁴

A telek déli oldalán, valamilyen sáncon átvezető hídon túl nyílt a fából faragott bejárati kapu, fölötte egy tornácos kapuépülettel. Az udvar nyugati felében, a telket délről határoló úttal párhuzamosan, valószínűleg a kapuépülethez ragasztva, attól balra egy kétszintes, pince nélküli, nyújtott téglalap alaprajzú kőház állt. Az alsó szintjén található öt helyiséget raktározásra, majorság tartására, pálinkafőzésre használták.⁴⁵ Északi homlokzatán húzódó emeleti tornácára „hitvány” falépcsők vezettek fel, a folyosó mellvédjét „régimódiilag készült”, esztergályozott faelemek alkották. Emeletén hat szobát írtak össze, közöttük a nyolcablakos⁴⁶ ebédlő- vagy „nagypalotával”. Az emeleti helyiségek némelyikét, a leltározók megítélése szerint, „régimódi”, bölcs mondásokkal, bibliai idézetekkel és állatalakokkal díszített festett kazettás famennyezet fedte, ugyanakkor több festett ajtószárnyat említenek. Az ebédlőpalota tornácra vezető ajtaja felett egy festett famellvédes zenészkarzat volt. Az épület félig-meddig ablakok nélkül, pusztán állt 1795-ben, három kőoszloppal támasztották meg az összeomlás ellen, falai repedezettek voltak, a sorozatos beázások miatt a tetőszerkezet lécei és az emeleti szobák mennyezetei elrothadtak.

Az udvar keleti felében egy alapincézett, magasságszintes kőépület állt.⁴⁷ Fedett falépcső vezetett a lakószint pitvarába, ahonnan a háromablakos, „cifrázott” gerendafödemes ebédlőbe („palotába”) lépett az érkező. Ezen a szinten további kilenc helyiséget vettek leltárba, amelyeknek egy részét boltozat fedte,

42 Bicsok – Orbán Zs.: *Isten segedelmével*. 169.

43 *Leltár 1765/A, Leltár 1765/B, Leltár 1795*. 1765-ben külön vették leltárba a telek keleti felét az alapincézett udvarházzal, amely Ádám leszármazottjainak jutott, és a György fiaira szállott nyugati felét a tornácos, pince nélküli rezidenciával. 1795-ben már a teljes birtokot Gyulay Katalin grófné tulajdonában írták össze.

44 Lásd a 16. jegyzetet.

45 A ház méretei – hossza: 25 öl; szélessége: 4 öl; magassága a föld felszíne felett, a keleti oldalon: 4 1/3 öl, a nyugati oldalon: 3 öl. Azaz: kb. 47,5 x 7,6 x 8,23/5,7 m. (1 öl=1,9 m). *Leltár 1765/B*, 279v.

46 A 8 ablak bizonyára a terem kétoldalán nyílt: pl. 4 délre, 4 északra.

47 A ház méretei – hossza: 12 öl, 2 rőf; szélessége: 8 öl, 1 rőf; magassága föld felszíne felett: 2 öl, 2 rőf; magassága a pince járószintjétől: 4 öl. Azaz: kb. 24,3 x 16 x 5,3/7,6 m (1 öl=1,9 m; 1 rőf=0,78 m). *Leltár 1765/A*, 218v.

a többi famennyezetes volt. Az egyik szobából a kápolna felé is nyílt ajtó. A ház nyugati homlokzatán kialakított pincelejáró vezetett a lakószint alatt elterülő hathelyiséges pincébe. Ennek omladozó gerendafödémét több helyen oszlopokkal támasztották ki. Az épületet zsindelemmel héjazott, „régimódiilag” kéttornyosra szarvazott tető borította, tornyait eredetileg szélvitorlák díszítették. Az előbbi lakóépülethez hasonlóan ez is javításra szorult.

A leírt kapuépülettel és a két kúriával egy udvaron három kőistállót, egy gabonásként használt kőházat, két színt, egy tömlőcöt és kutat is említenek az összeírók.

Az együtttest meglehetősen magas kőfal övezte, melynek három sarkán egy-egy hengeres *bástyát* (valójában tornyot) említenek a leltározók. A kapu közelében, az udvar keleti sarkán álló torony felső szintjét kápolnaként használták, alatta pince húzódott. A kápolna terét négy ablak világította meg, deszkából készült szószék és tizenegy szék volt benne. Bejárati ajtaja felett énekeskarzatot említenek az összeírók. Előtte kis portikusz („pitvar”) állhatott, felette fából ácsolt (?) haranglábbal. A torony tetejét bádoggömb és vitorla díszítette. Az északi toronyban 1765-ben sütőház működött, harminc év múlva már „puszta”; a nyugati sarkon levőben konyhát említenek. Ez utóbbi torony homlokzatát színes falfestések díszítették, és a leltározók külön kiemelik a felső szintjén kialakított lőrészeket.

A helyrajzi viszonyok tisztázásához egyedül a Habsburg Birodalom katonai felméréseire támaszkodhatunk, más kartográfiai vagy képi forrásokkal nem rendelkezünk. Az 1769–1773 között készült első katonai felmérés megfelelő szelvénye furcsamód csak a felső kastélyt jelöli, a birtokhatárt képező patakon túli területen nem azonosítható az alsó udvarház telke.⁴⁸ A második katonai felmérésnek az 1850–1860-as éveiben készült szelvényén az időközben felépült klasszicista kastély tömegének nehezen megfeleltethető, U alaprajzú épületet jelöltek a megfelelő helyen.⁴⁹ A legtöbb részlettel a harmadik katonai felmérés 1869–1887 közé datálható szelvénye szolgál: az alsó kastély jelenlegi helyén egy, a felső kastélynál valamivel nagyobb, megközelítőleg téglalap alakú telket jelöltek, amelyet, a leltárak adataival összhangban, legalább három saroktoronnyal jellemezhető védőöv vesz körül, noha csak a délkeleti torony tűnik hengeresnek, a többi inkább szögletes metszetű. A telek déli oldalához simuló, nagyobb épülettömb a jelenlegi kastély tömegét mutatja. Ezzel szemben, az udvar ellentétes oldalán egy valamivel kisebb épületet jelöltek, amely viszont napjainkban már nem áll, ugyanakkor nem jelölik a telek keleti oldalán 1795-ben még létező, alapincézett kúriát (10. kép). Noha a telek helyrajzi megjelölése – a leltárak és a harmadik katonai felmérés szerint – a falu nyugati részén, a telek déli oldalán nyíló kapuval megfelel a mai helyzetnek, mélyrehatóbb kutatások (építészeti felmérés, falkutatás, régészeti ásatások) nélkül nagyon kockázatos lenne a leltárban szereplő épületeket a telken ma is állókkal megfeleltetni. Abban sem lehetünk biztosak, hogy a jelenlegi klasszicizáló kastély és a keleti oldalához csatlakozó kisebb, földszintes ház,⁵⁰ vagy a velük szemben, az udvaron levő,

48 <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-transylvania/> (Letöltés: 2020. március 22.)

49 <https://mapire.eu/hu/browse/country/secondsurvey/> (Letöltés: 2020. március 22.)

50 Ün. *Macskássy-ház*. Bethlen Gladys szíves közlése.

romos kőépület őriz bármit is a leltárakban feltűnő, valószínűleg reneszánsz építményekből. Legfeljebb a kaputól balra leírt, tornácos kőépületet gondolhatnánk a jelenlegi alsó kastély elődjének, ám lévén, hogy az egy pince nélküli épület volt, a jelenlegi pedig alapincézett, az kőből, ez pedig téglából épült, valószínűbbnek tűnik, hogy valamikor a 19. század első évtizedeiben, az 1830-as évekig, az addigra romba dőlt, reneszánsz udvarház helyett alapjából újonnan emelték a ma is álló, késő barokk-kora klasszicista kastélyt. Adatok hiányában ennek építéséről jóformán semmit nem lehet tudni, stíluskritikai alapon megállapítható építési idejéből azonban nagyjából azonosítható építtetője, feltételezésem szerint özvegy Bethlen Ádámné Gyulay Katalin grófné (1759–1844). Esetleg fia is közreműködhetett, ám, mint feljebb említettem, ő közvetlenül anyja halála után túladdott keresdi birtokán.



10. kép. A keresdi alsó udvarház telke a harmadik katonai felmérésen és napjainkban

A korán, 1789-ben megözvegyült grófné kivételes műveltsége, a kultúra, mindenekelőtt a magyar nyelvű irodalom pártolása révén a kor úri társágainak népszerű személyiségei közé tartozott. A magyar költészet iránti rajongásáról tesz tanúbizonyságot az a tény, hogy Berzsenyi Dániel *Melancholia* című versét kőbe vésette, és bonyhai kastélyparkjának grottájában helyezte el. Lelkesedett Aranka György és Galánthai Fekete János költészete iránt,⁵¹ az előbbi többször vendégeskedett nála, de baráti kapcsolatot ápolt többek között Döbrentei Gáborral is. Úgy tűnik, hogy a kultúra támogatása mellett a birtokigazgatásban és építkezések megszervezésében is jártas volt, nemcsak karbantartotta és javította örökölt rezidenciáit, de, mint láttuk, újakkal, így a keresdivel is bővítette a családi vagyont. Valószínűleg az ő nevéhez kapcsolható a bonyhai kisebb kastély 1790-es évek végére tehető modernizálása: a kastély ívelt vonalú tetőszerkezetének az építtetése, továbbá egy angolpark létesítése a 19. század elején a kastély körül tóval és szigettel, remetelakkal, édesapja emlékére állított emlékoszloppal és a már említett grottával. Klasszicizáló-késő barokk stílusban építtette át a 19. század első évtizedében a Bethlen család kolozsvári, főtéri házát. Nemcsak saját rezidenciáiról, de fontosabb birtokain álló református templomok felújításáról is gondoskodott, így a bonyhai templom felújítását támogatta, és Ádám fia mellett szerepe lehetett az alsórákosi templom 1827–1831 közötti felépítésében is.⁵² Ezek fényében elképzelhetőnek tűnik, hogy ő építtette a keresdi alsó kastélyt is, bár e feltételezések alátámasztására konkrét építkezési adatokat egyelőre nem találtam.

Összegzés

A bethleni Bethlenek Balázs-ági leszármazottjai építtették és birtokolták a keresdi kastélydomb alatt található alsó kúriát. A 17. század első felében épült, védőövvél ellátott, reneszánsz együttes telkén a 18. század végén még két „régimódi” udvarház állt. Megközelítőleg téglalap alakú védőfalnak három sarkán hengeres tornyok emelkedtek, a lakóépületek ezen belül, bizonyára a védőfalhoz simultak. Az egykori reneszánsz együttes a korban igen elterjedt, megközelítőleg szabályos alaprajzú, saroktornyos védőöví elrendezést követte. A gyalui, a fogarasi vagy a szilágysomlyói kastélyt már a 16. század közepe táján ilyen védőövébe foglalták.⁵³ Időben közeli analógiája példánknak az alsórákosi kastély, amelynek hengeres saroktornyú együttese Sükösd György idejében épült, 1631 előtt.⁵⁴ A keresdi felső kastély esetében is hasonló törekvést igazolnak Bethlen Ferenc fejedelmi udvarmester építkezései, jelesen a kastély északkeleti sarkára épített sokszögű torony (1646). Ezt kétségtelenül azzal a szándékkal emeltette,

51 Enyedi: Aranka. 395, 401.

52 Kovács Zs.: Árva Bethlen Kata kolozsvári háza. 247–250.

53 Kovács Zs. – Weisz: Gyalu. 228; Kovács A.: *Épületek emlékezete*. 154, 164–165, 174.

54 Fehér: *Alsórákos*. 6.

hogy az udvarházat egy külső védőövbbe foglalja.⁵⁵ Bonchidán 1668–1674 között épülhetett ki Bánffy Dénes kastélya négy hengeres saroktoronnyal.⁵⁶

A jelenlegi klasszicizáló alsó kastély a 19. első évtizedeiben épült a korábbi udvarházak helyén vagy helyett. Az épületet egy első – vagy csak tervezett – változatában feltételezhetően egy központi pavilon díszítette, aminek felső szintjén három-három kerek/ovális ablak nyílt. Végül klasszicizáló főhomlokzatot és udvari árkádos folyosót, továbbá egységes tetőszerkezetet kapott az épület. A kastély újkori átépítéseinek jellegzetes homlokzati motívumai tehát az utólag megszüntetett ovális ablakok, illetve az emeleti ablakokat ma is díszítő ovális falfülkék. Ezen díszítőelemek analógiáiként a marosvásárhelyi egykori Királyi Tábla (volt Kendeffy-palota) épülete vagy az erdőszentgyörgyi Rhédey-kastély hozható fel (1807–1809), leglátványosabb késő barokk példája a motívum alkalmazásának a gernyeszegi Teleki-kastély (1772–1782). A Kendeffy-palota építését, emléktáblája tanúsága szerint, Kendeffy Elek özvegye, Bethlen Krisztina fejezte be 1789-ben.⁵⁷ Ekkorra datálható az épület klasszicizáló-késő barokk főhomlokzata is, amely tömegének és néhány részletének köszönhetően is (sávozott vakolata, szalagfonatos ablakkötényei, fogsordíszes főpárkánya) a keresdi homlokzat impozánsabb előzménye lehetne (11. kép).



11. kép. A marosvásárhelyi Kendeffy-palota főhomlokzata

55 3. jegyz. Nem kizárt, hogy az éppen zajló régészeti ásatások során az együttes délkeleti sarkán előkerült, egyelőre még datálatlan, hengeres torony is a Bethlen Ferenc-féle védőövhöz kapcsolódott volna.

56 Kovács A.: *Késő reneszánsz*. 137–138.

57 A palotáról lásd Orbán János összefoglaló írását: Orbán J.: *Kendeffy-palota*.

A palota saját tetőzettel és kör alakú bevilágító ablakokkal díszített középpavilonjához hasonló tervezhettek eredetileg Keresden is, ám nyomait már csak a padlásszinten azonosíthatjuk. A kör/ellipszis alakú ablakok motívumáról azonban teljesen nem mondtak le, leegyszerűsített formában, falfülkék gyanánt kerültek dísznek a jelenlegi homlokzat emeleti ablakai fölé. Elképzelhető, hogy a két épület közötti hasonlóságok éppen a tulajdonosok közötti rokoni kapcsolatoknak tulajdoníthatók, Bethlen Krisztina (1744–1807) ugyanis a keresdi alsó kastély birtokosának, id. Bethlen Ádámnak a nővére volt. Az udvarház kosáríves loggiájának közeli rokona továbbá, valószínűleg ugyancsak a családi kapcsolatoknak köszönhetően, a kisbúni kastély loggiája, amelyet feltehetően 1831-ben⁵⁸ toldottak a reneszánsz épülethez.

Levéltári források

Keresdi Bethlen Lt: Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár. A keresdi Bethlen család levéltára (Fond familial Bethlen de Criş).

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

- P. 55. fond. Bethlen Család Levéltára. Birtokjogi iratok
- Küküllővári Bethlen Lt: P 56. fond. A Bethlen család Küküllővári Levéltára
 - Inquisitoria*: Küküllővári Bethlen Lt, 94. csomó, 191. köteg, fol. 158v–159r.
 - Leltár 1765/A*: Küküllővári Bethlen Lt, 60. csomó, 134. köteg, fol. 213r–219v.
 - Leltár 1765/B*: Küküllővári Bethlen Lt, 60. csomó, 134. köteg, fol. 275r–280v.
 - Leltár 1795*: Küküllővári Bethlen Lt, 60. csomó, 134. köteg, fasc. LXXI, nr. 16., fol. 461r–479v.

Hivatkozott irodalom

Bethlen Miklós Művei.

Bethlen Miklós Művei. In: *Kemény János és Bethlen Miklós Művei*. Kiad. V. Windisch Éva. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. (Magyar Remekírók).

Bicsok: A bethleni Bethlenek birtokmegosztó levele.

Bicsok Zoltán: A bethleni Bethlenek birtokmegosztó levele 1716-ból. *Korunk*, III. folyam 13 (2002) 12. sz. 129–152.

Bicsok – Orbán Zs.: *Isten segedelmével*.

Bicsok Zoltán – Orbán Zsolt: „*Isten segedelmével udvaromat megépítettem ...*” *Történelmi családok kastélyai Erdélyben*. Gutenberg, Csíkszereda, 2011.

Buzogány: A kisbúni Bethlen kastély.

Buzogány Dezső: A kisbúni Bethlen kastély és 17. századi története. *Református Szemle*, 95 (2002) 1. sz. 21–33.

58 Buzogány: A kisbúni Bethlen kastély. 23.

A keresdi alsó Bethlen-kastély és előzményei

Enyedi: Aranka.

Enyedi Sándor: Aranka György és galánthai Fekete János levelezése. *Magyar Könyvszemle*, 111 (1995) 1–4. sz. 374–415.

Fehér: *Alsórákos*.

Fehér János: *Az alsórákosi kastély*. Trassylvania Nostra Alapítvány–Kriterion, Kolozsvár, 2013. (Erdélyi Műemlékek 49.)

Kovács A. – P. Kovács: *A keresdi kastély*.

Kovács András – P. Kovács Klára: *A keresdi kastély leltárai*. Kolozsvár, 2012–2013. (Kézirat. Domus szülőföldi ösztöndíjra benyújtott pályamunka.)

Kovács A.: *Késő reneszánsz*.

Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Teleki László Alapítvány–Polis Kiadó, Budapest–Kolozsvár, 2003.

Kovács A.: *Épületek emlékezete*.

Kovács András: *Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben*. L'Harmattan, Budapest, 2007.

Kovács Zs.: *Árva Bethlen Kata kolozsvári háza*.

Kovács Zsolt: *Árva Bethlen Kata kolozsvári háza. Adalékok egy kolozsvári későbarokk nemesi palota történetéhez*. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2020. 237–260. (Megjelenés előtt.)

Kovács Zs. – Weisz: Gyalu.

Kovács Zsolt – Weisz Attila: Gyalu [Gilău], Rákóczi–Bánffy-kastély. In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *A falkutatás elmélete és gyakorlata a műemlékvédelemben*. Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete, Budapest, 2020. 228–229.

Lukinich: *A bethleni gróf Bethlen család*.

Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Athénaeum RT, Budapest, 1927. (Reprint: 2011.)

Magyar emlékirók.

Magyar emlékirók 16–18. század. Válogatás, szöveggondozás, jegyzetek Bitskey István. Madách–Szépirod. Kvk., Bratislava–Budapest, 1982.

Miskolczi – Varga: *Jozefinizmus*.

Miskolczi Ambrus – Varga E. Árpád: *Jozefinizmus Tündérorszámban. Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében*. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2013.

Orbán J.: *Kendeffy-palota*

Orbán János: *Kendeffy-palota, Királyi Tábla, Marosvásárhely*. (<http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=174>, letöltés: 2019. március 23.)

Rónay: Kemény János.

Rónay Elemér: *Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye*. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 5 (1929) 1–2. sz. 49–61.

Sebess: *Új Románia.*

Sebess Dénes: *Új Románia földbirtokpolitikája Erdélyben.* Népies Irodalmi Társaság, Budapest, 1921.

Wesselényi: *Sanyarú világ.*

Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló 1703–1705.* 2. köt. Közzéteszi Magyar András. Kriterion, Bukarest, 1983.

Képjegyzék

1. kép. A keresdi alsó udvarház távlati képe a kastélyból. P. Kovács Klára felvétele.
2. kép. A keresdi alsó udvarház főhomlokzata. P. Kovács Klára felvétele.
3. kép. Az udvarház udvari homlokzata. P. Kovács Klára felvétele.
4. kép. Befalazott, ovális ablakok nyomai a tetőtérben. P. Kovács Klára felvétele.
5. kép. Bethlen János feliratos táblája, egykor az udvarházban. 1673. Bethlen Gladys felvétele.
6. kép. Bethlen János feliratos táblája a keresdi felső kastélyban. 1669. P. Kovács Klára felvétele.
7. kép. Bethleni Bethlen és Váradi címeres faragvány a felső kastély kőtárában. 1649. P. Kovács Klára felvétele.
8. kép. A bethleni Bethlenek leszármazási táblája. IV. Gergely ága. Tamás Edit családfája alapján kiegészítésekkel. Tamás Edit: Bethlenek. A bethleni Bethlen-család. *Rubicon-line*, 3–4 (2011) (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/bethlen_csaladfak/, letöltés: 2020. március 22.) A tanulmányban szereplő személyeket árnyékolással emeltük ki.
9. kép. A bethleni Bethlenek leszármazási táblája. Sámuel ága. Tamás Edit családfája alapján kiegészítésekkel.
10. kép. A keresdi kúria telke a harmadik katonai felmérésen és jelenlegi műholdfelvételes képe. (<https://mapire.eu/hu/synchron/thirdsurvey25000/?bbox=2748262.073907141%2C5803169.392010154%2C2749167.3749608933%2C5803766.556293633&layers=129&right-layers=here-aerial>, letöltés: 2020. március 22.)
11. kép. A marosvásárhelyi Kendeffy-palota főhomlokzata. (<http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=174>, letöltés: 2020. március 22.)

Kovács Zsolt

**A komlódi Wesselényi-kastély.
Adalékok az erdélyi barokk építészet
és szobrászat történetéhez¹**

**The Wesselényi Country House from Comlod. Data on the History of
the Transylvanian Baroque Architecture and Sculpture**

Despite its unique and high quality architectural and sculptural design, the Wesselényi country house of Comlod, located in the northeastern corner of the Câmpia Transilvaniei region, is a relatively little-known monument of the Transylvanian Baroque art and architecture. In our study, we attempt to summarize the history of the estate and country house, and to analyze its architectural details and unique sculptural decorations. Based on the relevant historical data as well as on-site observations, it can be stated that, despite the later date appearing in the secondary literature, the building complex gained its present form between 1753 and 1756, and that its sculptural decoration using heraldic elements, allegorical and symbolic motifs is a good example of the Transylvanian high standards in this era. Similar sculptural programmes using the heraldic zoomorphic representations can be detected in several cases amongst the Wesselényi family's entourage, which reveals that this sort of visual language was used in other residences of the Transylvanian secular elite as well.

Keywords: Transylvanian baroque architecture and sculpture, heraldic representation, Wesselényi family

Az erdélyi Mezőség északkeleti sarkában fekvő Komlód településének Wesselényi-kastélya egyedi és igényes építészeti és szobrászati kialakítása ellenére az erdélyi barokk művészet viszonylag kevésbé ismert emléke. Valószínűleg félre-eső fekvése is szerepet játszhatott abban, hogy annak ellenére, hogy Biró József már az erdélyi barokk emlékek kutatásának korai időszakában felismerte jelentőségét, keveset foglalkozott vele a művészettörténeti irodalom. Biró meglátása szerint az „Erdély egyik legegyénibb alkatú barok kúriájának” nevezett épület

1 E tanulmány a *Várak, kastélyok, templomok évkönyv* 2017. évi kötetében *A komlódi Wesselényi-Teleki-kastély* címen megjelent ismeretterjesztő írás jelentősen kibővített és hivatkozásokkal ellátott változata.

építészeti megoldásai a korszak egyik legjelentősebb erdélyi világi emlékének, a bonchidai barokk díszudvar formavilágának hatása alatt születtek, szobrászati dekorációját pedig kronológiai és stilisztikai megfontolások alapján az erdélyi barokk egyik legjelentősebb szobrászának, Schuchbauer Antalnak tulajdonítja.² B. Nagy Margit kutatásai során vált ismertté a korábbi Béli-udvarház 1688-as leltára, s ugyanő egy 1786-os szerződés alapján az épület homlokzati kiképzését szintén Schuchbauernek attribuíálja.³ Utóbbi datálás és attribúció került át a Nicolae Sabău által a korszak szobrászatáról írt monográfiába,⁴ valamint több ismeretterjesztő jellegű összefoglaló munkába.⁵

Tanulmányunkban a birtok és a kastély történetének összefoglalására, valamint a helyszíni megfigyelések alapján építészeti részleteinek és igényes szobrászati dekorációjának elemzésére teszünk kísérletet.

Történeti adatok

A település legkorábbi írott adatai a Nógrád megyei Kökényes Rénold nemzetség erdélyi birtoklásához kötődnek, akik Kolozs vármegye keleti részén a 15 településből álló tekei uradalom birtokosai a 14. század elején. Kökényes Rénold nembeli Rénold fiatalkorában került Erdélybe, és az uradalom központjának számító Tekén, valamint Szászkerden lakott.⁶ Komlód első írásos említése 1315-ből származik, amikor az említett Rénold kiszakítja a tekei uradalomból Mezőakna, Nyulas és Komlód településeket, és lelke üdvének biztosítására az erdélyi káptalanra hagyja, azonban haszonvételi jogukat élete végéig megtartja magának.⁷ 1322-ben Rénold halálával I. Károly Róbert király a tekei uradalom részeként és más birtokaival együtt Komlód falut is Kacsics nembeli Simon székely ispánnak, valamint nővérének, Rénold özvegyének adományozta.⁸ Az 1330-as években a király újabb eladományozása ellen több alkalommal is tiltakoznak az erdélyi káptalan tagjai,⁹ azonban a Kacsics nemzetségből származó Radófi, Zalaházi, Zalai, Komlódi és Galaczi családok a 16. század második feléig kimutathatóak a település birtokosai sorában, ami arra utal, hogy a káptalan nem tudta akaratát érvényesíteni. Például 1504-ben Zalai István Oroszfája, Nagynyulas és Komlód birtokbeli részeit apanagyfalusi Apafi Ferencnek és gyermekeinek adja el.¹⁰ Báthory Zsigmond fejedelem 1587-ben a török hódoltság elől a 16. század közepén

2 Biró: *Erdélyi kastélyok*. 61–62, 90. Az együttes történetének és fennmaradt részleteinek vizsgálata nélkül építését hibásan Daniel Istvánnak tulajdonítja, és az 1760-as évekre datálja.

3 B. Nagy: *Reneszánsz és barokk*. 125, 258, 322.

4 Sabău: *Metamorfoze*. 84–85, fig. 126–127.

5 Például Bicsok – Orbán: *Isten segedelmével*. 573–574.

6 Balázs: *Kolozs megye*. 36.

7 Jakó: *Erdélyi okmánytár*. 1. köt. 232. sz.

8 Jakó: *Erdélyi okmánytár*. 2. köt. 434. sz.

9 Jakó: *Erdélyi okmánytár*. 2. köt. 839., 1028/2. sz.

10 Pl. Jakó: *Kolozsmonostor* 2. köt. 3317. sz.

Horvátországból Erdélybe beköltöző Petrichevich-Horváth Kozma (1523–1590) zarándi főispánnak és fejedelmi tanácsosnak adományozta Komlódot.¹¹ Feltételezhetően Petrichevich-Horváth Kozma már ezt megelőzően rendelkezett birtokkal a településen, ugyanis egyik levelét már 1584-ben innen keltezi.¹² Az ő idejében vált a település a család egyik fontos birtokközpontjává, a helyi templom pedig temetkezési helyévé. Ide helyezték örök nyugovóra a birtokszerző főurat is, kinek Ferenc fia által apja, anyja (Petki Borbála, †1595) és 1598-ban elhunyt Judit lánya emlékére állított késő reneszánsz síremléke a református templom északi falában áll.¹³ Kozma halála után a komlói birtokot fiai közül György fejedelmi táblabíró öröklö, azonban az ő 1632. évi halála után az uradalom leányágon öröklődik tovább: először György Borbála nevű lányának¹⁴ hozományaként a férj, Thoroczky István tulajdonába került, majd lányuk, Szalánczi Gáborné Thoroczky Erzsébet öröklö. Anyja örökségként jutott a birtok a 17. század második felében Szalánczi János (1646–1668) kezébe, akinek korai halála után uzo ni Béli Pál (1621–1679) vásárolta meg komlói birtokait.¹⁵ Fontos megjegyezni, hogy az egykori Petrichevich-Horváth központi birtoktest mellett a család más tagjai is birtokoltak a településen. Erre utal, hogy az Erdélybe egy évvel korábban bevonult német hadak eltartására 1687-ben kivetett különadó ez év novemberében Komlódon Horváth Györgyöt említi.¹⁶ Ezután is leányágon öröklődik tovább a komlói jószág, és jutott Béli Zsuzsanna hozományaként hadadi Wesselényi Pál (1654–1694), közép-szolnoki főispán tulajdonába, aki 1684-ben a birtokra adománylevelet is nyert I. Apafi Mihály fejedelemtől, s a Wesselényiek tulajdonában is maradt az elkövetkezendő majdnem száz esztendőre. 1688-ban a komlói birtok urbáriumának részeként írják össze a régi udvarházat, majd 1697 előtt a régeni György piktor meg nem nevezett komlói munkájáról szólnak adatok.¹⁷ A fennmaradt levéltári iratok tanúsága szerint Wesselényi Pál és Béli Zsuzsanna gyermekkorát Komlódon töltő fia, a naplóíró Wesselényi (III.) István (1674–1734) építkezik is a komlói birtokközpontban. Az anyjuk, Béli Zsuzsanna halála után István és Anna közti 1718. június 22-i osztálylevél rendelkezése szerint „A komlói Joó, melyik az Ur Baro Vesselényi István eő Nsga Industriájának kölcségével épitetett, marad az Urnak”. Ugyanezen osztálylevél a komlói régi és új épületek becsűjét is tartalmazza. Ugyanezen évben a komlói udvarházat is említik a levéltári források.¹⁸ Wesselényi István komlói építkezéseire feltételezhetően a Rákóczi-szabadságharc lezárását követő években, 1711

11 Bicsok – Orbán: *Isten segedelmével*. 573.

12 Szabó T.: *A Wesselényi-levéltár*. 219.

13 Feliratát közli Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*. 226.

14 A helyi református templomban fennmaradt György másik lánya, Petrichevich-Horváth Anna 1645-ös egyszerűbb kivitelezésű sírkölapja is.

15 Bicsok – Orbán: *Isten segedelmével*. 573; Deák: *Béli*. 58.

16 *EOE*. 19. köt. 238.

17 B. Nagy: *Reneszánsz és barokk*. 125, 258, 273.

18 Zsibói Wesselényi levéltár, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, fasc. 344, p. 43, 51 skk.

után kerülhetett sor, ugyanis a Kolozs vármegye településeit és azok birtokosait felsoroló 1702-es nemesi összeírás még Béli Zsuzsanna birtokaként tünteti fel Komlód települését, és szintén az anya birtokaként emlegeti Wesselényi István az 1703–1708 közötti erdélyi eseményekről írt naplójában.¹⁹ A család hadadi ágából a legfényesebb politikai karriert befutó Wesselényi István 1734. évi halála után birtokai két fia, Wesselényi Ferenc (1705–1775) és István (1708–1758) között kerülnek felosztásra. Ekkor szakad két részre a család legjelentősebb szilágysági birtokának számító kiterjedt hadadi uradalom, Ferencnek maradt a Hadad központú birtoktest, míg az ifjú István számára Zsibó központtal alakítanak ki egy különálló birtokrészt. Szintén István örökli a család mezősgői birtokait is, amelyek közül a legjelentősebb a komlói és a kékesi volt. A komlói kastély építése és történetének legkiemelkedőbb korszaka ifj. Wesselényi István és felesége, Daniel Polixéna (1720–1775) nevéhez kötődik. Ifj. Wesselényi István németországi tanulmányútja után főleg Itáliában katonáskodik, ahol császári és királyi gyalogsági kapitány, majd hazatérve belső-szolnoki ispánként kiterjedt családi birtokain gazdálkodik. Feleségét a 18. század egyik legműveltebb erdélyi arisztokrata hölgyeként tartja számon az irodalom- és művelődéstörténet, aki több nyelven beszél, fordít, és birtokain modern gazdaságot igyekszik kialakítani.²⁰ Műveltségére már kortársai felfigyeltek, a legjelentősebb magyar írók rövid életrajzát összefoglaló Bod Péter *Magyar Athenas* című lexikonában szereplő négy női erdélyi író egyike. Műveltségét és tudománypártolását maga Bod is kiemelőnek tartja, „Tudományokat szerető és követő Erdélyi Féniks”-nek nevezve Daniel Polixénát.²¹ Fentebbi érdeklődését és felfogását igyekezett öt gyerekének (Miklós, Polixéna, Mária, Anna, Zsuzsanna) is továbbadni, nevelőnek a korszak erdélyi tudományossága jelentős személyiségeinek számító Cornides Dánielt és Deáki (Filep) Pált alkalmazta. Gondos nevelésükről a korabeli források mellett a lányok későbbi irodalmi tevékenysége is tanúskodik.

Ifj. Wesselényi István és Daniel Polixéna, 1742-ben kötött házasságukat követően kiterjedt birtokszervező és ennek keretében reprezentációs építkezéseket folytattak. Első és egyik legfontosabb vállalkozásuk a zsidói birtokközpont építkezései voltak, amelyekre 1740 és 1750 között került sor. A zsidói munkálatokat követően kezdtek a komlói kastélyuk építéséhez, melyről a férj 1750 és 1753 közti levelei rendszeresen beszámolnak. Utolsó ismert levelében 1753. november 4-én a kőművesmunkálatok befejezéséről ír feleségének.²² Ezt a datálást támasztja alá a kastély főhomlokzatának központi tengelyében máig fennmaradt 1753-as felirat is, azonban a különböző dekorációs és berendezési munkálatok még évekig elhúzódnak. Amint a főhomlokzat szélső tengelyeiben látható latin nyelvű felirat kronosztichonja és magyar nyelvű verses feliratának szövege elárulja, a kastély

19 Benkő: *Transsilvania specialis*. 1. köt. 319; Wesselényi: *Sanyarú világ*. passim.

20 V. László: Daniel Polixéna. 58. Irodalmi munkásságát lásd ugyanott, passim.

21 Bod: *Magyar Athenas*. 55.

22 V. László: Daniel Polixéna. 165. A folyó év járványügyi helyzete miatt zárva tartó kolozsvári levéltárban nem állt módunkban megvizsgálni az építkező családtagok levelezését, ez a jövőben még feltételezhetően árnyalhatja az építkezés menetére és körülményeire vonatkozó ismereteinket.

épületének befejezésére mindössze 1756-ban kerülhetett sor. Amint erről a kastély építését követően hirtelen elhalálozott Wesselényi István temetésekor mondott beszédében Szathmári Pap Zsigmond megemlékezett, 1757 nyarán ünnepélyes körülmények közt került sor az épület átadására, melynek keretében a család gyermekei ünnepi vizsgán mutatták be tanulmányban elért eredményeiket: „Arvasagra maradt Kedves Gyermekei: Meltosagos L[iber] B[aro]. Hadadi Wesselényi Miklos Urfiatska, es Meltosagos L[iber]. B[aronissa]. Hadadi Wesselényi Polyxena, 'Su'sanna, Maria, Kata es Anna Kis-Aszszonyok! Oh melly igen gyönyorkodik vala e' Ti Meltosagos, mar Nehai, Edes Ur-Atyatok, midon a' kozelebb el-mult Nyaron, Komlodi ujonnan epult es ugyan akkor Istennek be-mutatattott Uri Haznal, sok Melt[osagos] Uri Rendeknek es az en tsekely Szemelyemnek-is jelen-letekben, mind a' Deak Nyelvbol, Historiabol es Geographiabol, mind pedig a' Theologiabol, ki-ki kozulletek az o idejehez kepest, tsudara melto Speciment adatok.”²³ A komlói rezidencia a következő években is fontos szerepet játszott a család életében, hisz például 1760-ban itt tartották az építető házaspár legnagyobb lányának, Polixénának báró Kemény (III.) Simonnal tartott esküvőjét.²⁴

Férje 1758. évi halála után Daniel Polixéna nagy lendülettel folytatta a birtokközpontok kiépítésének folyamatát. 1761-ben a mezőségi Kékesen építtetett új udvarházat,²⁵ 1770-ben pedig a kolozsvári külmonostori negyedben levő kertjük közepére emelt reprezentatív épületet.²⁶ Fontos kiemelnünk Daniel Polixéna egyházi patrónusi szerepét is, számos esetben támogatta a rászoruló gyülekezeteket, egyházi intézményeket. Komlód esetében az ő támogatásával került sor 1766-ban a falu késő gótikus templomának átépítésére, amelyről, a korábbi építkezéseihez hasonlóan, szintén díszes, kettős címeres

23 V. László: *Példás asszonyok*. 167–168.

24 Erről megemlékezik P. Horváth Boldizsár is naplójában: „21 Apr. Vólt lakadalma Komlodon nagy Sollennitással B. Kemény Simonnak B. Wesselényi Polyxénával, holottis edgyik gazda voltam én is.” P. Horváth Boldizsár naplója. 94. Érdekes megjegyezni, hogy az építető házaspár öt gyerekének esküvői közül a Zsuzsannáét 1764-ben Kolozsváron, a Máriáét 1766-ban Zsibón, a Miklósét pedig 1777-ben Bécsben tartották.

25 Bicsok–Orbán: *Isten segedelmével*. 572. A földszintes L alaprajzú kúria főhomlokzatán álló kettős címeres építési kőtábla felirata: UT COMMODIS POSTERITATIS / PROSPICERET HANC DOMUM / PERENNE AMORIS SUI MONUMEN/ TUM HAEREDIBUS RELICTURA / EX FUNDAMENTO ERIGI CURAVIT / ILLUSTRISSIMI QUONDAM STE/ PHANI L. BARONY [!] VESSELENYI / DE HADAD SUPERSTES VIDUA / POLIXENA L. BARONISSA DE / DANIEL A.R.S. MDCCLXI / SCILICET / AEDIFICANT ALII NOBIS NOS PO/ STERITATI SIC PRIUS ACCEPTUM / REDDIMUS OFFICIUM.

26 Ma a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Kémia és Vegyészmérnöki Karának helyet adó későbbi épületegyüttes egyik emeleti mellékhelyiségében található építési táblája: A TAEDIO CVRISQUE / QVIBUS / FVMOSA VRBIS TECTA / OPPLETA SVNT / VTI / ANIMVS SIBI HEREDIBVSQVE NONNNVNQ[V]AM / RELAXARI POSSIT / HAS IN MEDIO HORTO / AEDES / FIERI CVRAVIT / L.B. POLYXENIA DE DANIEL ET VARGYAS / VIDVA / QVONDAM L.B. STEPHANI / WESSELENYI DE HADAD / A.D. MDCCLXX. Lásd Asztalos: *Kolozsvár adattár*. 536–537.

kőtáblával emlékezett meg.²⁷ Fontos hangsúlyoznunk, hogy a fentebbi építkezések mellett igyekezett birtokain különböző mesterségeket és új vállalkozásokat is meghonosítani: gombkötőket, paszományozókat és szabókat telepített Zsibóra, ugyanott a selyemhernyó-tenyésztés beindítását is kezdeményezte.²⁸

Daniel Polixéna 1775-ben bekövetkezett halála után a komlói birtok leányágon öröklődött tovább. Az 1760-ban báró Kemény (III.) Simonhoz férjhez ment, azonban 1764-ben, a fiatalon elhunyt Wesselényi Polixéna örökségéért, e házasságból született gyermekük, Kemény Druzsziána öröklí. Feltételezhetően ebben szerepet játszhatott az a tény is, hogy közvetlenebb kapcsolat fűzhetett nagyanijához, Daniel Polixénához, aki lánya korai halála után az unoka nevelésének átengedését kérte az özvegyen maradt Kemény Simontól.²⁹ Druzsziána 1781. október 21-én a külföldi tanulmányútjáról frissen hazatért báró Radák (II.) Ádámmal (1753–1803) ment feleségül, s ezután kerülhetett a komlói birtok is a házastársak tulajdonába. Az 1785-ös országos összeírás szerint Radák Ádám a település egyetlen birtokosa.³⁰ A család korábbi női tagjaihoz hasonlóan irodalmi tevékenységet is kifejtő Druzsziána³¹ számára anyja és nagyanija emléke is kötődhet a komlói rezidenciához, s talán ezzel összefüggésben temetik 1808-ban bekövetkezett halála után a komlói kastélykert kriptájába.³² Tőlük fiuk, Radák István (1782–1865) örökölte. Az ő birtokában található a kastély az 1848-as események idején, és az ő nevében említik a komlói és oroszfái birtokot az 1848-as földreform úrbéri kárpótlásai kapcsán is.³³ Radák István és felesége, Rhédey Klára az 1850-es években ritkán tartózkodnak mezőségi birtokukon, főként a magyarországi Abonyban, Pesten és Kolozsváron időznek,³⁴ így ebben az időszakban az épületegyüttes minden bizonnyal mindössze gazdasági szerepet tölthetett be. A birtokos főúr 1865-ben bekövetkezett halála és felesége 1868-as elhunytja után a kastély és birtok leányuk, Radák Anna (1836–1864) és férje, a család sárpataki ágából származó Teleki Domokos (1825–1897) tulajdonába került,³⁵ majd az 1883-as házasságkötésük utáni években leányuk, Teleki Polixéna (1863–1933) és férje, abafáji báró Bornemisza András (1860–1895) bir-

27 A templomhajó déli falán található építési tábla felirata: TEMPLUM / HONORI DEI OPT. MAX. / ET TRIUNIUS / QUOD / POLYXENIA / DANIEL / L.B. DE VARGYAS / ILL. QUONDAM STEPHANI VESSELENY / L.B. DE HADAD / VIDUA / POSUIT DENUOQUE ERIGI IUSSIT / AN. SAL. REPAR. / MDCCLXVI.

28 V. László: Daniel Polixéna. 165.

29 V. László: *Példás asszonyok*. 218.

30 Miskolczi – Varga E.: *Jozefinizmus*. 1785-ös összeírás melléklete.

31 Knapp: Kemény Druzsziána.

32 *Gróf Bethlen Lajos önéletírása*. 7.

33 Sz. L.: Oroszfai levél; Sebess: *Új Románia*. 30. Utóbbi helyen az Oroszfájával együtt való szerepeltetése egyértelművé teszi, hogy a *Romlod* névforma mindössze nyomdai hiba.

34 Illyés: Radák Ádám. 92. Ennek ellenére támogatják a komlói református eklézsiát is, Debreczeni László ennek gyűjteményében egy 1861-ben Rhédey Klára által adományozott feliratos recés terítőt írt le.

35 Korábban felmerült az az elképzelés is, hogy a komlói birtok már Wesselényi István és Daniel Polixéna Mária lányának 1766-ban gróf Teleki (II.) Ádámmal kötött házassága révén jutott a Teleki család tulajdonába, azonban ez mindössze a 19. század végi Teleki-birtoklásra vonatkozó

tokolja. 1881-ben és 1885-ben még Teleki Domokost említik a helyi református egyház legfőbb patrónusaként, azonban már 1891-ben ugyanezen minőségében az említett Teleki–Bornemisza házaspár tűnik fel.³⁶ Teleki Polixéna már ezt megelőzően is Komlódon lakott, ugyanis 1880-ban ide postáznak neki. Férje halála után is a komlód-oroszfái birtokon gazdálkodik az özvegy, 1905-ben például az oroszfái körjegyzőség építéséhez ingyen ajánl fel telket.³⁷ Feltételezésünk szerint az első világháború utáni években cserélhetett újból gazdát a birtok és a kastély, amikor a szintén a sárpataki ágból származó Teleki Artur (1873–1959) tulajdonába ment át. 1927-ben például az ő támogatásával épült fel az oroszfái új református templom, amelynek avatására Makkai Sándor püspök is leutazott a településre, ezt követően pedig „gr. Teleki komlódi ősi kastélyának gyönyörű ebédlőjében látta vendégül a püspököt és kíséretét”.³⁸ Az uradalmat és a kastélyt tőle államosították 1949-ben.³⁹ Az államosítás után az állami gazdaság irodái működtek a kastélyban, a rendszerváltást követően pedig a helyi önkormányzat kezelésébe került. Funkció hiányában az önkormányzat a 2000-es években átadta a Beszterce-Naszód Megyei Tanácsnak, amely a helyreállításhoz szükséges különböző támogatások megszerzésére próbált pályázni és funkciót találni az épületnek. A megyei sajtó beszámolója szerint rendre felmerült egy golfpálya kialakítása egy magánbefektető részéről, a kolozsvári Művészeti Egyetemen partnerségben való használata, majd 2015 folyamán az önkormányzat áruba bocsátotta az épületet. A különböző funkciók keresése rendre meghiúsult, az említett árverés szintén sikertelen maradt. Az utóbbi két évtizedben a karbantartás hiánya miatt az összeomlás szélére jutott a kastély, központi része fölött tetőszerkezete és födémje beomlottak. Megmentésére az elmúlt időszakban sürgősségi beavatkozás tervezését kezdeményezte a megyei önkormányzat.

Az épület leírása

A komlódi kastély épülete a település nyugati részén, az Oroszfáját Komlóddal összekötő országúttal párhuzamosan, az egykori szőlőhegy alatt hosszan el-

adatok téves genealógiai értelmezésén alapult. Bicsok – Orbán: *Isten segedelmével*. 574. Kovács Zs.: A komlódi. 96.

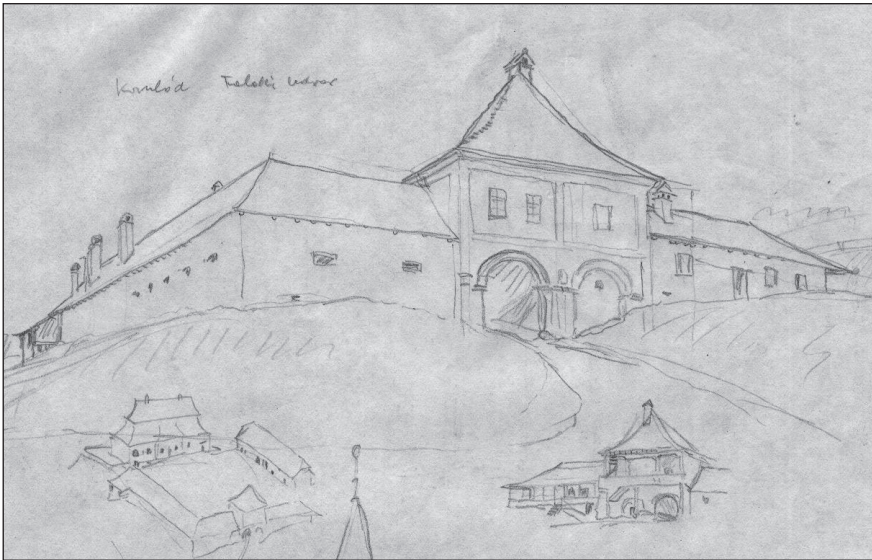
36 Az 1881-ik évi püspöki jelentéshez. Kimutatás az erdélyi ev. ref. egyházkerületben az 1880. évről; Melléklet az 1885-dik évre vonatkozó püspöki jelentéshez. Kimutatás az egyes egyházmegyek és püspöki vizsgálat alatti egyházak 1885-dik évi népesedési-, iskolai, vagyoni stb. ügyeiről. (Lásd: http://documente.bcuculuj.ro/web/bibdigit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/PDF/BCUCULUJ_FP_103922_1886_SUPL1.pdf és http://dspace.bcuculuj.ro/bitstream/123456789/21312/1/BCUCULUJ_FP_103922_1881_SUPL1.pdf. Az 1891-es kimutatást ld.: http://documente.bcuculuj.ro/web/bibdigit/periodice/erdelyevangreformaltegyhazkerulet/PDF/BCUCULUJ_FP_103922_1891_SUPL1.pdf, letöltés: 2020. november 29.)

37 *Ellenzék*. 1905. szeptember 14. XXVI. 209. sz. 4.

38 *Magyar Nép*. 1927. május 28. VII. 21. sz. 251.

39 A román nyelvű napisajtóban felbukkanó Teleki Ivona [!] grófnő nagy valószínűséggel mindössze a helyi folklór eredménye, ugyanis neve ismeretlen a Teleki család genealógiájában.

nyúló lankás telek egyetlen fennmaradt régi épülete. A műemléki környezet nyújtotta védelmi szabályok teljes figyelmen kívül hagyásával a telek keleti szélén, az archív felvételek tanúsága szerint az ezen a részen egykor állt kapu-épület helyén, az elmúlt évtizedben kisméretű görögkeleti templomot építettek. A központi épületet egykor körülvevő épületegyüttes egykori kinézetéről mindössze Debreczeni László 1928-as vázlata tanúskodik (1. kép), amelyen a település irányában U alaprajzú földszintes épületektől övezett udvar vehető ki. Az egykori épületegyüttes tömegéből mindössze a kastély főtengelyével párhuzamos kapuépület emeletes tömbje emelkedett ki.



1. kép. Az együttes keleti irányból. Debreczeni László vázlata (1928)

A nyújtott téglalap alaprajzú, földszintes kastély a telek központi részén, az említett országútra merőlegesen fekszik. Alaprajzi elrendezése egy egységes koncepció eredménye, melynek központi elemei a középső három tengely szélességében mindkét oldalon (nyugatra a kert felé és keletre a telek bejárata, az egykori udvar felé) kiugró enyhe középrizalit, a kéttraktusos alaprajzi rendszer, a két rövidebb oldalán szimmetrikusan nyitott háromarkádós loggiával. Az épület körüli terep nyugati irányba enyhén lejt, ezért a kastély nyugati homlokzata előtt egy kőburkolatú, egykor barokk kőkorláttal szegélyezett terasz húzódik, mely átnyúlik mindkét arkádós oldalhomlokzat elé. Az 1960-as évekbeli archív felvételeken még majdnem teljes pompájában dokumentált terasz (2. kép) lépcsői és mellvédjei elpusztultak, napjainkban mindössze a kastély park felőli, nyugati középtengelyének töredékes lépcsője, az egykarú lépcső indításának két egyszerű, íves tetővel zárt törpepillére, valamint a lépcső bal sarkában egy sarokpillér

és az egykori kőkorlát indítása figyelhető meg. A park felé induló lépcső két sarkában az egykori pincszellőzők íves kőfedővel zárt, hasáb formájú kis építményei maradtak fenn. Ezen kívül dokumentálásunk során az északi homlokzat előtt, egykor az árkádok elfalazásához használt barokk kőpillér volt még látható.



2. kép. A déli homlokzat (1964)

Az épület külső megjelenésének meghatározó eleme a tömegformálásában hangsúlyos szerepet kapó, nagyméretű barokk tört tetőforma, mely az utóbbi években a központi terek fölött teljes mértékben beomlott, mindössze a két szélén áll. Homlokzatainak meghatározó jelleget felületkezelése kölcsönöz: egységesen minden homlokzaton és az árkádos oldalhomlokzatok pillérein is sávzott felületkialakítás található. Szintén egységes a homlokzatok vízszintes tagolása is, az épület teljes kerületén ugyanazon lábazati és koronázópárkány fut végig. A lábazati párkány felületét bukókíma vezeti át a homlokzati felülethez. Megfigyelhető, hogy a nyugati főhomlokzaton és a két oldalhomlokzaton a lábazati párkányt kőből alakították ki, míg a keleti homlokzaton téglából falazott és vakolt. Ezen anyaghasználati különbségek nem építéstörténeti jelenségeknek, hanem a kővel burkolt terasz és kőmellvéd jelenlétének tulajdoníthatóak.

A kastély főhomlokzata a kert irányába néző nyugati homlokzat, amely a többi homlokzathoz képest reprezentatívabb kiképzést kapott (3. kép). Meghatározó eleme a barokk tört tető alsó részének magasságáig emelkedő hangsúlyos középrizalit, amely a szakirodalom megállapítása szerint a hildebrandti központi pavilon-megoldás erdélyi hatásaként értelmezhető. Ugyanazon középrizalit

azonban egy jellegzetesen helyi megoldással zárul, az elterjedt oromzatos lezárás helyett egyenes záródást kapott.⁴⁰ A háromtengelyes középrizalit másik jellegzetes építészeti megoldása a két szélső tengely félköríves záródású, kőkeretes ablakának vakolatkeretes ovális ablakkal való kapcsolása. Az igényes barokk megoldásnak számító szélső tengelyek a homlokzat nagyméretű főbejárati kapuzatát övezik, amelyet fektetett téglalap alakú, beugró vállakról induló, kosáriréses záródású ablak koronáz. A homlokzat középtengelyében nyíló, kosáriréses záródású kapuzat kőkerete az együttes egyik leglátványosabb és legigényesebb építészeti részlete. A lábazati párkánnyal egy vonalban záródó, magas lábazatára kifelé forduló, lépcsőzetes kialakítású szárkövek támaszkodnak, külső felületükön jellegzetes rokokó, lapos reliefű füzérkompozíciókkal. A nyílás vállvonalában egyszerű párkányfejezet húzódik. A kapuzatot kétoldalt a szárkövek meghosszabbításában kialakított, rozettadíszes kartusokkal dekorált pillérekre támaszkodó, hangsúlyos kiképzésű, szegmensíves szemöldökpárkány zárja. A nyílás profilált záródása és a szemöldökpárkány közti területet szintén finom rokokó domborműves dekorációk töltik ki. Díszes megjelenését hangsúlyosabbá teszi zárókövének lecsüngő kagylódíszes megoldása is. A zárókő felső részének díszítése napjainkra teljes mértékben leállott, a szemöldökpárkány záróprofilja is több helyen letört, málladozik. A felületein gazdagon díszített kapuzat rokokó megoldásainak legközelebbi párhuzamai a bonchidai Bánffy-kastély patkóudvarának kétoldalán nyíló kapuzatok, igényes rokokó díszítésének előképei minden bizonnyal a korszak valamelyik közkezen forgó rokokó mintakönyvében keresendők.⁴¹



3. kép. A kerti homlokzat

40 Biró: *Erdélyi kastélyok*. 62.

41 Hasonló mintasorok tűnnek fel például Daniel Marot: *Ornements divers* c. kötetében, fol. 134. Bibliothèque de l'Institut National d'Histoire de l'Art, collections Jacques Doucet. Estampes. Recueil d'ornements. Vagy szintén ilyen jellegű, kissé dekoratívabb példák az alábbi gyűjteményben: *Ornements inventez par J. Berain. Recueil d'estampes*. fol. 35–36. Bibliothèque de l'Institut National d'Histoire de l'Art, Paris. Collections Jacques Doucet. Estampes. Recueil d'ornements.

A körülbelül egy évtizede beomlott központi tetőrész hiánya miatt a főhomlokzat rizalitjának felső része állandóan ázik, így mára már teljes mértékben hiányzik vakolata, díszítőrészelei leestek. E homlokzatrészekben látható, hogy az épület falazata téglából készült, és a homlokzatok sávozott falfelületét nem vakolatból, hanem már a téglafalazatban képezték ki. A rizalit bal felső sarkában megfigyelhető, hogy a kiemelkedő főhomlokzati rész széleit eredetileg tükrös felületű vakolatból kialakított lizénák szegélyezték.

A főhomlokzat oldalegységei szimmetrikus kialakításúak. Mindkét oldalon három tengely figyelhető meg, a két belső tengelyben egyenes záródású, füles kőkeretű ablaknyílásokkal, míg a szélső tengelyekben az ablakokéval megegyező formájú vakolatkeretbe egy latin és egy magyar nyelvű feliratot helyeztek egy allegorikus és heraldikai elemekből építkező dombormű társaságában. Az ablakkeretek kőből faragott könyöklőpárkánnyal rendelkeznek, fölöttük pedig téglából és vakolatból kialakított szemöldökpárkány figyelhető meg. A kőkeretek zárókövének meghosszabbításában hangsúlyos zárókő támasztja meg a szemöldökpárkányok közepét, a széleken pedig stilizált triglifis motívum jelenik meg. Ugyanezen típusú ablakkeretezések találhatók a kastély többi homlokzatán is.

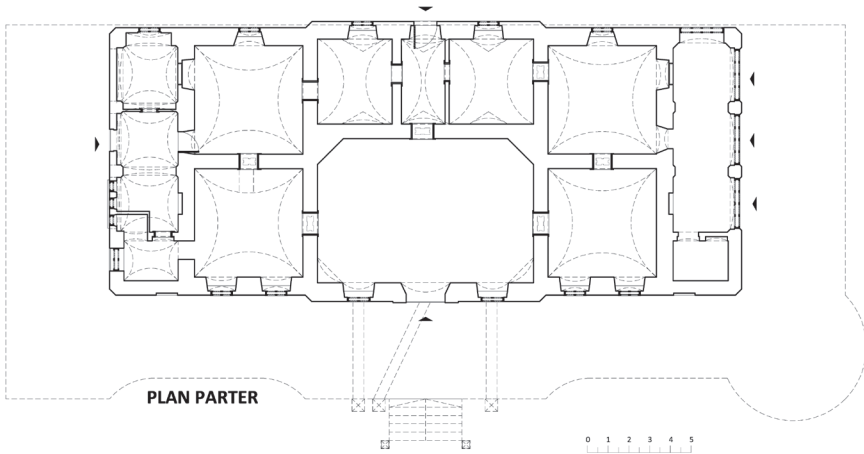
A keleti homlokzat tagolása, az eltérő központi rizalitos rész kivételével jórészt követi a főhomlokzatét (4. kép). Központi, enyhén kiugró része háromtengelyes: egy felülvilágító, kőkeretes ajtót két ablak szegélyez, a szélső részein pedig a mindkét oldalhomlokzaton megjelenő árkádsor kosárirves oldalárkádjára, valamint egy ablak jelenik meg. A homlokzat északi árkádja jelenleg be van falazva, a déli esetében megmaradt az árkád egymásba fonódó álló ellipszisekkel dekorált kőmellvéde is. Ez utóbbi alatt az épület pincelejárata nyílik. Az északi oldalhomlokzat esetében a lemálló vakolat alatt, falkutatás nélkül is megfigyelhető, hogy ennek kialakítása a déli homlokzatéval megegyezően, há-



4. kép. Az udvari homlokzat a déli árkádos előtérrel

rom kosárirves nyitott árkádú volt. Mindkét esetben az árkádok középső pillé-
reit kőből faragták, a szélsők pedig falazott szélekre támaszkodtak.

A kastély kéttraktusos alaprajzi rendszere, alaprajzának szimmetrikus
kialakítása egy egységes építési periódusban való felépítésére utal. Téglalap
alaprajzának két szélén három árkáddal nyitott előtér volt, melyek közül az
északit csehsüveg-boltozatok fedték, a déli pedig belső falának tagolása alap-
ján eredetileg is síkmennyezetes lehetett. Mindkét előtér nyugati sarkában egy
csehsüveg-boltozattal fedett kisebb tér húzódott. A déli esetében innen nyílt a
padlásfeljáró, az északi eredeti funkciója ismeretlen, utoljára mellékhelyiség
működött benne (5. kép).



5. kép. A földszint alaprajza

A kastély legjelentősebb tere egykori díszterme volt, amely sajnos a leg-
inkább sérült a kastély pusztulása során. A többi tér boltozatánál magasabb,
egykori tükörboltozata beomlott, az alatta található pinceboltozattal együtt.
Egykori igényes kialakítására sarkainak leszelt megoldása és a sarkokban ki-
alakított stukkódíszes lezárású fülkék, valamint töredékességükben is lát-
ványos, 18. század közepi nyílászáróinak maradványai utalnak. A díszterem
két oldalán egy-egy csehsüveg-boltozatos kisebb szoba található, melyekből
a keleti oldalon egy-egy ugyanolyan boltozatú szoba nyílik. A keleti traktus-
ban a díszterem szélességében három, fiókos dongaboltozattal fedett helyiség
húzódik.

A kastély egykori berendezéséből kevés maradt meg napjainkra. Burko-
latai, tüzelőberendezései a 20. századi átalakítások során készültek. Legérté-
kesebb belső részletei a nagyszámban fennmaradt 18. század közepi ajtóinak
igényes asztalösszerkezetei. Az ajtószárnyakat kivétel nélkül lecserélték, azon-
ban az esetek többségében máig fennmaradtak az ajtótokok 18. század köze-

pi borításai: ezek jellegzetes barokk profilonizált kereteléssel rendelkeznek, az ajtók bélletében pedig kazettás dekorációk találhatóak. A lepergő olajfesték alatt több helyen megfigyelhető, hogy őrzik eredeti, kék márványozást (?) imitáló színvilágukat. Kiss Lóránd restaurátor pár éve végzett szondázó kutatásai megállapították, hogy a kazettás betétekben növényi dekorációk voltak.

A még öt évvel korábban kielégítő állapotú kastély az el nem végzett karbantartások és folyamatos beázások miatt sajnos nagyon veszélyeztetett állapotba jutott, tulajdonképpen végnapjait éli. A beázások miatt boltozatai és födémek nagyon meggyengültek, s ha elmarad a beavatkozás a közeljövőben, várhatóan sorozatosan fognak beomolni. Emiatt fontos lenne a veszélyeztetett értékeit kimenteni, hogy a jövőbeni esetleges helyreállítások során visszahe-lyezhetőek legyenek. Itt elsősorban faragott kőelemek és a nagyszámban fennmaradt barokk asztalosmunkák kimenekítése lenne elsődleges.

A főhomlokzat szobrászati dekorációja

A főhomlokzat reprezentatív jellegét az igényes kőkeretek mellett a rizalit falán elhelyezett heraldikai elemekből kialakított domborműves dekoráció is kiemeli (6. kép). A két szélső nyílás tengelyében a komlói kastélyt építtető házaspár kőből faragott, magasreliefű címerai jelennek meg. Mindkét esetben változatos kagylóformákból kialakított, rokokó kartusba helyezték a címerábrát, melyet a kagylóformák mellett a középre néző felső sarkokban egy-egy bőségszaru is ki-egészít. Baloldalt a Wesselényi-címer tenger habjaiból kiemelkedő szirénalakja,



6. kép. A kerti homlokzat középrizalitja

míg jobboldalt a vargyasi Daniel család átlótt nyakú hattyúja látható. A reliefek igényességét jellemzi, hogy mindkét esetben a keretdísz belső homlokoldalán egy-egy karakteres férfiarc bukkan fel a heraldikai ábrát övező kartus kagylószegélyéből. A két címerrelief elhelyezése nem vízszintes, hanem a köztük található központi relief irányába enyhén emelkednek. A rizalit reliefjeinek központi tengelyét egy emblemikus jellegű magasrelief zárja (7. kép). Ennek központi eleme egy díszesen kialakított, szárnyas, zárt tornasisakkal koronázott lombkorona, amely alatt kétoldalt felhőkből kinyúló kezet fogó alkarok figyelhetőek meg. Ez utóbbi ábrázolást külön kőből kifaragott felhős kerubok veszik közre. Fontos még megjegyezni, hogy a jelenlegi állapotban megfigyelhető, hogy statikai megfontolásból a központi relief alá kovácsoltvas tartóvasat helyezett a szobrász. A központi kompozíció legszokatlanabb és ugyanakkor egyik legszebb szobrászati részlete az előbbi lombkoronás magasrelief alatt, a kapuzat fölötti ablak második teherkiváltó tégláivének közepén mintegy záróköként megjelenő karakterfej, amely a két címerábra szélén látott maszkok mellett a szobrász kiváló anatómiai tudásának is látványos bizonyítéka. A kétoldalt hajtincsektől szegélyezett, kecskeszakállas, kopaszodó férfifej alatt az 1753-as évszám figyelhető meg. Az archív felvételek tanúsága szerint a három kődomborművet eredetileg lapos stukkóreliefek kötötték össze. A ma is látható kő kerubfejek folytatásában gomolygó felhők nyúltak a két



7. kép. A kerti rizalit központi reliefje



8. kép. A kerti homlokzat középrizalitja (1964)

címerábráig, oly módon, hogy a központi relief és a címerábrák közti középtengelyben egy-egy angyalalak jelent meg. A jobb oldali, lendületes mozgású angyalfigura visszatekintett a Wesselényi-címerre, kezében pedig egy íjat tartott. A másik oldal angyalalakja a felhőkön ülve egy lángoló szívet nyújtott a központi relief irányába (8. kép). A mostani állapotban a stukkódomborművekből mindössze a Wesselényi-címer közvetlen közelében található felhők töredéke maradt meg, a bal oldali angyalalak esetében pedig jól látható a magasreliefű angyalfigura kialakításához használt, kovácsoltvas szegekkel rögzített téglalap. A jobboldali angyalalak esetében a téglalap egykori létére már mindössze a falazatból kiálló szögek utalnak.



9. kép. A latin nyelvű felirat (1756)

A homlokzat két szélső tengelyének feliratos reliefjei hasonló kialakításúak (9. kép): mindkét esetben az álló téglalap formájú mezőket két kőtábla tölti ki, a felsőn felirat jelenik meg, míg az alsón egy kapcsolódó domborműves ábrázolás látható. A bal oldali felirat latin nyelvű, míg a jobb oldalon az előző tartalmát egyszerűbb formában összegző,⁴² magyar nyelvű felirat kapott helyet. A főhomlokzat bal oldali felirata:

AEDIBUS HIS LAPIDEM PRIMUM STEPHANUS VESSELENYI
ATQVE POLYXENA DE DANIEL, CONIUX POSUERE,
HEROUM COMPAR, SPLENDEnte CORONIDE DUCTA.
MOX OPUS EXEGIT CURIS AC SUMPTIBUS ANNO
QVO TVBA FLEXI AERIS CEPIT RESONARE PER ORAS
AEQVORIS ET RVRIS, QVO – PROH! – DOLOR INGEMIT INGENS
ORBIS ET IN TANTO SVSPIRANT FVNERE GENTES.⁴³
HAEC NOVA TECTA DEO SINT CONSECRATA POTENTI,
QVO SINE NIL AGITVR, SINE QVO NON SVRGERE MOLES
VLLA POTEST, NISI QVI CLEMENTER PROTEGAT AEDEM,
EXCVBIAE NIL SVNT HVMANAE PRAESIDIVM NIL, -
AEDIBVS HIS IGITVR SVRGAT TVTELA SALVSQVE
NVMINIS HIC PIETAS, CVI SVNT COELESTIA CVRAE:
CANA FIDES, PROBITAS VIGEAT, CONCORDIA PAXQVE
VRAT, AMOR SVCCRESCAT, HONOS INVITET HONOREM,
FAMA COMES, LONGVMQVE DECVS LAVRVSQVE PERENNET.
SIS PROCVL HIS TECTIS SVPERVM CONTEMPTOR ET AEQVI,
ZOILEI QVI FRENDES, ATRA QUI BILE TVMESCIS
ET QVISQVIS FICTO SIMVLAS PIA PECTORA VVLTV.
ALIPEDIS DE STIRPE DEI VTERSVTA PROPAGO
AVTOLICEI EX RAPTO NVTRIT PICEATA MANUS QUEM
HINC ...C[?], PICTA COLAS, SPARTANI FRIGORA SAXI
HAEC D[?]ATA REDDE DEVS, SERISQVE NEPOTIBUS AEDEM
SERVA.....INTER TE VENERENTVR.⁴⁴

Az alatta megjelenő allegorikus reliefen két figura alakja tűnik fel. A jobb oldalt egy gyümölcsfával, felül pedig enyhén kiemelt felhőkkel zárt kompozíció jobb oldalán egy szárnyas puttóalak az idő visszahozhatatlan múlására figyelmeztető, szárnyas homokórát emel a magasba, másik kezével a Wesselényiek volutás barokk címerpajzsára támaszkodik. Az ábrázolás jobb oldalán, egy közepesen lapos relieffel érzékeltetett dombos tájrészlet előterében a szárnyas Idő szakállas férfialakja jelenik meg, amint a jobb kezében tartott stylusszal a másik kezében levő nyitott könyv lapjaira, mintegy a ház urai által is vallott felfogásként egy ismert szentenciát ír. Ez utóbbi felületén vésett antikva betűs, széle-

42 Ledán: *Requiem*.

43 Az utolsó három sor kronosztichonja adja a tábla 1756-os elhelyezésének évét.

44 Fordítását lásd Ledán: *Requiem*. Fontos megjegyezni, hogy a felirat utolsó sora már az 1964-es archív fotók készítésekor is töredékes volt.

in töredezett felirat szövege olvasható: MENS / MA/NET / ET VIR/TVS CAE// TE[RA] / MOR/TIS [E]/RVN[T]. / OV[ENVS?]. E felirat az ismert walesi epigrammaköltő és teológus John Owen (1560 k.–1622) fő művének, a 12 könyvből álló *Epigrammatának* függelékeként kiadott Appendix első, *Virtus* című epigrammájának második sora, mely az emberi elme és erények elmúláson felülemelkedő örökérvényűségét hangsúlyozza. Owen magyarországi recepciójának korai emléke, hogy ugyanezen epigramma és magyar fordítása szerepel a Balassi-Rimay *Istenes énekek* 1646-os Szenci Kertész Ábrahám-féle nagyváradi kiadásában.⁴⁵ Owen epigrammái már a 17. század elején élénk érdeklődést váltottak ki német nyelvterületen, s az 1640-es évektől a fordítások révén jelentős hatást gyakoroltak a nemzeti nyelvű költészetre is. A fentebbi példa is mutatja, hogy ugyanezen időszakban ismertek voltak a korabeli magyarországi művelt elit számára is, s különböző kiadásai jelen vannak a 17. század második felének, a 18. század első felének erdélyi könyvtáraiban is.⁴⁶ Esetünkben az ismert epigramma szentenciaszerű sorának a domborművön való szerepeltetése jól illeszkedik a ház urainak irodalmi műveltség iránti érdeklődésébe.

A főhomlokzat jobb oldali, szélső tengelyében az előző felirathoz hasonló, szimmetrikus elrendezésben egy antikvabetűs magyar nyelvű felirat található, alatta domborműves ábrázolással. Első látásra feltűnő, hogy e felirat enyhén dőlt betűformái eltérnek az előző felirat klasszikus antikvaitól, azonban, mivel a kőanyag és kapcsolódó relief esetében nem figyelhetünk meg sem anyagbeli, sem stilisztikai eltéréseket, e különbségek talán a felirat nyelve miatt feltételezhetően eltérő kőfaragó hiányosságainak is tulajdoníthatóak. A felirat szövege:

EZ HAZ EZER HET SZASZ [!] ÉS ÖTVEN HATRA NÉZ
MELLYRE VESSELENYI ISTVÁNT ISTENI KÉZ
SEGITE S DANIEL POLIXENAT NEM RÉZ
NEVE S DOLGA KINEK SÓT FINVM ARANY S MEZ
EZ HAZAT VALASZSZA ISTEN HAJLEKANAK
KINEK SEGEDELEME NELKVL KI MAGANAK
EPIT ELO MENTE NEM LESZ SZANDEKANAK
S HIJABAN VIGYAZNAK SZEMEI STRASANAK
ISTEN ORTZAIANAK ANGYALA HAT LEGYEN
EZ HAZBAN SITT [!] EROS ORIZETET TEGYEN
JAJ SZO KŐ FALAI KÖZT ERŐT NE VEGYEN
MIG TVZES SZEKEREN NAP FEL JÓ S LE MÉGYEN
ISTENI FÉLELEM TISZTA KEGYESSÉGGEL

45 Bartók: Owenus-fordítások. A teljes epigramma: „Praeter Virtutem nihil immortale tenemus, / Mens manet et Virtus, caetera mortis erunt.” Az említett kötetben megjelenő magyar fordítása: „Nincs semmi állandó: csak az elme java, / S vitézséggel talált jó hírnek folyamja, / Egyebet mind elbirt az halál hatalma, / Halhatatlanságban csak ez kettőt hadta.”

46 Például 1676-ban Ölyvesi Balázs nagyenyedi könyveinek leltárában. *Erdélyi könyvesházak II.* 129. 1697-ben Tofeus Mihály könyveinek jegyzékében, 1741-ben Cserei Mihály könyvtárában, 1742-ben pedig a gróf Bethlen Mihály, István és László számára adott könyvek között szerepel. *Erdélyi könyvesházak III.* 23, 97, 300.

IESVSBAN MEG FEKVTT HIT EGYENESSÉGGEL
SZERETET EGYESSEG TSENDES BEKESSEGGEL
LEGYEN ITT BÖV ÁLDÁS FÉNYLŐ DITSŐSÉGGEL
ISTENTELEN EMBER ITT HELIET NE LELIEN
IRIGYSÉG GYVLŐLSÉG SZEKET NE EMELIEN
TVNDER BARATSAGGAL EZ HAZ BE NE TELIEN
RAGADOZÓK ELLEN ISTEN ITT KI KELIEN
ISTEN KI EZ HAZNAK VALAL EPITŐJE
LÉGY E KIVANSAGNAK MEG EROSITŐJE
LÉGY EZ VRI HÁZNAK EROS ORIZOJE
S EZ IS LÉSZ NEVEDNEK ÖRÖK TISZTELŐIE

Az előző domborműves ábrázolás Wesselényi címeréhez képest, a magyar nyelvű felirat alatti relief központi eleme, a homlokzat kettős címere női oldalának megfelelően, a feleség Daniel címere, s ennek hatyús címerállata (10. kép). A másik domborműhöz hasonló felfogású ábrázolás egy jobb oldalán magas hegyekkel zárt, felül finoman kiemelt felhős égboltú tájképet mutat, melynek jobb oldalát egy úszó hatyún ülő, játékos puttó magasabb domborműve uralja. A szárnyas puttó mindkét kezével a hatyú magasra tartott nyakát szorítja, utóbbi szájából szökőkútszerűen vízszugár lövell magasra. A visszahulló víz a környező hegyek csúcsáig érően, mintegy dicsőségesen a Daniel család bárói címerét emeli fel az égboltra. A bal oldali hegyek előtt száguldó szarvas



10. kép. A magyar nyelvű felirat domborműve

alakja tűnik fel, melynek értelmezése többértéű lehet: a közismert zsoltár forrásra siető szarvasalakjának hívő lélekre utaló jelentésétől a címerállatig terjedhet, azonban más típusú forrás vagy értelmező részlet hiányában e kérdést nem tartjuk eldönthetőnek. A dombormű kompozíciójának legkarakterisztikusabb eleme a hattyún lovagló szárnyas puttóalak figurája. A hattyú alakjához már a középkorban változatos jelentéstartalom kapcsolódik, majd a reneszánsz időszakában több mitológiai téma esetében is gyakran előfordul (Apolló, Vénusz, Léda stb.). Ábrázolásának játékos puttókkal történő összekapcsolása a római Villa Madama kerti loggiájának a Raffaello-tanítványok által, az 1520-as évek elején festett egyik boltozati falképén tűnik fel, ahol egy Philostratus által leírt, hattyún lovagló puttók versenyét ábrázoló ókori festmény témáját igyekeztek újraéleszteni.⁴⁷ Ez utóbbin tűnik fel a versenyre készülő hattyúknak sorában egy vízen úszó hattyún lovagló puttó alakja, amely a téma későbbi ábrázolásaira is nagy hatást gyakorolt. A 17–18. században a témabeli egyezéseknek köszönhetően az úszó hattyún lovagló puttók ábrázolása a díszkutat esetében is többször alkalmazott figurális részletté vált.⁴⁸ A komlódi reliefen megjelenő ábrázolás előképeként is egy barokk kút metszetképe szolgált. A szoros formai egyezések alapján megállapítható, hogy minden bizonnyal egy Daniel Marot által metszett, barokk díszkutat ábrázoló metszetlapot használt inspirációként a Komlódon dolgozó szobrász (11. kép).⁴⁹ Annak ellenére, hogy az említett metszetábrázolást átértelmezve használja (például a hattyú nyakát két kézzel ra-



11. kép. Hattyús kút ábrázolása
Daniel Marot *Nova fontium delineatio* c.
metszetlapján

47 Gnann: *Raphael*. 202, fig. 5.

48 Például négyíjas Amor-alakként jelennek meg a versailles-i kastélykert Sárkány-kútján, a schwetzingeni 1767-es Arion-kút esetében pedig négy, puttót hordó hattyú szájából szökell magasra a víz. (Lásd: www.bildindex.de. Letöltés: 2020. november 29.)

49 Daniel Marot: *Nova fontium delineatio. Entwürffe mehrerer Brunnen u.a. mit Darstellung des Apollon*. Herzog Anton-Ulrich Museum Wolfenbüttel. Alter Besitz. DMarot AB 3.93. Más példánya Marots 1710 körüli *Ornements divers* c. kötetében, f. 168. Bibliothèque de l'Institut National d'Histoire de l'Art, collections Jacques Doucet. Estampes. Recueil d'ornements. Kiadva: *Das Ornamentwerk Daniel Marots*. 52.

gadja meg a puttófigura, és elmarad a jobb kezében tartott vízinövény is), az egyező beállítás, valamint a jellegzetes magasra ugró vízszög megoldása egyértelművé teszi a metszetelőkép használatát.

Ami az erdélyi viszonyok között összetettnek számít, a megszokott heraldikai elemek mellett egy sor más, allegorizáló és szimbolikus-embematikus részletet is tartalmazó központi szobrászati kompozíció értelmezését illeti, ennek jelentéstartalma az épített házaspár életét és újonnan épített hajlékát meghatározó olyan fogalmak körül forog, amelyek hangsúlyosan megjelennek a kétoldalt elhelyezett feliratokban is. Így a Wesselényi–Daniel házaspár életét és lakhelyét az Amor által jellemzett szerelem lengi be (*Amor succrescat*), és a korabeli emblematikában is közismert motívummal,⁵⁰ a felhőkből kiemelkedő kézfogással kifejezett s lombkoronával koronázott egyetértés és békeség uralkodik benne (*Concordia paxque urat*). Feltételezhetően esetünkben is ismert lehetett az utóbbi motívumnak az emblematikus irodalomban a halálig tartó isteni szeretetre történő vonatkoztatása,⁵¹ s a központi relief oldalain megjelenő szeretetre utaló részletek nemcsak a földi szerelem ábrázolásaiként, hanem az isteni szeretetre történő utalásként is értelmezhetőek. Annál is inkább, mivel a hit és kegyesség (*Fides, Pietas*) jelentőségét mindkét felirat hangsúlyosan kiemeli (a magyarban: *Isteni félelem tiszta kegyességgel / Iesusban meg fekvtt hit egyenességgel*). A központi kompozíciót lezáró tolldíszes sisak és az ehhez kétoldalt kapcsolódó szárnyak értelmezése kissé problematikusabb. A sisak elképzelhető a ház urának katonai pályájára történő utalásként, míg a szárnyas részlet a szerencse (*Fortuna*) ábrázolásának közismert eleme. Talán e jelentéshez kapcsolódhat az archív ábrázolások tanúsága szerint egykor a sisak tetejét díszítő glóbusz jelenléte is.

A szakirodalom a komlói kastély szobrászati dekorációját stíluskritikai megfigyelések alapján a korszak legjelentősebb kolozsvári szobrászának számítót Anton Schuchbauernek tulajdonítja,⁵² azonban B. Nagy Margit levéltári kutatásai alapján a homlokzat reliefszeinek elhelyezését 1786-ra datálja.⁵³ Az épület mai állapotában a főhomlokzat rizalitja esetében a folyamatos ázás miatt lehullott vakolat hiányában az épület falszövege is vizsgálható, ezen azonban nem figyelhetőek meg olyan utólagos beavatkozásra utaló jelek, amelyek ezen két periódust különítenének el, ehelyett a homlokzat koncepciója egy egységes 18. század közepi építési időszakra enged következtetni. Ugyanezt támasztja alá a homlokzati dekoráció címerkompozíciója is, ugyanis 1786-ban már mindkét építető, mind Wesselényi István, mind Daniel Polixéna már régóta elhunyt, így egy ilyen jellegű címeregyüttes ekkori elhelyezése

50 Például I. Miksa bajor választófejedelem imprezájaként. Salamon Neugebauer et al.: *Selectorum Symbolorum Heroicorum Centuria Gemina*. Francofurti, 1619. 333.

51 Az élet koronájára utaló lombkoronával együtt jelenik meg: Daniel Cramer: *Emblemata sacra, hoc est decades quinque emblematum ex sacra scriptura, de dulcissimo nomine & cruce Jesu Christi, figuris aeneis incisorum*. Francofurti, 1624. 124–125, 169–170.

52 Biró: *Erdélyi kastélyok*. 90.

53 B. Nagy: *Reneszánsz és barokk*. 322.

kevésbé lenne indokolt. Ami a szobrászati dekoráció stílusbeli párhuzamait illeti, ennek jellegzetes megoldásai, mint a pufók puttóalakok megformálása, a latin nyelvű felirat alatt levő Wesselényi-címer pajzsformája vagy a központi címerkompozíció kartusainak szélein lévő karakterarcok⁵⁴ a század középső évtizedének szobrászatával állíthatóak párhuzamba, és a gyulafehérvári vár szobrászati dekorációjának elkészítésében részt vevő mesterek korábbi megoldásaiból eredeztethetők. Mivel az olyan építészeti formák, mint a főhomlokzat rokokó jellegű kapuzatának kialakítása és díszítése, legközelebbi párhuzamai az 1740-es évek bonchidai építkezésein találhatóak, és az 1750-es években az építető házaspár feltételezhetően Zsibón is foglalkoztatta⁵⁵ a korszak másik meghatározó erdélyi szobrászát, Johann Nachtigallt, nem zárhatjuk ki az ő komlói közreműködését sem. A kérdés megnyugtató tisztázásához azonban a mostani lehetőségeknél kiterjedtebb levéltári kutatásokra, valamint a két meghatározó 18. század közepi szobrász, Nachtigall és Schuchbauer alkotásainak széles körű stilisztikai elemzésére lenne szükség.

Heraldikai reprezentáció a komlói kastély építetőinek környezetében

A családi címerállatot az elterjedt címerpajzsos megoldásoktól eltérő módon, központi elemként használó szobrászati dekoráció több emléken is előfordul az építető Wesselényi–Daniel házaspár közvetlen környezetében, amelyek e képi beszédmód korabeli erdélyi elterjedéséről tanúskodnak. Az ilyen típusú megoldásokkal már egészen fiatalon szembesülhetett az ifjú Wesselényi István, hisz az édesapja 1734-es halála alkalmából veretett emlékérem hátoldalának központi ábrázolásán is a családi címeralak játssza a főszerepet, egy mitológiai történetbe ágyazva.⁵⁶ Akár mintaként is szolgálhatott a Wesselényi István és Daniel Polixéna által megrendelt komlói szobrászati együttes számára a feleség kedvelt nagynénjének, Haller János erdélyi gubernátor felesége dévai rezidenciája környezetének 1740-es évek második felében történt kialakítása, ahol a virágoskert közepén a gubernátor ágaskodó oroszlán címerállatával díszes szökőkút, míg a kastélyudvarban a feleség címerének átlőtt nyakú hattyújával díszített díszkút állt.⁵⁷ A Bánffy család griffjének hangsúlyos jelenléte figyelhető meg a bonchidai díszudvar kétoldalán nyíló lovarda és istálló díszkapuinak szélein is,⁵⁸ sőt hangsúlyos elemként kap majd szerepet a család kolozsvári palotájának 1770-es évekbeli szobrászati és építészeti kialakításában is.

54 Hasonlóképp barokk karakterfejek tűnnek fel a dévai Magna Curia főhomlokzati erkélyének szélein is.

55 Biró: *A zsbói*. 175.

56 Huszár: *Személyi érmek*. 562.

57 Kovács A.: *Magna Curia*. 159; Sabău: *Două fântâni*. 125–127.

58 Gy. Dávid: *A bonchidai Bánffy-kastély*. 72, 74–75. kép.

Két esetben a komlói kastélyt építtető házaspár lányai családjának műpártolásában is feltűnik a hasonló, nemcsak az építtetők címerét, hanem a címerállatot önállóan is kiemelő felfogás. A kendilónai református templom 1779-ben állíttatott nyugati díszkapuja esetében az igényes szobrászati kompozíció központi angyalalakját a két címerállatot, az ágaskodó kecske és a szirén alakja övezi, melyek az építtető házaspárra, a művelt főúr, gróf (II.) Teleki Ádámra (1740–1784) és feleségére, báró Wesselényi Máriára utalnak.

Az építtető házaspár Polixéna nevű lányát 1760-ban feleségül vevő, a levelezések tanúsága szerint az özvegy Daniel Polixénnal is jó kapcsolatot ápoló Kemény Simon fő birtokközpontjának, Marosvécsnek református templomában is kimutatható a heraldikai reprezentáció hasonló megoldása, de ebben az esetben nem egy szobrászati program részeként, hanem felirat formájában emlékeznek meg hasonló eszközökkel. A marosvécsi templom szószékének alján jelenik meg az a díszes megemlékező felirat, melyben a családi címerállatot révén idézik fel a két állíttató emlékét.



12. kép. Barokk kútszobor a drági kastély kertjéből

A címerállatot önálló dekorációs elemként való használata kimutatható a család hadadi ágának reprezentációjában is. Ezen ág jelentős birtokközpontjának számító Drág településének községi iskolája előtt áll az a barokk kútszobor, melynek támaszrészén dús vízi növényzet közül kibukkanó két delfin alakja tűnik fel, melyek farkukkal egy kagylóformájú, kisméretű víztartót hordanak (12. kép). Utóbbi felületén az egykori vízvezeték nyomai mellett egy központi szobrászati ábrázolás lefaragott felülete figyelhető meg. Az eredetileg minden bizonnyal a szomszédos kastély egykori kertjének barokk díszkútjaként működő, formai megoldásában Bernini közzismert római köztéri kútjára visszavezethető szoborcsoport központi alakja a helyiek emlékei szerint szintén egy szirénábrázolás volt, amelyet a 20. század közepi államosítást követő évek ikonoklaszta megnyilvánulásaként távolíthattak el.

*

Összegzésként megállapítható, hogy annak ellenére, hogy a vonatkozó szakirodalom egy része a komlói Wesselényi-kastély homlokzati dekorációit az 1780-as évek közepére helyezi, a rendelkezésre álló történeti adatok, az épületen megfigyelhető építéstörténeti jelenségek, valamint a szobrászati dekoráció elemzése alapján, ennek építését és dekorációinak készítését egy jól behatárolható időszakra, az 1753 és 1756 közötti évekre tehetjük. Homlokzati domborművei esetében az épített házaspár, Wesselényi István és Daniel Zsófia nem elégedett meg az elterjedt, az építetők címereire és a megemlékező felíratra korlátozódó együttesel, hanem egy összetett, a címerelemek felhasználása mellett allegorikus, szimbolikus képi elemeket is felvonultató dekorációval látta el vidéki rezidenciájának homlokzatát. A kastély történetének, építészeti és szobrászati kialakításának ismertetése mellett írásunkat figyelemfelkeltőnek is szántuk, hogy e mind építészeti, mind szobrászati részletei esetében igényes vidéki rezidenciának számító kastély jelentőségét hangsúlyozva felhívjuk arra a figyelmet, hogy ha a tervezett sürgősségi beavatkozások nem történnek meg, egy jelentős kiskastéllyal lesz majd szegényebb Erdély művészeti öröksége.

Hivatkozott irodalom

Aggházy: *Barokk szobrászat*.

Aggházy Mária: *A barokk szobrászat Magyarországon*. 1. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.

Asztalos: *Kolozsvár adattár*.

Asztalos Lajos: *Kolozsvár helynév és településtörténeti adattár*. Kolozsvár Társaság, Kolozsvár, 2004.

B. Nagy: *Várak, kastélyok, udvarházak*.

B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Kriterion, Bukarest, 1973.

B. Nagy: *Reneszánsz és barokk*.

B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest, 1977.

Balázs: *Kolozs megye*.

Balázs Éva: *Kolozs megye kialakulása*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939.

Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*.

Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Budapest, 1985.

Bartók: *Owenus-fordítások*.

Bartók István: *A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások. Irodalomtörténeti Közlemények*, 86 (1982) 5–6. sz. 632–637.

Benkő: *Transsilvania specialis*.

Benkő József: *Transsilvania specialis*. 1. köt. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 1999.

Bicsok – Orbán: *Isten segedelmével*.

Bicsok Zoltán – Orbán Zsolt: „*Isten segedelmével udvaromat megépítettem...*”. *Történelmi családok kastélyai Erdélyben*. Gutenberg, Csíkszereda, 2011.

Biró: *Erdélyi kastélyok*.

Biró József: *Erdélyi kastélyok*. Új Idők Irodalmi Intézete (Singer és Wolfner), Budapest, 1943.

Biró: A zsibói.

Biró József: A zsibói kastély. In: Biró József: *Erdély beszélő kövei*. S. a. r. Sas Péter. Polis, Kolozsvár, 2008.

Bod: *Magyar Athenas*.

Bod Péter: *Magyar Athenas*. H. n. 1766.

Das Ornamentwerk Daniel Marots.

Das Ornamentwerk Daniel Marots: in 264 Lichtdrucken Nachgebildet. Wasmuth, Berlin, 1893.

Deák: *Béldi*.

Deák Farkas: *Uzoni Béldi Pál 1621–1679*. Franklin Társulat, Budapest, 1887. (Magyar Történeti Életrajzok).

EOE

Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. 19. köt. 1686–1688. MTA Történelmi Bizottsága, Budapest, 1896.

Erdélyi könyvesházak II.

Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával s. a. r. Monok István – Németh Noémi – Tonk Sándor. Scriptum kft, Szeged 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.)

Erdélyi könyvesházak III.

Erdélyi könyvesházak III. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. S. a. r. Monok István – Németh Noémi – Varga András. Scriptum kft, Szeged 1994. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.)

Gnann: Raphael.

Gnann, Achim: A New Attribution to Raphael. *Master Drawings*, 36 (1998) 2. sz. 198–204.

Gróf Bethlen Lajos önéletírása.

Gróf Bethlen Lajos önéletírása. In: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*. X. *Két ország öllelkezése 1791–1867*. Szerk. Makkai László. Franklin Társulat, Budapest, 1941.

Gy. Dávid: *A bonchidai Bánffy-kastély*.

Gy. Dávid Gyula: *A bonchidai Bánffy-kastély*. Polis, Kolozsvár, 2011.

Huszár: *Személyi érmek*.

Huszár Lajos: *Személyi érmek*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1999.

A komlói Wesselényi-kastély...

Illyés: Radák Ádám.

Illyés Géza: Magyarbényei báró Radák Ádám. *Kiáltó szó*, 91 (1939).

Jakó: *Kolozsmonostor*.

Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. 1–2. köt. MOL, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

Jakó: *Erdélyi*.

Jakó Zsigmond: *Erdélyi okmánytár*. 1–2. köt. MOL, Akadémiai Kiadó–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1997, 2004.

Knapp: Kemény Druzsziána.

Knapp Éva: „De jaj keservimben Pennámat szalasztom”. Magyarbényei báró Radák (II.) Ádámné, Kemény Druzsziána kesergő versei (1796–1808). *Lymbus-Magyarságtudományi forrásközlemények*, 2004. 187–203.

Kovács A.: Magna Curia.

Kovács András: Magna Curia din Deva. Contribuții la istoricul construcțiilor. *Ars Transilvaniae*, 3 (1993) 153–174.

Kovács Zs.: A komlói.

Kovács Zsolt: A komlói Wesselényi–Teleki-kastély. *Várak, kastélyok, templomok évkönyv*, 2017. 94–99.

Ledán: *Requiem*.

Ledán M. István: *Requiem egy kastélyért* (http://laudator.blog.hu/2014/04/01/requiem_egy_kastelyert_954. Letöltés: 2020. november 29.)

Miskolczi – Varga E.: *Jozefinizmus*.

Miskolczi Ambrus – Varga E. Árpád: *Jozefinizmus Tündérorszáiban: Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében*. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2013.

P. Horváth Boldizsár naplója.

Lázár Mikós: P. Horváth Boldizsár naplója. *Keresztény Magvető*, 21 (1886) 2. füz. 89–98.

Sabău: *Schuchbauer*

Sabău, Nicolae: *Der Bildhauer Anton Schuchbauer 1719–1789*. Dacia Verlag, Cluj-Napoca, 1979.

Sabău: *Sculptura*.

Sabău, Nicolae: *Sculptura barocă în România*. Meridiane, București, 1992.

Sabău: Două fântâni.

Sabău, Nicolae: Două fântâni arteziene din perioada barocului din Transilvania. *Ars Transilvaniae*, 3 (1993) 121–128.

Sabău: *Metamorfoze*.

Sabău, Nicolae: *Metamorfoze ale barocului transilvan*. Vol. I. *Sculptura*. Dacia, Cluj-Napoca, 2002.

Sebess: *Új Románia*.

Sebess Dénes: *Új Románia földbirtokpolitikája Erdélyben*. Népies Irodalmi Társaság, Budapest, 1921.

Sz. L.: Oroszfai levél.

Sz. L.: Oroszfai levél. *Ellenzék*. 1886. november 30. VII. 274. sz. [2.]

Szabó T.: A Wesselényi-levéltár.

Szabó T. Attila: A Wesselényi-levéltár és XVI. századi magyar iratai. *Levéltári Közlemények*, 16 (1938) 205–235.

V. László: Daniel Polixéna.

V. László Zsófia: Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva”. Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében. *Sic itur ad astra*, 19 (2008) 58. sz. 149–175.

V. László: *Példás asszonyok*.

V. László Zsófia: *Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. Ráció Kiadó, Budapest, 2020.

Wesselényi: *Sanyarú világ*.

Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló 1703–1709*. Közzéteszi Magyari András. 1–2. köt. Kriterion, Bukarest, 1983, 1985.

Képjegyzék

1. kép. Az együttes keleti irányból. Az épületegyüttes távlati képe. Debreczeni László vázlata. 1928. Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára.
2. kép. A déli homlokzat. 1964. (Forrás: Cristina Chira: *Comlod-Wesselényi*, www.monumenteuitate.org, letöltés: 2020. november 29.)
3. kép. A kerti homlokzat. 2015. Kovács Zsolt felvétele.
4. kép. Az udvari homlokzat a déli árkádos előtérrel. 2015. Kovács Zsolt felvétele.
5. kép. A földszint alaprajza (felmérés: Utilitas Kft.)
6. kép. A kerti homlokzat középrizalitja. 2015. Kovács Zsolt felvétele.
7. kép. A kerti rizalit központi relíeje. 2015. Kovács Zsolt felvétele.
8. kép. A kerti homlokzat középrizalitja. 1964 (Forrás: Cristina Chira: *Comlod-Wesselényi*, www.monumenteuitate.org, letöltés: 2020. november 29.)
9. kép. A latin nyelvű felirat, 1756. 2010. Kovács Zsolt felvétele.
10. kép. A magyar nyelvű felirat domborműve. 2010. Kovács Zsolt felvétele.
11. kép. Hattyús kút ábrázolása Daniel Marot *Nova fontium delineatio* c. metsztlapján. *Ornements divers* c. 1710 körüli kötete, fol. 168. Bibliothèque de l'Institut National d'Histoire de l'Art, collections Jacques Doucet. Estampes. Recueil d'ornements.
12. kép. Barokk kútszobor a drági kastély kertjéből. 2018. Kovács Zsolt felvétele.

Sisa József

„A várak királya” – A vajdahunyadi vár ábrázolásairól

„The King of the Castles” – On the Representations of Hunedoara Castle

The medieval castle in Hunedoara (Vajdahunyad), the ancestral seat of the Hunyadi family, fascinated nineteenth and twentieth century historians, artists and building restorers alike. Its representations reflected a wide range of interpretations and served various purposes. Some strove for topographical accuracy, others meant to evoke the glory of the original family, while some major public buildings displayed its image with the intention to express national identity. After World War I the images of the castle encapsulated the idea of the lost territories of Greater Hungary. The representations were instrumental in establishing Hunedoara Castle as an architectural icon for the Hungarians.

Keywords: Vajdahunyad/Hunedoara Castle, Transylvania, national identity, building restoration, topography

Egyes építészeti alkotások nemcsak önmagukban érdemelnek figyelmet. A róluk készült ábrázolások gyakran szintén fontosak, nem pusztán mint az építészettörténeti kutatás segédletei, hanem mint további, az épület képi megjelenítésén túli üzenet hordozói. Sokat tudnak elmondani a szóban forgó építészeti alkotás értelmezéséről, de annak az időszaknak a gondolkodásmódjáról és szellemiségéről is, amelyben létrejöttek.

Ilyen építészeti alkotás Vajdahunyad vára Erdélyben, amely festői megjelenése és történelmi szerepe folytán különleges helyet foglal el a magyarok képzeletvilágában.¹ A Hunyadi család ősi fészkeről az elmúlt századok során nagy számban készültek képek, amelyek rögzítették az egykori, illetve a tűz által megrongált, majd több szakaszban helyreállításnak alávetett épületet,

1 E tanulmány előzménye a szerző ugyanilyen címmel 2005-ben megjelent írása, amely a jelen kötet számára átdolgozáson esett át. In: Basics: *Tanulmányok*. 91–96. Korábban Keserü Katalin foglalkozott részletesebben a magyarországi várábrázolásokkal, ezen belül a vajdahunyadi vár ábrázolásaival is, Keserü: Várábrázolások. Nagyobb összefüggésben e témáról is lásd Szabó: *A mitikus táj*. Vajdahunyad váráról szóló fontosabb monografikus írások: Arányi: *Vajda-Hunyad vára*; Kenderesi: *Vajda Hunyadi vár*; Lupescu: *Vajdahunyad vára*; Möller: *A vajda-hunyadi vár*; Schmidt: *Stammburg*.

hűen tükrözve a vele kapcsolatos különféle asszociációkat és ideológiai megfontolásokat. A következőkben – a teljesség igénye nélkül, de reményeink szerint reprezentatív módon – azt kíséreljük megvizsgálni, melyik időszakban miféle ábrázolások születtek róla, hogyan viszonyultak ezek az épület valóságos megjelenéséhez, milyen kapcsolat volt a helyreállítás és a rajzi ábrázolások között, hogy jelentkezett a fényképezés hatása, és milyen sajátos jelentést hordoztak a vár különböző képi megjelenítései.

Jelentős korai ábrázolás J. Blössing hadmérnök színezett tusrajza, amely 1735 körül készült (1. kép).² Az épület ábrázolása pontosság és perspektíva tekintetében nagy magá után kívánnivalót, de a cél alighanem a főbb elemek megragadása és a terepadottságok rögzítése lehetett. A 19. század elején született vajdahunyadi vár-rajzok egy része meglehetősen esetlen amatőr munka. Ilyen Borbátvizi Bája István Hunyad vármegyei inszurgens lovaskapitány és táblabíró rajza a főhomlokzatról 1823-ból,³ vagy Reinbold Ignác németországi születésű orvosnak az épület keleti oldalát ábrázoló tusfestménye 1830-ból.⁴ 1836-ban Jakob Alt viszont értő módon rajzolta le a vár nyugati oldalát a Nyebojsza-toronnyal; a német születésű bécsi festő és grafikus a környezetet vázlatosan ábrázolva a hangsúlyt az épületre



1. kép. J. Blössing: *Prospect des Schlosses Hunniad* (1735 körül)

- 2 TKCs: 69.113. Előképe a bécsi Kriegsarchivban található: HIM HT G 1 h 160/14. Közölve Szalai: *Iconographia*. 264–265, 370.
- 3 Möller: *A vajda-hunyadi vár*. 12.
- 4 Kelemen: *A vajdahunyadi vár*. Nem nélkülözi a naiv elemeket, de némileg zavarba ejtő és rejtélyes a vár két azon tusrajz-nézete, melyek (dátum nélkül) a „Reichenstein” szignót viselik és az épületnek mintegy karikatúráját adják, TKCs: T 6580, T 6581. Valószínűleg művészi színvonalú volt az az ábrázolás, amely „Roth János” természeti festése után, Erdélyi Rajz Tanító Neuhauser Ferencztől 1822”-ben készült (Kenderesi: *Vajda Hunyadi vár*. 54.).

helyezte.⁵ Egy másik ábrázolás, a „W. H.” betűkkel szignált acélmetszet a főhomlokzat részleteinek meglehetősen akkurátus rögzítésével és tájképi elemek művészi keretként történő bekomponálásával más felfogást tükröz: egyrészt régészeti-építészeti érdeklődésről, másrészt a hely romantikája iránti érzékenységről tanúskodik.⁶

Az épület és környezetének festői lehetőségeit az angol George Hering (teljes nevén George Edwards Hering), a század első felében készült legigényesebb vajdahunyadi látkép alkotója aknáztta ki leginkább. Hering Rómában ismerkedett meg az ugyancsak angol John Pagettel, és az ő, valamint William Sandford újságíró társaságában – bizonyára a szintén Rómában tartózkodó Wesselényi Polixéna hatására – 1835 júniusában beutazta Magyarországot és Erdélyt.⁷ (Mint jól ismert, Paget és Wesselényi Polixéna a következő évben összeházasodtak, majd Erdélyben telepedtek le.) Hering 1838-ban megjelent színezett litográfiája a várat alulról, a Zalasd patak felől ábrázolja (2. kép).⁸ Minthogy a szelíden hullámzó tájban a vajdahunyadi vár nem magas hegyről tekint le, hanem mindössze egy kisebb dombon áll, a művész a vár előtt mélyen a terepbe vágódó patak szintjét választotta nézőpontul. Nem ez az épület legjellemzőbb nézete, a patak meredek völgyébe sem egyszerű leereszkedni, és ezt valószínűleg a 19. századi utazók többsége nem tette meg, azonban innen nézve a magasban tornyosuló épület és az ide vezető híd kétségtelenül monumentális és festői hatást kelt. A nézőpont hátránya, hogy az épület fő díszje, a főhomlokzat zárterkélysora erős rövidülésben látszik, s a Nyebojsza-torony csak a teteje mutatkozik a háttérben. Hering mégis ezt a nézetet választotta, hiszen nem a vár részletező bemutatását célozta meg: az angol táj- és épületábrázolás hagyományainak szellemében a várat inkább a festői motívumok, a fény-árnyék hatások hangsúlyozásával igye-



2. kép. George Hering: *The Castle of Vayda-Hunyad in Transylvania* (1838)

5 Az ábrázolásról fénykép maradt fenn az Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM-MDK) Tudományos Irattárában: Lux Kálmán-hagyaték, ltsz. 1722/4. Közli Bardoly: Arányi Lajos. 15.

6 TKCs: T 58.1515.

7 Kovács: John Paget. 206–207; Cs. Lingvaj: John Paget. 8–11.

8 Hering: *Sketches*. XXVI. tábla; TKCs: T 2619, T 6596.

kezett megragadni.⁹ Litográfiájának jelentősége abban is áll, hogy publikáció keretében – tudunkkal elsőként – a vár képe először került szélesebb, ráadásul külföldi közönség kezébe.

Szathmári Pap Károly rajzoló, akvarellista és fényképész az 1840-es években több rajzban örökítette meg Vajdahunyad várát, melyekről könyvomat készült. Ezt az Erdély tájait és emlékeit bemutató füzetorozatában szerepeltette.¹⁰ Távlati képének nézőpontja hasonló a George Hering-féle rajzéhoz, de látószöge szélesebb (3. kép). Az erdélyi művésznek így az egész épületet sikerült képébe befognia, ám a Zalasd patak nagyságának szinte aránytalan túlhangsúlyozásával. A közép-európai ízlésnek és konvenciónak megfelelően a vár részleteit hűségesen megörökítette. Ez a fajta részletgazdagság a képet közelíti a szorosan vett építészeti rajzhoz, illetve tulajdonképpen el is mossa a határt a topográfiailag egzakt rajz és a régészeti igényű ábrázolás között. A jelzett szemlélet egyértelműen tetten érhető a Szathmári művében található két további ábrán. Az egyik a nagytermet (lovagtermet) ábrázolja, a másik



3. kép. Szathmári Pap Károly – J. Rauh: *Vajda-Hunyad* (1840-es évek)

- 9 Hering nem az utolsó külföldi művész volt, akit a vajdahunyadi vár szépsége megragadott. Megörökítette az épületet Eduard Biermann, a berlini Építészeti Akadémia (Bauakademie) tájképrajzoló tanára is, minden bizonnyal 1858-ban, a magyar tanítványával, Szkalnitzky Antallal megtett, Erdélyt is érintő utazás keretében (Sisa: *Szkalnitzky Antal*. 12., 175.). A századfordulón a később tárgyalandó angol Walter Crane készítette a várról rajzot.
- 10 Szathmári: *Erdély képekben*. A munka füzetek formájában, több év során jelent meg. Az igen ritka „virtuális albumot” modern kiadásban, Murádin Jenő egybeszerkesztésével és előszavával 2012-ben publikálták újra Kolozsváron, a Kriterion Könyvkiadó gondozásában: Szathmári: *Erdély képekben* (2012).

a vár egyes részleteit: egy feliratot, a nagyterem udvari bejáratát, a kápolna mellvédjét és hat címert. Ez utóbbi tábla, lényegében felmérési rajz a magyar műemlékvédelem viszonylatában igen korainak számít. Kővári László történetíró Szathmári távlati rajzát vette át apró fametszet formájában Erdély régi-segeit bemutató, több kiadást megért könyvében.¹¹ Az eredetileg ritkaság-számba menő ábrázolás igazán így válhatott közkinccsé.

Az egyre szaporodó ábrázolások egy részéhez leírás is tartozott, melyek gyakran inkább az építettő Hunyadi Jánosról, mint magáról a várról szóltak. A kép és a szöveg ugyanis egyszerre hódolt a romantikus megjelenésű, nagyszerű középkori építménynek és létrehozójának, a nemzeti hősök közt számon tartott államférfi-nak. A két szempont jóformán elválaszthatatlanul volt jelen, az egyik a másikat erősítve; Vajdahunyad és Hunyadi János, illetve a Hunyadi család képzete szorosan összeforrott egymással. „Hunyad híres vára / Nagy roppant épület, /Mit Hunyadi János / Maga építtetett” – ragadta meg a lényegét az 1847-ben publikált, a hadvezér arcképével illusztrált versike.¹² E gondolatot jeleníti meg a Hunyadi család egy másik tagjának arcképét és a vajdahunyadi várat egyetlen kompozícióban egyesítő grafikai lap, jelesül Szerelmey Miklós ugyancsak 1847-ben készített litográfiája, amely Mátyás király arcképének keretezésébe foglalja bele, egyebek mellett, a család ősi fészkének apró ábrázolását.¹³ Tudvalevő, hogy Mátyás a reformkor legjobban tisztelt magyar királya volt, akinek monumentális emlékműve a korszak legnagyobb ilyen irányú, ám megvalósulatlan vállalkozása maradt.¹⁴

A szabadságharc bukása után a történeti helyek és személyiségek bemutatása különös aktualitást kapott a nemzeti eszme életben tartására. A korszak nagy hatású történeti munkája Teleki József *Hunyadiak kora Magyarországon* című, 1852-től kiadott műve.¹⁵ Ebben a szellemben született meg *A Hunyadi-ház diadalünnepe* című alkotás, amelyet Vahot Imre lapszerkesztő Vizkelety Bélától rendelt meg, illetve publikált a *Napkelet* 1857. évi első számában.¹⁶ A Franz Kollarz által litográfiába ültetett ábrázoláson középpont a Hunyadi család tagjai tűnnek fel lóháton, üdvözlő tömegtől körbe véve, míg balra a háttérben a vajdahunyadi vár látható (4. kép). A kép keletkezésekor épületünk valójában leégve, tetőzet nélkül állt – 1854-ben esett áldozatul a lángoknak –, Vizkelety képe a várat mégis ép, idealizált állapotban jeleníti meg, magas tetőzetével mintegy előrevetítve a későbbi helyreállítást. Vizkelety alkotását megelőzte, illetve annak mintegy párdarabját képezte a Weber Henrik rajza nyomán 1853-ban készült, *Mátyás király bevonulása Buda várába 1458-ban* című, a maga korában igen népszerű litográfia, amelyen a háttérben a középkori formában elképzelt budai vár emelkedik.¹⁷ Ez az alkotás az

11 Kővári: *Györke*. 11. oldallal szemben; Kővári: *Erdély*. 115; további kiadások.

12 Kővári: *Györke*. 12.

13 Szerelmey: *Magyar hajdan*; TKCs: 5562.

14 Tímár: Mátyás-emlékmű.

15 Erről bővebben Lupescu: Hunyadi János, főleg 387–390.

16 Révész: Hunyadi ház; Révész: Vizkelety Béla; TKCs: 4773.

17 Papp – Király: *Képzőművészet*. 315–317. (Szvobody Dománszky Gabriella)

egyik első történelmi kép volt Magyarországon. Hasonlót egyébként Vizkelety is készített 1864-ben, *Mátyás király és Beatrix menyegzői bevonulása Budára 1476-ban* címmel.



4. kép. Vizkelety Béla – Franz Kollarz: *A Hunyadi-ház diadalünnepe* (1857)

Visszatérve a topográfiai jellegű ábrázolásokhoz, Hunfalvy János *Magyarország és Erdély eredeti képekben* című, 1864-ben megjelent honismereti munkája az épületről nem csak egy, hanem két acélmetszetet is közöl, ami jelzésértékűnek tekinthető az épület jelentőségének elismerésére nézve.¹⁸ Ezen Ludwig Rohbock német rajzművész valóságosan, az 1854-es égés utáni állapotában ábrázolja a vajdahunyadi várat. Az egyik a hagyományos főnézet a patakkal; a másik újszerű: madártávlati kép hátulról. Az utóbbi arra is kiválóan alkalmas, hogy egyértelműen szemléltesse a tűz pusztításának mértékét, és némi betekintést engedjen a tetejét vesztett épületbe. Hunfalvy alapvető munkája sokat tett a vajdahunyadi vár szélesebb körben történő megismeretéseért. Nem véletlen, hogy a következő évben Schmidt Vilmos (Wilhelm Schmidt) nagyszabású gimnáziumi tanár az épületről írott tudományos igényű, történelmi jellegű monográfiájában illusztrációként újraközli Rohbock megbízható és élesen részletező metszeteit,¹⁹ akárcsak ismételten a *Vasárnapi Ujság*, fametszetbe átültetve.²⁰

18 Hunfalvy – Rohbock: *Magyarország és Erdély*; TKCs: T 3343, T 3341.

19 Schmidt: *Stammburg*.

20 *Vasárnapi Ujság*. 1865. október. 29. XII. 44. sz. 552; *Vasárnapi Ujság*. 1881. november 27. XXVII. 48. sz. 759.

1867-ben napvilágot látott a vajdahunyadi vár magyar nyelvű monográfiája, az addigi legteljesebb képi dokumentációval.²¹ Szerzője az eredetileg orvos képzettségű, de a régi épületekért lelkesedő Arányi Lajos, aki életprogramjává tette a vajdahunyadi vár megismertetését és megmentését.²² Motivációját a következőképpen fogalmazta meg:

„1. Vajda-Hunyad vára a legszebb középkori műemlék a hazában nemkülönben az összes osztrák birodalomban is, – ezt a Lajtántúli szaktudósok is rendre bevallják.

2. A vajda-hunyadi vár mint műemlék a régészt (archaeologot) s mint hazánk aranykorának egyetlen még elég jól megtartott szentélye nemcsak a történelmi bűvárt, de egyszersmind az összes magyar nemzetet is érdekli kitűnő fokon.

3. A vár, mely halhatatlan Hunyady Jánosunktól származik, 1854-ben a lángok martaléka lőn, s azóta szakadatlan pusztúl [...]”²³

1864-ben Arányi több mint 70 napot töltött az épület részletes felméréssel. A három évvel később megjelent kötet 15 táblája összesen 79 ábrát tartalmaz. A táblák közül egy a főhomlokzatot ábrázolja, három különböző irányból felvett madártávlati képet, a további táblák alaprajzok, keresztmetszetek, az építészeti részletek és a megmaradt festésmustra felmérési rajzai. Az ábrákat – a kötetben írtak szerint – a szerző felmérései alapján Doby Jenő magyar és Vinzenz Katzler bécsi grafikus készítette, Lippert József műemlék-restaurátor közreműködésével.²⁴ A madártávlati képek jellegükben igen hasonlítanak Rohbock korábbi ilyenfajta rajzára. Az különbözteti meg őket elődjüktől és teszi őket műszakibb jellegűvé, hogy nem láthatók rajtuk staffázsfigurák, és szemmel láthatóan sommásabb a környezet ábrázolása. Arányi könyve – az 1846-ban megjelent első magyar műtörténeti monográfia, Henszlmann Imre *Kassa városának ó német stíli templomai* című munkája nyomdokain járva – a magyar műemlékvédelem korai, jelentős, építészeti rajzokkal jól dokumentált kiadványa, s egyúttal fontos lépés az épület nemzeti jelentőségének elismertetése felé.

A nem csekély személyes anyagi áldozattal előállított kötetből a szerző többfelé osztogatott példányokat. Egyebek között 18-at átadott Friedrich Schmidtnek, illetve tanítványainak.²⁵ Schmidt, a bécsi Képzőművészeti Akadémia tanára, a Stephanskirche főépítésze a nyári szünidőben tanítványaival bejárta és felmérte a monarchia középkori műemlékeit, és rajzaikat sokszorosítva a Wiener Bauhütte nevű egyesület albumaiban publikálták. Arányi erőfeszítései eredménnyel jártak: még 1867 nyarán a bécsi professzor

21 Arányi: *Vajda-Hunyad vára*.

22 Bardoly: Arányi Lajos. 15–18.

23 Arányi: *Vajda-Hunyad vára*. III.

24 Uo.

25 Bardoly: Arányi Lajos. 18.

12 tanítványával ellátogatott Vajdahunyadra.²⁶ A visszaemlékezés szerint, amint kocsival arra a pontra értek, ahol a lenyűgöző épület látványa kibontakozott előttük, Schmidt elragadtatásában megölelte mellette ülő magyar tanítványát, Schulcz Ferencet, és felkiáltott: „Du Ferenc, das ist wunder-schön!”²⁷ A csapat lelkesedése rajzaikról is leolvasható, mert a szigorúan vett felmérésen kívül érzékenyen megrajzolt távlati képeket is készítettek mind az épület külsejéről, mind az egyébként ritkán ábrázolt udvarról. A szóban forgó ábrázolások egy része valójában a szorosán vett felmérés és a rekonstrukciós rajz határmezsgyéjén mozgott, vagy éppen egészen az utóbbi kategóriába esett.²⁸ 1868-ban a több mint negyven, nagyméretű lapból álló sorozatot Bécsben kiállították.²⁹

Ugyanebben az évben Schulcz Ferenc megbízást kapott a helyreállításra olyan formában, hogy az épületet királyi vadászkastéllá alakítsa ki.³⁰ A kiegyezés után lelkesült hangulatban a magyar kormány bízott abban, hogy sikerül rábírní Ferenc Józsefet hosszabb magyarországi tartózkodásra. Schulcz tervéről Rohn Alajos készített kőrajzokat.³¹ A részleteiben gondosan kidolgozott, díszesen kialakított épületet ábrázoló saroknézetű távlati kép különösen hatásos; szerepe nyilván a megbízók és általában a nagyközönség meggyőzése, a támogatásuk megszerzése és megtartása is volt (5. kép). Schulcz 1870-ben váratlanul bekövetkezett halála után Friedrich Schmidt másik tanítványa, Steindl Imre vette át a helyreállítás irányítását, és készített elődje nyomán némileg módosított tervet.³² A munkálatok néhány éven keresztül intenzíven folytak, ám 1874 végén lecsökkentették a rendelkezésre álló pénzalapokat, a királyi kastélylá alakítás tervét ejtették. A fejlemények hatására Steindl lemondott, távozása után a helyreállítási munka megtorpant.

26 *A Magyar Mérnök-Egyesület Közlönye*, 1 (1867) 163–165.

27 Forster: *Schulek Frigyes*. 36.

28 A rajzokat 1868-ban sokszorosították és albumokba kötötték. Ilyen a *Gothic II* album a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ könyvtárában. Az eredeti rajzok vagy azok egy része a bécsi Képzőművészeti Akadémia metszettárában (Die Akademie der bildenden Künste, Kupferstichkabinett) található (Hadik András szíves közlése).

29 Rómer: A vajda-hunyadi vár. A cikk illusztrációja a Schmidt-féle helyreállítási terv távlati rajza, 272.

30 Sisa: Vajdahunyadi vár; Lupescu: Habsburg királyi; Bardoly: Arányi Lajos.

31 A vajda-hunyadi vár tervrajzai. *A Magyar Mérnök-Egylet Közlönye*, 4 (1870) XLI–XLIII. sz. tábla; TKCs: T 987, T 988. *A Magyarország és a Nagyvilág*, 6 (1870) 47. sz. 554. fantasztikussá átrajzolt, nem oldalhelyes ábra formájában közli a Schulcz-féle távlati rajzot, „hősköltemény”-nek neveze azt.

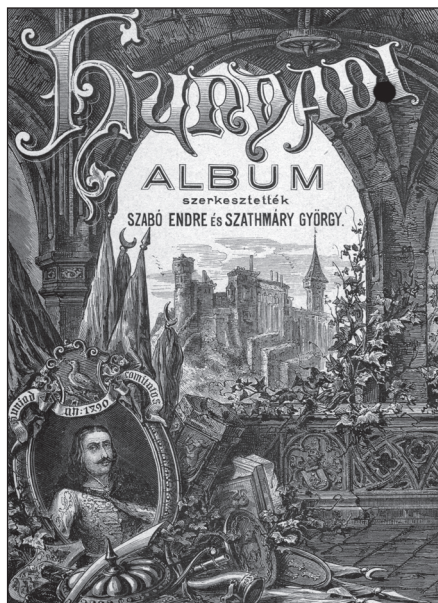
32 MÉM–MDK. Tudományos Irrattár. Lux Kálmán-hagyaték, ltsz. 1722/8, 1722/9; Budapesti Műszaki és Gazdasági Egyetem, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék könyvtára: G 2924; Sisa: Steindl Imre. 300–302; Bardoly: Arányi Lajos. 22–23.



5. kép. Schulcz Ferenc – Rohn Alajos: *A vajda-hunyadi királyi vár sarknézete* (1868)

A vár ezen időszakának állít sajátos emléket az 1878-ban megjelent *Hunyadi album* című könyv és annak címlapja (6. kép).³³ A „Neumann” szignóval jelzett címlapkép a várat nem akkori, félig kész állapotában, nem is várható, helyreállított pompájában – ahogy ezt például Vízkelety képe tette –, hanem korábbi, hangsúlyozottan romos állapotában ábrázolja. A szerkesztők bevallják ugyanis, hogy a tarthatatlan helyzet, a helyreállítás megszakadása „miatt láttuk jónak egy félig bevégzett mű helyett a romok eredeti alakját mutatni be”.³⁴ Külön figyelmet érdemel az ábrázolás összetett és hangsúlyos keretezése, melyet a következőképpen magyaráznak:

„A várrom alatt balra a nagy Hunyadi János arcképe foglal helyet; kere-



6. kép. Neumann: [Címlap]. Szabó – Szathmáry: *Hunyadi album* (1878)

33 Szabó – Szathmáry: *Hunyadi album*.

34 Uo. 199.

te a Kapisztrán szobájabeli kandalló csúcsíves modorára emlékeztet; az arckép felett a hős vezér győzelmeinek büszke lobogói lengedeznek, alatta küzdelmeinek eszközei vannak, körötte pedig különféle címerek láthatók: balra alúl a Hunyadiféle címerpajzs, mely a kápolnába vezető ajtó felett volt; jobbfelén ugyancsak a várkápolna szentélyének zárkővén díszelgő »agnus dei«, s e mellett a lovagterem (országház) záróköveinek címerei: az Anjouk három lilioma, a Hunyadiak gyűrűs hollója s a Szilágyiak zergéje. Az arckép felett Hunyad megye pecsétjének kibontott körirata olvasható, melyen az évszám az e korban még ritka arab számjegyekkel van kifejezve, s mely körirat már a megye azon új címerét övezi, melylyel a régít a Hunyadiak érdemei iránt való elismerésből felcserélé.

A várrom alatt jobbra hátralévő tért a kápolnai kar mellvéddíszítményének jobb része foglalja el; a karzat közepén volt a nagy ízléssel és pontossággal kimetszett és kifestett Szilágyiféle címer, amelyet két részről finom faragványok környeznek. A művész, midőn a nándorfehérvári hős alakjával és diadaljeleivel szemben a kápolnának, melyben Kapisztrán János tartá lelkesítő szónoklatát, egyik ékességét tünteti fel, figyelmeztetni akar bennünket Hunyadi vallásos érzületére, mely a győzelmet mindig istennek tulajdonítja s csak a harcot vallotta magáénak.³⁵

A keretábrázolás egyes elemei, mint a három címerrel díszített zárókő vagy a kápolna karzatának mellvédje, valószínűleg Arányi könyvének ábrái alapján készültek. Ugyanakkor a tárgyalt rajz a fontossági sorrend sajátos alakulásáról tanúskodik: az épületábrázolás már nem a portré kísérő motívuma, mint ez Szerelmey imént ismertetett Mátyás-arcképén, hanem fordítva: a portré lett az épület képének mellékmotívuma.

A Hunyadi család és a vajdahunyadi vár képi összefonódása Ligeti Antal és Wagner Sándor *Mátyás király a vadászatról hazatér* című, 1880 körül készült festményén teljesebb ki.³⁶ Az ábrázolás némileg hasonló Vizkelety korábban bemutatott könyomatához: az előtérben lovasok vonulnak, a háttérben látható a vajdahunyadi vár. A lovasfigurákat az e műfajban gyakorlotabb Wagner, a tájat, illetve a várat Ligeti festette meg. Az alakok és az épület viszonya itt más, mint Vizkeletynél: a vár méltóságteljesen és teljes épségében emelkedik a magasba, és monokróm tónusa ellenére jóformán a kép tényleges főszereplőjévé válik. A kép, a magyar történeti festészet egyik számottevő alkotása természetesen elvileg Mátyás királynak állít emléket. A Mátyás-kultusz ugyanis tovább él, ami utóbb a király kolozsvári szobrában éri el csúcspontját (Fadrusz János, 1894–1902). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy – ellentétben a reformkorral – ekkortájt, a millennium felé közeledve már kevésbé Mátyásban, inkább Szent Istvánban, illetve Árpád vezérben tisztelik a magyar történelem legnagyobb uralkodóját.³⁷

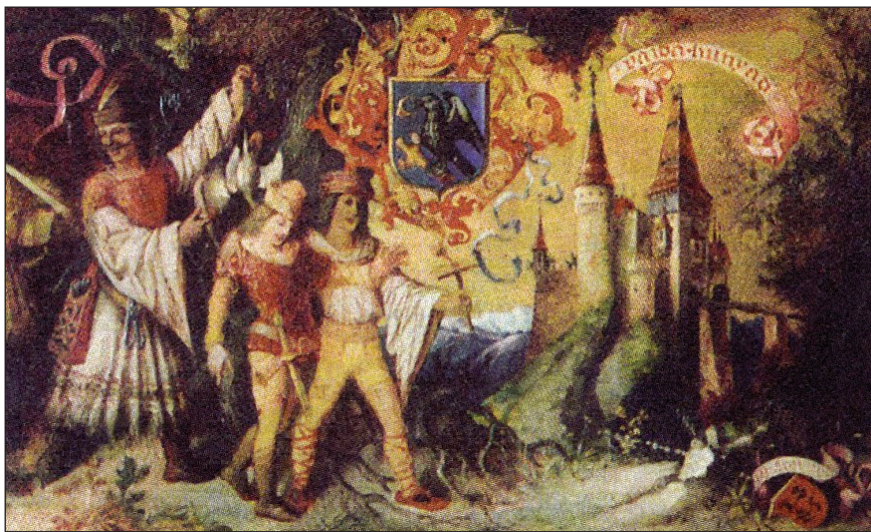
35 Uo. 199–200.

36 Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 2767.; Bakó: A kultusz hatalma. 101–102.

37 Sinkó: Árpád kontra Szent István.

A vajdahunyadi vár 1880-ban a vallás és közoktatási minisztérium kezelésébe ment át, a felújítási munkák újraéledtek. Arányi Lajos 1883-ban már akvarellal rögzíthette a „kívülről restaurált” épület.³⁸ Mikszáth Kálmán 1890-ben lelkesedésének adott hangot: „Áll is romjaiból régi fényére, formájára visszahozva. Talán éppen [sic!] olyan, mint új korában.”³⁹ Ha a helyreállításra vonatkozó értékelést a szakemberek ma nem is szükségszerűen osztják, a nagy író minősítése, miszerint Vajdahunyad „a várak királya”, aligha szorul korrekcióra. Az épület restaurálása a magyar műemlékvédelem és -helyreállítás hőskorának legkorábban megindított és egyik legnagyobb szabású akciója, melynek jelentősége csak a kassai székesegyház, a budavári Mátyás-templom és a pécsi székesegyház restaurálásához mérhető. Ezen nagy vállalkozások a magyar nemzeti öntudat erősítését, az elpusztult magyar múlt újraépítését is célozták.

Bár ekkor már nem királyi rezidenciának szánták, talán a korábbi elképzelés nyomán a vajdahunyadi várban vadászszobát szándékoztak berendezni Rudolf főherceg számára. A helyiséghez 1886-ban ifj. Storno Ferenc három frízszerű festményt készített.⁴⁰ Az 50 x 280 cm-es képek végleges változatukban kétszeres nagyságúak lettek volna. Témájukat a vadászatból merítették; a harmadik festmény végén, jobb szélén a vajdahunyadi vár látható (7. kép). A német romantika megkésített modorában festett képen középkorias öltözetű



7. kép. Ifj. Storno Ferenc: *Vadászat*. A vajdahunyadi várba szánt festmény első variánsa. Részlet (1886)

38 MÉM–MDK Könyvtár, ltsz. 538. Közli Bardoly: Arányi Lajos. 36.

39 Mikszáth: *Magyarország lovagvárai*. 135.

40 A festmények a Storno család egykori soproni műtermében, a Soproni Múzeum kezelésében vannak. – Ifjabb Storno 1885-ben járt a helyszínen, és a váráról vázlatokat készített. Soproni Múzeum: *Vázlatkönyvek*, ifj. Storno Ferenc S 84.208.1 Nr. 122. p. 34, 35.

alakok vonulnak az irányába, maga az épület mint egy kis mesevár bontakozik ki a háttérben. A domb és az épület arányainak némi megmagasítása még jobban közelíti az ábrázolt épületet a középkori lovagvár ideáljához. A festmény gondosan rögzíti a 19. századi felújítás során ráhelyezett színes cseréptetőt, sőt még a Buzogány-tornyon díszelgő lovagfigurát is. Bár Storno nem kevés munkát fektetett a képekbe, a végleges változat nem készült el.

A vajdahunyadi vár ábrázolásai kapcsán szólni kell a 19. században megszülető képrögzítési eljárásról, a fényképezésről. A fényképezés gyorsasága, tényszerű pontossága óhatatlanul érintette, illetve részben átvette a rajzi ábrázolás szerepét. Vajdahunyad váráról a legkorábbi időktől kezdve maradtak fenn fényképek: fotó rögzítette már az épület 1854-es tűzvész előtti állapotát, majd a leégett tetejű épületet, utóbb a helyreállítás egyes fázisait.⁴¹ Míg korábban a rajzolás a felsőbb társadalmi osztályok neveltetésének részét képezte, ugyanezen osztályok egyes tagjai most műkedvelő jelleggel fényképezéssel kezdtek foglalkozni. Példa rá Mária Terézia főhercegnőnek a vajdahunyadi várról készített amatőr – de minőségét tekintve kifogástalan – fényképe, melyet 1896-ban a *Vasárnapi Ujság* közölt le.⁴²

A grafikai ábrázolás és a fényképezés sajátos viszonyát tükrözik *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* vajdahunyadi várat ábrázoló illusztrációi. A monumentális, német és magyar nyelven megjelent sorozat – amely szándékai szerint nem a nemzeti érzést, hanem a birodalmi patriotizmust szolgálta – 1885-ben történt megindításakor a fotográfia nyomtatási technikája még nem állt a megfelelő szinten; emiatt a szerkesztők úgy döntöttek, hogy valamennyi ábra xilográfia (fametszéssel készült grafika) lesz.⁴³ Amikor a vajdahunyadi várat tárgyaló kötet 1901-ben megjelent, fényképet már lehetett volna nyomtatni, de az egységesség kedvéért a szerkesztők a xilográfia fenntartása mellett döntöttek, ami a nagy vállalkozás késői köteteinek ábraanyagát lényegében korszerűtlenné tette. Így történt, hogy az épületünket ábrázoló rajzokat Hány Gyula táj- és városképekre specializálódott művész készítette.⁴⁴ Azonban míg a kötetben a topográfiai ismertetés illusztrációjaként a művész pontos körvonallal, de mégis oldottan, vázlatszerűen rögzíti a várat, a Pasteiner Gyula által írt tudományos igényű építészettörténeti fejezethez aprólékosan kidolgozott, fényképszerű, sőt nagy valószínűséggel fénykép alapján készült ábra szerepel.⁴⁵

41 MÉM–MDK fényképtára. Publikációkban Möller: *A vajda-hunyadi vár*; Bardoly: Arányi Lajos. 15, 27, 37.

42 *Vasárnapi Ujság*. 1896. június 28. 43. 26. sz. 437.

43 Cennerné: *Osztrák-Magyar Monarchia*; Papp – Király: *Képzőművészet*. 768–773. (Hessky Orsolya).

44 *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen, Magyarország VII. kötete*. Budapest, 1901. 57, 59, 61, 559; TKCs: T 8938, T 7939, T 7988.

45 Egy másik rajzoló, Dörre Tivadar egyértelműen jelzi vázlatkönyvében, hogy a Vajdahunyad váráról 1908-ból datált rajza „fénykép után” készült, TKCs: 59263-33.

Az épületről Möller István által pár évvel később kiadott tudományos monográfia, amely a témáról mai napig egyik sztenderd munkának számít, viszont jóformán már csak fényképekkel operál.⁴⁶ A Möller helyreállítása alatti fotókat a Hollenzer és Okos fényképészpáros készítette.⁴⁷ A fotók preferálása olyan fokot ért el, hogy a – hasonló munkáknál szinte példátlan módon – részletek felmérési rajzai egyáltalán nem szerepelnek benne. A vonalas ábrázolásnak csak egyes, kivételes esetekben (alaprajz, pusztulófélben lévő falképek körvonalai) jut benne szerep.

A művészi felfogás a századvégen általában is megváltozott, de a fényképezés nem kevésbé járulhatott hozzá, hogy a rajzolóok felszabadultak a részletező, aprólékos ábrázolás kényszere alól. Akinek ilyenre volt szüksége, fotót csináltatott. Ennek tudatában készíthette 1907–1908-ban Schneider Iván lazán felvázolt, erőteljes árnyalással megoldott, néhol stilizált rajzait Vajdahunyad váráról, melyeket Nagy Virgil építész és műegytemi tanár monografikus cikke illusztrációjaként nem másutt, mint a *Magyar Építőművészet* című szaklapban közölt.⁴⁸

Vajdahunyad várának ábrázolása a dualizmus kori Magyarország két legnagyobb és legfontosabb épületében is helyet kapott. Az Országházban – melynek építészte történetesen az a Steindl Imre volt, akinek nem kis szerep jutott a középkori épület helyreállításában – a vajdahunyadi vár képe az étterem (az ún. Vadászterem) hosszanti falára került. Ide először a kiegyezéssel kapcsolatos jeleneteket akartak festetni, a beérkezett pályaművek azonban nem voltak megfelelőek, emiatt a Végrehajtó Bizottság várakat ábrázoló tájképek elkészíttetése mellett döntött. Ebben olyan jeles – és talán ihletet adó – elődöt követtek, mint a Magyar Tudományos Akadémia palotája, melynek Felolvasótermét (eredeti néven Heti üléstermét) Ligeti Antal négy romantikus várábrázolása (1870–1871) díszítette, bár a vajdahunyadi vár nem szerepelt köztük, és esetükben az architektúra és a történeti asszociációk helyett a tájképi szépség dominált. Ligeti említett képei vászonra készültek olajfestéssel, az Országházban ellenben a megbízást elnyerő Spányi Béla egyenesen a falra festett szekko technikával. Első menetben három ábrázolás került ide: Vajdahunyad, Visegrád és Trencsén vára.⁴⁹ A középső mezőt Visegrád vára foglalta el, ami a fontossági rangsort is tükrözhetette, de a három épület kiválasztása sok mindent elárul megkülönböztetett státuszukról. Amikor a szóban fogó festmények 1901 elején befejezésükhöz közeledtek, további két ábrázolás megfestését határozták el, Árva és Klissza várát.⁵⁰ Így alakult ki a terem végleges, a nemzeti emlékezet őrzését szolgáló falképciklusa. (A temperaképek a II. világháborúban súlyosan megsérültek, és csak 1984-ben rekonstruálta őket Patay László.) Az országházi falkép Vajdahunyad várának legnagyobb méretű

46 Möller: *A vajda-hunyadi vár*.

47 Hollenzer László. 25–26, 33–34.

48 Nagy: Vajdahunyad vára. 3–9.

49 OH: Állandó Országház Építési Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyvei, 80. 1899. március 17.

50 OH: Állandó Országház Építési Végrehajtó Bizottság iktatott iratai, 1901–223.



8. kép. Spányi Béla: *Vajda-Hunyad*.
Falkép az Országház éttermében (1901)

eltett elhelyezésük hozzájárult a szóban forgó várak nemzeti jelentőségének kanonizálásához. Vajdahunyad várának ezt a pozíciót másfajta, sajátos „ábrázolások” is biztosították: a róla készült építészeti másolatok, illetve építészeti átfogalmazások. Elsősorban az 1896-ban Budapesten megrendezett Ezredéves Kiállítás Történelmi Főcsarnokáról, illetve annak tóra néző szárnyáról van szó, amely a vajdahunyadi vár főszárnyának másolata (Alpár Ignác; szilárd anyagokból újjáépítve 1902–1907).⁵¹ Sokak számára immár nem az erdélyi, hanem a városligeti az igazi „Vajdahunyadvár”. A Történelmi Főcsarnok és annak számtalan ábrázolása alakította tovább és szilárdította meg az eredeti vár Hunyadi-asszociációkon túllépő, nemzeti építészeti ikon-státuszát. Tömörített formában a Történelmi Főcsarnokot, illetve a vajdahunyadi várat formázta az 1900-as párizsi világkiállítás magyar pavilonja is (Bálint Zoltán – Jámbor Lajos), az első önálló magyar pavilon a világkiállítások történetében.⁵²

A nemzeti, történelmi és műemléki megfontolások mellett a vajdahunyadi vár más irányból is felkeltette a művészek érdeklődését. 1900-ban Walter Crane készített rajzot az épületről, nem annyira a részleteket, mint inkább

ábrázolása (8. kép). Spányi helyreállított formájában örökítette meg a várat, alsó rálátással és a sziklahegyet mintegy felfokozva; a monumentális és heroikus hatás, a természeti elem hangsúlyozása szemmel láthatóan fontos szerepet játszott. Hozzávetőleg ugyanebben az időben Spányi Béla a budai királyi palota számára is festett egy *Vajdahunyad vára* című képet.⁵¹ (A II. világháború után elkallódott vagy elpusztult.) Az épület kupola alatti központi részében volt elhelyezve, az ugyancsak általa jegyzett *Mátyás budai vára* és a *Visegrádi vár* című festmények társaságában. A képek programja jól érzékelhetően a Hunyadiak és a királyi hatalom dicsőítését szolgálta.

Az Országház és a budai királyi palota esetében Vajdahunyad várának a képe az ország első épületeibe került. A két helyen Visegrád várának ábrázolása is megismétlődik. Kitüntetett

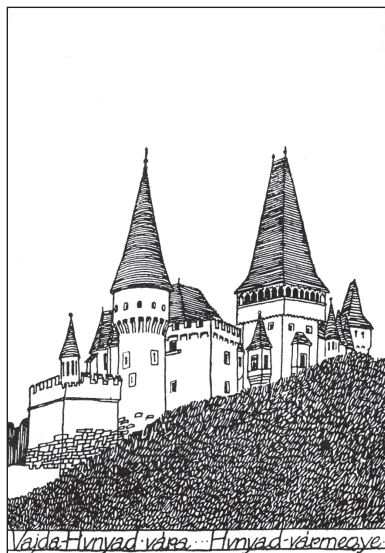
51 Szvoboda: *Az újkori budavári palota*. 428.

52 Bálint: *Az ezredéves kiállítás*.

53 *Magyarország a párisi világkiállításon*.

az összbenyomást, a körvonalakat rögzítve.⁵⁴ Az Arts and Crafts művészeti mozgalmat képviselő angol festő és iparművész, aki a századfordulón a magyar művészeti élet megújításában is szerepet játszott, Erdély építészetében nem a középkori architektúra formáit, hanem inkább a regionálist, illetve a vernakulárist kereste. Ilyen szándék vezérelte Kós Károlyt is, aki néhány évvel később Erdély építészetéről szóló írásában közölte rajzát, annak is nyitóképeként. A tanulmány a rövid életű, a magyar építészet új tendenciáit propagáló *A Ház* című folyóiratban jelent meg.⁵⁵ Kóst leginkább a vár magasba törő tornyainak varázslatos világa ragadta meg, és látószögét úgy választotta ki, hogy a képen a faragványokkal díszes zárterkélysor egy domb takarásában nem is látható (9. kép). 1913-ban is készített a vajdahunyadi várról egy – ezúttal színes – rajzot, amely hátulról, magasból, a tájba mintegy beolvadva ábrázolja az épületet.⁵⁶ Mindkét kép a Kósra jellemző, lineáris, lényegre törő grafikai megfogalmazásban született.

Vajdahunyad várának nemzeti jelentősége fájdalmas hangsúlyt kapott az öt Magyarországról leválasztó trianoni békediktátum után. Amikor a jeles földrajztudós, Cholnoky Jenő az elszakított országrészek néhány legfontosabb irányulási pontját sorolja, felemlíti épületünket is: „Magyarországot megismerni az első kötelessége minden magyar embernek. Nem szabad különbséget tenni megszállt és meg nem szállt területek között. Mindegyik a mi hazánk: Csák Máté Trencsénje éppen úgy, mint Hunyadi várkastélya Hunyadban, Kassa éppen úgy, mint Brassó, mindegyik a mienk, ha mások bitorolják is.”⁵⁷ E gondolat képi megfogalmazásának tekinthetjük az ugyanebben a korszakban kiadott *Szent István országa* című füzet sorozat egyik darabjának címlapját; rajta leghangsúlyosabb elemként a vajdahunyadi vár képét látjuk, fölötte a horizonton a magyar királyság szimbólumaival: egy hétszer vágott és egy kettős kereszt címerpajzzsal, illetve Szent István ezeken álló lovas sziluett-figurájával (10. kép).⁵⁸ (Ez utóbbi szintén egy jelképpé szublimálódott műalkotást, Stróbl Alajos budavári Szent István-szobrát formázza.) A füzet a Mátyás király korabeli Vajdahu-



9. kép. Kós Károly: *Vajda-Hunyad vára – Hunyad-vármegye* (1909)

54 Crane: *Reminiscences*. 476. Újraközli Stirton: Folk Arts Debate. 34.

55 Kós: Erdély népének. 125.

56 Gall: *Kós Károly*. 29.

57 Cholnoky: *Magyarország*. 5.

58 *Szent István országa*. További ábrák: 1–4.

nyadról szól; ennek megfelelően a címlap szerzője nem a 19. században díszes formára helyreállított, reprezentatív épületet repítette vissza a múltba, mint a korábbi hasonló ábrázolások alkotói tették, hanem megpróbálta sommásan rekonstruálni a várat egyszerű tetőzetével, amilyen az a 15. században lehetett. Az ifjúságnak szánt kiadvány tanáccsal is ellátja olvasóit: „Ma oláhok tanyáznak a Hunyadiak büszke várában. Ám ti csak tanuljatok, dolgozzatok, idegen tollakkal meg ne páváskodjatok. És megéritek, hogy kiúzi őket onnan a nagy Hunyadi és dicső fiának szelleme s munkában újjáéledt nemzetünk igazságának ereje!”⁵⁹



10. kép. Vajdahunyad vára Mátyás király korában, címlap.
Szent István országa (1922)

Vajdahunyad várának ábrázolása bekerült a Magyar Országos Levéltár épületébe is. Az első világháború előestéjén elkezdett, ám csak 1923-ban befejezett épület bővelkedik a történelmi Magyarországra utaló címerekben és ábrázolásokban, ami a revizionista gondolaton túl eredendően levéltári funkciójából is ered. Itt az első emeleti tanácsterem bal oldalajtója fölé, falkép formájában festette meg Vajdahunyad várat Dudits Andor az 1920-as években.⁶⁰ A kép a terem úgynevezett Hunyadi-oldalára, egy nagyobb történelmi jelenet mellé került. A festő és megbízója megelégedett az épület azon megjelenésével, ahogy az a 20. század elejére létrejött. Viszont talán éppen a vajdahunyadi vár romantikus képe ihlette a vele szemben, az Anjou-oldalon található diósgyőri

59 Szent István országa. 4.

60 Patakiné: Országos Levéltár. 16.

várat, amelyet hasonlóan kiegészített, de természetesen fiktív fantáziaépítményként ábrázolt a művész.

Bár a két világháború között Kós Károly a soknemzetiségű Erdély kultúrájának közös vonásait kutatta, a rendkívüli építészeti kvalitású vajdahunyadi várat ő sem volt hajlandó megosztani más etnikummal. Így ír róla kultúrtörténeti vázlatában: „A demsusi templom római épületmaradványokból, talán római épület fundamentumára épített primitív bizánci stílusú román alkotás, a szebeni szász templom szintiszta német gótika, Vajdahunyad vára a Loire-menti nemes francia gótikának csudaszép, társtalan, Erdélybe plántált virága. A három épület területileg és időben is egymáshoz közel épült, de egymáshoz semmi közük sincsen mégsem. A három erdélyi nép szellemének egymásra való legcsekélyebb hatását sem tudjuk megállapítani.”⁶¹ Kós más rajzaiból tudjuk, hogy a szerző nagyon is képes volt a fantázia szárnyán korábbi korokba visszautazni, és az ideális múlt szellemét és kultúráját elképzelt épületekkel megragadni; a vajdahunyadi vár esetében – akárcsak két korábbi rajzán – mégsem így járt el. Az épületről készült ábrázolás lapidáris, a várat két dimenzióba szorító vastok vonalai csak a leglényegesebb elemeket emelik ki, de mégiscsak a 19. században létrejött állapotot mutatja.⁶² Bár ez az ábrázolás már a főnézetből, a híd és a zárterkélysor megjelenítésével készült, a művészi szándék és a technikai kivitel a részletezést nem engedte meg.

A második világháború után a vajdahunyadi vár más összefüggésben került a régészek és az építészek látókörébe, és születtek meg rajzi, sőt valóságos építészeti lenyomatai. Elsősorban a háborúban súlyosan megsérült budai királyi várról van szó, melynek középkori töredékei immár hozzáférhetővé váltak, és egyes részeinek helyreállítása, illetve rekonstrukciója terítékre került.⁶³ Gerevich László 1966-ban megjelentetett monográfiájában közli a Frisspalota első rekonstrukciós rajzát, amelynek erkélysoros homlokzatát a szerző bevallottan a vajdahunyadi vár nyomán rajzolta meg.⁶⁴ Ha ez nem is valósult meg, a budai vár rekonstruált lovagterme aligha tagadhatja le hasonlóságát a vajdahunyadi vár nagytermével. Lényegében a folytatásának tekinthetjük a diósgyőri vár lovagtermét, amelyet néhány évvel ezelőtt rekonstruáltak.

Épületünk kétségtelenül a legtöbbet ábrázolt magyarországi várak közé tartozik. A művészek körében népszerűek voltak a felvidéki – elsősorban a vágvölgyi –, valamint a Balaton-felvidéki várak is, de ábrázolásaik nem képviseltek hasonló képi és tartalmi sokszínűséget. Vajdahunyadhoz e tekintetben leginkább Visegrád vára áll közel; történelmi asszociációi legalább olyan gazdagok, és ha pusztulásának nagyobb foka miatt építészetiileg talán kevésbé volt látványos, ezért drámai tájbéli helyzete kárpótolt.⁶⁵ Visegrád előnye még,

61 Kós: *Erdély*. 48.

62 Kós: *Erdély*. 33. kép.

63 Lupescu: Vajdahunyad kutatástörténete.

64 Gerevich: *Budai vár*. Buda és Vajdahunyad problematikájához lásd még Marosi: Buda és Vajdahunyad.

65 A visegrádi vár ábrázolásairól Rózsa: Visegrád; Marosi: Visegrád.

hogy Magyarország középpontjában, a főváros tőszomszédságában található, ellentétben a távoli Vajdahunyaddal. A vajdahunyadi vár ábrázolásait áttekintve láthattuk, miként követték egymást az egyes korszakokban a topográfiai-történeti hűségű rajzok, a romantikus ihletésű képek, hogyan érintkeztek ezek a régészeti igényeket kielégítő ábrázolásokkal és elképzelésekkel, továbbá az épületet nemzeti kultuszhelyé felmagasztaló festményekkel. A képek hű tükrei, de formálói is voltak az épületről kialakított elképzeléseknek.

Kutatott gyűjtemények

HIM: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

MÉM-MDK: Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

TKCs: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. Történelmi Képcsarnok

OH: Országgyűlés Hivatala, Műszaki Terv- és Irattár

Hivatkozott irodalom

Arányi: *Vajda-Hunyad vára*.

Arányi Lajos: *Vajda-Hunyad vára 1452. 1681. 1866. szóban és képben*. Nyomatott a szerző költségén. Készítette a Wigand K. F. könyvnyomdája, Pozsony, 1867.

Bakó: A kultusz hatalma.

Bakó Zsuzsanna: A kultusz hatalma. A Hunyadi család ábrázolásai a Magyar Nemzeti Galéria 19. századi képeinek tükrében. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 34 (2009) 93–108.

Bálint: *Az ezredéves kiállítás*.

Bálint Zoltán: *Az ezredéves kiállítás architektúrája*. Schroll Antal és Tsa. Műkiadó, Bécs, 1897.

Bardoly: Arányi Lajos.

Bardoly István: „Az indítványozó és jégtörő”. Arányi Lajos (1812–1889) és a vajdahunyadi vár restaurálásának egy korszaka. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez II. *Magyar Műemlékvédelem. A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal műemlékvédelmi tudományos közleményei*, 15 (2011) 7–103.

Basics: *Tanulmányok*.

Basics Beatix (szerk.): *Tanulmányok Rózsa György tiszteletére*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2005.

Cennerné: Osztrák-Magyar Monarchia.

Cennerné Wilhelmb Gizella: „Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben” illusztrációi és illusztrátorai. *Folia Historica – A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Évkönyve*, 9 (1981) 59–77.

„A várak királya” – A vajdahunyadi vár ábrázolásairól

Cholnoky: *Magyarország*.

Cholnoky Jenő: *Magyarország földrajza*. Danúbia Könyvkiadó, Budapest, 1929.

Crane: *Reminiscences*.

Crane, Walter: *An Artist's Reminiscences*. Methuen & Co., London, 1907.

Cs. Lingvay: John Paget.

Cs. Lingvay Klára: John Paget élete és műve. In: John Paget: *Magyarország és Erdély. Naplójegyzetek*. Cs. Lingvay Klára (s. a. r., bev., jegyz.). Kriterion, Kolozsvár, 2011. 7–40.

Forster: *Schulek Frigyes*.

Forster Gyula: *Schulek Frigyes t. tag emlékezete*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1925.

Gall: *Kós Károly*.

Gall, Anthony: *Kós Károly*. Holnap Kiadó, Budapest, 2019. (Az építészet mesterei).

Gerevich: *Budai vár*.

Gerevich László: *A budai vár feltárása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

Hering: *Sketches*.

Hering, George: *Sketches on the Danube in Hungary and in Transylvania*. Thomas McLean, London, 1838.

Hollenzer László.

Plank Ibolya (szerk.): *Hollenzer László (1870–?) műemléki fotográfus emlékkiállítása*. Országos Műemléki Felügyelőség, Budapest, 1990.

Hunfalvy – Rohbock: *Magyarország és Erdély*.

Hunfalvy János – Rohbock Lajos: *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. III. G. G. Lange, Darmstadt, 1864.

Kelemen: A vajdahunyadi vár.

Kelemen Lajos: A vajdahunyadi vár képe 1830-ból. *Páosztortúz*, 12 (1926) 4. sz. 95–96., illusztrációk 78, 80.

Kenderesi: Vajda Hunyadi vár.

Kenderesi Ferenc, Felső Szálláspataki: Vajda Hunyadi vár. In: *Árpádia. Honi történetek zsebkönyve*. Szerk. Kovácsóczy Mihály. Első év. Wigand György, Kassa, 1833. 53–69.

Keserü: Várbrázolások.

Keserü Katalin: Várbrázolások. Táj és történelem a historizmus festészetében Magyarországon. In: Zádor Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest, 1993. 223–241.

Kós: *Erdély*.

Kós Károly: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat*. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár, 1934.

Kós: Erdély népének.

Kosch [Kós] Károly: Erdély népének építőművészetéről I. *Ház*, 2 (1909) 4–5. sz. 125–144.

Kovács: John Paget.

Kovács Sándor: Kétszáz éve született John Paget, Erdély magyar honpolgára. *Keresztény Magvető*, 114 (2008) 2. sz. 203–218.

Kővári: Erdély.

Kővári László: *Erdély régiségei*. Tilsch János, Pest, 1852.

Kővári: Győrke.

[Kővári László]: *Győrke geographiája és története Erdélyről*. (2-ik képes és átnézett kiadás.) Tilsch János, Kolozsvár, 1847.

Lupescu: Habsburg királyi.

Lupescu Radu: Habsburg királyi rezidenciák Magyarországon az Osztrák–Magyar Monarchia korában. Tervek Vajdahunyad várának rezidenciális átalakításához. In: Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz Attila (szerk.): *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 2011. 331–344.

Lupescu: Hunyadi János.

Lupescu Radu: Hunyadi János a magyar és román történetírásban. *Századok*, 139 (2005) 2. sz. 385–420.

Lupescu: Vajdahunyad kutatástörténete.

Lupescu Radu: Vajdahunyad, a vár kutatástörténete. *Korunk*, III. folyam, 15 (2004) 7. sz. 43–57.

Lupescu: Vajdahunyad vára.

Lupescu Radu: Vajdahunyad vára a Hunyadiak korában. Doktori (PhD) disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2006.

Magyarország a párisi világkiállításon.

Magyarország a párisi világkiállításon. Kiad. Hornyánszky Viktor – Erdélyi Mór, Budapest, 1901.

Marosi: Buda és Vajdahunyad.

Marosi Ernő: Buda és Vajdahunyad, a 15. századi magyarországi építéztörténet tartópillérei. *Építéztudomány*, 15 (1983) 293–310.

Marosi: Visegrád.

Marosi Ernő: Visegrád a nemzeti tudatban, művészettörténeti adalékok. *Ars Hungarica*, 16 (1988) 1. sz. 5–10.

Mikszáth: *Magyarország lovagvárai*.

Mikszáth Kálmán: *Magyarország lovagvárai*. Révai testvérek, Budapest, 1890.

Möller: *A vajda-hunyadi vár*.

Möller István: *A vajda-hunyadi vár építési korai*. Különnyomat a Forster Gyula (szerk.): *Magyarország Műemlékei* III. c. kötetből. Franklin Társulat, Budapest, 1913.

Nagy: Vajdahunyad vára.

Nagy Virgil: Vajdahunyad vára. *Magyar Építőművészet*, 7 (1909) 2. sz. 1–9.

Papp – Király: *Képzőművészet*.

Papp Júlia – Király Erzsébet (szerk.), Sisa József (főszerk.): *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Osiris Kiadó, Budapest, 2018.

„A várak királya” – A vajdahunyadi vár ábrázolásairól

Patakiné: *Országos Levéltár.*

Patakiné Kósa Éva: *Magyar Országos Levéltár.* Korona Kiadó, Budapest, 1997.

Rómer: A vajda-hunyadi vár.

R. F. [Rómer Flóris]: A vajda-hunyadi vár helyreállítása. *Vasárnapi Ujság.* 1865. június 4. XV. 23. sz. 271–272.

Révész: A Hunyadi-ház.

Révész Emese: A Hunyadi-ház diadalünnepe. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – Kép. Szemelvények a múlt és a történelem kapcsolatáról Magyarországon.* Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2000. 554–555.

Révész: Vizkelety Béla.

Révész Emese: A „magyar régészeti festészet úttörője”: Vizkelety Béla. *Tanulmányok Budapest Múltjából,* 39 (2014) 331–375.

Rózsa György: Visegrád ábrázolásai. In: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei.* II. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. (Magyarország Műemléki Topográfiaja V.) 400–413.

Schmidt: *Stammburg.*

Schmidt, Wilhelm: *Die Stammburg der Hunyade in Siebenbürgen.* Theodor Steinhaussen, Hermannstadt, 1865.

Sinkó: Árpád kontra Szent István.

Sinkó Katalin: Árpád kontra Szent István. In: Uő: *Ideák, motívumok, kánonok. Tanulmányok a 19–20. századi képkultúra köréből.* Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2012. 152–163. [Első megjelenés *Janus*, 6 (1989) tél.]

Sisa: Steindl Imre.

Sisa József: Steindl Imre, a műemlék-restaurátor. In: Vadas Ferenc (szerk.): *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére.* Hild-Ybl Alapítvány, Budapest, 2004. 299–313.

Sisa: *Szkalnitzky Antal.*

Sisa József: *Szkalnitzky Antal. Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

Sisa: Vajdahunyadi vár.

Sisa József: A vajdahunyadi vár 19. századi restaurálásáról. *Ars Hungarica,* 29 (2000) 1. sz. 97–108.

Stirton: Folk Arts Debate.

Stirton, Paul: The Hungarian Folk Arts Debate in the British Press. In: Gyula Ernyey (ed.): *Britain and Hungary. Contacts in Architecture and Design during the Nineteenth and Twentieth Century.* Hungarian University of Craft and Design, Budapest, 1999. 30–46.

Szabó: *A mitikus táj.*

Szabó Júlia: *A mitikus és a történelmi táj.* Balassi Kiadó–MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest, 2000.

Szabó – Szathmáry: *Hunyadi album.*

Szabó Endre – Szathmáry György (szerk.): *Hunyadi album.* Athenaeum, Budapest, 1878.

Szalai: *Iconographia*.

Szalai Béla: *Iconographia locorum Transsylvaniae*. Iskola Alapítvány–Székely Nemzeti Múzeum–ARTprinter Könyvkiadó, Kolozsvár–Sepsiszentgyörgy, 2018.

Szathmári: *Erdély képekben*.

Szathmári Pap Károly: *Erdély képekben*. A kir. Lyceum egyesített Könyv és Kőnyomó Intézetében, Kolozsvár, é. n. [1842].

Szathmári: *Erdély képekben (2012)*.

Szathmári Pap Károly: *Erdély képekben*. Murádin Jenő (szerk., bev.) Kriterion, Kolozsvár, 2012.

Szent István országa.

Szent István országa. *Első sorozat második füzet. Vajdahunyad vára Mátyás korában*. Szent István Társulat, Budapest, é. n. [1922].

Szerelmey: *Magyar hajdan*.

Szerelmey Miklós: *Magyar hajdan és jelen élethű rajzolatokban magyarázó szöveggel*. Beimel, Pest, 1847.

Szvoboda: Az újkori budavári palota.

Szvoboda Dománszky Gabriella: Az újkori budavári palota belső díszítése. In: F. Dózsa Katalin – Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *A budavári királyi palota évszázadai. Tanulmányok Budapest Múltjából*, 29 (2001) 411–455.

Tímár: Mátyás-emlékmű.

Tímár Árpád: Vita Ferenczy István Mátyás-emlékmű tervéről. *Ars Hungarica*, 21 (1993) 3. sz. 163–202.

Képjegyzék

1. kép. J. Blössing: *Prospect des Schlosses Hunniad*, 1735 körül. TKCs: 96.113
2. kép. George Hering: *The Castle of Vayda-Hunyad in Transylvania*, 1838. TKCs: 6596
3. kép. Szathmári Pap Károly – J. Rauh: *Vajda-Hunyad*, 1840-es évek. Szathmári: *Erdély képekben*. (Új kiadás Szathmári: *Erdély képekben (2012)*.)
4. kép. Vizkelety Béla – Franz Kollarz: *A Hunyadi-ház diadalünnepe*, 1857. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok: 4773.
5. kép. Schulcz Ferenc – Rohn Alajos: *A vajda-hunyadi királyi vár sarknézete*, 1868. A Magyar Mérnök-Egylet Közlönye, 4 (1870) XLIII. tábla.
6. kép. Neumann: [Címnap]. Szabó – Szathmári: *Hunyadi album*.
7. kép. Ifj. Storno Ferenc: *Vadászat*. A vajdahunyadi várba szánt festmény első variánsa, 1886 (részlet). A Storno család egykori soproni műtermében, a Soproni Múzeum kezelésében.
8. kép. Spányi Béla: *Vajda-Hunyad*. Falkép az Országház éttermében, 1901. (Patay László rekonstrukciója, 1984). Bencze-Kovács György felvétele, Országgyűlés Hivatala
9. kép. Kós Károly: *Vajda-Hunyad vára – Hunyad-vármegye*. Kós: *Erdély népének*. 125.
10. kép. Vajdahunyad vára Mátyás király korában, címnap. *Szent István országa*. [1922.]

Bordás Beáta

Melka Vince (1834–1911) vadászjelenetei a válaszüti Bánffy-kastélyban

Hunting Scenes by Vince Melka (1834–1911) in the Bánffy Country House at Răscruți

The main purpose of this study is to identify and contextualise the three large-scale oil paintings (representations of various hunting scenes) which decorated the walls of the dining room in the country house at Răscruți, but were scattered after 1944. Baron Ádám Bánffy (1847–1887) transformed the old manor house into a more representative country house with lavish interiors in German Neo-Renaissance style and as part of the decorative program, around 1880 he commissioned the paintings in question from a fashionable artist of the time, Vince Melka (1834–1911). This study presents briefly Bánffy's life work (focusing on his artistic realizations) and also, Melka's activity in Transylvania, focusing mostly on his participation at the royal hunts organized for the crown-prince Rudolf, furthermore enumerating his works which could be found in various country houses from Transylvania.

Keywords: hunting scenes, paintings by Vince (Vincenz) Melka, late 19th century, country houses of Transylvania, baron Ádám Bánffy, crown-prince Rudolf of Austria, hunts in Transylvania.

„Nincs az erdélyi havasoknak s a havasi nép- és vadászéletnek olyan alapos ismerője, mint ő. Ismeri, szereti. S az a szeretet meglátszik minden képén.”¹

Bevezető

A Kolozsvártól mintegy 25 km-re található válaszüti Bánffy-kastély a párját ritkító, kiemelkedő színvonalú belsőépítészeti együttese révén az egyik legfontosabb 19. századi erdélyi nemesi rezidencia. A kastély eredetileg egy földszintes, 18. századi udvarház volt, amelyet 1875–1887 között br. Bánffy Ádám (1847–1887) alakíttatott át egy reprezentatív kastéllyá: segédeivel elkészíttette a földszinti nagy ebédlő és a lépcsőházat magába foglaló kétszintes hall pompás díszít-

1 – i – y.: Képzőművészeti kiállításunk. *Magyar Polgár*. 1903. szeptember 2. XXVI. 197. sz. 1–3.

ményeit és berendezési tárgyait, továbbá ekkor épültek meg az emeleti termek és a kerti homlokzat is. Az impozáns hallban és az ebédlőben csodával határos módon megőrződött faragott elemek, bútordarabok és csempekályhák értékét jelentősen növeli, hogy a kastély korabeli tulajdonosa álmodta és valósította meg őket. Egy későbbi építési fázisban Ádám báró fia, Bánffy Albert (1871–1945) néhány manzárdszobát rendezett be a legfelső szinten, megépíttette a főútra néző homlokzat portikusát és a 20. század elején kibővítette a kastélyparkot.

Az épület berendezéséről már a kortársak is elragadtatva írtak, majd a 20. század első felében Kelemen Lajos bemutatta a kastély termeit és a birtok történetét.² A kétezres években főleg Murádin Jenő művészettörténész írt a pompás belső terekről, a tulajdonos, Bánffy Ádám életrajzáról és az általa kivitelezett iparművészeti tárgyokról, bútordarabokról.³ A historizmus korában épült erdélyi kastélyokat tanulmányozva jómagam is elmélyültem a válaszüti rezidencia kutatásában, korábban ismeretlen levéltári források alapján rekonstruáltam a kastély építéstörténetének mozzanatait (különös tekintettel a Bánffy Ádám által tett átalakítási munkálatokra), illetve azonosítottam az ebédlőben lévő zöld mázas csempekályha domborműveinek grafikai előképeit.⁴

A fenti témák mellett a szakirodalomban alig esett szó a kastély falait egykor díszítő festményekről. Kelemen Lajos vázlatos leírása szerint az 1920-as években az előcsarnok emeleti galériájának falán többnyire 18. századi portrék függtek, amelyek jórészt a Haller család őseit ábrázolták. Mellettük sorakoztak Bánffy Ádám és felesége „újabbkori” arcképei, a portrégaléria felett pedig négy régi francia életkép és a régi kastélyt ábrázoló olajfestmény. Az emeleti nagy szalonban a Bánffy családtagok arcképeit (köztük gr. Kendeffy Ráchel nagyméretű portróját) és néhány kisebb jó festményt helyeztek el.⁵ Ezt az eklektikus, az idők során szinte esedékesen kialakult gyűjteményt egészítette ki az a három nagy vadászjelenet, amelyet Melka Vincétől rendeltek meg az ebédlő falainak díszítésére. Az 1944. októberi frontátvonulás során a kastélyban lévő festményeket, a könyvtár állományát, a fegyver-, vadásztrófea- és gyermekjáték-gyűjtemény darabjait széthordták vagy elpusztították.⁶ Ezekről csupán néhány, alig kivehető archív fénykép és egy-két rövid feljegyzés maradt fenn, talán ennek tudható be, hogy eddig nem próbálták meg beazonosítani az eltűnt műalkotásokat.

Jelen tanulmány legfőbb célja, hogy a válaszüti kastélyban egykor elhelyezett festmények közül bemutassa és kontextusba helyezze azt a hármát, amelyet Melka Vince készített. A kutatás abból a szerencsés véletlenből indult ki, hogy a 2019 decemberében megnyílt *„Melka Vince (1834–1911) festőművész*

2 Kelemen: A válaszüti kastély.

3 Murádin: Egy művészetkedvelő főúr (2002). Újraközli Murádin: Egy művészetkedvelő főúr (2007); Murádin: Válaszüti kastély.

4 Bordás: Interioarele castelului; Bordás: A válaszüti kastély; Bordás: *Erdélyi kastélyépítéset.* 42–55.

5 Kelemen: A válaszüti kastély. 6.

6 Murádin: Egy művészetkedvelő főúr (2002). 76–77.

alkotásai a Kolozsvári Művészeti Múzeum gyűjteményében” című kiállítás előkészítése során felfedeztem, hogy a múzeum gyűjteményében lévő egyik Melka-festmény valószínűleg azonos a választúti kastély ebédlőjéből eltűnt egyik vadászjelenettel. Ennek hatására áttanulmányoztam a festő életművét, és megpróbáltam megfejteni a két másik olajfestmény témáját, lehetséges párhuzamait és előkészítő rajzait.

E festmények ismertetése előtt fontosnak tartottam bemutatni a választúti kastély belső tereit létrehozó Bánffy Ádám személyét és művészeti munkásságát (újabb információkkal bővítve ki az eddigi megállapításokat), továbbá feleleveníteni az ebédlő egykori képét. Mindezek mellett Melka Vince életművéről is készült egy összegzés, amelyben – a jelen témához kapcsolódóan – a vadászjelenetekre és a művész erdélyi vadászaton való részvételére, valamint a más erdélyi kastélyokban egykor fellelhető műveire esett a hangsúly.

Az „ezermester” báró Bánffy Ádám (1847–1887)

Bánffy Ádám a kolozsvári tanulmányait követően, az 1865/1866-os tanév első félévében a berlini egyetem Jogtudományi Karán tanult, 1866 májusától pedig átiratkozott a heidelbergi egyetemre.⁷ Egy év múlva, a német ipari és gazdasági újítások iránt érdeklődve, beutazta Németországot, főleg Münchenben és Nürnbergben töltve hosszabb időt. Később Párizst látogatta meg, rajzokat és úti vázlatokat készített, illetve igyekezett festészeti ismereteket szerezni.⁸ Miután hazatért, a lötenyésztésnek szentelte ideje jelentős részét, s már 1868-tól kezdve a versenylovai kolozsvári erdélyi fogat- és löversenyeken szerepeltek.⁹ Emellett juhok tenyésztésével foglalkozott, továbbá választúti birtokán elismert, dinnyetermesztésben és a méhészetben jeleskedő mintagazdaságot alakított ki.¹⁰ A közéletben gazdaságszervezői és az ipari fejlődést szorgalmazó tevékenységet folytatott.¹¹

A tehetséges ifjú 1870-ben vette feleségül br. Wesselényi Máriát (1850–1922), és valószínűleg nemsokára beköltöztek a választúti kastélyba, ahol a családfő a sokrétű művészi hajlamainak élve létrehozta Erdély egyik leglátványosabb kastélybelső-együttesét. A levéltári források¹² és néhány korabeli

7 Szabó – Simon – Szögi: *Erdélyiek egyetemjárása*. 82.

8 Murádin: *Egy művészetkedvelő főúr* (2007). 244.

9 Bánffy Ádám lovainak szereplése a versenyeken a korabeli *Vadász- és Versenylap* hasábjain követhető.

10 A választúti gazdaság. *A kolozs-monostori Magyar Kir. Gazdasági Tanintézet Értesítője az 1880/81-ik tanévről*. Kolozsvár, 1881. 56–59; r. l.: *Közgazdaság. A választúti kereskedelmi kertészet, magtermelési telep és üzlete Kolozsvár*. *Magyar Polgár*. 1884. február 27. XVIII. 4. sz. 7.

11 Az Erdélyi Gazdasági Egylet alelnökéként ő kezdeményezte az első kolozsvári tenyészállatkiállítás (1882) megszervezését. Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet (EMKE) alapító tagja és alelnöke, a kolozsvári hitelbank s az erdélyi takarékpénztár elnöke volt. Gazdaságszervezői tevékenységéért az uralkodó a Vaskorona-rend III. osztályával tüntette ki.

12 Felhasznált források: *Választúti inventárium 1887*; *Választúti inventárium 1889*.

újságcikk alapján rekonstruálható, hogy a báró 1875–1880 között a földszinti ebédlő kialakításán dolgozott, először a famennyezet és a parketta, majd a domborműves kályha és a bútorok és készültek el. Egy következő, jól elkülönülő fázisban, 1885–1887 között valósultak meg a díszes lépcsőházat magába foglaló hall faragványai és burkolatai, megépültek a kastély emeleti szobái és a hall felülvilágítója. A kastély fényűző, német neoreneszánsz („önémet” vagy „alt-deutsch”) stílusú belsőépítészeti programjának megvalósításában a báró segítőtársai a német származású Leopold Kaffer asztalos és a drági lovászmesterből műasztalossá avanzsált, írástudatlan Kimpián Juon (Mezei János) voltak, a kályhák kivitelezésében pedig Lakatos István désfalvi fazekasmester segédkezett.¹³ Ők végezték a „durva” munkát, Bánffy pedig elkészítette a mesteri részleteket. Bizonyára a báró tervezte meg ezeket a belső tereket és bútorokat, a konkrét építkezésen viszont Horváth Lajos kolozsvári építész működött közre¹⁴ (ő tervezhette meg az emeletráépítést és a kerti homlokzatot).

A báró elsősorban fafaragásban és műbútorasztalosságban, valamint porcelánfestésben és fazekasságban volt jártas; mindezek mellett kiváló cimbalomjátékos volt. Már gyerekkorától gyakorolta a fafaragás művészetét, majd 1873-ban két hónapon keresztül tanulóórákat vett néhány Karlsbadban megismert mestertől, akik a brienzi (Svájc) Simon és Baumann műfaragó cég munkásai voltak.¹⁵ A fürdőről hazatérve alakíthatta ki saját kastélyában a nagy műhelyt és műtermet, ahol több mint tíz éven keresztül „fűrt, faragott, festett”,¹⁶ a termék falburkolatain, mennyezetein és bútorain dolgozva.

A porcelánfestést és majolikakészítést 1875-ben kezdte tanulni Farkasházi Fischer Vilmos (a herendi porcelánmanufaktúrát világhírnévre emelő Fischer Mór fiának) kolozsvári műhelyében, olyan gyakorlottabb „diákok” mellett, mint báró Bornemisza Ignácné vagy báró Huszár Károlyné.¹⁷ Az illető évből fennmaradt egy kékszínű, aranyozott, Bánffy-címeres dísztányér, amelyet a meissenai porcelánok mintájára készített gr. Esterházy János számára.¹⁸ Barátjához, a fafaragást és a porcelánfestést szintén gyakorló gr. Lázár Jenőhöz 1875–1877 között írt leveleiből kiderül, hogy Bánffy nagyon sokat kísérletezett a tökéletes „kínai” porcelánok festésével és kiégetésével, de emellett Altwien stílusú porcelán tárgyakat is készített.¹⁹ Korabeli újságcikkekből tudjuk, hogy 1876 elején Bánffy Ádám több saját készítésű használati és dísztárgyat (kínai tányérok, festett tányérok, hamutartók) ajánlott fel a kolozsvári jótékony nőegylet által szervezett álarcosbál sorsjátékára.²⁰ 1879-ben

13 Teleki: *Emlékeim*. 201–204.

14 *Válaszúti inventárium 1887*. 22.

15 m–f.: A párisi kiállítás magyar tárgyaiból. B. Bánffy Ádám fa-faragványai. *Vasárnapi Ujság*. 1878. május 19. XXV. 20. sz. 317.

16 Vidék. Báró Bánffy Ádám. *Fővárosi Lapok*. 1887. október 28. XXIV. 296. sz. 2185.

17 *Ellenőr*. 1875. február 15. VII. 46. sz. [2.]

18 Bordás: *Erdélyi kastélyépítézet*. 181–182.

19 *Bánffy Ádám levelei gr. Lázár Jenőhöz*.

20 *Magyar Polgár*. 1876. január 21. X. 16. sz. [3.]

hat nagy kerti virágtartón dolgozott a választúti műtermében.²¹ Egy év múlva Szolnok-Doboka vármegye címerét készítette el terrakottából, illetve egy majolika kályhát mintázott, amelyet egy neszelő nyulat ábrázoló dombormű díszített – utóbbit a kolozsvári löversenyekre szánta versenydíjúl.²² A kortársai által valóságos „magyar Palissy”-nek tartott remek porcelánfestő számos különböző stílusú dísztárgyat, tányért, tálát mintázott az otthona ékesítésére is, de az egyik legértékesebb alkotása az ebédlőben álló zöld mázas, majolika domborművekkel díszített csempekályha volt.

Feltételezzük, hogy Bánffy Ádám építészeti vagy tervezői ismeretekkel is rendelkezett, ugyanis – ha hihetünk egy korabeli újságcikknek – saját maga tervezte a Tusnádfürdön 1880-ban felépített villáját, egy „művészi kivitelű, kétemeletes fenyőfa házat”.²³ Egy kortárs leírás szerint a villa „egyik oldalán egy magas torony van, hova kilencven lépcsőfokon lehet feljutni, s a tetőzet tetején egy hosszú folyosó szolgáltatják a legszebb kilátást és a legjobb levegőt”.²⁴ Alkotó- és építővágya arra is sarkallta, hogy a kolozsvári Belközépfő utca 4. szám alatti, a Wesselényi családtól megszerzett házában 1884-ben új nyomdai és szerkesztőségi helyiséget építtessen a *Magyar Polgár* napilap számára.²⁵

A választúti kastély ebédlője

Kétségtelen, hogy Bánffy Ádám legkiválóbb és legidőállóbb megvalósításának a választúti kastély ebédlőjének és halljának kialakítása minősül, e terekre összművészeti alkotásként tekinthetünk. Most csak az ebédlőre helyezve a hangsúlyt, a munkálatok sorát a következőképpen vázolhatjuk fel: először (1875-től kezdődően) valószínűleg a tölgy- és kőrisfa kockákból kirakott padló, valamint a plasztikusan és részletgazdagon faragott, német neoreneszánsz stílusú falburkolat készült el. 1880-ig a báró befejezte a két mellékajtó és a hallba vezető nagyméretű, timpanonos lezárású főajtó díszes kereteit, majd elkészült az a 21 darab, a felmenőinek családi címereit ábrázoló fakonzol, amelyek a mennyezet zárópárkányára vannak erősítve.²⁶ Végül a díszítőelemekben tobzódó, kazettás famennyezet is a helyére került.

21 Hírharang. Br. Bánffy Ádámnak. *Magyar Polgár*. 1879. május 22. XIII. 117. sz. [4.]

22 Fortunio. Br. Bánffy Ádámnál (Kirándulás Választúra) (folyt.). *Magyar Polgár*. 1880. április 23. XIV. 94. sz. [1.]

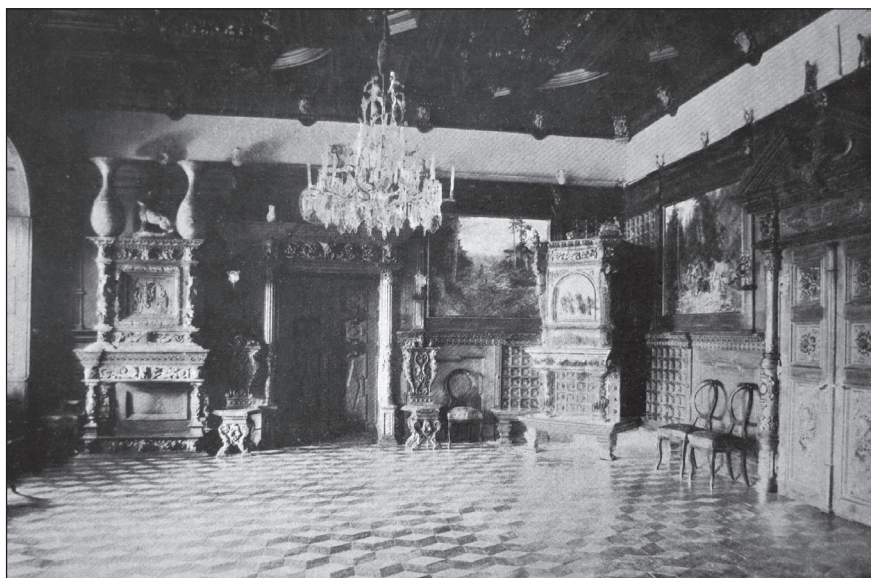
23 Veress Vilmos: Csik-Tusnádfürdő. *Magyar Polgár*. 1880. augusztus 1. XIV. 176. sz. 1.

24 Bónis István: Repülő commissió (Képek a kataszter köréből) IV. *Magyar Polgár*. 1881. október 23. XV. 242. sz. 1–2. A *Vasárnapi Ujság* 1881-ben közölte Bánffy Ádám néhány rajzát a tusnádfürdői telepről és a vidékről, Morelli Gusztáv fametszetes áttételében: *Vasárnapi Ujság*. 1881. június 19. XXVIII. 25. sz. 393.

25 Napi hírek. Költözünk! *Magyar Polgár*. 1884. szeptember 5. XVIII. 205. sz. 5.

26 Egy 1880 tavaszán készült helyszíni leírás szerint a földszinti terem bevonására szánt fadiszitményen (=mennyezet) öt éve dolgozik a báró, de az évben be fogja fejezni. Akkorra már elkészült a terem parkettje, az ajtó- és ablakpárkányok s a mennyezet alatti párkányt díszítő ősi

A bútorok közül a terem délkeleti sarkában ma is álló „ónémet” stílusú ebédlőszekrény középtábláját egykor a Salamon ítéletét ábrázoló, faragott dombormű díszítette²⁷ (1. kép). Ez a berendezési tárgy szerepelt a kolozsvári nőegylet által szervezett, 1877. december 2-án megnyitott iparművészeti tárlaton.²⁸ E kiállításon látható volt a szekrényhez tartozó két magas hátú szék is, amelyeknek gazdagon faragott támláját két-két griff alakja fogta közre.²⁹ A báró 1878. február 13-ig a pesti Műcsarnokban, ezt követően egy időre az Iparművészeti Múzeumban is bemutatta ezt a három alkotást, ahonnan az 1878-as párizsi világkiállítás magyar pavilonjába érkeztek, s ott nagy feltűnést keltettek.³⁰ Az ebédlő északnyugati sarkában elhelyezett nagy díófa tálalószekrény (kredenc) szintén német reneszánsz stílusú, fő díszítő-elemei a sarkain elhelyezett griffek és a gazdagon profilozott párkányok (2. kép). Erről a bútordarabról – amelyen fénykorában a báró által készített,



1. kép. A válaszúti kastély ebédlőjének délnyugati sarka (1903)

címerek közül az első. Fortunio: Br. Bánffy Ádámnál (Kirándulás Válaszútra) (folyt.). *Magyar Polgár*. 1880. április 23. XIV. 94. sz. 1.

27 A szekrény és a hozzá tartozó két szék eredeti formáit a *Vasárnapi Ujság*ban közölt metszetről ismerhetjük, ahol leírás is készült róluk: A párisi kiállítás magyar tárgyaiból. B. Bánffy Ádám fa-faragványai. *Vasárnapi Ujság*. 1878. május 19. XXV. 20. sz. 317.

28 H. L.: A kolozsvári iparművészeti tárlaton. *Fővárosi Lapok*. 1877. december 16. XIV. 287. sz. 1373.

29 A hatszögű ülőlapos székek közül csupán egy maradt a kastélyban, az is megcsonkítva. A második szék néhány éve tűnt el.

30 Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok*. 1878. február 8. XV. 32. sz. 155; G. A.: Hazánk a világtárlaton. *Fővárosi Lapok*. 1878. június 9. XV. 133. sz. 651.

különböző stílusú tálak, csészék, kancsók, valamint régi értékes ezüstművek sorakoztak – 1879 tavaszán Teleki Sándor nyilatkozott elismerően.³¹



2. kép. A választúti ebédlő északnyugati sarka (1903)

Az ebédlő fő ékességének számít a délnyugati sarokban felállított majolika domborműves kályha, amelynek első változatát Bánffy 1879 januárjában fejezte be.³² A kályhát a kisebbik ebédlőszekrényvel és a két székkal, valamint néhány majolika- és porcelántárggyal együtt bemutatták az 1879-es székesfehérvári országos tárlaton, ahol nagy sikert aratott.³³ A kiállítás után Bánffy I. Ferenc József császárnak ajándékozta a remek alkotást, amely 1880 áprilisában érkezett meg Budapestre, s utóbb a gödöllői királyi kastély dohányzószobájában állították fel.³⁴ Ezután a báró választúti ebédlője számára elkészítette a kályha másodpéldányát, amelynek domborművei a vérszerződést, magyar történelmi csatajeleneteket, illetve azt a mozzanatot ábrázolják, amikor Árpád vezér birtokba veszi a magyar földet.

31 Teleki Sándor: Utazás a kis Szamostól a Nagy Szamosig. (IV. rész). *Magyar Polgár*. 1879. április 2. XIII. 76. sz. 1–2. Valószínű azonban, hogy az 1877. decemberi kolozsvári iparművészeti tárlatról szóló tudósításokban előforduló „óriási remekművű pohárszekrény” és a báró által remekül faragott „buffet” megnevezések szintén erre a tárlatolszekrényre vonatkoznak, így ez is elkészülhetett a kisebb ebédlőszekrényvel egy időben. Lásd: *Ellenőr*. 1877. november 28. IX. 510. sz. [3.]; H. L.: A kolozsvári iparművészeti tárlaton. *Fővárosi Lapok*. 1877. december 16. XIV. 287. sz. 1373.

32 A kályha leírását lásd a „Színház és művészet” rovatban, *Ellenőr*. 1879. január 20. XI. 34. sz. [3.]

33 Liptay Pál: Kiállítási levelek. *Fővárosi Lapok*. 1879. május 25. XVI. 120. sz. 582–583.

34 Fortunio: Br. Bánffy Ádámnál (Kirándulás Válaszútra) (folyt.). *Magyar Polgár*. 1880. április 23. XIV. 94. sz. 1; Ripka: *Gödöllő*. 34.

Mindezek mellett az ebédlő egykori berendezéséhez hozzátartozott még egy velencei antik üvegcsillár tizenhat gyertyára és egy ovális diófaasztal tizenkét székkal, valamint a jórészt a báró által készített iparművészeti tárgyak díszítették (Palissy-modorú tálak, tányérok, kancsók stb.).³⁵ Ebbe az egységes, alapvetően német neoreneszánsz stílusú szobabelsőbe Bánffy Ádám három nagyméretű festményt rendelt meg a Kolozsvárt letelepedett és az erdélyi nemesség által nagyon megkedvelt festőtől, Melka Vincétől. Az alkotások az ebédlő falburkolatában erre a célra kialakított, 136 x 166 cm nagyságú pannókba kerültek. Egy korabeli inventárium, egy műtermi riport és két archív felvétel alapján beazonosíthatók a festmények témái, de mielőtt ezek bemutatására kerülne a sor, következzen Melka életművének összefoglalása.

Melka Vince (1834–1911), az erdélyi táj és vadászatok festője

A cseh származású Vincenc (Čeněk, Vincenz) Melka 1848–1861 között a prágai Képzőművészeti Akadémián végzett festészeti tanulmányokat, Josef Adalbert Hellich (1810–1880) festő és litográfus, illetve a történelmi jeleneteket festő Eduard von Engerth (1818–1897) vezetése alatt; majd Karl Wurzinger (1817–1883) bécsi műhelyében tökéletesítette a tudását.³⁶ Tanulóéveiben főleg történelmi jeleneteket festett, például a prágai Nemzeti Galéria gyűjteményében őrzött, *Prága védelmezése a svédek ellen* (1857) című kompozíciót.

A bécsi évek alatt az erdélyi Bornemisza Klára (1830–1879) bárónő festészeti leckéket vett Melkától, s később meghívta mesterét néhány hónapnyi rajztanításra a férje abafájai (Szászrégen mellett fekvő) kastélyába. Bizonyára ez volt az első alkalom, amikor a cseh művész Erdélyben járt, és a szenvedélyes vadász hírében álló házigazdával, br. Huszár Károllyal (1829–1895) beutazta a közeli Görgény-völgyet.³⁷ Egy 1871-es folyóiratcikk szerint Melka nagy szeretettel emlékezett vissza azokra a Görgényi-havasokban tartott medvevadászatokra, amelyeken személyesen is részt vett, s arra, hogy 1864-ben három nap alatt 17 medvét lőttek.³⁸ Az 1864 őszen zajlott görgényi medvevadászatról szóló beszámolójában Ujfalvi Sándor ironikusan mutatta be „egy a Görgény szomszédságában működő meglehetősen koros, idegen ajkú festő” kalandját, aki november 24-én „a hidegvér s bátorságról ismeretes gróf Teleki Samu mellé lekuporodik, puska helyett rajzónnal s jókora széles papírdarabbal fölfegyverkezve, hogy a fölmerülendő medvehalált itt helyben megörökítse, de amit balsorsa más, csendesebb időre halasztott”.³⁹ Egy felbőszített, megsebesített medve ugyanis épp rájuk rontott, de Teleki szembefordult vele és föbe lőtte, a halálra rémült festő pedig szemeit eltakarva, a földön rúgkapálva élte túl a jelenetet. Utóbb Matskási

35 *Válaszúti inventárium* 1889. 242.

36 Murádin: Melka Vince (2018). 15–16.

37 Uo. 16.

38 N. n.: Bärenjäger. 18.

39 Ujfalvi Sándor: Erdélyből. *Vadász- és versenylap*. 1865. január 10. IX. 1. sz. 5–7.

Ferenc, a görgényi vadászat rendezője a következőképpen igazította ki Ujfalvi leírását a festő viselkedéséről: „az említett cikkben egy fiatal festő vendégemről félreértésből eredhetett mókás vádat, mint szemtanú, kénytelen vagyok merőben oda kiigazítani, hogy említett vendégem a félsznek semmi legkisebb jelét sem adta, sőt örömtől ragyogó képpel mondá, hogy a látvány érdekessége miatt eszébe sem jutott, hogy félni is lehetett volna. – Az elejtett medvét oly remekül festette le, hogy az akármely képcsarnoknak szebb festvényei közé sorozható.”⁴⁰ Az idézett írások alapján levonhatjuk az egyértelmű következtetést, hogy a szóban forgó fiatal, idegen festő Melka volt, s ezek szerint 1864-ben már biztosan Abafáján vendégeskedett, és vadászjeleneteket is festett.

A következő években Melka többször visszalátogatott Erdélybe és az abafajai kastélyba, erre utal néhány keltezett alkotása, például az 1865-ben festett *Fonó fiatal anya* című olajkép⁴¹ vagy a felsőbajomi (báznai) erődtemplom részletét ábrázoló akvarell 1867-ből.⁴² Az erdélyi településeken vagy hegyvidékeken készült rajzaiból és képeiből néhányat publikálás céljából elküldött a stuttgarti *Über Land und Meer* című képes folyóiratnak. 1869-ből maradt fenn az a számla, amely az újságnak küldött *Das Bohnenfest*⁴³ (talán Paszulyfesztiválnak fordíthatnánk), *Siebenbürger Bärenführer* (Erdélyi medvetáncoltató)⁴⁴ és *Walachische Bärenjäger in Siebenbürgen* (Oláh medvevadász Erdélyben)⁴⁵ című rajzai árát tartalmazza.⁴⁶ Az 1870-es évek elején a Stuttgartban és Lipcsében kiadott *Die Illustrierte Welt. Blätter aus Natur und Leben, Wissenschaft und Kunst* című képes folyóiratban is jelentek meg erdélyi román parasztokat ábrázoló rajzai.

A festőművész önéletrajzában említi, hogy 1869–1872 között sok időt töltött Drezdában, ahol a nagy klasszikusok festményeit másolta a Zwinger képtárában. E városból tanulmányutakat tett Münchenbe, Berlinbe és Stuttgartba is.⁴⁷ Bizonyára a stuttgarti útján ismerkedhetett meg a már említett képes folyóiratok szerkesztőivel, akik erdélyi zsánerképeket vásároltak tőle, és közölték ezeket fametszetes formában. Berlinben pedig Rudolf trónörökösrel kerülhetett kapcsolatba, aki az 1880-as években meghívta a festőt a jelenlétében zajló görgényi és retyezáti vadászatokra, továbbá fontos megrendelőjévé vált.

40 Görgényből. *Vadász- és versenylap*. 1865. március 10. IX. 7. sz. 109–110.

41 Olaj, vászon; 770 x 600 mm, j. j. l.: V. Melka 1865. (Alexandru Bársan gyűjteménye, Nagyszeben). Közli Bordás: *Melka katalógus*. 5. 1. kép.

42 *Felsőbajomi (báznai) részlet*, 1867. Akvarell, papír; 382 x 265 mm, j. j. l.: Bassen 1867, j. b. l.: V. Melka. (Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, lelt. sz. T. 9142). Közli Murádin: *Melka Vince* (2017). II. színes kép.

43 Jan Steen németalföldi festő egyik főművét, a *Das Bohnenfest* című olajfestményt (1668) ültette át fametszetbe. Az eredeti festmény a kasseli múzeum Régi mesterek képtárának (Museumslandschaft Hessen Kassel, Gemäldegalerie Alte Meister) gyűjteményében található, lelt. sz. GK 296.

44 Melka ilyen című rajzát közli a szintén stuttgarti (és lipcsei) kiadású *Die Illustrierte Welt. Blätter aus Natur und Leben, Wissenschaft und Kunst*. 1872. XX. 17. sz. 200.

45 Ez végül 1871-ben jelent meg az illető folyóirat 26. lapszámában, a 13. oldalon.

46 Murádin: *Melka Vince* (2018). 16.

47 Murádin: *Melka Vince* (2017). 9.

Melka valamikor 1870 körül telepedett át Erdélybe, ám ennek pontos időpontja még ismeretlen. Valószínűleg néhány évig „ingázott” Drezda és Erdély között, mielőtt végleg utóbbi mellett döntött. 1871–1873 között rajzokon örökítette meg Kolozsvár középkori kapuit és bástyáit, 1871-ből ismerjük a Branyicskán és a Bukura tónál készített tanulmányrajzait, az egyik 1872-es rajzát pedig Bonchidáról keltezte. A művész itteni letelepedése kapcsán sokat emlegetett történet, hogy Drezdában, a Zwingerben őrzött festmények másolása közben ismerkedett meg ifj. gróf Teleki Samuval (1845–1916) és báró Jósika Samuval (1848–1923), akik meghívták őt a saját birtokaikra⁴⁸ – majd e meghívás hatására maradt a festő Erdélyben, Kolozsvárt telepedve le. Teleki legalább hírből ismerhette már a festőt, aki az 1864-es görgényi vadászkalandja során a gróf apja, id. Teleki Samu (1819–1882) mellől figyelte az eseményeket. Valószínű, hogy az idegen festő először Teleki és Jósika birtokain vendégeskedett, de 1873-ban már Kolozsvárt, a Belközép (ma Eroilor sugárút) utcában bérelt lakást, s 1880-ban saját műtermes háza volt a Petőfi Sándor (ma Avram Iancu) utcában, ahol az 1911-ben bekövetkezett haláláig élt. A korabeli forrásokban magyarosított alakban, Melka Vinceként szerepel a neve.

Annak ellenére, hogy magyarul soha nem tanult meg, a németül, csehül, franciául és angolul beszélő festő jól beilleszkedett a korabeli kolozsvári társadalomba, és az erdélyi nemesség is ellátta megrendelésekkel. 1879–1910 között a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen a rajz- és festőművészet magántanára, ezzel párhuzamosan, 1880–1886 között a Felsőbb Leányiskola („De Gerando”) rajztanára volt. Alkotásai az 1850-es évektől kezdve szerepeltek a prágai műegylet kiállításain, majd a kolozsvári letelepedése után a helyi képzőművészeti tárlatokon. Első önálló, retrospektív kiállítását halála után, 1914-ben szervezte meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület.⁴⁹ Ami a festő témáit illeti, az erdélyi letelepedésének első időszakában főleg a Retyezát és a Görgényi-havasok tájképi elemei s az ott zajló vadászatok érdekelték, ezek mellett kitartóan tanulmányozta a különböző népcsoportok (románok, cigányok, székelyek, szászok) archaikus életmódját, bejárva Erdély szinte minden szegletét. Változatos életművét nagyobb részét vadászjelenetek, népi zsánerképek és népviselet-ábrázolások, tájképek, városképek (Kolozsvár középkori bástyái és kapui, a Fellegvár, a Sétatér) alkották. Számos portrémegrendelést is kapott néhány jelentősebb egyesülettől és intézménytől (Erdélyi Múzeum-Egyesület, Ferenc József Tudományegyetem, kolozsvári Kaszinó), de a korban elsősorban a vadászjelenetei és a zsánerképei arattak nagy sikert.

A vadászképei kapcsán legtöbben úgy tudják, hogy Melka akkor készítette azokat, amikor 1881–1888 között Rudolf trónörökös meghívottjaként részt vett a retyezáti zergevadászaton és a görgényi medvevadászaton. De láthattuk, hogy a cseh festő már 1864-ben jelen volt a görgényi medvevadászaton, s minden bizonnyal a későbbi években is visszatért megörökíteni az eseményeket. 1880 őszén műtermében több olyan vadászjelenetet lehetett

48 Sas: *Melka Vince*. 6; Murádin: *Melka Vince* (2017). 11; Murádin: *Melka Vince* (2018). 16.

49 Kiállításainak listáját lásd Murádin: *Melka Vince* (2017). 137; Bordás: *Melka katalógus*. 11–12.

megcsodálni, amelyek között a látogató úgy érezte, mintha „az égre meredő görgényi havasokon, vagy a Retyezát havas magaslatain járkálna”.⁵⁰ E képek közül a legszebb, amely kiváltképp Prágában keltett nagy figyelmet, egy el-
ejtett medvén ülő öreg román parasztot (minden bizonnyal Nechita Bloșut, a híres görgényi medvevadászt) ábrázolt. Mellette volt még egy bottal a kezében lefele ballagó fajdkakas-vadászt, illetve egy görgényi medve elejtését megörökítő festmény is – e kettő bizonyára épp a válaszüti kastély számára készült, így később tárgyaljuk őket.

A korabeli sajtót átolvasva rekonstruálható, hogy mely vadászaton vett részt Melka az 1880-as években.⁵¹ A görgényszentimrei uradalmat és kastélyt Magyarország 1881-ben Rudolf trónörökösnek ajándékozta, aki még az év őszén medvevadászatot rendezett új birtokán, gr. Teleki Samu szervezésében. A november 14–19. között megtartott vadászatra a trónörökös meghívta a helyszín kiváló ismerőjét, Melka festőt is, akivel korábban Berlinben ismerkedett meg. Ezt követően a festőművész elmaradhatatlan résztvevője lett a trónörökös vadászatainak, és megörökítette a fontos eseményeket. Több tájképet rajzolt az 1882. augusztus 1–8. között sorra kerülő Hátszeg-vidéki (a Retyezát-hegységben zajló) zergevadászaton, amikor a trónörökös és szűkebb társasága (gr. Teleki Samu, br. Jósika Samu, br. Bornemisza Tivadar, Wilczek és Wurmbrand grófok) a Zenoga-tó partján ütött tábor.⁵² Pár hét múlva, szeptember 21. és október 1. között a Görgényi-havasokban zajlott a medvevadászat, amelyen egy korabeli híradás szerint „Melka udvari festő több vadászcsoporthozat készít a trónörökös társaságáról. A vadászok felállítása és a hajtók csoportozata érdekes képeket nyújtanak. A [görgényszentimrei] kastélyról is fog felvételeket készíteni.”⁵³ 1883. október 8–14. között Melka jelen volt a gr. Teleki Samu által szervezett, a trónörökös hiányában zajló görgényi medvevadászaton, báró Kemény Kálmán és br. Bornemisza Tivadar társaságában.⁵⁴

Rudolf trónörökös 1884-ben jött el újra a görgényi medvevadászatra, ezúttal feleségével, Stefánia főhercegnővel. A vadásztársaság tagjai többek között gr. Károlyi István, gr. Bethlen Gábor, br. Bornemisza Tivadar és András, br. Kemény Kálmán, br. Jósika Samu és a rendező, gr. Teleki Samu voltak. Természetesen Melka is megjelent a szeptember 29. és október 8. között zajló vadászaton, ahol közélről meg is sebesített egy medvét. Október 2-án a trónörökös elejtette az első medvét, s a vadásztársaság éljenzése közben gr. Teleki Samu a zsákmány vérebe áztatott cserlevelet tűzött Rudolf fővegére (így avatva őt medveva-

50 Bayard: Melka Vincénél.

51 A vadászatok időrendjét ismerteti Murádin: *Melka Vince* (2017). 18–21; Bordás: *Melka katalógus*. 11.

52 Különfélék. *A Hon.* 1882. július 15. XX. 193. sz. [1.] – Egy néhány héttel későbbi beszámoló szerint a görgényi vadászaton a festő általános tetszést aratott két retyezáti festményének (éjjeli jelenet a Zenoga-tó mellett, illetve sátoztábor a Retyezáton) fényképeivel. Lásd *A trónörökös pár Erdélyben*. I. melléklet a *Pesti Hírlap* V. évf. (1883) 226–1347. számához.

53 Táviratok – A trónörökös pár Erdélyben. *Nemzet*. 1882. szeptember 30. I. 30. sz. [2.]

54 Mindenféle. A görgényi vadászatról. *Ellenzék*. 1883. október 12. IV. 234. sz. [3.]

dáásszá). A jelenetet és a kiterített állatot Melka azonnal meg is örökítette. A hajtók tölgyágakkal díszített kocsin vitték a medvét a görgény-szentimrei kastély udvarára, ahol az est leszálltakor égő fáklyák között „ravatalozták fel”.⁵⁵ Rudolf medvevadásszá avatásának fennkölt jelenetét a festő először gyorsan felvázolta a helyszínen, majd remek kivitelű nagy képet készített róla, amelyet a görgény-szentimrei kastély játszósobájában állítottak ki.⁵⁶

1885. augusztus végén zajlott a br. Jósika Sámuel és br. Kemény Kálmán főispánok, valamint br. Bornemissza Tivadar által rendezett retyezáti zergevadászat, amelyre a vadászatok jeles festője, Melka Vince is megérkezett.⁵⁷ A trónörökös az évi görgényi vadászatát október 14–19. között tartották. Egyik nap Rudolf két medvét, Teleki Samu pedig egyet ejtett el, Melka lerajzolta az egymás mellé kiterített három állatot.⁵⁸ A legeredményesebb (tizenkilenc medve és két farkas elejtésével járó) vadászat évében a görgény-szentimrei kastély étterme mellett megnyitottak egy dohányzótermet, s annak falait „Melka néhány vadászképe ékesíti szénrajzokban, melyeken néhány vadász és vadvivő sikerült alakja vonta magára a figyelmet”.⁵⁹ A következő évben nem tartottak vadászatot, de az 1887. október 6–11. közötti görgényi vadászatra Rudolf ismét meghívta a festőművészt. A vadászat alkalmával Melka négy szép reprodukciót mutatott be a korábbi vázlatai alapján kidolgozott tusrajzairól. E tusrajzok jelenlegi helyét nem ismerjük, de egy korabeli leírás⁶⁰ alapján sikerült őket néhány ismert reprodukcióhoz rendelni. Az egyik képen egy körkörös szerkesztett csoport jelent meg, élén a trónörökossal és vadásztársaival, oldalt kürtösök fújták hangszerüket, az előtérben pedig a hajtók rudakon cipeltek egy elejtett medvét – ez a kép bizonyára Rudolf medvevadásszá avatásának mozzanatát ábrázolta. A második kép esti jelenetet örökített meg: a bal oldalon a vadásztársaság tagjai (középen a trónörökossal) a mezőn ülnek a borongó ég alatt, és figyelik a „zsukátát” táncoló román parasztokat, középen tűz ég.⁶¹ A harmadik rajz egy kopár hegyvonulat lábainál fekvő tó partján felállított vadásztábor jelenített meg, a fehér vászon-sátrak előtt makacs lovakkal viaskodó parasztok, a kép másik oldalán pedig

55 Folyó-vadászatok. *Vadász-Lap*. 1884. október 5. V. 28. sz. 378–379.

56 A trónörökös itthon. *Kolozsvár*. 1887. október 8. I. 236. sz. [2.] Korabeli leírások szerint ezt a jelenetet szép szénrajz örökítette meg, amely Rudolf halála után a bécsi udvari képtárba került, lásd Pósházi: Gróf Teleki Sámuel és a görgényi vadászatok. *Vadászlap*. 1916. június 5. XXXVII. 16. sz. 183–186. Az eredeti rajzot nem ismerjük, de reprodukciót közöl róla: *OMM írásban és képen*. 305; *Pásztortűz*. 1927. április 10. VIII. 7. sz. 155. (A legszebb zsákmány címmel); Sas: *Melka Vince*. 14; Murádin: *Melka Vince* (2017). 27. (Vége a hajtásnak címmel); Spiess: *Gurghiu*. 36.

57 Napi hírek. A retyezáti vadászatok. *Magyar Polgár*. 1885. szeptember 1. XIX. 200. sz. [3.]

58 A görgényi medve-vadászatok. *Vadász-Lap*. 1885. október 25. VI. 30. sz. 399–401.

59 B. C.: A görgényi vadászatok. *Nemzet*. 1885. október 21. IV. 1126. [1.]

60 A képek érzékletes leírását adja: Képek a trónörökös vadászatairól. *Kolozsvár*. 1887. október 29. I. 254. sz. [3.]

61 Ez a kép valószínűleg megfelel annak a ceruzarajznak, amelyet *Jelenet Rudolf trónörökös görgényi medvevadászatából* cím alatt reprodukált Sas Péter, a forrás megjelölése nélkül, lásd Sas: *Melka Vince*. 33.

egy fenyőgerendákból összerótt házikó előtt vadászatra készülők csoportja látott. ⁶² A negyedik kép előterében egy hatalmas leterített medve feküdt a bükk-erdő közepén, mellette Rudolf kedves öreg vadásza tekintett hátra a messziről közeledő trónörökös és Frigyes főherceg felé. ⁶³

1888 őszén tartották az utolsó olyan görgényi medvevadászatot, amelyen Rudolf is jelen lehetett, ugyanis a trónörökös 1889. január 30-án tragikus körülmények között elhunyt. Halála után a Melka által készített vadászképek java részét a görgényszentimrei vadászcastélyból Bécsbe szállították. ⁶⁴ 1891-ben a termék még őrizték Rudolf és Stefánia emlékét, néhány vadászjelenet és az öreg medvevadászt, Nikitát ábrázoló mű is látható volt. ⁶⁵ Később e képeknek nyoma veszett. Melka érdeklődése a vadászatok iránt a trónörökös halála után sem szűnt meg. Régi jó ismerősét, br. Jósika Samut kísérte el a rettyezáti zergevadászatokra (1891. augusztus 25–30, 1892. augusztus 24–szeptember 1, 1894. augusztus 26–szeptember 2.) és az 1892 októberében megtartott görgényi medvevadászatra. ⁶⁶

Azon munkái mellett, amelyeket fennebb sikerült azonosítani, Melka számos más vadászjelenetet rajzolt és festett meg, több esetben újra feldolgozva ugyanazt a témát. Vándorútjain és a vadászatokon sok vázlatot, kompozíciós és tanulmányrajzot, néha pedig akvarelleket is készített, amelyek alapján utólag a műtermében kidolgozta a nagyméretű szénrajzait és olajfestményeit. Legrangosabb megrendelője Rudolf trónörökös volt, aki a görgényszentimrei vadászcastélyában gyűjtötte a festő alkotásait. Ezek később a Bécs melletti laxenburgi királyi castélyba kerültek, de jelenlegi őrzési helyük és állapotuk ismeretlen. Nyilvánvalóan a trónörökös kitüntetett figyelmére is közrejátszott abban, hogy a vadászatok résztvevői különösen kedvelték Melka jól sikerült vadászjeleneteit, s igyekeztek több művet is megszerezni castélyaik számára.

Melka változatos életművének ma már csak egy kisebb hányadát ismerhetjük, ugyanis főleg az olajfestményeinek jelentős része elpusztult vagy lappang, s ezeket csupán leírásokból, esetleg reprodukciókról ismerjük. Alkotásainak nagy részét még életében magángyűjtők szerezték meg: legtöbb rajzát (egyesek szerint 25–30, mások szerint mintegy 150 alkotást) Péterfi

62 Bár a leírás szerint a Fancsal (a Görgényszentimre körüli legmagasabb hegy) környékén zajlik ez a jelenet, a rajz inkább a *Vadásztársaság a Zenoga-tónál* című alkotás lehetett, amelyet *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* kiadvány is közölt 1901-ben (*OMM írásban és képen*. 547.). Reprodukálva még: Sas: *Melka Vince*. 41.

63 Ez a leírás megfeleltethető annak a képnek, amelyet először a *Vasárnapi Ujság* reprodukált 1888. október 14-i lapszámában *A trónörökös a görgényi erdőben* cím alatt (XXXV. 42. sz. 681.). A kép további reprodukciói vagy változatai: *Művelődés*. 48 (1995) 4–5. sz. 22; Spiess: *Gurghiu*. 37; Murádin: *Melka Vince* (2017). 22.

64 Ki fog Görgényben vadászni? *Kolozsvár*. 1889. április 25. III. 96. sz. [3.]

65 Benedek Elek: Havasi levegő. I. Maros-Vásárhelytől Görgényig. *Ország-Világ*. 1891. szeptember 5. XII. 36. sz. 589–590.

66 A rettyezáti zergevadászatok. *Vadász- és Versenylap*. 1891. szeptember 17. XXXV. 54. sz. 402; Vadászat és lövészet. *Vadász- és Versenylap*. 1892. november 6. XXXVI. 67. sz. 582; Vegyes. A rettyezáti zergevadászatok. *Vadász- és Versenylap*. 1894. szeptember 16. XXXVIII. 55. sz. 461.

Zsigmond, a Szamos-völgyi vasút akkori igazgatója őrizte, de Richter Aladár (az Erdélyi Múzeum Botanikai Múzeumának igazgatója) és Erdélyi Pál (a kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatója) tulajdonában is számos Melka-rajz volt.⁶⁷ A két világháború közötti időszakban több román értelmiségi gyűjtötte a festő műveit: dr. Ionel Pop ügyvéd, a *Carpații* című vadászati szaklap főszerkesztője gyűjteményében monumentális, egy métert is meghaladó méretű rajzok (vadászjelenetek, Hátszeg vidéki műemlékek), Gheorghe Isac ügyvéd tulajdonában pedig a *Török bazár*, a *Marosillyei kastély* és a *Fellegvár alatt* című akvarellek voltak.⁶⁸ Ștefan Boeru (a görgényi vadászatok rendezője II. Károly román király idejében) és dr. Iacob Iacobovici is magáénak tudhatott Melka-alkotásokat.⁶⁹ A kolozsvári képerkező Nicolae Giurgiu hagyatékából három olajfestményt (egy kislányportrét és két erdélyi tájképet) ismerünk.⁷⁰ Ezek a gyűjtemények idővel mind szétszóródtak, a festőművész jelenleg is fellelhető művei többnyire magyarországi, csehországi és romániai közgyűjteményekben találhatók meg.⁷¹ A magángyűjtők közül a nagyszebeni Alexandru Bârsant emeljük ki, akinek tulajdonában jelenleg a festő két olajfestménye, három akvarellje és egy szénrajza található.⁷²

A festő életében nagyon fontos szerepe volt az erdélyi főnemesség tagjaiból álló megrendelői-vásárlói körnek, amely túlnyomórészt a rettyezáti és görgényi vadászatok résztvevőiből (például gr. Teleki Samu, br. Jósika Samu, br. Kemény Kálmán, br. Bornemisza Tivadar, gr. Károlyi István) alakult ki.

67 Sas: *Melka Vince*. 32; Murádin: *Melka Vince* (2017). 81.

68 Lăptoiu: *Realități transilvane*. 26–27.

69 Beu: *Arta pictorului V. Melka*. 9.

70 *Kislány virágcsokorral* (210 x 160 mm, j. b. l.: V. Melka). Reprodukálja Murádin: *Melka Vince* (2017). 13; *A Ghéczy-vár* (630 x 960 mm, j. j. l.: Melka Vincze) és *Fogarasi havasok* (160 x 260 mm, j. j. l.: V. Melka), lásd Murádin: *Melka Vince* (2017). 72, 75, 88., 101. és 105. jegyzet.

71 A prágai Nemzeti Galéria gyűjteményéből egy korai történelmi kompozíciót, a *Prága védelmezése a svédektől* (1857) címűt ismerjük. A budapesti Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből két olajfestményt, 13 akvarellt (portrék, állattanulmányok, tájképek, kairói látképek) és egy rettyezáti ceruzarajzát ismerjük. A budapesti Néprajzi Múzeum Rajztárában őrzött 50 darab, néprajzi jellegű grafikája különböző erdélyi román, cigány, magyar és szász életképeket, viseleteket, tevékenységeket, épületeket és tájakat ábrázol. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában egy olajfestmény (a Bornemisza család ismeretlen férfitagjának portréja), három ceruzarajz (kolozsvári bástyák és kapuk) és hét, különböző erdélyi templomokat megörökítő akvarell található. A Magyar Nemzeti Galériában a Bukura-tavat ábrázoló olajfestményét őrzik. A kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár Metszetgyűjteményében harmincegy darab, tájképeket és zsánerképeket (falusi életképek, vadászjelenetek, vándorcigányok) ábrázoló rajz maradt fenn. A Kolozsvári Művészeti Múzeum gyűjteményében a Melka-életmű egy mennyiségileg és tematikailag is jelentős része található: kilenc olajfestmény (öt portré, egy vadászjelenet, két életkép és egy tájkép), egy akvarell, valamint három vázlatfüzet. E kérdésről bővebben lásd Bordás: *Melka katalógus*. 14–15.

72 *Fonó fiatal anya* (olaj, vászon; 770 x 600 mm, j. j. l.: V. Melka 1865); *Fajdkakas a Rettyezátban* (olaj, vászon; 310 x 580 mm; j. j. l.: V. Melka); *Nechita Bloșu, a medvevadász* (akvarell, karton, 505 x 342 mm, j. j. l.: V. Melka); *Tájkép erdélyi faluval* (akvarell, karton, 220 x 530 mm, j. j. l.: V. Melka); *Pihenő* (akvarell, 205 x 298 mm, j. j. l.: V. Melka); *Parasztleány korsóval* (szénrajz, papír, 223 x 167 mm, jelzés nélkül).

Apró adatok és korabeli leírások alapján körvonalazható, hogy mely erdélyi kastélyokban függtek egykor Melka-művek (amelyek azóta eltűntek), és ezek mennyiben tértek el a választói kastélyba megrendelt festményektől.

Kelemen Lajos történész-levéltáros 1908-ban br. Huszár Károly abafájai kastélyában látott pár Melka-képet; később a marosvécsi várkastélyból említett két nagyméretű olajfestményt, továbbá 1925-ben özv. br. Bánffy Zoltánné kolozsvári házában és 1928-ban özv. báró Jósika Samuné szurduki kastélyában látta a festő néhány művét.⁷³ Az **abafájai kastélyt** díszítő Melka-művek közül csak a *Báthory András meggyilkolása* című olajfestményt ismerjük, amely egykor a szalonban függött, és azt a történelmi jelenetet ábrázolja, amint 1599-ben a Mihai vajda seregei elől menekülő Báthory fejedelmet Csíkszentdomokos mellett egy székely ember baltájával agyonsújtotta.⁷⁴ Az 1920-as években br. Kemény Ákosné tulajdonában a **marosvécsi várkastélyban** található festmények közül néhány szép tájkép és a vár 1870 körül festett látképe voltak Melka alkotásai.⁷⁵ Ezeket minden bizonnyal br. Kemény Kálmán (1838–1918) főispán, a festő vadásztársa szerezte meg, aki feleségével, Bánffy Polixéna bárónővel újraépíttette a várkastély északi, kilátótornáccal bővített nagy sarokbástyáját – a Melka által festett látképen e bástya átépítés előtti állapotában volt látható.⁷⁶ A cseh származású festő a Retyezátot ábrázoló egyik olajfestménye a 20. század elején báró Bánffy Zoltánné (született gr. Teleki Erzsébet, a szenvedélyes vadász és utazó Teleki Samu húga, Kemény Kálmánné sógornője) tulajdonában volt,⁷⁷ egy szép tollrajz pedig a kommunizmus éveiben a Duna-delta munkatáborába deportált báró Bánffy István (1913–2006) gyűjteményébe tartozott.⁷⁸

Báró Jósika Samu (1848–1923) egyike volt Melka „felfedezőinek”, aki a drezdai megismerkedésük után meghívta a festőt Erdélybe, s később szoros viszony alakult ki köztük. A Kolozsvár és Kolozs vármegye főispáni székéből 1888-ban távozó Jósika számára a város díszalbumot készíttetett, amelynek fából készült, domborműves borítótábláit Melka tervezte.⁷⁹ 1892 elején a festő elkísérte a bárót egyiptomi útjára, rajzokat és akvarelleket készített Kairóban, Alexandriában és a piramisoknál.⁸⁰ Jósikának minden bizonnyal több Melka-alkotás lehetett a tulajdonában, de csak annyit tudunk biztosan, hogy egykor a **szurduki kastélyát**

73 Kelemen Lajos levele Lyka Károlyhoz, 1930. április 25-én. A levelet közli Sas: *Melka Vince*. 45–50.

74 Murádin: Melka Vince (2018). 16. A jelenleg egy budapesti magángyűjteményben található olajfestmény (660 x 1220 mm, jelzés nélkül) reprodukcióját közli Murádin: *Melka Vince* (2017). I. színes kép.

75 Kelemen: A marosvécsi vár. 67.

76 Az azóta eltűnt festmény reprodukcióját közli Kelemen: A marosvécsi vár. 67.

77 A festmény egy másik, szintén olajba készült változata az Erdélyi Múzeum Ásvány- és Földtani Osztályának tulajdonában volt, reprodukcióját közli Richter: Melka Vincze emlékezete. 2. kép.

78 Sas: *Melka Vince*. 32.

79 Hírek. Br. Jósika Sámuel. *Kolozsvár*. 1888. április 14. II. 86. sz. [3.]; Faragott album-tábla. *Fővárosi Lapok*. 1888. június 3. XXV. 153. sz. 1126.

80 Murádin: *Melka Vince* (2017). 56–58.

díszítették a *Szurduki tölgy*⁸¹ és a *Kisasszony napi búcsú*⁸² című festmények, valamint az új, 19. századi, emeletes, faoszlopos-tornácos homlokzatú csákgorbói kastélyt ábrázoló, az 1870-es évek végén készült kép,⁸³ amelyeket ma már csak reprodukciókról ismerünk. Továbbá, a forrás megjelölése nélkül, Sas Péter közölte egy olyan Melka-festmény reprodukcióját, amely a szurduki kastélyt örökítette meg az 1890-es években.⁸⁴ A báró Jósika család egy másik tagjának birtokában lévő, 1930-ban lebontott **magyarfenesi kastély** nagy szalonjának nyugati falán egykor két Melka-olajfestmény függött: az egyik egy medvezsákmányon ülő, derült arcú öreg román parasztot, a másik pedig egy fiatalabb, román fajdkakas-vadászt ábrázolt.⁸⁵ Az első bizonyára Nechita Bloşut, a híres medvevadászt jelenítette meg, akit a művész több változatban is megfestett.⁸⁶ A festő ugyancsak számos különböző alkotásán jelenik meg a fajdkakas-vadász alakja, többek között a választói kastély ebédlőjében is volt egy ilyen témájú olajfestmény.

Ifjabbik gróf Teleki Samu (1845–1916) szintén nagy szerepet játszott Melka erdélyivé válásában, hiszen Jósikával együtt hívta meg a festőt a saját birtokaira. A szenvedélyes vadász Teleki gróf az 1880-as évek elején, apja nyomdokaiba lépve, a görgényi és retyezáti vadászatok főrendezője lett. Közeli barátságot ápolt Rudolf trónörökösrel és Melkával is, utóbbi többször vendégeskedett a **sáromberki** kastélyában. A festő bizonyára több művet is készített a gróf számára, de Biró József a II. világháború előtt csupán két nagyméretű, vadászjelenetet ábrázoló krétarajzot említett meg a kastélyból.⁸⁷ A kastély reggelizőszobájában függött a *Teleki Samu gróf vadászaton* című, 70 x 123 cm méretű krétarajz, amely egy kopár sziklás táj előterében kibontakozó jelenetet ábrázolt: baloldalt az úri vadászok csoportja látható, az urak lábainál elejtett havasi kecskék hevernek, jobboldalt bocskoros-kucsmás havasi vadászok cipelnek egy hatalmas, rudakra kötözött medve-zsákmányt.⁸⁸ A másik, 74 x 174 cm méretű krétarajz Biró leírása szerint

81 A mű a báró Jósika Samu szurduki vadaskertjében álló hatalmas tölgyfát ábrázolta. Reprodukcióját lásd Richter: *Melka Vincze emlékezete*. 3. kép; *Művelődés*, 48 (1995) 4–5. sz. 30; Sas: *Melka Vince*. 16; Murádin: *Melka Vince* (2017). 36. A festmény eredeti krétarajza egykor Richter Aladár tulajdonában volt.

82 A festmény üveglemezre készült reprodukciója: Murádin: *Melka Vince* (2017). 76.

83 A festmény reprodukcióját közli Kelemen: *A csákgorbói kastély*. 3; *Páosztortűz*, 1929. május 5. XV. 9. sz. 199; Sas: *Melka Vince*. 23. 1928-ban a festmény gr. Bethlen Györgyné (született br. Jósika Paula) tulajdonában volt.

84 Sas: *Melka Vince*. 44.

85 Kelemen: *A magyarfenesi kastély*. 7.

86 Az öreg medvevadászt ábrázoló festmény egyik változatának reprodukcióját lásd: *Művelődés*, 48 (1995) 4–5. sz. 34; Murádin: *Melka Vince* (2017). 26. Egy másik változatot Octavian Beu közölt 1944-ben (Beu: *Arta pictorului V. Melka*. 10.). Egy harmadik, hasonló Melka-rajzot *Az öreg Vaszil, a görgényi medvevadász* címmel a *Vasárnapi Ujság* publikált (1881. december 11. XXVIII. 50. sz. 795.). Utóbbi rajz alapján készülhetett az az akvarell, amely ma a nagyszabedényi Alexandru Bârsan gyűjteményében található (reprodukálva a Spiess: *Gurghiu* címlapján; Bordás: *Melka katalógus*. 6).

87 Biró: *Erdélyi kastélyok*. 152.

88 A krétarajz reprodukcióját lásd Biró: *Erdélyi kastélyok*. XLVI. képtábla, 71. kép; *Páosztortűz*, 1927. április 10. VIII. 7. sz. 154. (*Vége a hajtásnak* címmel); Beu: *Arta pictorului V. Melka*. 10; Sas: *Melka Vince*. 40.

„Rudolf trónörökös, a bolgár cárt, a walesi herceget s Teleki Samut ábrázolja a vadászat után rendezett mulatozásokor. A rajzok az 1885-i októberi vadászatok alkalmával készültek”⁸⁹ – erről azonban nem ismerünk reprodukciót. A Teleki család leszármazottai szerint a sáromberki kastélyban függött egykor az a Melkának tulajdonított olajfestmény, amely a kastélyt ábrázolta az 1880-as években.⁹⁰

Egészen biztos, hogy Melka a szintén nagy vadász, báró Bornemisza Tivadar (1843–1902) **marosillyei kastélyában** is vendégeskedett, hiszen néhány levelét onnan keltezte,⁹¹ továbbá ismerjük a kastélyról 1876-ban festett akvarelljét.⁹² Bornemisza nemcsak a vadászatokról, hanem felesége, született br. Jósika Róza révén is ismerhette a festőt, a hölgy ugyanis Jósika Samu báró húga volt. Egy korabeli újsághírből azt is tudjuk, hogy az 1880-as évek elején Bornemisza báró tulajdonában volt egy Melka által készített olajfestmény a Zenoga-tóról, amelynek fametszetre átültetett képét a *Vasárnapi Ujság* közölte.⁹³ **Gr. Károlyi István** (1845–1907) a trónörökös vadászatain szintén megismerhette Melka tehetségét, és meg is rendelt tőle egy „igen szép képet”, amely azt a jelenetet ábrázolta, amint Rudolfot az első medve elejtése után medvevadásszá avatják. A festő 1887 végén fejezte be az alkotást, amelyet először Kolozsváron állított ki, mielőtt a megrendelőnek elküldte volna.⁹⁴

Melka Vince festményei Válaszúton

Bánffy Ádám halála után a választúti hitbizományról felvett inventárium felsorolta a kastélyában található fontosabb bútorokat s a báró által végzett átalakítási munkálatokat. Az ebédlő leírásánál a következő megjegyzés szerepel a leltárban: „3 drb. olajfestmény a faltáblázatokba illesztve, egyik Rubens vaddisznó vadászatának utánzata, más kettő havasi tájkép vadász jelenettel, mindhárom Melka Vince festő műve 1500 f[orin]t.”⁹⁵

Hegedüs István esztéta 1880 őszén látogatta meg Melkát a kolozsvári műtermében, majd a látottakról az *Ellenzék* napilapban közölt érzékletes leírást Bayard álnév alatt. Az írás számos zsánerképet sorolt fel, amelyeken a mester éppen dolgozott (túlnyomórészt a vándorcigányok életéből vett jeleneteket), de említést tett a Válaszútra megrendelt festményekről is.⁹⁶ „Bánffy Ádám báró,

89 Biró: *Erdélyi kastélyok*. 190.

90 A jelenleg egy torontói (Kanada) magángyűjteményben lévő festményt reprodukálja Orbán: A sáromberki Teleki-kastély. 195. 9. kép.

91 Murádin: *Melka Vince* (2017). 43.

92 Az akvarell a kolozsvári Gheorghe Isac gyűjteményében volt, reprodukcióját közli Murádin: *Melka Vince* (2017). XXXII. színes kép; Sas: *Melka Vince*. 65.

93 Mi újság? A trónörökös-pár Erdélyben. *Vasárnapi Ujság*. 1882. július 23. XXIX. 30. sz. 480. A festmény fametszetes reprodukciója közölve ugyanabban a lapszámban, a 469. oldalon (címlapon).

94 Melka Vincze festménye. *Kolozsvár*. 1887. december 16. I. 293. sz. [2.]

95 *Választúti inventárium 1889*. 253.

96 Bayard: Melka Vincénél.

e művészet kedvelő és finom ízlésű főúr válaszüti kastélyában az ebédlő termét saját faragványaival akarván építeni, az építmények által körülzárt puszta mezőt falfestményekkel szándékszik betölteni és e czélból megrendelte Melkánál a többek közt Rubens vadász-képét, mely egyike a művészet legérdekesebb alkotásainak” – írja Hegedüs. Ebből kiderül, hogy a festmények megrendelése 1880 októbere előtt történt. A festőnek több másolata volt Rembrandt, Tiziano és Rubens műveiről, de Válaszútra egy újabb másolatot rendeltek meg tőle. Ennek készítéséről így írt a tárcza szerzője: „Rubens nagyszerű vadász jelenetét oly hűséggel festi, hogy az valóságos kincs lesz Válaszúton. Rubens e képének az kölcsönöz különös érdeket, hogy az egyetlen kép, melyen az állatokat is maga festé; mert az állatfestést tanítványaira szerette bízni. És minő zaj, minő eleven mozgás van e képen! A vadkan méregtől lihegő szájába a lándzsák egész sorát beszúrták; nagy kidőlt fák torlaszain keresztül hatolva, ugranak át, vagy ezek alatt bújnak át a farka kutyái; minden arczon az a sajtósárga kinyomat van, mely a szenvedélyes vadászt jellemzi a diadal perczében, aggály, gyönyör, óvatosság, férfi önértzet, szilaj elragadtatás egyes érzelmeit fejezi ki a vadászok arcza.”

A leírást és a válaszüti ebédlő északi faláról készült gyenge felbontású, archív fényképet (2. kép) összevetve Rubens műveivel, egyértelmű, hogy Melka a nagy mester 1616–1618 körülre datált *Vaddisznóvadászatát* másolta le, amelyet ma a drezdai Képtárban őriznek⁹⁷ (3. kép). A festményt talán akkor rajzolta le először, amikor 1869–1872 között az említett képtárban a klasszikusok festményeit másolta, s később Bánffy megrendelésére újra „megfestette” azt. Az eredeti festmény méretei nagyjából megegyeznek a válaszüti ebédlő falburkolatában kialakított képmező méreteivel, így Melka még a Rubens-mű arányait is megtarthatta. Elképzelhető, hogy Bánffy Ádám is látta az eredeti festményt, amikor 1867-ben beutazta Németországot, és később ennek hatása alatt rendelte meg a másolatát. A válaszüti festménynek a II. világháború után nyoma veszett.

Hegedüs 1880-ban írt tárcája a Rubens-kép másolatával kapcsolatban egy másik festményt is bemutat: „E képhez hasonló nagyságút festett Melka; egy medvevadászatot. Úgy látszik, Görgény vidékén legörömostebb mulat festőnk képzelme. A Melka képén a medve már el van ejtve. Körülveszi 6 alak, kik közt a tapasztalt vadász szakértő tekintettel méri végig az elejtett ellenséget; egy kíváncsi suhancz rábáméskodik; gyermekek pedig játszi kedvteléssel tapogattják tagjait. A háttérben hoznak egy más medvét. A két csoport közt egy pár suhancz tánczol. De az erdő részlet: a félig kidőlt fák, vihartól megtépszott, de így is égbe meredő fényük, a háttér jobb oldalán átszűrődő fény, mind közrehatnak, hogy eleven benyomást tegyenek.”⁹⁸ Abból, hogy e vadászjelenet

97 P. P. Rubens: *Eine Wildschweinjagd* [Egy vaddisznóvadászat], 1616/1618. Olaj, fatábla; 137 x 168,5 cm. Dresden, Gemäldegalerie Alte Meister [Drezda, Régi Mesterek Képgyűjteménye], lelt. sz.: Gal.-Nr. 962.

98 Bayard: Melka Vincénél.

mérete hasonló volt a Rubens-másolatával, arra következtethetünk, hogy ez a festmény is a választói ebédlőbe készült.



3. kép. P. P. Rubens: *Eine Wildschweinjagd* [Egy vaddisznóvadászat] (1616/1618)

Áttekintve Melka eddig ismert vadászjeleneteit, egyetlen olyan ábrázolást találtam, amelyre nagyvonalakban illik a fenti leírás. Az *Oláh medvevadász Erdélyben* (Walachische Bärenjäger in Siebenbürgen) című, Melka rajza alapján készült fametszet az *Über Land und Meer* című stuttgarti képes folyóiratban jelent meg 1871-ben⁹⁹ (4. kép). A metszet előterében egy hat személyből álló csoport látható, háromszög kompozícióba szerkesztve. A középpontban egy elejtett medve hever a földön, a fejénél két kisfiú ül, egymással beszélgetve, míg az állat bal oldalán két vadász helyezkedik el. A medve fölé egy kucsmáját magasra emelő vadász álló alakja magasodik, a férfi büszkén mutat a zsákmányra. Mellette egy feléje forduló, kucsmát és vastag felöltőt viselő férfi látható. A háttérben magas fenyőkkel benépesített, vadregényes havasi táj jelenik meg. A kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár metszetgyűjteményében fennmaradt egy olyan ceruzarajz, amely egyértelműen a fenti kompozíció vázlataként azonosítható, hiszen azonos beállításban és ruházat-

99 N. n.: Bärenjäger. 13; A metszetet közli még Murádin: Melka Vince (2018). 15.

ban ábrázolja a csoport tagjait, de a háttér nincs kidolgozva (5. kép).¹⁰⁰ A válaszüti kastély ebédlőjének nyugati falán, a hallba vezető díszajtó bal oldalán elhelyezett Melka-képet megőrkítő archív felvétel (1. kép) alapján feltételezem, hogy utóbbi festmény is egy hasonló jelenetet ábrázolt: a kompozíció középpontjában vadászok (vagy inkább hajtók) csoportja sejlik fel, az alakok egy sötétebb színű állatot (véltetően egy elejtett medvét) állnak körbe, a háttérben egy fenyves erdő rajzolódik ki. Melka életművében nem ismerünk más olyan vadászjelenetet, amely az 1880-as leírásnak megfelelne, ezért is tűnik valószínűnek az előbbi feltételezés. A válaszüti festmény készülhetett az 1871-ben publikált fametszet vagy a kompozíciós vázlat alapján is. A ceruzarajzra behúzott négyzetháló egyértelműen arra utal, hogy a vadászatok helyszínén gyorsan megrajzolt kompozíciót a festő utólag felnagyította, ez bevett eljárásnak számított a vázlat alapján készített nagyméretű festmények esetében.



4. kép. Melka Vince: *Oláh medvevadász Erdélyben* (1871)

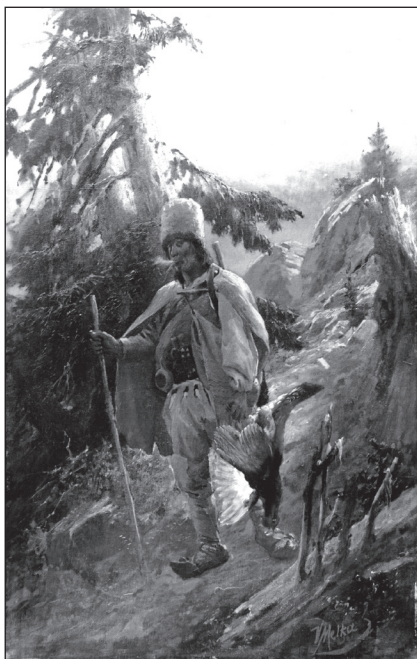
100 *Medvevadászat*, ceruzarajz, 193 x 184 mm. A kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár Metszetgyűjteménye, XXV/99. Eredetileg az Erdélyi Nemzeti Múzeum Kézirattárában volt. A rajzot közli Rus – Bălăucă: *Venceslav Melka*. 67; Spiess: *Gurghiu*. 180.



5. kép. Melka Vince: *Medveadászat*, ceruzarajz

Melka műtermének 1880-ban készült bemutatásában a szerző a medvét ülő öreg vadászt ábrázoló „legszebb képhez” viszonyítva írja le a következő festményt: „E képpel versenyez erőteljes kidolgozás, természetes hűség tekintetében egy más vadászképe, hol a főalak egy fajddal hátán, bottal kezében ballag lefelé, háttérben a Retyezát havasos orma s az a csodálatos káprázatú kék fény, mely az erdélyi, kivált a déli havasoknak oly gyönyörű keretet ad.”¹⁰¹ A retyezáti fajdkakas-vadász alakját Melka több változatban is megfestette, de az általunk ismert ábrázolások közül egyik sem felel meg teljesen ennek a leírásnak, hiszen a vadász nem a hátán, hanem a bal kezében cipeli a zsákmányát. Az egyik lappangó festmény szűk kivágásban ábrázolta a havasi vadászt, aki egyik kezében az elejtett fajdkakast viszi, másik kezével a botjára támaszkodik, amint lefele jön a szél-

101 Bayard: Melka Vincénél. 13.



6. kép. Melka Vince: *Elejtett fajdkakas a Retyezátban*

nyók láthatóak. A kompozíció középpontjában a fák közötti ösvényen közeledő vadász alakja áll, vállára vetett puskával, bal kezében a lelőtt fajdkakast tartva, jobbjával a botjára támaszkodva – a téma két másik változatán látható alakhoz nagyon hasonlóan. A háttérben egy remek panoráma tárul a Retyezát hegység meredek, hófödte csúcsaira. A festményen jól megfigyelhető Melka munkamódszere is, ugyanis néhány helyen a vékonyabban felvitt festékréteg alatt kivehetők az egyes formák ceruzával megrajzolt körvonalai. Úgy tűnik, e kompozíció megfestésekor a művész felhasználta a korábban a helyszínen készített vázlatait és tanulmányrajzait, amelyek a Kolozsvári Művészeti Múzeum gyűjteményében található vázlatfüzeteiben azonosíthatók. A festmény jobb alsó sarkában látható, sziklatömbök között burjánzó növény-

től megtépázott fenyők és sziklák közt (6. kép).¹⁰² A festmény másik változatán a háttérben a Retyezát hegycsúcsai is megjelennek, egyébként az alak beállítása és a kép kivágása azonos.¹⁰³

A téma harmadik ismert változata az a *Tájkép vadással* című olajfestmény, amely a Kolozsvári Művészeti Múzeum gyűjteményében található¹⁰⁴ (7. kép). Az előző két művel szemben e kompozíció nagyobb teret szentel a természet ábrázolásának. Annak ellenére, hogy a vadász szinte a középpontban helyezkedik el, a művész nem törekedett az alak részletező megfestésére, inkább a retyezáti tájat emelte a festmény valódi főszereplőjévé, nagyon aprólékosan és realiztikusan festve meg a környezet elemeit. Az előtérben egy kiszáradt és kidőlt fenyő ágai merednek az ég felé, a kép jobb alsó sarkában kötömbökből és jellegzetes havasi növényzetből álló tájrészlet, baloldalt pedig magasra törő feny-

102 A festmény üveglemezre készült reprodukciója a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár gyűjteményében volt megtalálható, reprodukálja Murádin: *Melka Vince* (2017). 61; Bordás: *Melka katalógus*. 31. 12. kép.

103 Ez a festmény szintén csak reprodukcióról ismert, lásd *Crețu apó, a kakasvadász* címmel a *Carpații* vadászati lapban (1934. december 15. II. 12. melléklet), illetve Beu: *Arta pictorului V. Melka*. 8.

104 *Tájkép vadással*, 1881. Olaj, vászon; 1360 x 1665 mm, jelezve jobbra lent vörössel; V. Melka 1881. Kolozsvári Művészeti Múzeum, lelt. sz.: MA 1289. A festmény leírását lásd Bordás: *Melka katalógus*. 28–32.

zet megfestésében például egyik jól kidolgozott tanulmánya lehetett a segítségére;¹⁰⁵ egy másik retyezati tanulmányrajza pedig két vékony törzsű fenyőt és egy kettétört, vaskos fatörzset örökít meg,¹⁰⁶ ez a csoportozat az olajfestmény jobb középső részében köszön vissza.



7. kép. Melka Vince: *Tájkép vadással* (1881)

E múzeumbeli olajfestményt összevetve a válaszüti kastély ebédlőjéről készült archív felvétellel (1. kép) láthatjuk, hogy a kép minden bizonnyal azonos azzal a vadászjelenettel, amely egykor az ebédlő déli falán, a domborműves csempekályhától balra lévő falmezőbe volt illesztve. A formai hasonlóságok mellett ezt a felvetést több más tényező is alátámasztja: a festmény a méreteit tekintve beleillik az említett falmezőbe, továbbá a szignó alapján 1881-ben készült el, s mivel tudjuk, hogy Melka 1880 októberében már dolgozott a Válaszútra megrendelt három művén, ez a befejezési dátum teljesen valószínű. A kastély ebédlőjét díszítő festmények az épület 1944 októberében történt kifosztása során (vagy után) tűnhettek el, s közülük ez az egyetlen,

105 *Vázlatfüzet I.* 5a. Reprodukció: Bordás: *Melka katalógus.* 30. 10. kép.

106 *Vázlatfüzet II.* 33a–34. Közli Bordás: *Melka katalógus.* 30. 11. kép. Valószínűleg e tanulmányrajz alapján készült a *Fenyők a Retyezátban* című olajfestmény, amelyet reprodukál Murádin: *Melka Vince* (2017). 35.

amely – egyelőre ismeretlen úton – bekerült az újonnan alapított Kolozsvári Művészeti Múzeum gyűjteményébe. A leltárkönyvben érdekes módon nem jegyezték fel a festmény származását és a bejövétel dátumát, de a környező bejegyzések alapján egyértelmű, hogy 1952-ben vagy 1953-ban vették be a múzeum gyűjteményébe. A festmény keret nélkül, megviselt állapotban került a múzeumba, a szennyeződések és a néhány helyen lepattogzott festékréteg mellett a vásznat középen fent egy nagy vágás hasította ketté.¹⁰⁷ Több évtizeden keresztül ebben az állapotban lapult a múzeum raktárában, egészen addig, amíg a 2019 decemberében megnyitott Melka-kiállításra az intézmény restaurátora, Rauca-Bencze Fruzsina szakszerűen restaurálta. E kompozíció azért rendkívül jelentős, mert eddigi ismereteink szerint a művész közkedvelt és számos változatban megfestett vadászjelenetei közül ez az egyetlen fennmaradt olajfestmény, amelynek ráadásul sikerült azonosítani az eredeti rendeltetési helyét.

A Bánffy Ádám által egységes stílusban létrehozott hall és ebédlő együttesét szemlélve, egy nagyon tudatos belsőépítészeti koncepciót vélünk felfedezni, amely szerint a báró minden részletre kiterjedően előre megtervezte a termék díszítését. Az ebédlő falburkolatait és mennyezetét valamikor 1880 körül fejezte be, s az év októberében Melka már dolgozott a terembe megrendelt három vadászjeleneten, amelyeknek témáját is valószínűleg Bánffy határozta meg. A Rubens által festett 17. századi vaddisznóvadászaton kívül a másik két jelenet (a görgényi medvevadászat egyik eseménye és egy retyezáti fajdkakas-vadász képe) a korabeli erdélyi főúri vadászatok két legfontosabb helyszínét ábrázolta, a festő személyes tapasztalatai alapján. Ezeknek a vadászatoknak akkor nőtt meg a vonzereje, amikor 1881 ősztől kezdődően Rudolf trónörökös is részt vett rajtuk, Bánffy viszont már egy évvel korábban megrendelte a festményeket. Abban az időben a jó képzettségű és ügyes kezű Melkát már elég jól ismerték Erdélyben (főleg a nemesség körében), de nagy népszerűsége csak az 1880-as évek első felében, a trónörökös vadászatait megörökítő jelenetek festése révén tett szert. A válaszúti kastélyba megrendelt vadászképekkel Bánffy Ádám megelőzte ezt a divatot, viszont a festmények témaválasztása kissé meglepőnek tűnik, hiszen nem tudunk arról, hogy a báró részt vett volna a görgényi vagy a retyezáti vadászatokon, őt inkább a lótenyésztés és -versenyeztetés érdekelte.

A három Melka-festmény az ebédlő bútoraival és faragványaival harmonizálva nagyon előkelő térhatást eredményezhetett, amelyet könnyebben el tudunk képzelni a most azonosított, retyezáti fajdkakas-vadászt ábrázoló alkotás segítségével. Közgyűjteménybe került festménye révén, valamint a viszonylag jó állapotban fennmaradt ebédlőbútorainak és faragott díszítőelemeinek köszönhetően a válaszúti kastély különösen szerencsés helyzetben van más erdélyi sorstársaival szemben. A legtöbb erdélyi kastély belső terei ugyanis többnyire elpusztultak, így a 19. század végi belsőépítészeti megol-

107 Ebben a formában reprodukálja Murádin: *Melka Vince* (2017). XIV. színes kép.

dásokról csak fényképek vagy leírások alapján tájékozódhatunk. Éppen ezért nagyon fontos, hogy a közeljövőben sorra kerülő restaurálás alatt odafigyeljenek majd a választúti kastély rendkívüli értékeire. Emellett érdemes lenne folytatni az egykori festménygyűjtemény kutatását, amelynek eredményei segíthetnék a kastély egykori pompájának rekonstruálását.

Levéltári források

Bánffy Ádám levelei gr. Lázár Jenőhöz: Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár, F254 Lázár család levéltára (Fondul familial Lázár de Fântânele), 816. csomó.

Választúti inventárium 1887: Az 1886. ápr. 22-én felvett választúti hitbizomány leltára, amely folytatódott 1887. szept. 6-án. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár, F320 Bánffy család levéltára (Fond familial Bánffy), 622. csomó, 9–32.

Választúti inventárium 1889: A választúti hitbizomány leltára, 1889. május 10. Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Hivatala, Kolozsvár, F320 Bánffy család levéltára (Fond familial Bánffy), 622. csomó, 219–298.

Vázlatfüzet I.: Kolozsvári Művészeti Múzeum, lelt. sz.: MA 1674.

Vázlatfüzet II.: Kolozsvári Művészeti Múzeum, lelt. sz.: MA 1801.

Hivatkozott irodalom

Bayard: Melka Vincénél.

Bayard: Egy kolozsvári műteremben. Látogatás Melka Vincénél. *Ellenzék.* 1880. október 15. I. 13. sz. 1–2.

Beu: *Arta pictorului V. Melka.*

Beu, Octavian: *România în arta pictorului Venczeslav Melka.* Cartea Românească din Cluj, Sibiu, 1944.

Biró: *Erdélyi kastélyok.*

Biró József: *Erdélyi kastélyok.* Singer és Wolfner, Budapest, 1943.

Bordás: A választúti kastély.

Bordás Beáta: A választúti Bánffy kastély 19. századi berendezése. In: Egyed Emese – Pakó László – Weisz Attila (szerk.): *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2013. 442–459.

Bordás: *Erdélyi kastélyépítész.*

Bordás Beáta: *Erdélyi kastélyépítész a historizmus korában (1840–1914).* Az egykori Kolozs, Torda-Aranyos és Alsó-Fehér vármegyék kastélyai. Polis Könyvkiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016.

Bordás: Interioarele castelului.

Bordás Beáta: Interioarele castelului Bánffy din Râscruci. In: Țoca, Vlad et al. (coord.): *Studii de istoria artei. Volum omagial dedicat profesorului Nicolae Sabău*. Argonaut, Cluj-Napoca, 2013. 168–187.

Bordás: *Melka katalógus*.

Bordás Beáta: *Operele pictorului Venceslav Melka (1834-1911) în colecția Muzeului de Artă Cluj-Napoca / Melka Vince (1834-1911) festőművész alkotásai a Kolozsvári Művészeti Múzeum gyűjteményében*. Muzeul de Artă Cluj-Napoca–Editura Mega, Kolozsvár, 2019.

Kelemen: A csákiigorbói kastély.

Kelemen Lajos: A csákiigorbói kastély. *Művészeti Szalon*, 3 (1928) 10. sz. 3–8.

Kelemen: A magyarfenesi kastély.

Kelemen Lajos: A magyarfenesi kastély. *Művészeti Szalon*, 1 (1927) 12. 3–10.

Kelemen: A marosvécsi vár.

Kelemen Lajos: A marosvécsi vár. *Pásztortűz*, 10 (1924) 11. sz. 67–69.

Kelemen: A válaszüti kastély.

Kelemen Lajos: A válaszüti kastély. *Művészeti Szalon*, 1 (1926) 1. sz. 5–8.

Lăptoiu: Realități transilvane.

Lăptoiu, Negoită: Realități transilvane reflectate în creația lui Venceslav Melka. In: *Uő: Incursiuni în plastica transilvană*, vol. I. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1981. 22–34.

Murádin: Egy művészetkedvelő főúr (2002).

Murádin Jenő: Egy művészetkedvelő erdélyi főúr – Br. Bánffy Ádám (1847–1887). *Korunk*, 13 (2002) 12. sz. 67–77.

Murádin: *Melka Vince* (2017).

Murádin Jenő: *Melka Vince (1834–1911)*. Tinta Könyvkiadó, Árkos, 2017.

Murádin: *Melka Vince* (2018).

Murádin Jenő: *Melka Vince*. *Művelődés*, 71 (2018) 3. sz. 14–18.

Murádin: Egy művészetkedvelő főúr (2007).

Murádin Jenő: Egy művészetkedvelő erdélyi főúr br. Bánffy Ádám (1847–1887). In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Álló- és mozgóképek. Vázlat az erdélyi főnemességről*. Korunk, Kolozsvár, 2007. 243–255.

Murádin: Válaszüti kastély.

Murádin Jenő: Báró Bánffy Ádám válaszüti műtermes kastélya. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13 (2003) 1. sz. 89–102.

N. n.: Bärenjäger.

N. n.: Walachische Bärenjäger in Siebenbürgen. *Über Land und Meer. Allgemeine Illustrierte Zeitung* (Stuttgart). 1871. XXV. 26. sz. 13, 18.

OMM írásban és képen.

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. 20. köt. (Magyarország 7. kötete). Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 1901.

Melka Vince (1834–1911) vadászjelenetei a választúti Bánffy-kastélyban

Orbán: A sáromberki Teleki-kastély.

Orbán János: *A sáromberki Teleki-kastély*. In: Feld István – Somorjay Selysette (szerk.): *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Castrum Bene Egyesület–Historiaantik Könyvesház, Budapest, 2008. 187–206.

Richter: Melka Vincze emlékezete.

Richter Aladár: Melka Vincze emlékezete. *Az Erdélyi Múzeum Egyesület évkönyve 1911 évre*. Kolozsvár, 1912. 77–80.

Ripka: *Gödöllő*.

Ripka Ferenc: *Gödöllő, a királyi család otthona*. Hornyánszky, Budapest, 1896.

Rus – Bălăucă: Venceslav Melka.

Rus, Gabriela – Bălăucă, Roxana: *Venceslav Melka și peisajul transilvan. Venceslav Melka and the Transylvanian Landscape (Desenele din Colectia Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” Cluj-Napoca. Drawings in the Collections of the Lucian Blaga Central University Library of Cluj-Napoca)*. Argonaut, Cluj-Napoca, 2016.

Sas: *Melka Vince*.

Sas Péter: *Melka Vince*. Művelődés, Kolozsvár, 2009.

Spiess: *Gurghiu*.

Spiess, August R. von: *Gurghiu. Görgény-Szent-Imre. Domeniul regal de vânatoare în trecut și astăzi*. Honterus, Sibiu, 2017.

Szabó – Zsolt – Szögi: *Erdélyiek egyetemjárása*.

Szabó Miklós – Simon Zsolt – Szögi László: *Erdélyiek külföldi egyetemjárása 1849–1919 között*. 1. köt. Mentor, Marosvásárhely, 2014.

Teleki: *Emlékeim*.

Teleki Sándor: *Emlékeim*. 2. köt. Petőfi Társaság, Budapest, é. n. [1879–1880].

Képjegyzék

1. kép. A választúti kastély ebédlőjének délnyugati sarka. *Szalon Újság*. 1903. augusztus 15. VIII. 15. sz. 6.
2. kép. A választúti ebédlő északnyugati sarka. *Szalon Újság*. 1903. augusztus 15. VIII. 15. sz. 6.
3. kép. P. P. Rubens: *Eine Wildschweinjagd* [Egy vaddisznóvadászat], 1616/1618. Dresden, Gemäldegalerie Alte Meister.
4. kép. Melka Vince: *Oláh medvevadász Erdélyben. (Über Land und Meer*. 1871. XXV. 26. sz. 13.)
5. kép. Melka Vince: *Medvevadászat*, ceruzarajz. A kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár Metszetgyűjteménye, XXV/99.
6. kép. Melka Vince: *Elejtett fajdkakas a Retyezátban*, üveglemezre készült reprodukció. Murádin: *Melka Vince* (2017). 61.
7. kép. Melka Vince: *Tájkép vadással*, 1881. Kolozsvári Művészeti Múzeum, lelt. sz.: MA 1289; Fotó: Feleki István.

Toth Szilárd

Erődrendszerek Erdélyben a második világháborúban

Fortification Systems in Transylvania during World War II

After the first World War, and already anticipating the arrival of the next large scale conflict, several European countries began to build fortified lines along their state borders. Romania was no exception and the construction of bunkers of the Carol Line began in 1937, with a budget, at that time, of 36 million Romanian lei. The 340 bunkers were positioned between Otomani and Apateu (Bihar county) in the Crişana area, and near Seini (Maramureş county), in the Someş valley. Works were completed in 1940. The irony of this situation is that in the same year of 1940, after the Second Vienna Award, on the 30th of August, Romania ceded Northern Transylvania to Hungary, together with the bunker line, without any bullet or shell being fired by parties. The Romanian state has sought and received approval from Hungary to disarm the fortified line and to save all elements and items that were considered important or valuable. After this period, the Hungarian state completed the dismantling of bunkers and detonated them in 1941 to prevent future use during wartime.

The Árpád Line was a line of fortifications built in 1941–44 in the north-eastern and eastern Carpathian Mountains, along the border of the Kingdom of Hungary. The main function of the Line was to protect Hungary from the east. It was a “flexible” defensive line developed by general Teofil Hárosy, and was not based on dense lines of heavily armed, large and expensive concrete pillboxes (as the Maginot system). The flexible defence only closed the possible supply lines, thus the enemy could surpass the fortified line, but every battlegroup without resupply quickly ran out of ammo and food. Thus, the Árpád line was based on small, circularly defensible fortified zones, rather than a continuous impenetrable fortress-line. Most of the roads had been destroyed in forested, mountainous and swampy areas between forts. The main method of this type of field fortification was to close potential vehicular transport and attack routes with multiple anti-tank ditches, hedgehogs, dragon’s teeth and mine fields. These obstacle-zones are followed by a quite small but peculiarly complex system of ditches and barbed wire obstacles, which protects the anti-tank barrier against sappers, bridge-layer tanks and engineer teams. The semi-mobile engagement is the main point, soldiers fight in open firing positions, bunkers served as only shelters during bombardment. Thus, it is possible to quickly

reallocate soldiers between the points of defence (manpower not locked in pillboxes), and counterattacks feasible by defence force. This type of defensive line required 5-10 times less manpower and concrete per kilometer than the Maginot or Siegfried line, with equal (or more) effectiveness; but far more imagination is required from the builders because every part of the line had inevitably unique design, adapted to local conditions.

The main goal of this article is to compare these two fortified defensive line types.

Keywords: Carol Line, Árpád Line, Maginot system, “flexible” defensive line, pillboxes, semi-mobile engagement.

Az erdélyi második világháborús erődrendszerek kutatása felvirágozott az utóbbi két évtizedben. Magyar oldalon az Árpád-vonal kutatása, maradványainak a feltérképezése sok hadtörténészt és amatőr kutatót vonzott, akik közül kiemelném Szabó József János nyugállományú ezredesét. A román Károly-vonal kutatása sokkal szerényebb eredményekkel büszkélkedhet. A témáról az utóbbi két évtizedben jelent meg minden, ami említésre érdemes, többek között Constantin Moşincat nyugállományú ezredesnek a védművekről és a létrehozásukkal kapcsolatos könyve és dokumentumkötete. Ezeket leszámítva az említett erődrendszerekről főleg népszerűsítő jellegű cikkeket tettek közzé.

A témaválasztást az a tény indokolja, hogy bár e két védelmi rendszerről külön-külön jelentek is meg cikkek, tanulmányok, könyvek, egy összehasonlító tanulmány még nem látott napvilágot. A román szerzők egyáltalán nem foglalkoznak az Árpád-vonallal, míg a magyarok csak érintőlegesen, pár sorban említik a Károly-vonalat, amikor az Árpád-vonalat elemzik.

Az erődítések és erődrendszerek történetéről, a rendelkezésre álló keret korlátai miatt, nem szeretnék hosszas bevezetőt tartani, annyit azonban érdemes megemlíteni, hogy az erődítések valamilyen formája már az első szervezett emberi közösségekkel együtt megjelent, előbb paliszádok, falak és sáncok, majd a falak erősítésére (és a minél jobb felderítésre) tornyok formájában. Az erődítés fokozatos fejlődése magával hozta az ostromgépek tökéletesítését is: létra, faltörő kos, ballisza, katapult, ostromtorony és végül az ágyú. A tűzfegyverek, különösen az ostromágyú megjelenése, radikálisan megreformálta az erődítések tervezését és építését. Az erődítések eddig minél magasabb falakkal és tornyokkal törekedtek megállítani az ostromlót. Ezt követően a falak egyre alacsonyabbak és vastagabbak lesznek, a védelmi rendszerek pedig egyre több védelmi vonalat tartalmaznak az ostromlók megállítására. Elkezdődik a mélységi védelem kiépítésének egyre bonyolultabb megtervezése. Az erődítések eredetileg csak a fontos stratégiai pontok védelmére épültek, várak, kastélyok vagy városi erődítmények formájában. A koherens határvédelmet a kínai nagy fal és a Római Birodalom limese jelentette. Mindkettőnek a szerepe a két birodalom határainak a védelme volt a külső, „barbár” betörőkkel szemben, ami azonban különböző módon valósult meg. Míg a római

limes egy sor határ menti erődítés láncolatából állt, addig a kínaiak, nemes egyszerűséggel és hatalmas áldozatokkal, egy őrtornyokkal megerősített, összefüggő falat építettek az északi határ mentén. A kínai nagy fal egyébként több szakaszban körülbelül két évezreden keresztül épült (i. e. 441–i. sz. 1679), és több mint 8000 km hosszan védte a határt.

Ilyen komplex védelmi rendszer megépítésére európai államok a 19. század végéig nem vállalkoztak. Természetesen XIV. Lajos uralkodása idején Vauban kiépített egy komplex védelmi rendszert Franciaország határai mentén, de ez csak a rajnai és a németalföldi határt fedte le teljesen, és valójában arra volt hivatva, hogy az említett határok mentén manőverező vagy harcoló francia hadseregek számára támaszpontként szolgáljon. De olyan védelmi rendszert, amely saját erejéből, saját helyőrséggel a határon áttörni próbáló ellenséget bizonyos ideig megállítsa, csak 1874-ben kezdtek építeni, szintén a franciák, Séré de Rivières¹ vezetésével. A főleg a német határ mentén épített erődrendszer elavult volt az első világháború kitörésekor, de ennek ellenére a franciák kénytelenek voltak hasznát venni, és bizonyos fejlesztésekkel elég sikeresen helytállt a verduni csatában. Ezen felbátorodva, a franciák 1927–1932 között megépítik a híressé vált Maginot-vonalat. A Maginot-vonal, hatalmas költségei ellenére, inspirálta a korabeli európai országok védelmi szakembereit, és a belgák, a németek, a csehszlovákok, a jugoszlávok, a görögök és a románok is hasonló, de kisebb méretű és olcsóbb építkezésekbe kezdtek. Ezek az erődrendszerek nagyrészt az országhatárok közelében, szélességében és mélységében épültek, és szárnyaik természeti akadályokra (hegyek, tengerpartok) vagy semleges országok határaitra támaszkodtak.²

A határ menti erődítmények esetében két irányzat érvényesült: védő vagy támadó jellegű építmények, annak függvényében, hogy az ellenség betörését akarták-e vele megakadályozni, vagy a saját erők támadását támogatni. Volt továbbá az ún. vegyes erődítés, ami mindkettőt lehetővé tette. Az erődrendszerek tartós erődítményépítményeit páncélból, vasbetonból, kőből és ritkábban téglából készítették, arra törekedve, hogy a személyzetet megóvja a leghatásosabb tűzfegyverek és repülőbombák hatásától. Ezért a védelmi építményeket minden esetben a földre süllyesztették, csak annyi maradt belőlük felszínen, amennyi a személyzet tüzelését lehetővé tette. Ugyanakkor a felszínen maradt részeket is igyekeztek a terepviszonyok segítségével és növényzettel álcázni. Az erődítmények előterében, a támadó mozgását korlátozandó, igyekeztek kihasználni a természetes akadályokat (folyóvizek, mocsarak, szakadékok), és műszaki záratokat (aknamező, szögesdrótakadályok, tankelhárító akadályok) építettek.

1 Raymond Adolphe Séré de Rivières (1815–1895) francia hadmérnök és tábornok, aki forradalmasította Franciaország védelmi rendszerét a poroszok által 1870-ben elszenvedett vereség után. A 19. század Vauban-jának is szokták nevezni. Annak ellenére, hogy az első világháború kitörésekor már elavultnak számított az általa kiépített védelmi rendszer, a franciák, jobb híján, továbbra is használták. Érdekes, hogy a hollandok is szintén 1874-ben kezdik kiépíteni védelmi rendszerüket. Belgium pár évvel később, 1890-ben kezdte kiépíteni a Réduit National – Nationaal Reduit nevezetű védelmi rendszerét.

2 Szabó: *Az Árpád-vonal*. 60.

A Maginot-vonal volt a mintája az összes, két világháború közötti erődrendszereknek. 1927-ben kezdték építeni, és úgy tervezték, hogy 350 km hosszan védje a francia–német határt. Ugyanakkor a védekezés minél kisebb területfeladással járjon, és védelmezze a határvidéken levő fontos bányá- és iparvidékeket. A vonal két különálló részre tagolható: az elzászi (200 km) és a Felső-Rajna menti (150 km) övezetre. Az elzászi övezet volt a legerősebb része, amelynek a mélysége elérte a 20-25 kilométert. Ebben az övezetben 25 nagy tüzérségi, 27 közepes gyalogsági erődművet és 132 kazamatát építettek. Ugyanakkor az övezetbe tartozott további több száz önálló erődmű.³ A főbb erődműveket néhol 100 m mélyre süllyesztették. A Felső-Rajna menti övezet mélysége „csak” 2-10 km között mozgott és 2-3 kiserődorsból állt. A Maginot-vonal mögötti 50-80 km mélységű övezetbe telepítettek a tartalékok elhelyezésére szolgáló épületeket, az elkészített tüzérségi állásokat és a tartalékok mozgatására szánt infrastruktúrát. Nem csoda, hogy a már eredetileg is csillagászati összegnek számító 2,5 Mrd francia frankra tervezett költségek 3 Mrd-ra növekedtek,⁴ és ha a bővítéseit is figyelembe vesszük, akkor 5 Mrd francia frankkal rövidítette meg Franciaország 1927–1939 közötti költségvetését. De vannak olyan számítások is, mint például a Martin S. Alexanderé, amelyek 6-7 Mrd frank közé teszik a költségek összegét, a francia–belga határ mentén utólag épített folytatását is leszámítva.⁵ Ha a költségek alapján nem tudnánk felbecsülni a francia erőfeszítések méretét, akkor érdemes arra felfigyelni, hogy mindez 100 km föld alatti alagúthálózatot, 12 millió köbméter földmunkát, 1,5 millió köbméter betont, 150 000 tonna acélt, 450 km út- és vasúthálózatot jelentett.⁶ A Maginot-vonal azonban nem védte a francia–belga határt. A kiegészítési tervet Belgium heves tiltakozása miatt vetették el, ezért a rendszer messze nem volt tökéletes. Végül a franciák 1936 után e szakaszra megépítették az ún. Daladier-vonalat, amely azonban csak egy 450 km hosszú, 1-2 km mély tábori jellegű erődítés volt.⁷

A Maginot-vonal inspirálta az összes, két világháború között épült erődrendszert. A franciák szomszédai, a belgák is hasonló koncepció alapján építették meg az Albert-vonalat, amelynek négy, mélységben tagolódó része volt. A legerősebb része az 1931–1935 között épített Eben-Emael erőd volt, amely 60 hektárnyi területen 35 korszerű erődelemet tartalmazott,⁸ és a korszak legnagyobb és legerősebb erődjének számított. Nem csoda, hogy nemcsak a belgák gondolták bevehetetlennek. Nagy volt a meglepetés, amikor 1940. május 10-én 78 német légideszantos robbanótöltetekkel, pár perc alatt harc képtelenné tette az erődöt. A németeknek azonban nem sikerült behatolniuk az erődbe, viszont a belgáknak sem sikerült elűzniük őket, pedig tízszeres létszámfölényben voltak. Végül másnap, a német erősítések megérkezésekor, a védők megadták magukat.

3 Uo. 61.

4 Kuttner: *The Economic Maginot Line*.

5 Alexander: *The Republic in Danger*.

6 Rothrock: *Surprising Lessons*. 33.

7 Szabó: *Az Árpád-vonal*. 62.

8 Uo.

A francia és belga erődrendszerekkel szemben a németek is megépítették a Siegfried-vonalat (550 km), amelyet azonban teljesen más koncepció alapján terveztek és építettek. Az összefüggő, nagy mélységű (2, helyenként 3 védelmi öv) megerősített állásoknak elsősorban „az aktív védelmet”, azaz a támadó manőverezést kellett elősegíteniük! A középső szakasz mélysége a 40 km-t is elérte. Tartós erődítési építményei 1-1,5 m falvastagságú, géppuskával, páncéltörő ágyúval, tüzérséggel felszerelt könnyű és közepes tábori erődök voltak.⁹ Az erődök közti terepen rengeteg nyílt géppuska- és tüzérségi tüzelőállást rendeztek be.

Közép-Európában elsőként a franciákkal szövetséges csehszlovákok kapták meg a közepes és kisméretű francia erődök tervrajzait, és ezek alapján építették ki erődrendszerüket 1935–1938 között. Azonban a müncheni konferencia döntése következtében, a Szudéta-vidék Németországhoz csatolásával, a csehszlovák erődrendszer nagy része is a németekhez került. És mivel a Maginot-vonal hasonló bunkerekkel rendelkezett, a németek itt gyakorolhatták a Franciaország és Belgium ellen tervezett támadások harci taktikáit. 1935–1939 között, a csehszlovákokkal szinte egy időben, Jugoszlávia is elkezdte kiépíteni védelmi rendszerét. Ebben 12 db erődítési szektort jelöltek ki (öt az olasz, egy a német és hat a magyar határ mentén volt), továbbá egy partvédelmi csoportot is létrehozta.¹⁰ A jugoszláv erődítések hasonlítottak a csehszlovákokéhoz, de kisebbek voltak. A következő évben, 1936-ban a görögök kezdik el építeni a Metaxas-vonalat, amely 350 km hosszúságban készül el, körülbelül 1200 bunkerrel. A Metaxas-vonal bunkerei erősebbek voltak a csehszlovák és jugoszláv bunkerekénél. Háromfajta betonvastagsággal készültek, melyek képesek voltak ellenállni a 105, a 155 és a 220 mm-es lövedékeknek. A legerősebb falat elsősorban a géppuskaállásoknál és a páncélelhárító bunkerekénél alkalmazták. Ezek egy 300 kg-os bombának is ellenálltak. Azonban, amint azt Eugene Villaret amerikai katonai attasé is megjegyezte még 1938-ban, a Metaxas-vonal egyik fő hátránya az volt, hogy nem volt mélységi tagozódása.¹¹

Természetesen Románia sem maradhatott le az erődrendszer építését illetően, mivel állandóan tartott egy esetleges magyar és szovjet támadástól. 1921-ben egy román katonai delegáció, Nicolae Samsonovici tábornok vezetésével (aki később a román haderő vezérkari főnöke lett) meglátogatta a francia Metz I-es erődrendszert, amely lenyűgözte őt több száz bebetonozott és álcázott géppuska-féskével.¹² Hitler hatalomra jutása után a román kormányok aggodalmai egyre fokozódtak, és a Tătărescu-kormány 1934-ben már felvett egy 2 Mrd lejes hazai kölcsönt honvédelmi célokra, amit 1935 áprilisában megdupláztak, és létrehozták a Nemzeti Védelmi Alapot. Ugyanakkor a Nemzeti Honvédelmi Legfelsőbb Tanács 1935. április 27-én elfogadta a román hadseregnek a következő 10 évre szóló felszerelési tervét, amire 28,9 Mrd lejrt irányoztak elő.¹³ A védelmi rendszerek kiépítésével

9 Ravasz: *Erdély ismét hadszíntér*. 243.

10 Bunkermúzeum: *Erővonalak története Jugoszláviában 1902–1941*.

11 Bunkermúzeum: *A Metaxas-vonal erődjei*.

12 Moșincat: *Politica de apărare*. 192.

13 Uo. 75.

kapcsolatosan a román vezérkar már 1934-ben úgy döntött, hogy ezeket csak a nyugati határ mentén valósítják meg, hogy ne provokálják a szomszédokat, különösen a Szovjetuniót.¹⁴ A román vezérkar úgy értékelte, hogy egy meglepetésszerű támadás esetén a Magyar Honvédség csupán 3-4 napos előnyre tenne szert, ezután már sikerülne mozgósítani a teljes román haderőt. A támadás valószínű irányát a Szamos és a Maros folyók mentén képzelték el, mivel a Nyugati-Kárpátokon át nehéz lenne az előretörés.¹⁵ A román vezérkar továbbá úgy becsülte, hogy Magyarország 14-16 gyalog- és 2 lovas hadosztályt tudna felsorakoztatni, ezzel szemben Románia 32 gyalog- és 4 lovas hadosztállyal rendelkezik, amelyből bizonyos erőt a keleti határ mentén kellene tartalékolnia.¹⁶ A vezérkar kidolgozta Románia védelmi stratégiáját is, amely három frontra (keleti, déli és nyugati) támaszkodott, a védelem központját pedig az Erdélyi-medence képezte volna. A védelmi stratégia nagy hátránya az volt, hogy a főváros nem volt benne a központi védelmi övezetben.¹⁷ A nyugati határ védelmével kapcsolatosan több elmélet is felmerült. Teodor Nicolau tábornok mócok telepítését és egy 30 km széles védelmi övezet létrehozását (erdősítés, mocsarasítás) javasolta a nyugati határ mentére. Iosif Iacobici tábornok a Nyugati-Kárpátok szerepét emelte ki, ahol szintén mócokból partizánseregeket kellene szervezni.¹⁸ Egy másik elemzés a nyugati védelmi vonalakat a következőképpen értékelte:

1. Első védelmi vonal – síkság (10-50 km mély) – nincs semmilyen természetű akadály;

2. Második vonal – alacsony dombok (50-60 km mély) – vannak erdők és szőlősök (Nagyvárad, Tasnád, Székelyhíd, Pankota, Szinerváralja) – jó megfigyelőállások;

3. Harmadik vonal – hegyvidék (Meszes, Bihar, Ruszka-havas) – erdők, É–D irányú, jól védhető gerincek.¹⁹

A tervek szerint a román hadvezetés e három védelmi vonalra szerette volna ráépíteni a nyugati erődrendszert. A magyar támadást három irányból várták. A Debrecen–Kolozsvár támadási irány tűnt a legvalószínűbbnek,²⁰ de számoltak még a Szeghalom–Gyulafehérvár és az Orosháza–Déva iránnyal is.²¹ Annak ellenére, hogy a román hadsereg a magyarral szemben háromszoros erőfölényben volt, számolnia kellett egy esetleges szovjet támadással is, amelynek a feltartóztatására elegendőnek tartottak 9 gyalog- és 1 lovas hadosztályt, amely-

14 Uo. 77.

15 Uo. 79.

16 Uo. 80.

17 Uo. 135.

18 Uo. 111–112.

19 Uo. 138.

20 Egyébként nagyon is helyesen mérték fel a helyzetet, mert a szörénytoronyi (Turnu Severin) tárgyalások kudarcra után, a Honvéd Vezérkar az 1940. augusztus 23-án kiadott parancsában azt írta elő, hogy a magyar haderő egy esetleges fegyveres konfliktus esetén a Szilágyságon át Kolozsvár irányába kellett volna mérje a fő csapást. Illésfalvi – Szabó – Számvéber: *Erdély a hadak útján*. 13–14.

21 Moșincat: *Politica de apărare*. 139.

nek a román számítások szerint 20-30 szovjet hadosztályt kellett volna feltartóztatnia.²² Ez a terv messze meghaladta a román haderő lehetőségeit.

Románia védelme azonban nem csak a saját erőin alapult, hanem a kisantant támogatására is számíthatott. Az 1938-as egyezmény alapján a kisantant tagállamainak a közös frontra a 12–18 közötti mozgósítási napokon a következő erőket kell bevetniük:

1. Románia: 100-140 gyalogzászlóalj, 143-200 tüzérségi üteg, 37-40 lovasszászad, 12-20 repülőszázad.

2. Csehszlovákia: 84 gyalogzászlóalj, 86 tüzérségi üteg, 20 lovasszászad, 7 repülőszázad.

3. Jugoszlávia: 104-132 gyalogzászlóalj, 120-200 tüzérségi üteg, 32 lovasszászad, 12-16 repülőszázad.²³

A müncheni konferenciával azonban a kisantant megszűnt. Ám Románia már ezelőtt elkezdte a Károly-vonal kiépítését. Az erődrendszer tervezésénél az elsődleges cél az volt, hogy a kazamaták álljanak ellen 150 mm-es lövedékeknek és legyenek olcsók. Hivatásuk az volt, hogy 15-20 napon át álljanak ellen az ellenség támadásának, ami elegendő a román haderő mozgósítására és frontra szállítására.²⁴ 1937. május 21-én a hadügyminisztérium elfogadta az erődítési tervet, amely szerint három sor kazamata épült volna (az első vonalban 300-400 m távolságra egymástól, a következő kettőben 500-600 m távolságra), egy 3-5 m mély, 15-18 m széles, vízzel feltöltött tankelhárító árok erősítette volna a védelmet, és a kazamaták 210 mm-es lövedékeknek kellett volna ellenálljanak.²⁵ A kazamaták típusait illetően ekkor még terveztek páncéltörő ágyúkkal felszerelhető kazamatákat (2 páncéltörő ágyú, 4 géppuska, 1 géppisztoly) és közönséges gyalogsági kazamatákat (4 géppuska, 1 géppisztoly), amelyek már 305 mm-es lövedékeknek állnának ellen. A terveket folyamatosan módosították, és végül úgy döntöttek, hogy csak az első vonalbeli kazamaták kell 305 mm-es lövedékeknek ellenálljanak. A harmadik vonal mögé pedig a hadsereg régi ágyúi számára építettek volna tüzérségi állásokat.²⁶

1937-ben Dănilă Papp utász tábornok felügyelete alatt elkezdődött a Károly-vonal nagyváradi szakaszának a megépítése (1. kép).²⁷ A tervek elkészítésében francia tanácsadók segítettek, és a francia erődítési elveket követték. A betonerődök a védelmi vonal mentén csak oldalazó tűz leadására voltak képesek. Az egymástól 500-1000 méter távolságra helyezett erődök kölcsönösen támogatták egymást, így az erődök közötti terepet a tűzfészek hézagmentes tűzfalával zárták le. A védelemre kijelölt irány fontossága szerint az erődöket egy, kettő vagy három vonalban telepítették. Az erődök előterében harckocsjárkok és drótkadályrendszerek húzódtak, mögöttük pedig a támo-

22 Uo. 149.

23 Uo. 86.

24 Uo. 207–208.

25 Uo. 212.

26 Uo. 214–216.

27 Uo. 123.

gatást biztosító tüzéség körletei, de itt állandó jellegű fedezéket nem építettek.²⁸ A tervezett kazamatáknak jobbra és balra 2-3 géppuskalőrés volt, és 305 mm-es lövedéke közvetlen találatát is ki kellett volna bírniuk. A harcocsírok szélessége 15 méter volt a felszínen és 8 méter az árok fenekén, mélysége pedig 2,5-3,2 méter között váltakozott. Az árkot a Körösök vizével tervezték elárasztani.²⁹ A nagyváradi szakaszon először 84, majd további 63 bunker épült, ugyanakkor, a kommunikáció elősegítésére, 98 km-es elásott és 112 km-es felszíni telefonhálózatot fektettek le. A nagyváradi szakasz tervezését Dumitriu Vasiliu ezredes, hadmérnök végezte, a kivitelezést Mihai Ignat, majd Grigore Georgescu tábornokok irányították.³⁰



1. kép. A Károly- és az Árpád-vonal

28 Magyarország a második világháborúban: Károly-vonal. (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-a-masodik-vilghaboruban-lexikon-a-zs-F062E/k-FOA98/karoly-vonal-FOAAA/>, letöltés: 2020. február 20.)

29 Illésfalvi – Szabó – Számvéber: *Erdély a hadak útján*. 13.

30 Moşincat: *Politica de apărare*. 124.

Természetesen ilyen méretű erődítmények építése nem kerülhette el a magyar hadvezetés figyelmét, amely intenzív kémkedésbe kezdett, hogy az erődrendszert pontosan feltérképezhesse. A kémkedést elősegítette az is, hogy az épülő erődrendszer közelében nagyarányú magyar lakosság élt. A kémkedés megnehezítéséért a román állam államosította az erődítmények előtt és mögött levő területeket 500-1000 m mélységben.³¹

Az erődítési munkálatok gyors ütemben haladtak, és 1939 tavaszán az erődített frontvonal már 80 km kiterjedésű volt Ottomány és Oláhapáti között. A Berettyótól délre levő szakaszon a kazamaták 5-600 m távolságra voltak egymástól, ettől északra pedig 1000-1200 m távolságra. Minden kazamata hat géppuskalőrrel rendelkezett (2-3. kép). A bal szárnyon épült egy gyengébb második védelmi vonal is. A Berettyótól északra – Nagyvárad környékén – épült két harcocsziárok. Az egyik ekkor 16 km, a másik pedig 8-10 km hosszú volt. Helyenként elkészültek a szögesdrótkadályok is.³² A telefonhálózat viszont már elkészült az egész szakaszon. Létrehoztak egy 1700 fős erődrendszert, amely csak a Berettyótól délre levő szakaszt szolgálhatta ki, azt is részlegesen, csupán gyalogsági fegyverekkel. Az erődrendszer többi részét közönséges gyalogos egységekkel töltötték fel. A munkálatokat ellenőrző bizottság kiemelte a hiányosságokat is, és az alábbi meglátásait 1939. április 1-jén továbbította a vezérkarnak:

- a kazamatáknak nem voltak periszkópjaiak és megfigyelő harangjaik, ezért csökkentett látószöggel rendelkeztek;
- sok kazamata túl magas volt, és így az ellenséges tüzérség által könnyen belőhetőek voltak;
- a kazamatákból hiányoztak a szellőztető berendezések, és amikor Florescu tábornok elrendelt egy rövid lögyakorlatot, egy pár géppuskaszorozat után a kazamatákban lélegezhetetlen volt a levegő;
- kevésnek ítélték a gyalogsági és tankelhárító akadályok számát;
- hiányoztak a reflektorok, tehát éjszakai támadás esetén a védőőrség kiszolgáltatott állapotban volt;
- a kazamaták belső felszerelése még hiányosabb volt: nem voltak ágyak, vécék, villanyvilágítás, és helyenként még ivóvíz sem;
- túl kevés az erődrendszer személyzete, szükség lenne még két erődezedre;
- teljesen hiányzott a tüzérségi támogatás, tehát az erődrendszer személyzete kizárólag gyalogsági fegyverekkel védekezhetett;
- a tüzérség hiánya miatt az ellenséges tüzérség akár 1000 méterre is megközelíthetné a kazamatákat, és közvetlen célzással lőhetné ezeket;
- szükség lenne 40 tüzéruőtre (1 üteg/2 km front) és tankelhárító aknákra;
- hiányoztak az utászalakulatok a létesítmények karbantartására;
- 7-800 méterrel hátrább szükség lett volna egy második védvonalra is.³³

31 Uo. 127-129.

32 A szögesdrótkadályok másfél méter magas, 15 méter szélesek voltak. Illésfalvi – Szabó – Számveber: *Erdély a hadak útján*. 13.

33 Moşincat: *Politica de apărare*. 176-179.



2. kép. Nagyürögd, A Károly-vonal kétszintes nagyerődje. Károly-vonal (1940)



3. kép. A Károly-vonal egyik nagyerődje robbantás után.
Magyar tisztok pózolnak az előterében

Időközben egy román katonai delegáció Csehszlovákiába látogatott, és az ottani tapasztalataik alapján újabb módosítási javaslatok születtek. Az egyik legfontosabb a géppuskánkénti lőszerjavadalmazás emelése volt 10 000 töltényre, amire viszont az eddig megépült kazamatákban nem volt elég hely (a hat géppuskás kazamaták esetében 60 000 töltény tárolását kellett biztosítani). Ugyanakkor a csehek túl vastagnak ítélték a román kazamaták falait. Husarek Károly cseh tábornok elegendőnek ítélte a román kazamaták 2 m vastag vasbeton tetőzetét a 305 mm-es lövedékek ellen, de fölöslegesnek találta, mert szerinte a magyarok nem fognak tudni ilyeneket előállítani és bevetni.³⁴

1940-re Ottomány és Oláhapáti között már 263 kazamata épült meg. Miután 1940. július 11-én a román vezérkar tudomásul vette, hogy a szovjetek a Mannerheim-vonalat³⁵ harcokcsikkal könnyen áttörték, elrendelte, hogy a védelmi rendszerbe 250 méterenként, a már meglévő gyalogságiak közé, páncéltörő kazamatákat kell építeni. Ugyanakkor felmérték, hogy szükség van 102 páncéltörő ágyúra, de ebből csak 30 áll rendelkezésre.³⁶ Amint már korábban is említettem, a leggyakoribb kazamatatípus a hat lőréses volt, amit az új előírások szerint 4 géppuskával, 2 golyószóróval és 1 géppisztollyal látnának el. Ez a román vezérkar számításai alapján 30 golyó/1 m frontszakaszra vetített elméleti tűzsűrűséget jelentett, ami áthatolhatatlannak tűnt.³⁷ De ez csak „elméleti” tűzsűrűség volt, mert a tüzelést, a szellőztető berendezések hiánya miatt, pár percnél tovább nem lehetett volna fenntartani. Ugyancsak a román vezérkar számításai szerint az ellenséges 105 mm-es tüzérségnek 1350 lövést kellett volna leadnia, hogy telitalálatot érjen el a kazamatán – ez 5 óra folyamatos lövetést igényelt volna egy tüzerűteg részéről. 305 mm-es mozsarak esetében 766 lövésből két telitalálatra számítottak. Mindkét esetben 7-13 kilométeres távolságról számították a tüzérségi lövetést.³⁸ Ezeknek a számításoknak azonban van néhány szépséghibája:

Miért foglalkoztak a 105 mm-es tüzérségi csapással, amikor a kazamatáknak a 305 mm-es lövedékeknek is ellen kellett volna állniuk? De egyáltalán a 305 mm-essel is?!

A tüzérségi csapást 7-13 kilométeres távolságra tették, miközben az 1939. április 1-jén készült jelentés szerint saját tüzérség hiányában az ellenséges tüzérség akár 1000 méterre is megközelítheti a kazamatákat. Ilyen távolságról, 1-2 bemérő lövés után, bármilyen tüzérség 100%-os találatot is elérhet.

A román vezérkar felbecsülte az esetleges légitámadások okozta lehetséges károkat is. Számításuk szerint 940 darab 100 kg-os bomba ledobása lett volna szükséges 2 találat eléréséhez. Ehhez minimum 100 bombázóra lett volna

34 Uo. 217.

35 A finn erődrendszert a szovjetek nagyon nehezen törték át. A saját hibájukat és kudarcukat palástolva, alaposan eltúlozták az erődrendszer erősségét. Valójában a legolcsóbb és leggyengébb európai erődrendszer volt, mindössze 200 beton, illetve 980 föld- és faerőd alkotta, de építői sikeresen használták ki a természet adta lehetőségeket. Ravasz: *Erdély ismét hadszíntér*. 243.

36 Moşincat: *Politica de apărare*. 227–229.

37 Uo. 229–232.

38 Uo. 233.

na szükség, ha bombázónként 8-10 bombát számolnak. Ugyanakkor a nehéz kazamaták elpusztításához 450 darab 1000 kg-os bomba kellett volna, tehát 450 repülőgép. Sokkal hatásosabbnak találták volna azt a taktikát, hogy az ellenség 150 darab 225 kg-os bombával „felforgassa” a kazamaták körüli földet, elzárva ezzel a lőrésüket. Ehhez mindössze 54 repülőgép kellett volna kazamatánként. De nem tekintették valószínűnek, hogy az ellenség ilyen taktikához folyamodjon. Ugyanakkor alaposan foglalkoztak többek között a gáztámadás lehetőségével, lángszórókkal felszerelt rohamosztatok elhárításával.³⁹ A legnagyobb veszélyt a harckocsikban látták. Úgy értékelték, hogy az ellenségnek 1 km-es frontszakaszon 14 harckocsit kell bevetnie, hogy tűz alatt tartsa az átlagban 1 km frontszakaszra eső hét lőrést. Parancsba adták, hogy mindenképp meg kell akadályozni, hogy a harckocsik elérjék a kazamatákat, mert egyszerűen „leparkolhatnak” a lőrésük elé, és így harcképtelenné tehetik azokat. A sikeres védekezéshez azonban nagy mennyiségű aknára, páncéltörő ágyúra és ellentámadást végrehajtani képes gyalogságra van szükség.⁴⁰ Az első kettőből nagy hiányok voltak. Hogy mekkora volt a különbség a román hadsereg „elméleti” és „gyakorlati” felszereltsége között, azt meg lehet ítélni az 1934–1940 között megkötött és be is váltott szerződések, megrendelések összegeiből:

1. táblázat. A román hadsereg 1934–1940 közötti megrendeléseiről⁴¹

	Szerződések értéke (lej)	Kifizetések értéke (lej)
1934. 11. 01. – 1938. 02. 01.	29 184 673 775	10 108 095 025
1938. 02. 01. – 1939. 02. 01.	11 469 048 962	7 295 738 880
1939. 02. 01. – 1939. 11. 30.	25 181 542 101	9 978 778 750
1939. 12. 01. – 1940. 07. 04.	24 936 213 418	14 701 144 121
	90 775 478 236	42 083 754 776

Amint a táblázat adataiból is látszik, a hadsereg a megrendeléseinek csupán a 46%-át fizette ki. A külföldi fegyverrendelések esetében a szerződéseket azért nem teljesítették, mert egyfelől a rendelést felvevő Franciaországnak és Csehszlovákiának már a saját biztonságáról kellett gondoskodnia, másfelől pedig azért, mert nagy részüket a kormány pénzhiány miatt törölte vagy elhalasztotta. Annak ellenére, hogy főleg tüzérség, páncéltörő ágyúk, aknák terén óriási hiányosságok voltak, az akkori román vezérkar meg volt győződve, hogy a Károly-vonal így is kiállta volna a magyar Honvédség támadását. Constantin Moșincat is meg volt győződve erről, és a további fejlesztést túl költségesnek ítélte. Azonban ha figyelembe vesszük a hiányosságait, nem biztos, hogy el-

39 Uo. 234.

40 Uo. 235.

41 Uo. 125.

lenállhatott volna az amúgy szintén nem korszerűen felszerelt honvédségnek. A második bécsi döntés azonban Észak-Erdélyt visszaadta Magyarországnak. A döntés után 14 nappal a román hadseregnek ki kellett ürítenie a Károly-vonalat, amely majdnem teljes egészében Magyarországhoz került. Az egyezség értelmében a honvédségnek hatástalanítania kellett az erődrendszert a román állam költségén, így a kazamatákat a magyar utász alakulatok felrobbantották. A robbantás előtt az erődítményt a magyar hadmérnökök alaposan szemügyre vették, sőt a kazamaták bevetelére külön hadgyakorlatokat tartottak. Az így szerzett tapasztalatokat később az Árpád-vonal megépítésénél kamatoztatták.

A Honvéd Vezérkar és az Erődítési Parancsnokság nemcsak a Károly-vonal teszteléséből vonta le a tapasztalatait, hanem a két évvel korábban, az első bécsi döntés következtében birtokába jutott csehszlovákiai erődrendszerekből, de a németek által nemcsak megkerült, hanem három helyen áttört Maginot-vonal esetéből is.⁴² Általános következtetésként azt vonták le, hogy „az országerődítés elhárító képessége nem arányos a ráfordított tetemes költségekkel”, de a kormány a Honvéd Vezérkar javaslatára mégis az ország keleti határainak az erődítése mellett döntött.⁴³ A javaslat alapján az olcsóbb és „okosabb” erődítési rendszer mellett döntenek, amely az aktív védelmet teszi lehetővé. Az erődítések olcsóbb megoldási lehetőségeit és az aktív védelmet elősegítette az is, hogy egy nagyon magas, sziklás hegyvonulatra (Keleti-Kárpátok) kellett a védelmi rendszert kiépíteni, ami olyan természeti akadályokat állított az ellenség elé, amilyenek az eddig említett erődrendszerek egyikének esetében sem álltak fenn. Ez a természet adta lehetőség alaposan megkönnyítette a megtervezését és kiépítését, nem beszélve arról, hogy kisebb befektetés árán is erősebb lett, mint például a síkságra épült Károly-vonal. Az Árpád-vonal valójában a Kárpátokat átvágó szorosok lezárásának az elvén alapult, és legjellemzőbb eleme az úgynevezett „völgyzár” volt, amely e szorosokat lezárta. Varró László vezérkari százados a *Magyar Katonai Szemlé*ben megjelent cikkében alaposan elemezte a völgyzár működési elveit. A védelem alapelve szerint a völgyzárnak körvédőképesnek kell lennie. A völgyzárak erődcsoportjainak nagysága a terepviszonyok függvényében változott, de a gyakorlat azt mutatta, hogy egy század volt a legkisebb erő, amely terepen, elszigetelten, körkörös támadásnak kitéve sikeresen védekezhetett. Természetesen a századot, a lehetőségek függvényében, páncéltörő eszközökkel, aknavetőkkel, gránátvetőkkel, géppuskákkal, néhol tüzérséggel is megerősítették, ennek következtében a védelem gerincét képező puskás század létszáma gyakran megkétszereződött.⁴⁴

A különböző rendelkezésre álló változat közül a vezérkar végül Hárosy Teofil⁴⁵ vezérezredes terve mellett döntött. Az általa benyújtott két völgyzár-

42 1940 őszén Paleta Géza alezredes vezetésével egy ötfős szemlélőbizottság tanulmányozta a németek által elfoglalt Maginot-vonalat és a belga erődöket.

43 Szabó: *Az Árpád-vonal*. 64–65.

44 Szabó: *Kárpáterődítés*. 95.

45 Hárosy Teofil mérnökkari vezérezredes az Árpád-vonal megálmodója volt. Hárosy Teofil nyugalmazott műszaki ezredes tanítványai, fiatal műszaki tisztek segítettek az 1939–40-es szovjet-

terv elkészítésének költségeit előzetesen 2,5 millió, illetve 10 millió pengőre becsülték, és a munkálatok kivitelezését eredetileg mintegy 10 éves időintervallumra tervezték.⁴⁶ A rendelkezésre álló korlátozott anyagi források miatt arra kellett törekedni, hogy a lehető legkevesebb erőfeszítéssel minél hatékonyabb védekező állásokat lehessen kiépíteni. Ugyanakkor azon helyek erősítése volt fontos, ahol katonapolitikai és hadműveleti szempontból leginkább lehetett számítani az ellenség rajtaiütésére és betörésére. A szorosok állandó erősítésekkel történő lezárása első számú feladattá vált, úgy, hogy az erődök egyaránt alkalmasak legyenek gyalogos és páncélos támadás elleni védekezésre, ugyanakkor ez valósuljon meg mélységben, valamint egymás tűztámogatására is nyíljon lehetőség.⁴⁷ Az Árpád-vonal első erősítési munkálatai 1939-ben Kárpátalján kezdődtek meg. A munkálatokat az Ungvárról irányított 6 utászsorozat kezdte. A századok a Kárpátok hágóit, járható völgyeit látták el műszaki akadályokkal, valamint javították, építették a meglehetősen elhanyagolt, rossz állapotban lévő utakat. A munkálatok menetét úgy segítette a Honvéd Építési Igazgatóság, hogy minden utászsorozatához egy-egy építőmestert rendelt. Az erősítési kirendeltség tervezői azt a feladatot kapták, hogy a völgyzárakban, szorosokban elhelyezendő bunkereket, egyéb harcászati elemeket először tervezzék meg, majd (különböző vastagság, anyag, méret, típus alapján) azokat gyártsák le, s próbálják is ki. A megtervezett erődemekeket a hajmáskéri laktanya közelében kellett megépíteni, majd következett a lövészet, ahol minden egyes találatot lefényképeztek, majd elemeztek. A kísérletek eredményeit vették alapul a típustervek készítésekor, majd ezeket építették fel az eredetileg meghatározott helyszíneken.⁴⁸

Az erősítési munkálatokban számos civil is részt vett, hiszen a munkálatok jelentős része kemény fizikai munkát feltételezett. A feladat jellegétől függően a munka több csoportra osztva zajlott, a vasúti kirakodástól a földmunkáig, az asztalosmunkán keresztül a betonozásig. A munkások között voltak ruszinok, alföldi kubikosok, bányászok, sőt munkaszolgálatosok is. Az első lépés a betonépítmények kiépítése volt, ezen belül is a lőrést jelölték ki először, hiszen a tűzfegyverek kilövésének biztosítása alapvető követelmény volt. Ehhez a feladathoz mindig szükség volt egy gyalogsági vagy tüzérszetre, akit a legközelebb állomásozó határvadász-zászlóaljjak biztosítottak. A lőrés kijelölése után épült fel köré maga a bunker, amely méretre pontosan meg volt tervezve, benne az egy katonára eső szükséges négyzetméterszám, a pihenőhelyiségek, harcálláspontok. A bunkereket mélyen a föld alá tervezték, hogy rejtve legyenek az ellenség elől.

finn háború idején kiépíteni a híres Mannerheim-vonal erődítményeit, s ott közvetlenül is tanulmányozhatták a szovjet hadsereg harcmódorát. Tanítványai tapasztalatait felhasználva dolgozta ki később Hárosy Teofil azt az elméletet, amelynek alapján elkezdhették az Árpád-vonal építését. Hárosy ezredet ekkor reaktiválták, kinevezték magyar erősítési parancsnoknak.

46 Szabó: *Az Árpád-vonal*. 81.

47 Uo. 77.

48 Uo. 86–102.

A második bécsi döntés után gyorsan ki kellett dolgozni a keleti határ védelmét, és 1940 őszen Hárosy Teofil vezetésével a Keleti-Kárpátokban már összefüggő erődrendszer terve körvonalazódott. Ekkor kapta hivatalosan is az Árpád-vonal megnevezést. 1941-ben létrehozták az Erődítési Parancsnokságot, amely közvetlenül a Honvéd Vezérkar főnökének volt alárendelve. A szűkös anyagi körülmények ellenére az Erődítési Parancsnokságot jól ellátták anyagi eszközökkel: 1939. július 1–1940. december 30. között 14,2 millió pengőt, 1941-ben 6,8 millió pengőt, 1942-ben 19 millió pengőt, 1943-ban 67 millió pengőt, 1944-ben 67,5 millió pengőt fordítottak az erődítési munkálatokra. Meg kell azonban jegyezni, hogy 1943–44-ben a hatalmas infláció emelte meg ennyire a költségeket. Ezek mellett a Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium 1941-ben 138, 1942-ben 36,7 millió pengőből fejlesztette a szóban forgó térség vasúti és közúti infrastruktúráját.⁴⁹ 1942–1943-ban mintegy 35 000 ember dolgozott a Keleti-Kárpátok erődítésén.⁵⁰

Amint már említettem, az Árpád-vonal védelmi koncepciójának a központjában a „völgyzár” volt. Egy-egy völgyzár egy-egy erődszáznak épült, általában 1-2 km szélességben zárta le a hátsószágra vezető utakat, völgyeket. Az erődszázeket mindig hadiállományon tartották (kb. 200-300 fő). Az Árpád-vonal működése szempontjából a műszaki zár telepítése volt a legfontosabb, mivel ez akadályozhatta meg az ellenség harcjárműveinek, tüzérségének és az utánpótlását szállító járműveinek a továbbhaladását. Az összes többi építmény a műszaki zár megsemmisítésének a megakadályozását, illetve a műszaki zárat biztosító élőerő életben tartását szolgálta.

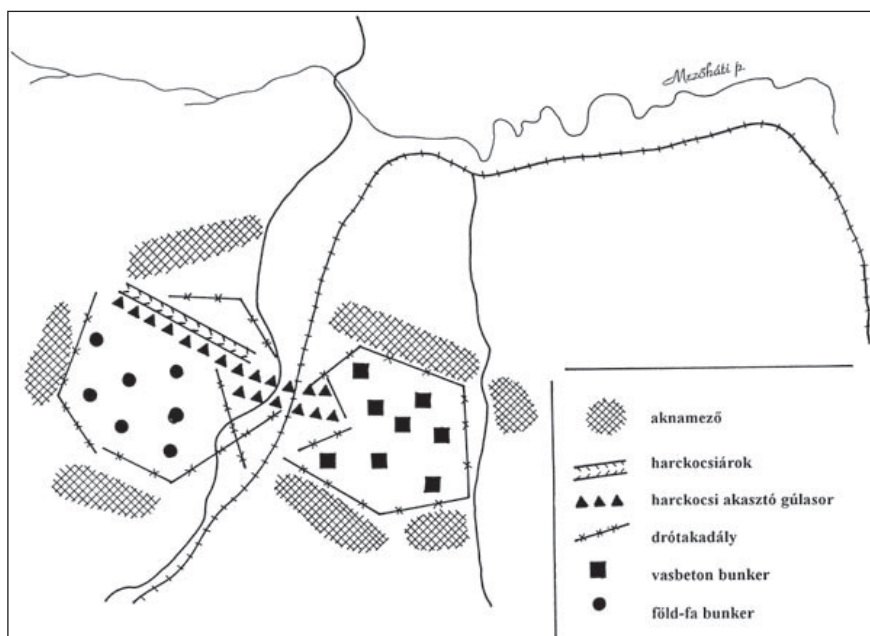
A völgyek lezárására műszaki akadályok egész sorát alkalmazták. Az utakat, a folyók és patakok harckocsikkal és gépjárművekkel járható medreit harckocsiakasztó betongulákkal tették járhatatlanná, a völgyeket elaknásították, a harckocsik hegyoldalokban való mozgását beton támfalakkal akadályozták meg, az úttesteken vasbeton sorompókat, betonszekrényeket állítottak, amelyek között csak kanyarogva, lassan, a védekező tüzérő számára biztos célpontként lehetett haladni. A front közeledtével az Árpád-vonal kárpátaljai szakasza elé, az ezeréves határon az első világháborús védelmi rendszerek maradványainak felhasználásával még egy védelmi öv épült, az ún. Szent László-állás. A Kárpátok keleti előhegyeiben pedig, a főgerinc előtt 15-25 km-re, a Hunyadi-állás igyekezett még hatékonyabbá tenni az ország védelmét. A teljes védelmi rendszer Kárpátalja térségében 250 km hosszan és 50 km mélyen húzódott. Az Árpád-vonal erdélyi szakaszán ezt nem lehetett megvalósítani, mivel Románia nem volt annyira barátságos, hogy ezt megengedje, sőt a románok már a kiugrási tárgyalásokat folytatták.

Mint korábban is említettem, az Árpád-vonal működése szempontjából a műszaki zár volt a legfontosabb, az összes többi építmény hivatása a műszaki zár megsemmisítésének a megakadályozása és a műszaki zárat biztosító élőerő élet-

49 Uo. 105–109.

50 Ravasz: *Erdély ismét hadszíntér.* 247.

ben tartása volt. A védelmi építményeknek olyan erőseknek kellett lenniük, hogy megvédjék a védőket az ellenséges tüzérségi tűztől és az ellenséges gyalogság lerohanásától. Így az óvóhelyeknek és a vasbeton tüzelőállásoknak a közepes tüzérség (150 mm) közvetlen találatára ellen is biztonságos védelmet kellett volna nyújtaniuk.⁵¹ Ennek következtében az Árpád-vonal völgyzárait rendszerint 15-20 lőrés nélküli betonbunker erősítette. A betonbunkerek falvastagsága 60-100 cm volt.⁵² A kilenc négyzetméter alapterületű bunkerek egy raj számára szolgáltak óvóhelyként. A hátsó részében raktározták a lőszert és az élelmet. A kisebbek (6 m² alapterületűek) egy fél raj befogadására voltak alkalmasak. A betonbunkerekből futóárkok vezettek a nyílt tüzelőállásokhoz. A körkörösén védhető védelmi rendszer állásai a hegyoldalban egymás fölött, kölcsönös tűztámogatásban helyezkedtek el (4–6. kép).



4. kép. A körösmezői völgyzár műszaki építményei. Árpád-vonal

51 A hegyi harcban nehéztüzérséggel nem kellett számolni, mert ezen eszközöket megfelelő utak és hidak hiányában lehetetlen volt felvonultatni. Ugyanígy a Honvéd Vezérkar szerint közepes vagy nehéz harckocsik megjelenésére sem kellett számítani, mert ritka volt a hegyi utakon az olyan híd, amely a 30-34 tonnás T-34-es szovjet harckocsit elbírta volna. Azonban 1944-ben ezek a harckocsik a legtöbb völgyzár előtt jelentek meg.

52 Ravasz: *Erdély ismét hadszíntér.* 245.



5. kép. Gyimesbükk – Ezeréves határ. Az Árpád-vonal maradványai: bunker és „sárkányfog” harckocsiakadály



6. kép. Bunker a Keleti-Kárpátokban. Árpád-vonal

A völgyzárakat védő alakulatok mérete helyzettől függően változott. Általában egy megerősített század támpontja 1 km² volt, egy zászlóalj 4-5 km² területen helyezkedett el.⁵³ A völgyzárak erődítéseiben az erőd századok mellett gyalogos vagy határavadász egységek harcoltak. A völgyzárak építésénél

53 Szabó: *Az Árpád-vonal*. 152.

egységes, pontos elképzelés nem volt (nem is lehetett, mert nem volt rá idő), a kivitelezés a tervezők és építők leleményességére volt bízva, s csak egy kikötés volt, hogy a védelem mozgó, ellentámadások sorozatán alapuló jellegét ne akadályozzák.⁵⁴ A székelyföldi völgyzárak nem készültek el teljesen, így sok hevenyészett megoldás volt észlelhető. A legnagyobb hiányosság azonban a védők létszámában és felszerelésében mutatkozott.⁵⁵

Az Űz-völgye a legismertebb és a legtöbbet emlegetett védelmi pontja az Árpád-vonalnak (7. kép). Az Űz-völgyében 1944. augusztus 26-án törtek be a szovjetek. A román–magyar határtól 3 km távolságra épült a Mátyás király-erőd, erős harckocsiakadályokkal és árkokkal, kb. 17 géppuskával, 2 páncéltörő ágyúval, 2 aknavetővel és 200 főnyi legénységgel. A Mogyorós-tetőn 4 hegyi ágyú volt tüzelőállásban, a laktanyában pedig 40-50 határőr állomásozott. Augusztus 26-án megjelent egy szovjet harckocsi, amit 200 m után a védők kilőttek. Délben 12-kor 22 páncélos támogatásával a 2. Ukrán Front gyalogos egységei támadtak.⁵⁶ Az elővédet a 11. székely határőr-zászlóalj képezte, akik a nagy veszteségek árán a támadás súlyát felfogták.⁵⁷ A szovjetek első 10 percben kilőtték a zászlóalj két 35 mm-es páncéltörő ágyúját, majd sikeresen leküzdötték az Űz-pataka mentén védekező 32/1. erődcsapatot is.⁵⁸ Az erődítmények aránylag jól voltak megépítve, de nem volt elegendő véderő és főleg felszerelés (páncéltörő ágyú, tüzérség), így négy óra alatt áttörték a védelmet, annak ellenére, hogy a Mogyorós-tetőn elhelyezett 4 hegyi ágyú megsemmisített egy pár szovjet harckocsit.⁵⁹ Az Űz-völgy védelmét nem csak az erődcsapat látta el. Szabó József János a völgy védelmi rendszerét vizsgálva megállapította, hogy a fő ellenállás vonala nem ott húzódott, mert a terep alkalmatlan arra a védelmi feladatra, amit az erődcsapatok kiképzésük során gyakoroltak. A magas hegyek, a szűk völgyek, szakadékok nem tették lehetővé a gyakori ellentámadáson alapuló védelmet. Véleménye szerint a fő ellenállási vonal az Aklos csárdánál húzódott, mivel ott épült ki a 26. határ vadász-zászlóalj körkörösén védhető támpontja.⁶⁰ A visszaemlékezők szerint augusztus 27. és szeptember 11. között hullámozó harcra került sor a visszavonulás megkezdéséig, ami azt mutatja, hogy a védelem, a Mátyás király-erőd gyors elesése ellenére, sikeres volt.

54 Uo. 155.

55 Uo. 223.

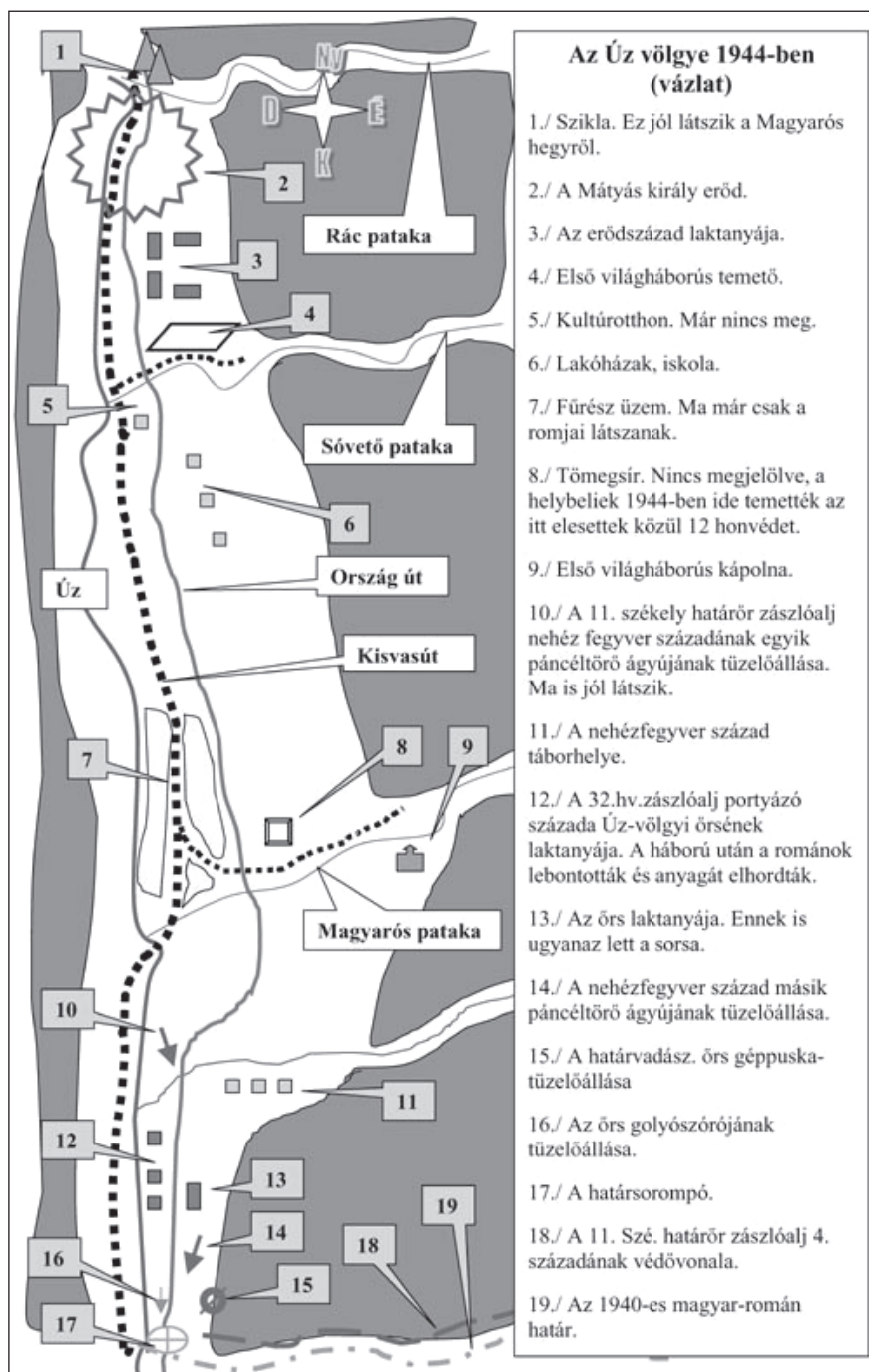
56 Uo. 225–230

57 Szabó: *Kárpáterődítés*. 265.

58 Illésfalvi – Szabó – Számvéber: *Erdély a hadak útján*. 75.

59 Uo.

60 Szabó: *Kárpáterődítés*. 269.



7. kép. Az Úz-völgye 1944-ben – vázlat. Árpád-vonal

Az Ojtozi-szorosban levő két erőd század 31 golyószórával, 17 géppuskával, 12 gránátvetővel, 10 aknavetővel, 9 páncéltörő ágyúval, 12 lángszórával és három nehézpuskával rendelkezett.⁶¹ Az Ojtozi-szorosban az erődemelek ellenálltak a gyalogsági páncéltörő ágyúknak.⁶² A szovjetek, pár nap sikertelen támadás után (a bunkerek jól állták a tüzérségi tüzet), gyújtógránátokat vetettek be. A fenyők égtek, de a lombhullató erdő és a fű nem, mert elég nedves volt. Mindössze kellemetlen füst volt az eredménye. Augusztus 24-én 30-40 fős román rohamosztag támadta az első elemeket, de hamar megadták magukat. Később további két román katonai csoportot győztek le és ejtettek foglyul, köztük egy alezredest.⁶³ A román egységek többet nem próbálkoztak, de a támadásba bekapcsolódtak a szovjetek, akik aknavetőkkal eredménytelenül lőtték az erődemeleket. Mivel a szárnyak védelmére nem volt elég ember, az erőd századot végül három irányból bekerítették. A harcok negyedik napján a magyar egységek visszavonulási parancsot kaptak Bereck felé.⁶⁴ Az Ojtozi-szoros védelmének egyik legfontosabb forrása Kovács Ferenc hadnagy visszaemlékezése, aki a 24/1. erőd század parancsnokhelyettese volt. Beszámolója szerint a székelyföldi völgyzárak nem készültek el teljesen, a front közeledtével sok hevenyészett elemet kellett alkalmazni. De a legnagyobb hiányosságnak mégis a védők létszámát és felszereltségét tekintette.⁶⁵

A gyimesi völgyzárát védő magyar alakulatok is – kisebb német segítséggel – jobban védekeztek. A völgyzárát a bekerítés miatt ugyan fel kellett adni, azonban a szoros és a környező hegyek még három hétig magyar kézen maradtak.⁶⁶ Az erőd előtti kis „bástyaállás” három hétig tartotta magát a bekerítésben, és feltartóztatta a túlerőben támadó szovjet csapatokat. Miután megkezdődött a Székelyföld kiürítése, ők is parancsot kaptak a visszavonulásra, és egy sikeres éjszakai kitörés után csatlakoztak a visszavonuló saját egységekhez.⁶⁷ Itt is látható, hogy a szoros csak az általános visszavonulás után került véglegesen a szovjet csapatok kezébe.

A Tölgyesi-szoros sem volt jobban felszerelve, mint a többi völgyzár, de mivel a visszavonuló németek némi nehézfegyverzettel megerősítették, a helyőrség 10 napig állt ellen a szovjet támadásnak, s csak miután Borszék felől bekerítették őket, rendelték el az általános visszavonulást.⁶⁸ Az Árpád-vonal völgyzárak láncolatából állt, kivéve a Borsai-hágón kiépített erődöt. Ez az erőd 22 napig bírta a szovjet nyomást, és helyőrsége csak Székelyföld általános kiürítési parancsa után két nappal vonult vissza a túlerőben levő ellenség elől.⁶⁹

61 Illéfalvi – Szabó – Számvéber: *Erdély a hadak útján.* 77.

62 Szabó: *Az Árpád-vonal.* 218.

63 Uo. 220.

64 Uo. 221.

65 Szabó: *Kárpáterődítés.* 261.

66 Szabó: *Az Árpád-vonal.* 243–244.

67 Szabó: *Kárpáterődítés.* 278.

68 Szabó: *Az Árpád-vonal.* 249–251.

69 Uo. 251–265.

Az Árpád-vonal összességében teljesítette a feladatát. A szovjet páncélosok a völgyekben nem tudtak nagy szélességben felfejlődni, a harckocsiakadályok lelassították haladásukat, és a páncéltörő ágyúkkal sorra meg lehetett semmisíteni őket. Légítámadás ellen az erődemelek kis méretükkel és szétszórtságukkal igen hatásosan védekeztek. Az ellenséges tüzéségi tűz sem volt nagyon hatásos, mert az erődemelek jól voltak álcázva, illetve földbe mélyítve. A gyalogsági rohamokat az erődcsázadok sikeresen visszaverték, mindaddig, amíg volt elegendő lőszerük. Kivételt képezett az Úz-völgye, ahol a hadfelszerelés és a véderő hiánya miatt négy óra alatt áttörték a Mátyás király-erőd védelmét. Ennek ellenére augusztus 27. és szeptember 11. között, a visszavonulás megkezdéséig, a második vonalban levő csapatok sikeresen feltartóztatták a szovjet túlerőt. Az Ojtozi-szorosban négy napig, a Tölgyesi-szorosban tíz napig, a Borsai-hágón 22 napig, a Gyimesekben 3 hétig álltak ellen a túlerőben levő támadásoknak, és mindenhol csak a bekerítés veszélye miatt vonultak vissza. Románia átállása után a szovjet és román csapatok Dél-Erdélyen keresztül megkerülték az Árpád-vonalat. Az Árpád-vonal kárpátaljai szakaszán, ahol volt lehetőség még két védelmi öv kiépítésére (Szent László-állás és Hunyadi-állás), és ennek következtében a teljes védelmi rendszer 50 km mélyen húzódott, a szovjeteknek egyáltalán nem sikerült áttörniük. A szovjet hadsereg (4. Ukrán Front) majdnem egy hónap alatt mindössze 4-7 kilométert haladt előre. Talán némi túlzással mondhatjuk, hogy az Árpád-vonal Európában az egyetlen olyan erődrendszer volt, amelyet ellenség frontális támadással nem tört át!

Hivatkozott irodalom

Alexander: *The Republic in Danger*.

Alexander, Martin S.: *The Republic in Danger: General Maurice Gamelin and the Politics of French Defence. 1933–1940*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003. (<https://books.google.ro>, letöltés: 2020. február 20.)

Illésfalvi – Szabó – Számvéber: *Erdély a hadak útján*.

Illésfalvi Péter – Szabó Péter – Számvéber Norbert: *Erdély a hadak útján 1940–1944*. Puelo Kiadó, Nagykovácsi, 2006.

Kuttnet: *The Economic Maginot Line*.

Kuttnet, Robert: *The Economic Maginot Line*: <https://prospect.org/article/economic-maginot-line/> (Letöltés: 2020. február 20.)

Moşincat: *Politica de apărare*.

Moşincat, Constantin: *Politica de apărare a vestului României (1930–1940): documente*. Editura TIPO MC, Oradea, 2007.

Ravasz: *Erdély ismét hadszíntér*.

Ravasz István: *Erdély ismét hadszíntér 1944*. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2002.

Rothrock: Surprising Lessons.

Rothrock, Ray A.: Surprising Lessons from the Maginot Line. *The Cyber Defense Review*, 2 (2017) 3. sz. 33–40. (<https://www.jstor.org/stable/10.2307/26267383>, letöltés: 2020. február 20.)

Szabó: *Az Árpád-vonal.*

Szabó József János: *Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940–1944.* Timp kiadó, Budapest, 2002.

Szabó: *Kárpáterődítés.*

Szabó József János: *Kárpáterődítés 1940–1944.* Pillangó Kiadó, Monor, 2015.

Weboldalak

Bunkermúzeum: *A Metaxas-vonal erődjei.*

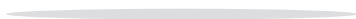
(<http://www.bunkermuzeum.hu/Bunkermuzeum/vonalak/gorogok/Metaxas02.htm>, letöltés: 2020. február 20.)

Bunkermúzeum: *Erővonalak története Jugoszláviában 1920–1941.* (<http://www.bunkermuzeum.hu/Bunkermuzeum/vonalak/jugo/jugo01.htm>, letöltés: 2020. február 20.)

Képjegyzék

1. kép. A Károly- és az Árpád-vonal. Készítette: Bartos-Elekes Zsombor, 2020.
2. kép. Nagyürögd, A Károly-vonal kétszintes nagyerődje. 1940. Károly-vonal. (http://www.fortepan.hu/_photo/download/fortepan_9346.jpg, letöltés: 2020. június 18.)
3. kép. A Károly-vonal egyik nagyerődje robbantás után. Magyar tisztek pózolnak az előterében. (<http://forum.bunkermuzeum.hu/viewtopic.php?f=27&t=21>, letöltés: 2020. június 18.)
4. kép. A körösmezői völgyzár műszaki építményei. Árpád-vonal (Köszönet Szabó József Jánosnak a térkép használati jogáért.)
5. kép. Gyimesbükk – Ezeréves határ – Az Árpád-vonal maradványai: bunker és „sárkányfog” harckocsiakadály. Árpád-vonal
6. kép. Bunker a Keleti-Kárpátokban. Árpád-vonal
7. kép. Az Úz-völgye 1944-ben – vázlat. Árpád-vonal. (Köszönet Szabó József Jánosnak a térkép használati jogáért.)

MÚHELY



WORKSHOP

Izsán Csaba

Hadiköltségek és darabontok a segesvári városi tanács 1601 és 1604 közötti levelezésében

Military Expenditures and Town Mercenaries in the Military Correspondence of the Magistrate of Sighișoara between 1601 and 1604

The Long Turkish War (called the Fifteen Years War in the Hungarian historiography) was a harsh and unstable period for the Principality of Transylvania and its major cities. This study presents the difficulties and huge expenditures caused by the continuous war and instability in the Principality based on letters from the military correspondence of the Magistrate of Sighișoara from April 1601 until July 1604. The sources cover an eventful period, starting with the last rule of Prince Sigismund Báthory, which lasted until the summer of 1602, continuing with the government of the Habsburg general, Giorgio Basta in Transylvania. Besides focusing on the military expenditures of the city, the paper also tries to present the everyday life of the town mercenaries (called *darabont/drabant*) who were also recruited in the armies of the Principality.

Keywords: military expenditures, town mercenaries, Long Turkish War, the Magistrate of Sighișoara, military correspondence, Giorgio Basta

A tizenöt éves háború okozta politikai instabilitás, pusztítások, illetve gazdasági hiány egy igencsak negatív időszak képét vetíti elénk, a hadtörténészek számára ugyanakkor gazdag forrásanyagot jelent. Tanulmányomban a segesvári városi tanács hadügyeket érintő levelezése segítségével szeretném bemutatni az 1601 áprilisa és 1604 júliusa közötti időszak viszontagságait, illetve a háborúnak Segesvárszék székvárosára rótt terheket. Az általam választott periódus határait lényegében a rendelkezésre álló források szabták meg. Három tematikus és részben kronologikus egységre bontva mutatom be a levelezést, illetve egy külön fejezetet szántam a városi zsoldos darabontokról és a Segesvárra Basta által telepített külföldi zsoldosokról szóló, a levelezésből kibontakozó információk elemzésének.

A tanulmányban vizsgált hároméves időszak magába foglalja Báthory Zsigmond negyedik, egyben utolsó fejedelemségét; Csáky István főnemes és a fejedelmi seregek főparancsnokának meghatározó tevékenységét Erdélyben,

amelyet nagyban befolyásolt Giorgio Basta császári hadvezér jelenléte; majd Báthory Zsigmond utolsó lemondását követően, a kormányzói szerepkört betöltő Basta neve által fémjelzett „rémuralom” időszakát, amely bőséges forrásokat kínál számunkra. Itt meg kell jegyezni, hogy az utóbbi évek kutatása már nem feltétlenül „rémuralomként” ítéli meg az albán származású katona és politikus magyarországi, valamint erdélyi ténykedését, egy jóval árnyaltabb képet bemutatva.¹ A levelek révén szintén árnyaltabb képet kapunk a Székely Mózes által 1603 tavaszán és nyarán vezetett felkelésről is.

Az utóbbi években több olyan tanulmány is megjelent, amely a vizsgálódásaimat elősegítette. A székelyek Erdélyben betöltött katonai szerepéről B. Szabó János írt egy kiváló munkát 2018-ban.² Ki kell emelni Bagi Zoltán Péter kutatásait, aki az utóbbi öt évben számos tanulmányt közölt magyar és angol nyelven, új szemszögből (időjárási változások, a kis jégkorszak hatása, vízrajzi realitások az időszakban) tárgyalva a tizenöt éves háború egyes eseményeit, illetve egy, a korábbi nézőpontoktól eltérő megítélésben ír Giorgio Basta erdélyi szerepéről.³ Román nyelven Florin Nicolae Ardelean jelentetett meg 2019-ben egy összefoglaló kötetet az Erdélyi Fejedelemség hadszervezéséről (*Organizarea militară în Principatul Transilvaniei* címmel). Ardelean az elmúlt években több kisebb tanulmányt is közölt e témában,⁴ kutatásai azonban kevésbé periodizáltak, a fejedelemség teljes időszakát fogják át.

A források

Tanulmányom elsődleges, levéltári forrásaiként a Segesvár város levéltárában fennmaradt dokumentumok szolgálnak, amelyeket ma a Román Nemzeti Levéltár Brassó Megyei Hivatala őriz.⁵ Az állományt eredetileg Segesváron rendezték és tárolták, hiszen a városi tanács, illetve a polgármesteri hivatal iratairól beszélünk. Az elmúlt század hatvanas éveiben azonban az állományt Brassóba szállították, ahol jelenleg is található, illetve kutatható. Az anyag leltárkönyve 2019 januárjában került a kezembe, amikor a segesvári városi tanács által kiadott, a város céheire vonatkozó iratokat kutattam az állományban.⁶ A levelek által nyújtott adatok gazdasági és hadtörténeti szempontból is sokat segítenek a korszak segesvári viszonyainak jobb megértésében.

Kutatásom szempontjából 58 dokumentum bír nagy jelentőséggel az 1601–1645 közötti évekből, amelyek a segesvári városi tanács hadügyekre

1 Bagi Zoltán Péter utóbbi években végzett kutatásai Basta hadvezéri, politikusi és kormányzói fontosságát emelik ki. Bagi: *Csak zsoldosvezér?* 158.

2 B. Szabó: *A székelyek katonai szerepe.*

3 Bagi felhasználta művei: *The Life of Soldiers; Csak zsoldosvezér?; Uő: Giorgio Basta.*

4 Ardelean: *Organizarea militară; Uő: Solde, fortificații și armament.*

5 RNL Bv PS, A.O.S. 27–1389; RNL Bv PS, Ötvöscéh iratai (Mapa Breslei Aurarilor), 8.

6 Kutatás, amelyet az *Erdélyi Céhes Adattár* című, Domus szülőföldi ösztöndíj pályázat által támogatott kutatócsoport junior tagjaként végeztem.

vonatkozó levelezését tartalmazzák. A levelek 53 százaléka (31 db) magyar, 31 százaléka (18 db) német, míg a maradék (9 db) latin nyelven íródott. Az említett iratanyag két periódusból maradt fenn: a jelen tanulmány fő forrásaként szolgáló 33 dokumentum, amelyek a tizenöt éves háború utolsó szakaszában, 1601. április 11. és 1604. július 26. között keltek;⁷ illetve 25 további irat, az 1644. január és 1645. november közötti hónapokból, amikor I. Rákóczi György erdélyi fejedelem beavatkozott a harmincéves háború utolsó szakaszába.⁸

A segesvári városi tanács hadügyeket érintő levelezése

Amint arra már utaltam, az 1601 és 1604 között fennmaradt leveleket három csoportba lehet sorolni, tartalmuk, illetve a feladó és címzett kilétének függvényében. Különválasztottam a segesvári városi tanács Báthory Zsigmonddal, illetve a fejedelem hadvezérével, Csáky Istvánnal folytatott levelezését a Giorgio Basta császári tábornokkal való levelezéstől, míg a harmadik csoportba az olyan misszilisek kerültek, amelyekben a városi tanács más helyhatóságokkal váltott információkat. A három csoport bemutatására egy-egy külön alfejezetet szántam.

Báthory Zsigmond fejedelem és főparancsnoka, Csáky István levelezése a segesvári városi tanáccsal

A legkorábbi levelek 1601 áprilisában és májusában keltek, csupán napokkal vagy hetekkel Báthory Zsigmond negyedik fejedelemségének kezdetét követően. A levelek első csoportjába tehát a fejedelem által a segesvári városi tanácsnak írt misszilisek sorolhatók. A röviden és tömören fogalmazott iratok főként fejedelmi parancsolatokat és kérelmeket tartalmaznak, a háború sújtotta nehéz állapotok közepette. A levelek eme csoportjához sorolhatjuk a fejedelmi hadsereg parancsnoka, Csáky István⁹ által a városi tanácsnak címzett írásokat. Az állományban fennmaradt első levél 1601. április 11-re datálható, 8 nappal azu-

7 Pontos leltári számai az 1601–1604 közötti években kelt leveleknek: RNL Bv PS, A.O.S. 27, 53, 82–86, 88, 91, 93–95, 99, 101, 104–105, 109, 115–118, 126, 128–130, 134, 142, 261–262, 527–528, 533–534, 1389 és 1389 első csatolmány; illetve RNL Bv PS, Ötvöscéh iratai (Mapa Breslei Aurarilor), 8. Az illető dokumentumok közül a Giorgio Basta által írt levelek jelentős részét kiadta Veress Endre a múlt század elején, a *Magyar Történeti Emlékek* sorozat 34., illetve 37. kötetében.

8 Az I. Rákóczi György fejedelem korából fennmaradt levelekkel egy külön tanulmány keretein belül tervezek foglalkozni. Jelen tanulmányban plusz forrásként használtam ezeket, kiegészítésként az 1601–1604 közötti időszak irataiból nyert információkhoz.

9 Erdélyi főnemes, a fejedelmi sereg főparancsnoka. Az 1600. október–novemberi lécfalvi országgyűlésen az erdélyi rendek képviselőjüknek választották. Bár kapcsolatot ápolt Bastával is, nagy szerepe volt Báthory Zsigmond 1601. tavaszi újraválasztásában, majd a következő év nyarán történő lemondásában. Bagi: Csak zsoldosvezér? 163–165.

tán, hogy Báthory Zsigmond ismét elfoglalta a fejedelmi széket.¹⁰ A fejedelmi kérések tárgya az 1601. évben főként pénz, illetve hadfelszerelések szállítására vonatkozott. A háború elhúzódásával, a goroszlói csatát megelőző időszakban már a pénzt gabona váltotta fel a kérelmekben, hiszen a seregeket nem tudták megfelelően élelmezni. A hadsereg ellátására vonatkozó követeléseket jól szemlélteti a fejedelem 1601. május 4-én, Kolozsváron kelt levele. Öt nappal negyedik megválasztását követően, az április 8-i diétán, Báthory Zsigmond hadiadót vetett ki, amely a nagyobb városok számára komoly terhet jelentett. A levél szerint Segesvár esetében ez az összeg 2652 forint volt.¹¹ Az említett, május 4-én címzett levélben a fejedelem elismerte, hogy megkapta az összeget a városi tanácstól, az iratot a Segesvárra utazó Almásy Albert juttatta el épségben a városatyákhoz.¹²

A hadifelszerelést és -ellátmányt sürgető, 1601. április 11-én kelt levélben Báthory Zsigmond nyolc erős, hat-hat lóval és fuvarosokkal ellátott szekér¹³ kiállítását kérte a tanácstól, majd meghagyta, hogy következő parancsára azonnal oda küldjék a szekereket, ahová szükségeltetnek.¹⁴ A illető parancsra nem kellett túl sokáig várnia a városnak, hiszen május 2-án érkezett a fejedelem újabb levele, amelyben már zsákokkal és agyagkulacsokkal felszerelve kérte a szekereket az illető hónap hatodik napjára Kolozsvárra.¹⁵ Ugyancsak 1601 májusában Báthory Zsigmond 20 mázsa puskaport¹⁶ is kért a segesváriaktól, tüzéségi parancsnoka, Fiotta János számára. Levelében a fejedelem biztosította a városi tanácsot arról, hogy a puskaforrt értékét levonja majd a következő adójukból.¹⁷ A puskaforrt gyártása már a 16. században városi monopóliummá vált Erdélyben, amire többször utaltak például a Kolozsváron 1592 és 1660 között, kisebb megszakításokkal biztosan működő portörő malom számadásait papírra vető perceptorok is.¹⁸ Termelése azonban nem tudta kielégíteni a város, illetve zsoldos darabontjai igényeit, a korabeli kolozsvári számadáskönyvek például többször is arról írnak, hogy a város küldöttei a segesvári és székelyvásárhelyi vásárokból szerezték be a puskaforrt.¹⁹ A kereskedők által Kolozsvárra behozott termékekre kivetett harmincadvám jegyzékei pedig 25, a városba érkező

10 RNL Bv PS, A.O.S. 84.

11 RNL Bv PS, A.O.S. 83.

12 A dokumentumban: „Albertus Almásy, viator”, RNL Bv PS, A.O.S. 83.

13 A városi zsoldos darabontok általában gyalog vonultak hadba, felszerelésüket szekéren szállították. Izsán: A zsoldos darabontok számadásai. 345. Harci szekereket a nagyszebeniektől is több alkalommal kért a fejedelem, ökrökkel vagy lovakkal együtt, ami a Nagyszeben körüli híres lótenyésztést is bizonyítja egyben. Fabricius: Vázlatok az erdélyi szászok. 61.

14 RNL Bv PS, A.O.S. 84.

15 A segesvári városi tanácsnak tehát 4 nap állt rendelkezésre, hogy Kolozsvárra eljuttassa a szekereket. RNL Bv PS, A.O.S. 527.

16 A korabeli kolozsvári mázsa, amelyet az 1549. évi erdélyi országgyűlés Erdély hivatalos súlymértékévé rendelt, 140 kolozsvári fontot nyomott, ez 54,53 mai kilogrammnak felel meg. Bogdán: *Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek*. 442–445; illetve saját, a portörök számadásain végzett számításaim alapján. Izsán: A portörök számadásai. 461–462.

17 A levelet Kolozsmonostoron keltezték 1601. május 31-én. RNL Bv PS, A.O.S. 528.

18 Izsán: A portörök számadásai. 456–457.

19 KvLt Szám, 23. tekercs, 14a/XI, 11.

lőporszállítmányról számolnak be az 1599–1637 közötti időszakból.²⁰ Emellett pedig a puszkapor gyártásához szükséges ként és salétromot is folyamatosan importálták a városba.²¹ A korszakból fennmaradt forrásokat figyelembe véve, Nagyszebenben például 1580-ból van információnk arról, hogy a városi arzenálban két tűzfegyvergyártó mester mellett egy puszkaport előállító személyt is alkalmaztak.²² Báthory Zsigmond fejedelem pedig 1597 júliusában 400 mázsa, novemberben pedig újabb 100 tonna²³ lőport rendelt Nagyszebenből.²⁴ A rendelkezésre álló információk alapján jól kirajzolódik, hogy a puszkaport elsősorban Erdély nagyobb városaiban gyártották a vizsgált időszakban. Giorgio Basta csapatai 1601. augusztus harmadikán Goroszlónál megverték Báthory Zsigmond seregét, a császári hadvezérnek azonban elegendő pénze és katonája nem lévén ahhoz, hogy visszafoglalja Erdélyt, kénytelen volt békét kötni és Szatmárba visszahúzódnival seregével.²⁵ A goroszlói csatát követően az állomány egyetlen, a fejedelemtől az 1601. év hátralevő részében kapott levelet sem őriz.

Az 1602. év lényegesen rosszabb képet nyújt a fejedelemség helyzetéről, a gyakorlatilag beháborúvá fajuló konfliktus miatt. Mindezt jól bizonyítja Báthory Zsigmond április 26-án Gyulafehérváron címzett levele, amelyben arra kéri a segesvári városi tanácsot, hogy Segesvárszékről sürgősen gyűjtse össze 1000 köből gabonát a hadsereg számára, mivel az országot feldúlták, katonái pedig nem találnak élelmet maguknak.²⁶ Az illető levélben jelenik meg először Csáky István parancsnok neve, a segesváriaknak az ő kérésére kellett a gabonát egy később megadott helyre elküldeniük. A dokumentum azért is jelentős, mert a gyűjtemény utolsó olyan levele, amelyet maga a fejedelem címzett a városi tanácsnak. 1602 májusában már csak Csáky folytatott levelezést a segesváriakkal, ahogy azt a rendelkezésre álló misszilisek a hónap utolsó napjáig igazolják.

Jelen bekezdésben szükségesnek tartom egy részletesebben alább tárgyalt, a városi darabontokkal kapcsolatos kérdés tisztázását. A II. András királytól kapott privilégiumlevél, az úgynevezett Andreanum alapján, általános mozgósításkor az Erdélyi Szász Universitasnak 500 katonát kellett felszerelnie abban az esetben, ha a magyar király hadba vonult.²⁷ Az Andreanumban foglalt feltételek a fejedelemség megalakulását követően is érvényben maradtak, amit jól példáz, hogy még I. Rákóczi György fejedelem idejében is jogalapot szolgáltat. 1644.

20 Pap: Fegyver, katonai felszerelés. 132–133.

21 Pap: *Kolozsvári harmincadjegyzékek*. 202, 333, 459, 469, 477, 501, 510, 524, 532.

22 A mestert Toma Harmischmachernek hívták, akitől az említett évben 164 forint és 7 dénár értékben rendelt puszkaport a szebeni városi tanács. Ţiplic: *Bresle Ńi arme*. 81; Ţiplic: *Breslele producătorilor de arme*. 54.

23 A tonnát jelen esetben nem súlymértékként, hanem tárolóedényként, hordóként kell értelmezni, pontosabban egy hordószérű, általában hengeres tárolóedényt jelölt a szó. *Szótörténeti Tár*. 2. köt. 382.

24 Fabricius: Vázlatok az erdélyi szászok. 60.

25 Bagi: Csak zsoldosvezér? 163.

26 RNL Bv PS, A.O.S. 533.

27 Cziráki: *Senkinek pénzen vött*. 260.

január 14-én a fejedelem Gyulafehérvárról meghirdetett általános mozgósító parancsában arra kérte az Universitást, hogy az Andreanumban megszabott 500 katonát rendelkezésére bocsássa. A levélből az is kiderül, hogy gyalogos puskásokra volt szüksége, akiket ruhákkal, puskákkal és fejenként 200 golyóval kellett felszerelni, és ellátmányos szekerekkel együtt január 26-án Gyulafehérvárra indítani.²⁸ A fejedelmi levél a kötelezettség más feltételeit is idézi, midőn meghagyja, hogy a szász csapatokat a széki bírák vezessék, és a teljes hadtest pedig a nagyszebeni királybíró zászlója alatt induljon meg Gyulafehérvárra.²⁹ Az egyes hadtestek ezt követően a fejedelmi sereg főparancsnokának irányítása alá kerültek. Ugyancsak a főparancsnoknak kellett az adott közigazgatási egységek világi hatóságaival a kapcsolatot tartania. Neki kellett értesítenie a városi tanácsot olyan eseményekről, mint például a város által küldött zsoldnak a táborba érkezése, esetleges elhalálozások, illetve neki kellett a további parancsokat kiadnia, ha nem érkezett meg időben a katonák zsoldja vagy ellátmánya.

Mindezt jól példázza Csáky István hadvezér 1602. május 20-án írt levele, amelyben a fejedelem kérésére írt a segesvári tanácsnak, arra utasítva őket, hogy katonáik zsoldjába fizessék ki azt a 260 forintot, amellyel elmaradtak. A levélben azt is megszabja Csáky, hogy az említett összeget akkor küldjék, amikor a medgyesiek is megadják a saját katonáiknak járó 260 forint zsoldot.³⁰ A levél hátoldalán látható a fejedelmi pecséttel ellátott számla, tanúsítva, hogy az összeg eljutott Gyulafehérvárra.

A Csáky által Segesvárra írt további levelek a súlyos hadiállapotokra hívják fel a figyelmet. Zsold helyett már folyamatosan gabonát kért a katonák fizetségeként, köblét 6 forint 25 dénár értékben, annak egyértelmű jeleként, hogy nem volt amiből élelmezniük a katonákat.³¹ Május 31-én, három különböző levélben sürgette a tanácsot a gabona elküldésére. Ami a pontos mennyiségeket illeti, a május 31-én kelt három levél egyikének hátlapján található számlából megtudjuk, hogy Csáky, a havi zsold értékének megfelelően, 95 köből gabonát kapott a segesvári tanácstól.³² Mindez pénzbe átszámítva, csaknem 600 forintnak felelt meg (a fent is említett köbölértékkel számolva), ami például az 1602. május 20-án kért zsold összegének több mint kétszeresét jelentette. Bár a segesvári levelek nem szolgálnak pontos magyarázattal az összeg nagyságát illetően, a kolozsvári zsoldosokra vonatkozó számadások azt mutatják, hogy a hadi események alakulásának függvényében, egyes hónapokban, a fejedelmi sereg-

28 A segesvári állományban nem az eredeti dokumentum található, amelyet Nagyszebenbe küldtek az Universitasnak, hanem ennek egy magyar, illetve egy latin nyelvű másolata. RNL Bv PS, A.O.S. 261–262.

29 RNL Bv PS, A.O.S. 261–262.

30 Az irat azért is bír nagy jelentőséggel, mert bár pontosan nem tudjuk, hogy hány katona zsoldját kellett a városnak kifizetnie, a segesvári és medgyesi megegyező számok arra utalnak, hogy mindkét városnak (egyben székközpontnak) ugyanannyi embert kellett mozgósítania. RNL Bv PS, A.O.S. 95.

31 A korabeli erdélyi köből 64 pintnek felelt meg, míg a pint nagyjából 1,6 mai liternek. *Szótörténeti Tár*. 7. köt. 307.

32 RNL Bv PS, A.O.S. 53.

be küldött városi darabontok száma igencsak megugrott.³³ Visszatérve a már említett három, 1602. május 31-én kelt levélre, Csáky további 18 köből gabonát kért különböző tisztjei, illetve fontos katonai pozíciókat betöltő személyek számára, mint például Kőrössi István belényesi várkapitánynak. A levelek hátoldalán található elszámolások alapján az illető küldemények célba is érkeztek.³⁴

Ugyanez a három, 1602. május végén kelt dokumentum kronológiailag az utolsó, az általam első csoportba soroltak közül (Báthory Zsigmond és főembereinek levelezése a segesvári városi tanáccsal). Báthory Zsigmond mintegy hónappal későbbi, utolsó „trónvesztése” lényegében lezárt egy időszakot a fejedelemség történetében, amely végén Csáky István is főszerepet kapott. A korszakot kutató történészek által megvesztegethetőnek titulált Csáky ugyanis, Giorgio Basta császári hadvezér 80 000 forintos ajánlata által csábítva, rávette a fejedelmet a II. Rudolf császárral való tárgyalásokra.³⁵ A Báthoryban csalódott főurak egy része azonban, Csáky tárgyalási kísérletei ellenére (aki Bagi Zoltán Péter szerint főként saját seregét igyekezett óvni) Tövisnél szembeszállt Basta Erdélybe érkező csapataival, majd a véres csatát követően legtöbben hűséget esküdtek Rudolfnak, míg mások, mint a felkelést vezető későbbi fejedelem, Székely Mózes, az Oszmán Birodalomba menekültek.³⁶ Az ezt követő periódus, illetve Giorgio Basta kormányzósága sem hozott sok jót, sem fellendülést az országnak.

Giorgio Basta császári hadvezér levelezése a segesvári városi tanáccsal

1602 júniusában már biztosan állomásoztak Segesváron idegen zsoldosok, akiket a császári hadvezér, Giorgio Basta parancsára telepítettek a városba, amint azt megtudjuk a hadvezér június 25-én, Nagyszebenben kelt leveléből.³⁷ Basta és Segesvár kapcsolatának kiépítése már az előző év októberében elkezdődött, amikor a hadvezér szabadon bocsátotta a hozzá érkező, illetve vele Nyárádtón tárgyaló városi követeket.³⁸ A bemutatott forrásanyag második, egyben legnagyobb csoportját tehát a segesvári városi tanács és Giorgio Basta császári tábornok levelezése alkotja. Ide sorolhatók olyan dokumentumok is, amelyek csak

33 Izsán: A zsoldos darabontok számadásai. 345–347.

34 A korabeli forrásokban „Keoreossi Istwan” vagy „Keoreossy Istvan”. RNL Bv PS, A.O.S. 53, 93–94, 534.

35 Bagi: Csak zsoldosvezér? 163–164; Bagi: Giorgio Basta. 43.

36 Bagi: Csak zsoldosvezér? 164.

37 RNL Bv PS, A.O.S. 91.

38 Ahogy az a dokumentumból kiderül, legkésőbb október 7-én történt a tárgyalás. A két követ neve azonban nem szerepel a levélben. RNL Bv PS, A.O.S. 85. A levelet kiadta Veress: *Basta György*. 1. köt. 806. levél, 610–611.

közvetve kapcsolódnak Basta személyéhez, de a hadvezér erdélyi tevékenységére vonatkoznak.

A Bastához kapcsolódó iratokat kisebb, tematikus blokkokban szeretném bemutatni az olvasónak. Báthory Zsigmond Segesvárra küldött leveleihez hasonlóan, legnagyobb számban a különböző parancsokat tartalmazó levelek maradtak fenn. A kért anyagiak és más javak mennyisége azonban jóval túlmutat a fejedelem által sürgetett katonakiállítás, illetve a sereg ellátásának terhein. Ezen a ponton meg kell jegyezni, hogy a források tanúsága szerint Basta uralma idején az erdélyi városoknak nem kellett zsoldosokat kiállítaniuk, viszont az anyagi terhek ennek ellenére is nagyon megnöttek a korábbi évekhez képest.³⁹ A leggyakrabban igényelt termény továbbra is a gabona maradt, míg a kész termékek közül megjelentek a katonáknak szükséges csizmák, illetve pikák, azaz vashegyű lándzsák⁴⁰ iránt támasztott követelések. Basta a levelekben mind több és több fegyvert kért, az új követelések pedig az előzőek behajtását sem várták meg, nem csoda tehát, hogy a korszak „Basta rémuralma” néven maradt meg az emlékezetben. Mindezt több, 1602 augusztusa és 1603 áprilisa közötti levél is alátámasztja. Basta Alsóárpásról írt, 1602. augusztus 12-i levelében 400 gyalogsági csizmát kért a segesváriaktól, amelyeket augusztus 23-ig kellett Medgyesre elszállítaniuk.⁴¹ Két nappal később már 300 köből gabona küldését sürgette a hadsereg részére, amely mennyiség összegyűjtésére két hetet adott a városi tanácsnak. A gabonát Gyulafehérvárra kellett eljuttatni Kracker Stenczel seregellátási biztosnak, értékét pedig, Basta ígérete szerint, a segesváriak leszámíthatták a következő havi adójukból.⁴² Az augusztus 23-i határidő lejárta előtt, 21-én Basta egy újabb levelet küldött Medgyesről a tanácsnak, amelyben a korábban kért 400 csizmát és lándzsát követelte (az augusztus 12-i levélben nem szerepeltek a lándzsák, tehát lehetséges, hogy egy további, az állományban nem szereplő levél is létezett), ezen felül 600 lándzsát és még 400 csizmát követelt a Medgyesen állomásozó seregének.⁴³

Hogy a kért mennyiségből pontosan mennyit tudott összegyűjteni és Basta seregének elküldeni Segesvár városa, három különböző dokumentumból derül ki. Augusztus 27-én Hannes Breyner, Stübingh, Flandnitz, Rabenstein és Szentmargitbánya bárója, Miksa osztrák főherceg kamarása, egyben a császár 16 zászlóalját magába foglaló gyalogosezredének a parancsnoka elismerte, hogy a segesvári városi tanácstól 365 pár csizmát vett át (3 párt egy tallér értékben), illetve 928 darab kenyeret (darabját 4 garas értékben). A termékek összértéke 191 tallért és 66 garast tett ki. A levélből az is kiderül, hogy 158 tallér és 78 garas volt az az összeg, amelyet serege három héten belül, készpénz-

39 A pontos összegeket a tanulmány utolsó fejezetében tárgyalom.

40 *Szótörténeti Tár*. 7. köt. 801, 805.

41 RNL Bv PS, A.O.S. 27. Kiadta Veress: *Basta György*. 2. köt. 1044. levél.

42 RNL Bv PS, A.O.S. 86. Kiadta Veress: *Basta György*. 2. köt. 1049. levél.

43 RNL Bv PS, A.O.S. 99. Kiadta Veress: *Basta György*. 2. köt. 1054. levél.

ben volt köteles kifizetni a városnak.⁴⁴ A következő hónap 18-án, Prázsmárról írt levelében Basta elismerte, hogy Segesvártól 100 vashegyű lándzsát kapott, amelyek ellenértékét, 40 forintot, leszámít majd a város következő havi adórészletéből.⁴⁵ Ami a 300 köből, Basta által ugyancsak 1602 augusztusában kért gabonát illeti,⁴⁶ erről a következő év áprilisában tudunk meg többet (bár nem kizárt, hogy egy újabb parancs tárgyról van szó). A városi tanács levélben kérte a hadvezért, hogy állítson ki egy dokumentumot, amely bizonyítja, hogy a 300 köből két százat elküldtek seregének.⁴⁷ A maradék 100 köből küldése alól Haller Gábor főispán mentette fel őket a vallon zsoldosok által okozott károk kárpótlásaképpen és azzal a további céllal, hogy a gabonát a fogarasi birtok adminisztrátorának küldjék el.⁴⁸ A levélhez egy második, csatolt irat is tartozik, amelyben Haller arról számol be, hogy ő maga kérte a segesváriak felmentését az említett 100 köből küldésétől, amit Basta meg is tett, Bornemisza Boldizsár jelenlétében.⁴⁹ Hannes Breyner ezredével az 1603. évben sem szakadt meg a segesváriak kapcsolata, ami a város szempontjából feltehetőleg inkább terhet jelentett, mint előnyt, legalábbis ez derült ki egy bizonyos Friedrich Röttinger, az ezred zászlósának szeptember 14-én, Déván kelt leveléből. Az elismervény nem kevesebb mint 5051 forint és 10 dénár értékű kölcsönről szól, amelyet a város adott a zászlóalj ellátására, s amely összegre kenyeret, húst, bort és más termékeket vásárolhattak.⁵⁰

A zsoldosok városba telepítése, illetve a különböző, nagy terheket jelentő követelések kielégítése mellett Basta erdélyi jelenléte előnyt is jelentett a város számára. Szeptember 14-én Déváról Basta is kiállított egy elismervényt a segesvári városi tanácstól a Prayner gyalogosezrede számára átvett összesen 28 000 forint kölcsönről. A hitelnyújtással bizonyított hűségük fejében a segesváriak megkapták a Küküllő vármegyei Cikmántor, Nagykend, Kiskend, Szénaverős, Domáld és Szászszevén falvakat, Fehér vármegyéből pedig Alsó- és Felső-Szedes, Reten, Moha, Voldorff és Pálos településeket. Amint az Basta soraiból kiderül, olyan falvakról volt szó, amelyek hűbéruraik hűtlensége miatt korábban császári javakká váltak, minden ingóságukkal, erdőikkel együtt, a tized és a harmincad, valamint más vámok kivételével, amelyek továbbra is a katolikus egyházat illették. Basta levelének értelmében az

44 A segesvári levelek között nem maradt fenn az eredeti irat, hanem annak egy egyszerű másolata. RNL Bv PS, A.O.S. 142.

45 RNL Bv PS, A.O.S. 88. Kiadva Veress: *Basta György*. 2. köt. 1092. levél.

46 RNL Bv PS, A.O.S. 86. Kiadta Veress: *Basta György*. 2. köt. 1049. levél.

47 RNL Bv PS, A.O.S. 1389. első csatolmány.

48 A Küküllő vármegyei főispán Haller Gáborról, a megyében később ugyanazt a tisztséget betöltő Haller István apjáról beszélünk. Lázár: *Erdély főispánjai*; Szabó: *Haller Gábor*. 116, 206; RNL Bv PS, A.O.S. 1389. első csatolmány.

49 Kápolnai Bornemisza Boldizsár, aki az 1603. év második felében Fehér megye főispánja lett, korábban Torda vármegyében látta el ugyanazt a szerepkört. Lázár: *Erdély főispánjai*. 10; A levél leltári száma RNL Bv PS, A.O.S. 1389, míg a Haller által adott elismervényé RNL Bv PS, A.O.S. 1389. első csatolmány.

50 RNL Bv PS, A.O.S. 104.

így nyert jogosítványokat egy, a közeljövőben érkező császári dekrétum ülteti majd hatályba.⁵¹ A császárral szembeni hűség, illetve hűtlenség kérdésköre végig meghatározta az ebbe a csoportba tartozó, Segesvárhoz köthető levelek értelmezését. A Basta által említett császári dekrétum kiadása azonban jóval több tényezőtől függött, mint amennyit a hadvezér szeptember 14-i, Déván kelt leveléből megtudunk. A feltételek egy részére Rudolf császár öt nappal későbbi, Prágából írt levele világít rá.⁵² Az uralkodó Bastához, illetve Paul von Krausenegg udvari kamaráshoz⁵³ és Georg Hoffman tanácsoshoz írt levelében azt próbálta kifürkészni, hogy Segesvár milyen szerepet játszott a legutóbbi „ellene elkövetett hűtlenségekkor”,⁵⁴ ugyanis a felelet tudta nélkül nem válaszolhat a tanács azon kérésére, hogy a város lakóit többéves adói befizetése alól felmentse. A levélből kiderül, hogy a segesváriak a császárnak a városfalak megrongálódásáról panaszkodtak, illetve a Segesvárszéken áthaladó székelyek és más seregek folyamatos rablásairól a parasztok birtokain. A felsorolt panaszok és problémák fényében, az adó elengedése mellett a segesváriak azt is kérelmezték, hogy idegen zsoldosokat és más katonákat ne telepítsenek a városukba⁵⁵, illetve hogy szabadon követhessék és megbüntethessék a szék területén fosztogatókat. Mindezek mellett a Küküllőn túli területek, illetve öt másik falu tizedből származó bevételét kérték, hogy újjáépíthessék falukat.⁵⁶ A segesvári tanács kéréseinek meghallgatására, illetve egyes pontjainak megvalósulására utalhat a császári kamara által a városi hatóságnak címzett, 1604. április 6-án kelt levél, amelyben arra utasították a helyieket, hogy jelentsek a lázadóktól elkobzott gabona, bor, borsó, zab és bárányok mennyiségét, ezeket tartsák fenn a kamara számára, a császári seregek szükségleteire.⁵⁷

A császáriakkal való kapcsolat lehetséges nyereségei mellett azonban lényegesen nagyobbak lehettek a nehézségek és a rettegés, amelyet Basta erdélyi uralma generált. A helyzetet jól szemlélteti a kormányzó 1603. május 3-án, Szamosújváron kelt, a segesvári tanácshoz intézett válaszlevele (a segesváriak Bastához intézett levelét sajnos nem ismerjük). Ebben Basta azzal fenyegette a várost, hogy sereggel indul ellene, hogy megtalálja köztük a császárhoz hűségesen viszonyulókat, és megbüntesse az árulókat. Illető szándékáról már korábban értesítette Imecsi Mihály és Nyújtódi Demeter városi zsoldos kapitányokat, hogy azok, időben cselekedve, eljuttassák az információt az érintet-

51 A dokumentum két eredeti példányban maradt fenn. Az említett 1603. szeptember 14-én kelt levél, illetve egy második, szintén eredeti, szeptember 16-án keltezve. RNL Bv PS, A.O.S. 115, 116. Kiadta Veress: *Basta György*. 2. köt. 1385. levél, 302–303.

52 RNL Bv PS, A.O.S. 117.

53 Egyes levelekben Krauseneck, máshol Khrausenegg néven tűnik fel. http://documenta.rudolphina.org/Namen/Krausenegg_Paul_von.xml. (Letöltés: 2020. 09. 07.)

54 A „legutóbbi hűtlenségek” kifejezés a Székely Mózes vezette felkelésre utalhat, amikor Segesvár a császárhoz hű maradt.

55 A levél a Basta által betelepített vallon zsoldosok okozta károokra és visszaélésekre is utal. RNL Bv PS, A.O.S. 117.

56 Uo.

57 RNL Bv PS, A.O.S. 126.

tekhez.⁵⁸ A hadvezér erdélyi teljhatalma a döntéshozást és a törvénykezést is befolyásolta a fejedelemségben. Mindezt jól példázza a Paul von Krausenegg udvari kamarásnak és Georg Hoffmann császári tanácsosnak Kassán írt, 1604. május 14-i levele. Ebben arról értesítették a segesvári városi tanácsot, hogy Basta őket nevezte ki az erdélyi városok képviselőivel való tárgyaló feleknek, nekik kell majd megvizsgálniuk az adókra, a hadsereg fizetésére és ellátására vonatkozó panaszokat. Egyben meghívták a város képviselőit, hogy június 5-én Nagybányán tárgyaljanak a felmerülő ügyekben.⁵⁹ A Segesvárra nehezedő terhek híre ezután ismét eljutott a császárhoz. II. Rudolf 1604. június elsején írt levelében arról biztosította a helyi hatóságokat, hogy Nicolas von Burckhaus császári tanácsos jelentését követően, amelyből a városban uralkodó nehéz állapotokról értesült, visszafizetik a seregek számára kölcsönként pénzeket, mihamarabb evakuálják a városban állomásozó külföldi zsoldosokat, akik folyamatosan károkat okoznak a településnek.⁶⁰ Valószínűleg a fenti ígéret beváltásának egyik lépéseként értelmezhetjük a következő hónap 26-án, Kolozsváron kelt levélben foglaltakat. Ebben három császári tanácsos, Paul van Krausenegg, Carl Imhoff és Thomas, Caperoli grófja elismerték, hogy 6000 magyar forint kölcsönt vettek fel a várostól, a vallon sereg kifizetésére. A kölcsön hét hónapra szólt, garanciaként pedig, a teljes pénzüsszeg visszafizetéséig a városnak engedik át a segesvárszéki tizedből származó bevételeket, valamint hétszázalékos kamat fizetése mellett kötelezik el magukat.⁶¹

Feltéve azt a kérdést, hogy honnan teremtették elő a segesvári hatóságok a szóban forgó, igencsak magas pénzüsszegeket, válaszként szolgálhat egy 1601. szeptemberi irat. Ebben a városi tanács elismerte, hogy 2276 forint és 88 dénár kölcsönt vett fel Johannes Rodner esküdt polgártól (aki az ötvöscéh tagja volt), és kötelezte magát arra, hogy az összeget készpénzben fizeti vissza neki vagy utódjainak, amikor azok igénylik.⁶² A dokumentum hátoldalán található megjegyzésből pedig az is kiderül, hogy Rodner további 175 forint kölcsönt adott a városnak. A város tehát a polgáraitól is kért kölcsönöket, további források igénybevétele mellett.

A segesvári városi tanács levelezése más helyhatóságokkal

A bemutatott levéltári forrásanyag 1644-re és 1645-re datálható iratai egy igencsak részletes, hadügyeket érintő levelezést mutatnak be a városi tanács és Segesvárszék más települései, valamint Segesvár és a többi szász város hatóságai között. Sajnos az 1601–1604 közötti periódus anyaga nem bővelkedik hasonló iratokban, emiatt a tanulmány által megadott időhatárok között, az

58 Az eredeti dokumentumban Michael Imechy és Demetrius Nyujtodi. RNL Bv PS, A.O.S. 101.

59 RNL Bv PS, A.O.S. 82.

60 RNL Bv PS, A.O.S. 134.

61 RNL Bv PS, A.O.S. 130.

62 RNL BV PS, Ötvöscéh iratai (Mapa Breslei Aurarilor), 8.

ebbe a csoportba sorolt levelek száma a legkisebb. Ezek közül hármat emeltem ki, amelyek kiválóan szemléltetik az időszak eltérő problémáit, rávilágítva a különböző hadtörténeti kérdések alakulására.

Kronológiai szempontból a legkorábbi a megyesi városi tanács által 1603. június 30-án keltezett levél, amely arról tájékoztatja a segesvári városi tanácsot, hogy az áprilisban a rendek által fejedelemmé választott Székely Mózes székelyekből, törökökből és tatárokból álló hatalmas serege megérkezett a város falai alá. A megyesiek levelének elsődleges oka a mielőbbi segítség kérése volt, hiszen nem rendelkeztek elegendő védővel egy ostrom visszaveréséhez.⁶³ Egy másik levél szintén a hadiállapotokhoz szorosan kapcsolódó kérelmet tartalmaz, amelyet 1603. augusztus 3-án írtak a városi tanácsnak. A dokumentumban a Segesvárszékhez tartozó Mese község (Meschendorf) vezetői arra kérték városi előjáróikat, hogy nyújtsanak védelmet a termények begyűjtésének idejére. Aratáskor ugyanis egy törökökből és tatárokból álló csapat rajtuk ütött, néhányukat megölték, a többieket pedig fogságba hurcolták, Coppa kapitány védlevele ellenére. Emiatt arra kérik a tanácsot, hogy Coppa néhány katonáját helyezze ki Mesére, a lakosok védelmére, ahogyan azt más segesvárszéki településeken is tették.⁶⁴ A rendelkezésünkre álló források sajnos nem árulnak el pontosabb részleteket a védlevről, illetve arról sem, hogy mely segesvárszéki falvakba voltak kihelyezve a fent említett katonák, mint ahogyan Coppa kapitányról sem tudunk ennél többet.

A fent tárgyalt levelekhez képest egy teljesen más helyzetet mutat be (védelem követelése helyett áruszállítást és seregellátást) a beszercei városi tanács 1604. július 13-án kelt levele, amelyben a fent említett három császári tanácsos, Paul van Krausenegg, Carl Imhoff és Thomas, Caperoli grófja parancsát továbbították a segesvári hatóságoknak. A parancs szerint a beszerceieknek a császáriaktól kapott 20 mázsa ólmot Segesvárra kellett szállítaniuk, onnan tovább a Brassóba való fuvarozását a városi tanácsnak kellett megoldania.⁶⁵ A beszerceiek leveléből azt is megtudjuk, hogy miután az ólmot megmérték, a 20 mázsából csupán 18 volt meg, amit közölni kellett a brassói hatóságokkal.⁶⁶ A levél amiatt is jelentőséggel bír, mivel alátámasztja a Brassó–Beszerce útvonalon történő fegyver és más hadifelszerelés szállítását, hasonló útvonalról értesülünk Brassó és Nagyszeben között is, amit az Universitason keresztül bonyolítottak le a szász hatóságok.⁶⁷

63 RNL Bv PS, A.O.S. 109.

64 RNL Bv PS, A.O.S. 118.

65 A korszakban használatos, hivatalos erdélyi súlymértékben, kolozsvári mázsában számolva. Mai súlymértékben ez a mennyiség 10,9 mázsa lenne. Bogdán: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek.* 442.

66 RNL Bv PS, A.O.S. 129.

67 A Brassóból Nagyszebenbe történő szállítás gyakran Medgyes érintésével történt. Cziráki: *Senkinek pénzen vött.* 108, 166.

Mit tudunk meg a levelezésből a városi darabontokról, illetve az Erdélyben szolgáló külföldi zsoldosokról?

A darabont a német nyelvből átvett fogalom, lényegében gyalogos katonát (*Fußsoldat, Fußknecht*) jelent.⁶⁸ A tanulmányban bemutatott segesvári forrásokban el kell különítenünk a város által heti- vagy havibéren alkalmazott zsoldos darabontokat a Basta által a városba rendelt, a dokumentumokban vallon zsoldosokként szereplő katonáktól. A városi darabontokat a tanács bérelte fel, főként tűzfegyvert viselő katonák voltak,⁶⁹ akik személyenként vagy csapatokba szerveződve szegődtek el a nagyobb városok szolgálatába. Csapatokba szervezett zsoldosok foglalkoztatásával főként a nyugat-magyarországi és felvidéki városokban találkozunk.⁷⁰ Harcértékük szempontjából a szász városok által szerződtetett katonák inkább hasonlítottak a kolozsvári városi darabontokhoz és kevésbé a fejedelmi udvar elit egységeihez, a vörös és kék darabontokhoz.⁷¹ Elsődleges feladatuk a rendfenntartás volt – ahogy erre a kolozsvári forrásokból fény derül.⁷² Az 1614 és 1654 közötti időszakból fennmaradó, összesen 30 számadás alapján megállapíthatjuk, hogy Kolozsváron a városi darabontokat elsősorban rendfenntartás céljából alkalmazták, a kapukon állomásoztak, és különböző fizikai munkákat is végeztek a városnak.⁷³ Hadi vállalkozásokra kis mennyiségű puskaporral látta el őket a város, ezért feltételezhetően nem az ütőképes alakulatokhoz sorolták be őket.⁷⁴ Bizonyítja ezt az is, hogy a kolozsvári darabontszámadások egyetlen harcban elesett személyt sem említenek meg.⁷⁵

Sajnos a rendelkezésünkre álló, 1601–1604 közötti segesvári forrásokból nem tudunk meg ilyen sokat a város darabontjairól, lényeges adatokat árul el viszont a témában az 1644–1645-ös időszakból fennmaradt városi tanács levelezése. A korábbi kutatások általában azt állapították meg, hogy az erdélyi zsoldos darabontok többségében székely vagy magyar származásúak voltak,⁷⁶ amit a kolozsvári kutatások is alátámasztanak.⁷⁷ Segesvár esetében székely származásra utal két városi zsoldos kapitány, Imecsi Mihály és Nyújtódi De-

68 *Szótörténeti Tár.* 2. köt. 262. Az általam felhasznált forrásokban a *Trabant* és *Fußsoldat* kifejezés is szerepelt.

69 Izsán: A zsoldos darabontok számadásai. 339.

70 Szokola: Magyarországi városok. 124–125.

71 A kék darabontok a fejedelmek gyulafehérvári, elit testőr-gyalogságát alkották, míg a vörös darabontok Báthory István uralkodásától kezdődően, jobbágyorsból származó székely katonák, akik harci tapasztalataik és kiválóságuk révén felemelkedtek a ranglétrán. B. Szabó: A székelyek katonai szerepe. 108–109.

72 Izsán: A zsoldos darabontok számadásai. 339–347.

73 Uo.

74 A nagyobb létszámú sereg nagyobb vizuális hatást keltett a csatatéren. A megállapítás egyelőre az alulírott hipotézise, megerősítéséhez további források elemzése szükségesletetik. Izsán: A zsoldos darabontok számadásai. 350.

75 Csupán megszökött darabontokról tudunk a korabeli kolozsvári források alapján. Izsán: A zsoldos darabontok számadásai. 346.

76 B. Szabó: A székelyek katonai szerepe. 108–109.

77 Izsán: A zsoldos darabontok számadásai. 343.

meter neve,⁷⁸ akik Basta 1603. május 3-i levelében szerepelnek.⁷⁹ Az 1644–1645 közötti időszak levelezése egy érdekes képet tár elénk, amely alapján feltételezhetjük, hogy míg a segesvári darabontok idegenek voltak, általános mozgósításkor a város a környező falvakból állított ki katonákat. Segesdről hárman (Beeren Hannes, Hannes Keiseren és Hannes Connerd) vonultak hadba I. Rákóczi György 1644. évi tavaszi, felvidéki hadjáratába – a nevekből és a levél tartalmából egyértelmű, hogy helyi lakosokról beszélünk.⁸⁰ A levelek ugyanakkor csupán egyetlen, a harcok következtében elhunyt segesvárszéki darabontról számolnak be. Fülöp Márton, segesvárszéki zsoldos kapitány, Szőcs Márton helyettese,⁸¹ 1644. szeptember elsejei levelében tájékoztatta a város polgármesterét, Stephan Mannt a Segesvár és kőhalomszéki zsoldosok helyzetéről, egyebek között arról is beszámolt, hogy Andreas Gassner Kassánál elesett.⁸²

Fülöp Márton zsoldoskapitány-helyettes a segesvári városi tanácsnak írt leveleiből megtudjuk, hogy pontosan melyik segesvárszéki településeknek kellett katonákat küldeniük I. Rákóczi György fejedelem seregébe, a felvidéki hadjáratához. Egy 1644. április 25-én, a tanácsnak címzett levélből, illetve a hozzá csatolt, Szőcs Márton kapitány által kiállított számadásból megtudjuk, hogy a hadműveletben részt vevő segesvárszéki darabontok és szekeresek zsoldja 280 forint (a városiakat nem számítva) volt, amelyet Koncz András kamarástól kaptak meg.⁸³ A darabontok zsoldja ebből 162 forintot tett ki, míg a jóval kevesebb számú fuvarosé és más legényeké pedig 118 volt.⁸⁴ Azt sajnos pontosan nem tudjuk meg, hogy hány fuvarosról és zsoldosról beszélünk, a katonák fizetsége azonban alacsonyabb volt. A csatolt dokumentumból kiderül, hogy Filep ebből 114 forintot adott oda a szekereseknek és más segédeknek, akik Szászkézd, Apold, Hégen, Netus, Szászdálya (ma Dolmány), Szászbuda, Rádos, Szászbene, Erked, Szászszentlászló, Holdvilág és Segesd falvakból származtak.⁸⁵ Egy májusi iratból pedig megtudjuk, hogy Szászdálya, Hégen, Holdvilág, Netus, Segesd, illetve Szászszentlászló települések eljuttatták Segesvárra az általuk kiállított zsoldosok fizetését, amit a városi

78 Imecsfalva és Nyújtód is kézdíszéki települések. Azonban a helység- és mesterségnevekre utaló családnevekkel mindig óvatosan kell bánni, magukban nem szolgálnak elegendő bizonyítékkal.

79 RNL Bv PS, A.O.S. 101.

80 A levélből megtudjuk, hogy pénzt kaptak lovaik ellátására (amelyek a falu lovai voltak), továbbá hogy elterjedt egy hamis pletyka, amely szerint Beeren Hannest kivégezték egy bűncselekmény elkövetése miatt. A falu előljárói pedig arra kérték a segesvári hatóságokat, hogy írásban tanúsítsák ennek hiteltelenségét, visszaállítva ezáltal a falu becsületét. RNL Bv PS, A.O.S. 255, 8. csatolmány.

81 Kettőjükéről nem állíthatjuk biztosan, hogy magyar származásúak voltak, a német és latin nyelvű levelekben Martin/Martinus Filep, illetve Martin/Martinus Mebringer néven szerepelnek.

82 RNL Bv PS, A.O.S. 255, 1. csatolmány.

83 RNL Bv PS, A.O.S. 1436, 3. csatolmány.

84 RNL Bv PS, A.O.S. 255, 2. csatolmány.

85 Uo.

tanács utólag továbbított a sereghez.⁸⁶ Bár csak negyven évvel későbbi források segítségével lehet megvilágítani és megpróbálni rekonstruálni az 1602-es állapotokat, amikor a segesvárszéki települések zsoldosokat küldtek Báthory Zsigmond seregébe, az általános mozgósítás és katonakiállítás ugyanaz lévén, feltételezhetően korábban sem történt másként a szervezés, mint ahogy a régi szabadságlevelek (Andreanum) azt meghatározták.⁸⁷

Ahogy arra már az előző fejezetben utaltam, a Basta által Segesvárra telepített külföldi zsoldosok okozta feszültségek híre egészen II. Rudolf császár udvaráig eljutott. 1604-ben már mindenhol megszokottnak számított a ki nem fizetett és elégedetlen zsoldosok randalírozása és fosztogatása, ami a háborús állapotok közepette folyamatos problémát jelentett. A bérük elmaradása miatt fosztogató zsoldosokat említ a szakirodalom Felső-Magyarországon, ahol 1603-ban 600 ki nem fizetett holland dragonyos rabolta a vidéket,⁸⁸ 1604 májusában pedig, a Mörsburg gyalogosezred katonái elhagyták szentgyörgyvári (ma Durdevac, Horvátország) téli szállásukat és egészen Alsó-Ausztriáig meneteltek, ahol elfoglalták Schwechat városát.⁸⁹ Az elmaradt zsoldok mellett az idegen földről érkező, a hideghez nem szokott katonák mindennapjait megkeserítette a 16. század közepén kezdődő kis-jégkorszak is, amely a Kárpát-medencét 1595 és 1602 között érintette a legkeményebben.⁹⁰ A levelekből kiolvasható utalások alapján Segesvár városa sem fogadta tárt karokkal a „jövvényeket”, erre utal Basta 1602. július 25-én Nagyszébenből írt levele is. A hadvezér a Segesváron letelepített zsoldosai nevében írt a városi előljáróknak a császári zsoldosok javainak elkobzása, illetve a tőlük elvett ingóságok visszaszolgáltatása miatt.⁹¹ Annak megítélése, hogy az idegen zsoldosok jelenléte milyen szerepet játszott Segesvár lakóinak mindennapi életében, további kutatásokat igényel.

A haditerhek mértékének megítélése és következtetések

A vizsgált időszakban Segesvárra kirótt haditerheket illetően elmondható, hogy a város lakói igencsak kegyetlen időszakot éltek át. A későbbi állapotokhoz viszonyítva a Báthory Zsigmond seregei számára küldött zsoldos darabontok költségei (egyben ezek ellátása) és a kért hadi felszerelések terhe eltörpült a Basta által igényelt, több száz csizma és vashegyű lándzsa, hadikölcsönök, illetve a betelepített zsoldosok okozta károk mértéke mellett. A levelekből rendelkezésükre álló adatok alapján a hároméves periódus Segesvárt érintő kiadásai 44 000 forint fölé emelkedtek. Mindez viszont csak egy része

86 RNL Bv PS, A.O.S. 255, 6. csatolmány.

87 Cziráki: *Senkinek pénzen vött.* 260.

88 Bagi: *The Life of Soldiers.* 405.

89 Uo. 406.

90 Uo. 406–407.

91 RNL Bv PS, A.O.S. 91. Kiadta Veress: *Basta György.* 2. köt. 1005. levél.

lehetett a valós hadikiadásoknak, amelyeket jó esetben a város számadáskönyvei árulnának el számunkra. Hogy a kiadások nagyságát szemléltetni tudjuk, a kolozsvári városi darabontok teljes éves zsoldját tartjuk érdemesnek megemlíteni, amely 1614-ben 514 forintra rúgott (ami a város havi kiadásának 15-20 százalékát jelentette az illető évben),⁹² míg húsz évvel később, 1634-ben 707 forint és 29 dénárt tett ki.⁹³ A kivetett különadók és egyéb követelések viszont megszokottak számítottak már a tizenöt éves háború idején máshol is. A 16–17. században az európai nagyhatalmak éves kiadásainak több mint háromnegyedét a hadiköltségek tették ki.⁹⁴ A Habsburg Birodalom magyar területeiről beszedett adók éves értéke nagyjából 375 000 forint lehetett ebben az időszakban, míg csak az 1593-as évben alkalmazott zsoldosaik fizetsége meghaladta az 1,5 millió rajnai forintot.⁹⁵ Bár az említett hatalmas összeghez képest eltörpül a segesvári levelekből kirajzolódó teher nagysága, nem szabad elfelejtenünk, hogy azt csupán egyetlen városnak kellett előteremtenie. Hogy a hatalmas kölcsönökből mennyit fizettek vissza a városnak császári hivatalnokok, nem tudjuk megmondani. Azt viszont hangsúlyoznunk kell, hogy az 1604-es év őszén induló Bocskai-felkelés gyökeresen megváltoztatta a háború végkimenetelét, egyben újabb jelentős anyagi terheket rótt a már korábban is komoly pénzügyi gondokkal küszködő császári udvarra. Mindezek tükrében nem valószínű, hogy az említett összegeket rövid időn belül (vagy egyáltalán?) visszafizették Segesvárnak.

A segesvári levelek további adatokkal szolgálnak a Csáky István fejedelmi parancsnokról általánosan kialakult képhez, akinek Basta általi megvesztegetése végül elhozta Báthory Zsigmond bukását. Új adalékokkal szolgálnak a történetírás által talán leghatározatlanabb fejedelemnek tartott Báthory Zsigmond befolyásolható, személyes érdekektől függő kormányzása és az erdélyi főnemesek által dominált fejedelemség összképéhez. A rendelkezésre álló források alapján nem lehet megítélni, hogy a Bagi Zoltán Péter kutatásaiból kirajzolódó (valamilyen szinten pozitív) Giorgio Basta-kép mennyire volt hiteles Segesvár és Erdély szempontjából. A bemutatott levelezés az albán származású katona és politikus inkább negatív megítélését erősíti, anélkül azonban, hogy a kormányzói cselekedetei mögött rejlő jó szándékot vagy szakértelmet megkérdőjeleznénk.

A bemutatott forrásanyag a városi zsoldos darabontokat illetően igazolja a kolozsvári számadásokból is megmutatózó helyzetet, továbbá szerepkörük egyértelmű csökkenését Basta kormányzóságának idején. A segesvári zsoldos katonaság helyzetének pontos elemzését azonban csak a városi számadáskönyvek megvizsgálása után lehet majd teljességében elvégezni. Továbbá számos más forrás és forráscsoport bekapcsolása szükséges a kutatás folyta-

92 KvLt Szám, 20. tekercs, 13a/XVIII.

93 KvLt Szám, 43. tekercs, 19/XIII, 385–391.

94 Ardelean: Solde, fortificații și armament. 164.

95 Uo. 165.

tásához. Itt meg kell említenünk a Georg Krauss által írt Erdélyi Krónikához hasonló (sajnos ő csak 1608-tól írt részletesen a segesvári eseményekről), narratív jellegű forrásokat, a segesvári városi számadások mellett a nagyszebeni polgármesteri számadásokat, a közös szász ügyekben a világi hatóságok között folyt levelezéseket. Mindezek mellett további analógiákat is lehetne keresni a többi szász város és szék hadszervezése kapcsán, egyben meg lehetne próbálni tisztázni és pontos számadatokkal bemutatni Segesvár és Segesvárszék hadi kötelezettségeit a vizsgált korszakban. Az illető kérdésköröket a jövőbeli doktori disszertáció keretében igyekszünk tisztázni.

Levéltári források

RNL Bv PS: Román Nemzeti Levéltár Brassó Megyei Hivatala (Serviciul Județean Brașov al Arhivelor Naționale ale României), Brassó, Fond 10, Segesvár város levéltára (Primăria Sighișoara)

RNL Kv: Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României), Kolozsvár

- KvLt Szám: Fond 584, Kolozsvár város levéltára (Primăria municipiului Cluj), Városi Számadáskönyvek (Socotelile orășenești)

Hivatkozott irodalom

Ardelean: Solde, fortificații și armament.

Ardelean, Florin Nicolae: Solde, fortificații și armament. Aspecte economice ale organizării militare în principatul autonom al Transilvaniei (1541–1691). In: Ștefănescu, Ștefan – Neagoe, Claudiu (szerk.): *Cultură, istorie și societate VI*. Editura Ars Docendi, București, 2017. 163–178.

Ardelean: *Organizarea militară*.

Ardelean, Florin Nicolae: *Organizarea militară în Principatul Transilvaniei (1541–1691)*. Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2019.

B. Szabó: A székelyek katonai szerepe.

B. Szabó János: A székelyek katonai szerepe Erdélyben a mohácsi csatától a Habsburg uralom megszilárdulásáig (1526–1709). In: Nagy József (szerk.): *Határvédelem évszázadai Székelyföldön. Csíkszék és a Gyimesek vidéke*. Alutus Nyomda, Szépvíz, 2018. 100–153.

Bagi: The Life of Soldiers.

Bagi, Zoltán Péter: The Life of Soldiers during the Long Turkish War (1593–1606). *The Hungarian Historical Review*, 4 (2015) 1. sz. 384–417.

Bagi: Csak zsoldosvezér?

Bagi Zoltán Péter: Csak zsoldosvezér? Giorgio Basta, a hadtudós és politikus. *Mediterrán Világ. Társadalomtudományi folyóirat*, 41–42 (2017) 158–171.

Bagi: Giorgio Basta.

Bagi, Zoltán Péter: Giorgio Basta: A Short Summary of a Career. In: Csaplár-Degovics, Krisztián (szerk.): *Acta Balcano Hungarica 1. „These were hard times for Skanderbeg, but he had an ally, the Hungarian Hunyadi”*. Episodes in Albanian–Hungarian Historical Contacts. Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2019. 35–65.

Bogdán: *Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmértékek*.

Bogdán István: *Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

Cziráki: *Senkinek pénzén vött*.

Cziráki Zsuzsanna: *„Senkinek pénzén vött rabjai nem voltunk sem nem vagyunk.” Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya a város fejedelmi szolgáltatásai tükrében, Bethlen Gábor uralkodása idején*. (PhD-disszertáció) Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2010.

Fabricius: *Vázlatok az erdélyi századok*.

Fabricius Károly: *Vázlatok az erdélyi századok ipari tevékenységéről az 1595–1605-iki hadi években, főként a nagy-szebeni műötvösségre*. *Archaeologiai Értesítő*, 13 (1879) 60–69.

Izsán: *A zsoldos darabontok számadásai*.

Izsán Csaba: *A zsoldos darabontok számadásai és a város védműveinek javítási költségei Kolozsvár 17. századi számadáskönyveiben*. In: Tötös Áron et al. (szerk.): *Ezerarcú Erdély. Politika, társadalom, kultúra*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2019. (Studia Historica Transylvaniensia 2.) 337–352.

Izsán: *A portörök számadásai*.

Izsán Csaba: *A portörök számadásai Kolozsvár kora újkori számadáskönyveiben*. In: Boda Attila (szerk.): *Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében. Külhoni magyar doktorandusz hallgatók konferencia-előadásai*. ELTE-MÁSZ, Budapest, 2019. (Concordia Regionum I.) 451–466.

Lázár: *Erdély főispánjai*.

Lázár Miklós: *Erdély főispánjai (1540–1711)*. Athenaeum, Budapest, 1889.

Pap: *Kolozsvári harmincadjegyzékek*.

Pap Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 2000.

Pap: *Fegyver, katonai felszerelés*.

Pap Ferenc: *Fegyver, katonai felszerelés és lőszer a kolozsvári külkereskedelemben (1599–1637)*. *Erdélyi Múzeum*, 66 (2004) 3–4. sz. 123–135.

Szabó: *Haller Gábor*.

Szabó András Péter: *Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2008.

Szokola: *Magyarországi városok*.

Szokola László: *Magyarországi városok zsoldos-állítása a Mátyás- és Jagelló-korban*. In: Farkas Csaba et al. (szerk.): *Magister historiae II. Válogatott tanulmányok a 2014-ben és 2015-ben megrendezett, középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák*

Hadiköltségek és darabontok...

*előadásai*ból. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola kiadványa, Budapest, 2016. 122–141.

Szótörténeti Tár.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. 2., 7., 13. köt. Szabó T Attila (szerk.) Kriterion–Akadémiai Kiadó, Bukarest–Kolozsvár–Budapest, 1975–2009.

Țiplic: *Breslele producătorilor de arme.*

Țiplic, Ioan Marian: *Breslele producătorilor de arme din Sibiu, Brașov și Cluj secolele XIV–XVI.* Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2001.

Țiplic: *Bresle și arme.*

Țiplic, Ioan Marian: *Bresle și arme în Transilvania (secolele XIV–XVI).* Editura Militară, București, 2009.

Veress Endre: *Basta György.* 1. köt.

Veress Endre: *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607).* 1. köt. (1597–1602). MTA, Budapest, 1909. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria – Magyar Történeti Emlékek 34.)

Veress Endre: *Basta György.* 2. köt.

Veress Endre: *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607).* 2. köt. (1602–1607). MTA, Budapest, 1913. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria – Magyar Történeti Emlékek 37.)

Süli Attila

Az anyaországi alakulatok súlya és szerepe az erdélyi hadszíntéren 1848–49-ben

The Weight and Role of the Homeland Troops on the Transylvanian Theater of War in 1848–49

Building on preliminary research results of the author, the paper summarizes the role played by homeland troops and the military industry in the self-defense struggle of Transylvania. Until the autumn of 1848, the Hungarian government could redeploy only second-line national guard reinforcement to protect Transylvania, which, although significant in number, were unable to effectively support local forces. However, at the end of November 1848 regular troops from other theaters arrived, reversing the campaign and contributing to the liberation of Northern Transylvania and the Szeklerland. The proportion of Hungarian units was the highest at that time, the ratio had changed, however, from the spring of 1849. The artistic and numerical superiority of the homeland artillery guns was maintained all the while. In the field of logistical insurance, despite the local military industrial initiatives, the region's army has always relied on the production of Hungarian military plants.

Keywords: 1848–49 War of Independence; Transylvania; Lieutenant General Joseph Bem; military organization; theater of war; military industry

Az 1848–49-es erdélyi hadszíntér nem tartozott a korszakkal foglalkozó hadtörténetírás mikroanalízis alá vont témái közé. A korábbi időszakokban általánosan elterjedt az a nézet, hogy Józef Bem tábornok megérkezéséig (1848. december 1.) az erdélyi magyar politikai és katonai vezetést hozzá nem értés jellemezte, nem tanúsítottak kellő határozottságot, ellenben a lengyel tábornok, aki egyben forradalmár is volt, egy csapásra megoldott mindent: december 15-től vezetésével megindult a magyar ellentámadás, amely 1849. március végére Erdély teljes visszafoglalásához vezetett. Ez a leegyszerűsítő felfogás jelent meg az 1950-es évek történelemszemléletét tükröző *Föltámadott a tenger* című filmben, ahol Bem a csüggedt népfelkelőket rohamra vezeti, és egyben megállítja a császári csapatok előnyomulását. A másik irányzat szerint az egyes erdélyi magyar katonai vezetők ugyan nem voltak árulók, de sorozatos szakmai hibákat és mulasztásokat követtek el, ami elvezetett a kudarchoz. Ugyanezt a tendenciát figyelhetjük meg Czetz János vezérőrnagynak, az erdélyi

lyi hadtest egykori parancsnokának emigrációban megjelent történeti munkájában.¹

A visszaemlékezések és feldolgozások – néhány kivételtől eltekintve – kevés figyelmet szenteltek az anyaországi alakulatok szerepének és súlyának bemutatására.² Jelen dolgozatomban a korábbi kutatások terén szerzett ismereteket összegzem.³

Az erdélyi hadszíntér helyzete az önvédelmi harc kezdetén

1848 őszére Erdély a polgárháborúba, illetve a nyílt háborúba sodródott. Ennek előzményeként szeptembertől az Erdély és Magyarország unióját elutasító, az erdélyi románság irányító szerveként működő Román Nemzeti Komité fő feladataként a nép felfegyverzését jelölte meg. Azt is követelték, hogy a nemzetőrségük a főhadparancsnokság alá tartozzon.

A harmadik balázsfalvi román nemzeti gyűlés berekesztése után (szeptember 25.) a hazatérő küldöttek megkezdték a nép felfegyverzését. Erdélyt 9 prefektúrára osztották (egy prefektúra alá általában 30 helység tartozott). Ezek vezetői a prefektek és az alprefektek voltak. A prefektúrákat tribusokra tagolták. Ennek élén a tribun és az altribun állt. A tribun katonai és politikai feladatokat egyaránt ellátott. A falusi csapat vezetésére centuriót választottak. Mindenhol megtörtént a löfegyverek számbavétele, beszerzése és a lándzsák készítése. Falvanként egy-egy lovas decuriát is felállítottak. Egy lovas lándzsával és két pisztollyal rendelkezett. A csapat az esküt a templom előtt tette le, a császárra és a balázsfalvi pontokra.

Október 18-án Anton Puchner báró, altábornagy, erdélyi főhadparancsnok kiáltványban jelentette be, hogy saját kezébe veszi az országrész kormányzását, a nemzetőrség vezetését átveszi, a honvédtoborzást leállítja, a rendelet megszegőit haditörvényszék elé állítja. A főhadparancsnok a magyar helységek nemzetőrségeinek lefegyverzésében igénybe vette a román bizottságok segítségét, akik sok helyen módszeresen legyilkolták és kifosztották a magyar lakosságot. Ezzel a szakítás a magyar kormánysszervek és a császári katonai vezetés között teljessé vált.

Ha a magyar és az osztrák fél erőviszonyait összehasonlítjuk, akkor meg kell állapítanunk, hogy a mérleg egyértelműen a császári oldal javára billen. Puchner hadereje – az októberben Bukovinából érkező erősítésekkel együtt – 13 gyalogzászlóaljat, 16 lovasszázadot 3 hatfontos és egy háromfontos üteget

1 Czetz: *Bem's Feldzug*.

2 Az Erdélyben harcoló alakulatokhoz köthető visszaemlékezések többségét ismerteti Hermann: *Műfajok és tendenciák. 221–269. A szabadságharc erdélyi kiegészítésű alakulataira lásd: Treuenfest: *Geschichte des k. k. 11. Huszaren-Regimentes*; Csikány et al.: *Székely határőrök*; Süli: *A nemzetőrség*; Uő: *A szabad- és vadászcsapatok*; Uő: *A honvéd vadászrezdek*.*

3 Itt szeretnék köszönetet mondani Hermann Róbertnek a dolgozatom elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségéért.

számlált. E haderő nagyjából Nagyszeben, kisebbrészt Naszód környékén volt összevonva. Ezt támogatta még a nagyszámú román és szász népfelkelés.

Ezzel szemben a magyar reguláris erők szét voltak szórva a törvényhatóságokban. Kolozsváron egy honvédszászlóalj és három század huszár, illetve október végétől egy három- és egy hatfontos üteg állomásozott. A székely tábor kötelékében harcolt két határőrszászlóalj, egy honvédszászlóalj és három huszárszázad. Erdély magyar nemzetőrségei és népfelkelései komoly erőt nem képviseltek. Ráadásul a magyar alakulatok felszereltsége és kiképzettsége messze a császári csapatoké alatt maradt. Egyet kell értenünk Gyalóky Jenővel, aki szerint Erdély csak azért tudott november közepéig részben magyar fennhatóság alatt maradni, mert Puchner az erőviszonyokat tévesen ítélte meg, a rendelkezésére álló erőkkel akár egy hét alatt legyűrhetette volna a magyar ellenállást.

A fentiek alapján Erdély megtartása Magyarország részéről is áldozatot kívánt, így szükségessé vált anyaországi alakulatok vezénylése erre a hadszíntérre is. Természetesen a lehetőségek korlátozottak voltak. A magyar főerő az osztrák határ mentén sorakozott fel. A Délvidék már május óta hadszíntér volt, ugyanakkor az erődök helyőrségeinek egy része is szembe fordult a magyar kormányzattal. Emellett a szlovák nemzeti mozgalom is aktivizálta magát a Felvidéken. Tekintettel arra, hogy a háború megnyerése szempontjából a főhadszíntér volt az elsődleges, a magyar kormány csak másodvonalas, elsősorban nemzetőri alakulatokat tudott a szorongatott országrészbe vezényelni.⁴

Anyaországi alakulatok az erdélyi hadszíntéren 1848-ban

1848. október végére a magyar csapatoknak sikerült úrrá lenni a partiumi és máramarosi román felkelésen, így a felszabaduló erők egy részét Erdélybe irányíthatták.

Ezt az is indokolta, hogy november elején császári hadoszlopok közeledtek Kolozsvár irányába. Az úgynevezett „északi hadcsoport”, amelynek parancsnoka August Wardener báró vezérőrnagy volt, 3800 sorgyalogossal, 180 lovassal és öt hatfontos és két háromfontos löveggel rendelkezett. A dandár november 9-én szállta meg Dést. Emellett Balázsfalva felől román felkelők tömegei nyomultak Észak-Erdély felé. A népfelkelő táborot Losy von Losenau alezredes vezetésével egy három gyalogos, egy lovas századból, illetve három háromfontos lövegből álló különítmény támogatta.

Így Kolozsvárra november elején anyaországi nemzetőri erősítések érkeztek. Először a bihari nemzetőrzászlóalj vonult Bánffyhunyadra, amelynek parancsnoka, Haller Sándor őrnagy november 9-én tájékoztatta Vay Miklós báró, erdélyi teljhatalmú királyi biztost a kalotaszegi harcokról. A 400 fős bi-

4 Süli: Erdély és a szomszédos megyék. 64–69.

hari zászlóalj november 8-án jött át Feketetőről ide, ahol a tisztjeik által elhagyott városi nemzetőrséget a legnagyobb rendtelenségben találta. Haller őrnagy a helyi erőkkkel egyesülve ellentámadást indított, amely során két felégetett magyarlakta falut visszafoglaltak (Kalotaszentkirály, Zentelke). A havasokba visszahúzódó és onnan rajtaütéseket szervező román népfelkelőkkel szemben három lázadó román falut felégető Haller tehetetlen volt, így meggyétől további erősítéseket kért. A kalotaszegi harcokban 36 román ajkú nemzetőr kitüntette magát, akiket Cserey Ignác alezredes, a nagyváradi székhelyű 8. hadmege parancsnoka jutalomra terjesztett fel. A térségben zajló harcok eredményességét jelzi, hogy a román települések sorra keresték fel fehér zászlóval Haller őrnagyot, aki Kraszna megyéből is kapott 300 fős nemzetőri segítséget. Az utóbbiak vadászpuskával voltak felfegyverezve, tölténnyel azonban nem rendelkeztek, így Haller Vaytól kért segítséget.⁵

Szabolcs megye nemzetőri zászlóalja november 14-én vonult be Kolozsvárra, Eötvös György őrnagy vezetésével. Az alakulat csupán lándzsával volt felszerelve, így Eötvös rögtön fegyvert kért Vay Miklós báró, királyi biztostól, aki azonban csak 70 szuronyos puskát, 25 karabélyt és 150 lándzsát tudott adni. Emellett Bihar megyéből 500 honvéd és 10 mázsa puskapor küldését helyezték kilátásba, amelyből az utóbbi rövidesen megérkezett. A honvédek csak november 7-én indultak el Nagyváradról, ellátásukról Vay gondoskodott. Kolozsvárig azonban nem jutottak el, hanem a kalotaszegi harcokba kapcsolódtak be a helyi nemzetőrség oldalán, amit már fentebb ismertettünk. Végül Kolozsvárra november 15-én a Kraszna megyében harcoló bihari nemzetőr zászlóalj érkezett, amely 700 gyalogosból állt. Hadrafoghatóságukat azonban nehezítette, hogy tölténnyel nem rendelkeztek. Szabolcs és Bihar megyéken kívül még a Hajdú kerület küldött segítséget. Vámospércsre 630 fegyveres önkéntes nemzetőrt gyűjtöttek össze, akikből 30 fő lovas nemzetőr volt, tisztikaruk három századosból, öt főhadnagyból és hét alhadnagyból állt, parancsnokuk Kovács Sámuel százados volt. A nemzetőrök november 7-én indultak, fegyverzetük belga lökupakos puskákból állt, amelyhez azonban lökupakkal nem rendelkeztek, így a zászlóalj parancsnokságát Szilágysomlyón átvevő Eötvös György őrnagy ötvenezer lökupakot kért Vaytól. Az utóbbi azonban ezzel nem rendelkezett, így a kérést az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz továbbította.

Emellett az Országos Honvédelmi Bizottmány közölte Vayval, hogy az erdélyi román lázadás leverésére sereget szerveznek, melynek élén Katona Miklós és Károlyi Ede őrnagyok, illetve Eötvös Mihály kormánybiztos áll. Felszólították, hogy hadműveleteit hangolja velük össze. Ennek tényét Vay november 12-én kelt levelében ismertette Baldacci Manó báró, vezérőrnaggyal, az észak-erdélyi magyar csapatok parancsnokával.

5 Uo. 93–94.

Az észak-erdélyi magyar csapatok nem tudták megállítani az ellenség előnyomulást, így a magyar hadvezetés november 16-án feladta Kolozsvárt. Ezt követően a Bánffyhunяд–Csucsа vonalig vonultak vissza.⁶

Katona Miklós őrnagy hadműveletei

A Kővár-vidéki lázadást leverő Katona Miklós őrnagy november 12-én nyomult be Erdélybe. Hadműveletének célja az volt, hogy a Kolozsvár központtal harcoló erdélyi magyar erőknek támogatást nyújtson, illetve megakadályozza Erdély elvesztését.

Eddigi ismereteink szerint Katona az alábbi erőkkel rendelkezett:⁷

Elhelyezés	Parancsnok	Alakulat	Fegyverzet
Jobbszárny	Becsky József százados	2027 gyalog nemzetőr	28 szuronyos, 661 vadászpuska, 1287 lándzsa, kasza stb.
Közép	Pongrácz László őrnagy	2269 gyalog, 131 lovas nemzetőr	451 szuronyos, 257 vadászpuska, 262 pisztoly, 1426 lándzsa, kasza stb., 4 hatfontos és 4 háromfontos löveg
Balszárny	Andics Tádé őrnagy	2792 gyalog nemzetőr	129 szuronyos, 829 vadászpuska, 20 pisztoly, 1727 lándzsa, kasza stb.
Tartalék	Péchy Károly őrnagy	431 lovas nemzetőr	400 pisztoly, 350 lándzsa, kard
Összesen	–	7088 gyalog, 562 lovas nemzetőr	608 szuronyos, 1747 vadászpuska, 682 pisztoly, 4785 kasza, lándzsa, kard stb., 4 hatfontos és 4 háromfontos ágyú

A Dés felé vonulás rossz időjárás mellett történt, a nemzetőrök az ellenséges román falvakon kívül táboroztak. A magyar támadásról az osztrák katonai vezetés november 16-án értesült, annak elhárítására Carl Urban alezredes vezetésével 2300 sorgyalogos, 150 Ferdinánd Miksa sivaliszér indult öt löveggel. Emellett több ezer román felkelő állt még a rendelkezésére. Ez a hadoszlop november 23-án Szamosújváron volt, majd 24-én Déshez érkeztek.

Katona november 19-én támadta meg Dést, amelyet a benne állomásozó „csekély” katonaság öt ágyúval védett. Jeney Dániel százados önkéntes nemzetőri százada előnyomult, majd a Szamos hídját felszedve visszavonult. Ezután a tábor előőrsét 2000 román felkelő támadta meg, mire az minden parancs ellenére szétfutott. Egy idő s tűzér azonban hátramaradt, és Teleki

6 Uo. 96.

7 Uo. 88–89.

Sándor gróf, Kővár-vidéki főkapitány hiába biztatta a futókat, hogy mentsék ki, a menekülők erre nem voltak hajlandók. Végül a hátramaradót Teleki maga mentette ki. Katona a városba – minden elővigyázatosság megtétele után – 21-én kívánt benyomulni, egységeinek minden kihágást megtiltott. A támadás előtt Jeney Dániel századost 12 Vilmos-huszárral kémszemlére küldte. Emellett Haray Viktor őrnagyot szintén 12 Vilmos-husár kíséretében Urban táborába küldte és megadásra szólította fel. Dés városától pedig 20 000 adag kenyeret és 7000 icce pálinkát kért csapatai étellemezésére, nyugta ellenében.

Mivel Carl Urban alezredes, a császári-királyi erők parancsnoka Katona felszólítását elutasította, az utóbbi elrendelte Dés ágyúzását, melynek hatására Formacher császári-királyi őrnagy térparancsnok kiürítette a települést. Ezt követően Katona bevonult Désre, és magához rendelte a város főhadnagyát, azaz polgári vezetőjét. Egy szemtanú visszaemlékezése szerint serege „számban nagy tömeg, de jó része fegyvertelen, s koros emberek nemzetőri cím alatt”. A nemzetőrök a város piacán telepedtek le, ahol négy nagy tábortűzet raktak, Dést csak az esős időjárás mentette meg a tűzvészttől. Katona a főhadiszállását a Haller-háznál rendezte be, ahol rögtön haditanácsot tartott tisztjeivel. Ezen a seregvezér javasolta Kolozsvár megtámadását, amit a nemzetőrtsztek kisebb része és Teleki Sándor kormánybiztos támogatott, míg a tisztek jelentős része elenezte. Az utóbbiak arra hivatkoztak, hogy ők családos nemzetőrök, akik csak a Kővár-vidéki lázadás leverésére lettek kimozdítva, így most már teljesítették kötelességüket. Végül abban egyeztek meg, hogy aki el akar távozni, az hazamehet. Katona a városból kivezető utakra nemzetőrszázadokat rendelt, akik előőrsi szolgálatokat láttak el. A sereg harcckészültségének ellenőrzésére pedig az éj folyamán próbariadókat rendelt el. Másnap megérkezett a miskolci tartalékseregből a 75 fős bécsi légió, a 73 fős zempléni lovas, a 440 fős hevesi mozgó nemzetőrség, egy század Vilmos-husár és egy hatfontos üteg. Kovács Samu szemtanú visszaemlékezése szerint „az egész inkább egy szüreti készülődést tüntetett fel, mint egy komoly, vért és életet követelhető hadjáratot, bárha az Óvár fokán felállított tizennyolc ágyú komoly eshetőségre engedett következtetni”.⁸

A zempléni lovas nemzetőrség Vay Ferenc őrnagy vezetésével november 23-án Somkútról Dés felé indult lövegekkel. Vay november 24-én a Retteg felé vezető úton állította fel a csapatait, ahonnan rövidesen visszarendelték őket a somkúti töltésekre. Az itt lévő alakulatokra Urban heves ágyútűzet zúdított, majd ezt követte a könnyűlovasok rohama, mire a gyalogság többsége szétfutott, a menekülést az ugocsai önkéntes nemzetőrök kezdték meg. Az utóbbiak parancsnoka a fejvesztett menekülést Katona Miklós ellentétes parancsaival indokolta. A menekülők a városban feltorlódtak, ami a káoszt csak erősítette, ráadásul a Szamos hidját Urban a könnyűlovasaival elzárta. Ennek következtében sokan a folyó jéghideg vizén gázoltak át. A hóolvadás következtében az utak feláztak, így a sár is nehezítette a menekülők haladását. Vay Ferenc a zempléni lovas nemzetőrökkel és egy szakasz Vilmos-huszárral,

8 Kovács: *Visszaemlékezések*. 135.

illetve a bécsi légió kis csapatával (75 fő) a hídnál lévő ágyúkat fedezte. Ekkor azonban a tüzérek hadnagya alól kilőtték a lovat, amire a tüzérek elhagyták a lövegeiket. Más források szerint a tüzérek a könnyűlovasok rohama miatt futottak szét. A futókat megállítani nem lehetett, a sereg Alőr felé vonult. Kosálynál Katona Miklós megpróbálta az alakulatokat rendezni. A visszavonulók a Kisnyíres–Nagyilosva–Sósmező–Kaczkó vonalon át november 25-én Nagybányára érkeztek. A Dést elfoglaló császári csapatok és román felkelők a települést kifosztották, a hátramaradt nemzetőröket legyilkolták. Hasonló sors várt a Désaknára menekült nemzetőrökre is, akiknek a hullái több napig temetetlenül heverték. Katona seregének élelmiszer- és lőszerkészletei zömében az ellenség birtokába kerültek. Nagybányán általános rémület uralkodott, amelyet csak tetézett Katona eltávozása. Vay próbálta a nemzetőreit a városban tartani, az utóbbiak azonban erre semmi hajlandóságot nem mutattak. A tisztek többsége lemondott.

November végére Katona serege 16 000-ről 2500 főre apadt. Ugyanakkor a Láposvidékre Eötvös Mihály Szatmár megyei kormánybiztos vezetésével nemzetőrök vonultak be, akik előtt Oláhláposbánya és Sztrimbuly román felkelői kapituláltak. Végül Urban előrenyomulása miatt Katona november 29-én feladta Nagybányát, a helyi nemzetőrség fegyvereit begyűjtötte, melyet a bányapénztárral és a nemesfémkészletekkel Szatmár felé indított. Az ugcsoi nemzetőröket Katona Mihályi Gábor, Máramaros megyei kormánybiztos kérésére megyéje védelmére küldte. Nagybánya elhagyásakor a polgárok rátámadtak Katonára, aki a parancsnokságot Zsurmai Lipót századosnak adta át és Pestre indult. Zsurmai a töredék sereget rövidesen Szatmárnémetire vezette. Nagybánya városa a személy- és vagyonbiztonság garantálása mellett november 30-án hajlandónak mutatkozott kapitulálni Urban előtt, aki azonban erre nem tartott igényt, mivel csapataival december elsején Dész felé vonult. A dési vereség után Szatmárnémeti városa honvédelmi bizottmányt alakított és segítséget kért a szomszédos megyéktől. Szabolcs vármegye a kérés nyomán a nyírbátori és nádudvari járásaiban 1200 nemzetőrt mozgósított, illetve a Máramarosból hazatérő 600 nemzetőrt Nyírbátorba összpontosította. Egyben elrendelték 4000 lándzsa készítését. Emellett elhatározták egy 200 fős lovassapat felállítását.⁹

A magyar ellentámadás megindulása december közepén

1848. december 1-től az erdélyi haderő parancsnokává József Bem vezérőrnagyot nevezte ki az Országos Honvédelmi Bizottmány.¹⁰ Bem újjászervezte az erdélyi haderőt, melyet jelentős mértékben megerősítettek anyaországi alakulatokkal.

9 Süli: Erdély és a szomszédos megyék. 100–103.

10 Kossuth Lajos *Összes Munkái*. 13. köt. 611–614.

Bem december 9-én érkezett Csucsára, és az alábbi erőkkel rendelkezett:¹¹

Állomáshely	Alakulat	Parancsnok	Fő	Ló	Löveg
Csucsán és Feketetón	Parancsnokság	Riczkó Ignác őrnagy	–	–	–
Gyalogság	15. (2. székely) határőrezred 1 zászlóalj ¹²		600		
	27. honvéd zászlóalj		1000		
	11. honvéd zászlóalj		600		
	Összesen		2200		
Lovasság	11. székely huszárezred alezredesi osztálya	Kiss Sándor őrnagy	130		
	15. (Mátyás) huszárezred egy osztálya	Bethlen Gergely gróf, őrnagy	140		
	1 század a 7. Kress könnyűlovas ezredből	Peretzi százados	75		
	Összesen		345		
Tüzérség					11
Krasznán	Parancsnokság	Tóth Ágoston őrnagy			
Gyalogság	31. honvédzászlóalj	Tóth Ágoston őrnagy	1000		
Tüzérség					2
Zsibón	Parancsnokság	Kemény Farkas báró, őrnagy			
Gyalogság	1 zászlóalj tordai- aranyosszéki nemzetőr	Kemény Farkas báró, őrnagy	700		
	1 zászlóalj marosszéki nemzetőr	Tolnay Gábor őrnagy	1000		
		Summa	1700		
Tüzérség					2
Nagy- bányán	Parancsnokság	Mikes Kelemen gróf, ezredes			
Gyalogság	55. honvédzászlóalj	Grubiczy Sándor őrnagy	800		

11 Az összeállítás alapja Ludwig Hauk: *Memoiren über Bem's Feldzug in Siebenbürgen und im Banate*. KA Wien. Nachlässe, B/86, Nachlaß Haynau, no. 102. (Hermann Róbert szíves közlése.) A táblázatban vastaggal jelöltük az anyaországi alakulatokat.

12 Ludwig Hauk megjegyzése: „Nagyon gyenge”.

Az anyaországi alakulatok súlya és szerepe...

Állomáshely	Alakulat	Parancsnok	Fő	Ló	Löveg
	Bécsi légió		100		
	szétugrasztott nemzetőrség		600		
	Összesen		1500		
Lovasság	1 század a 10. Vilmos huszárezredből	Zsurmay Lipót kapitány	120		

Összesítve

	Gyalogság	Lovasság	Lövegek
Csucsán	2200	345	11
Krasznán	1000	–	2
Zsibón	1700	–	2
Nagybányán	1500	120	–
Összesen	6400	465	15

Bem Magyarországról az alábbi erősítéseket kapta:

	Alakulat	Fő	Ló	Löveg
Gyalogság	4. honvédszászlóalj	1200		
	4 század a 2. (Sándor) sorgyalogezredből	500		
	2 század debreceni nemzetőr	600		
	1 század szatmári nemzetőr	300		
	Összesen	2600		
Lovasság	1 század a 8. Coburg huszárezredből	180		
	1 század debreceni lovas nemzetőr	120		
	Összesen	300		
Tüzérség	6 és 3 fontos	18		

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az erdélyi hadsereg állományából – Bem érkezése előtt – 2900 gyalogos, 195 lovas és a teljes tüzérség (15 löveg) származott az anyaországból. Az erősítések kivétel nélkül magyarországi kiegészítésűek voltak. Adatainkat az alábbi táblázatban összegezzük:

Fegyvernem	Összlétszám	Anyországi kiegészítésű	Erdélyi kiegészítésű
Gyalogság	9000	5500	3500
Lovasság	765	495	270
Tüzérség	33	33	–

A magyar ellentámadás december 18-án indult meg, Bem december 25-én elfoglalta Kolozsvárt. 1849. január elején Bukovinába üzte Carl Urban ezredes erőit, majd január 12-én bevonult Marosvásárhelyre, helyreállítva ezzel a közlekedést a Székelyfölddel. Január 16-án továbbindult, és 17-én, a gálfalva-szőkefalvi ütközetben jelentős győzelmet aratott Puchner erői felett. A következő nap megszállta Medgyest, majd magához rendelte Czetz dandárját, és Nagyszeben ellen indult. Ide 21-én érkezett, azonban Czetz alakulatai nem érkeztek még meg, a város falait pedig 18 és 24 fontos lövegek védték. Puchner túlerőben volt, ráadásul Bemnek elfogyott a lőszere, így kénytelen volt elrendelni a visszavonulást Nagycsűr felé.

1849. január 15-ig még az alábbi erősítések érkeztek Magyarországról.¹³

Gyalogság:

32. honvédszászlóalj	Bittó őrnagy	6	977	177 gyutacsos, 800 kovás
Ugocsai mozgó nemzetőr	Lator főhadnagy	1	134	162 kovás
Bihari nemzetőrség	–	11	3600	3600 lándzsa

Lovasság:

Szatmári önkéntes nemzetőr	Maróti százados	1	98 fő, 108 ló	216 pisztoly, 98 szablya
Bihari önkéntes nemzetőr	Koszta százados	1	150 fő, 150 ló	300 pisztoly, 150 szablya

A tüzérség – amelyről már fentebb említettük, hogy teljes mértékben Magyarországról érkezett – január közepén az alábbi alakulatokból állt.¹⁴

13 MNL OL, H2. 1849: 718. Szijártó Antal főhadnagy létszámkimutatása. Marosvásárhely, 1848. január 14.

14 MNL OL, H2. 1849: 718. Szijártó Antal főhadnagy létszámkimutatása, Marosvásárhely, 1848. január 14.

Az anyaországi alakulatok súlya és szerepe...

Alakulat	Parancsnok	Lét- szám	Löveg	Ló
borsodi üteg	Knoll Károly főhadnagy	89	6 hatfontos ágyú, 2 tarack	86
honvéd hatfontos gyalogsági üteg	Nigreisz Alajos főhadnagy	60	4 hatfontos ágyú, 2 tarack	75
szatmári nemzetőr üteg	Keresztési főhadnagy	63	4 hat-, 4 háromfontos löveg	83
honvéd honvéd háromfontos üteg	Péchy Albert főhadnagy	55	6 háromfontos ágyú	56
honvéd fél háromfontos	Müller József hadnagy	34	3 háromfontos ágyú, 1 tarack	50
nagyvárad lovasüteg	-	-	6 hatfontos löveg	-
nagyvárad nemzetőr lövegek	Spinak tűzmester	16	2 hatfontos ágyú	25
debreceni nemzetőr lövegek	Papp tűzmester	23	3 hatfontos ágyú	30
Belényesen marad	Gőger Ferenc tűzmester	27	1 háromfontos ágyú, 1 tarack	15
Összesen	-	367	25 hatfontos, 14 háromfon- tos ágyú, 6 tarack	420

A gyalogságnak 70%-a, a lovasság 65%-a, míg a tüzérség teljes mértékben származott Magyarországról. Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Bem ellentámadásának megindulásakor az erdélyi haderőben a magyarországi kiegészítésű alakulatok domináltak.¹⁵

Az erdélyi hadsereg összetételének alakulása 1849. január 21. és március 21. között

Az 1849. január 21-i nagyszebeni kudarc a magyar fél számára taktikai vereség volt, ugyanakkor az elszenvedett veszteség súlyos volt: 5 löveg és 300-400 halott. Puchner egyelőre nem üldözte a visszavonuló magyar erőket, erősítést várt, ezek megérkezése után, 24-én támadást indított Bem szelindeki állása ellen, aki azt elsősorban a tüzérségére támaszkodva verte vissza. 31-én Bem Vizaknára vonult vissza, mivel ismétellen Nagyszeben ellen akart vonulni.

¹⁵ Erre vonatkozólag kitűnő összefoglalás Kemény: Erőviszonyok.

Ezzel egy időben egy dandárt Kemény Farkas alezredes parancsnoksága alatt Dévára indított, hogy egyesüljön a Bánságból várt magyar erősítéssel.

Január 31-én átlépték a határt a cári csapatok, február 4-én már Nagyszébenben és Brassóban voltak. Összlétszámuk 7000 fő volt, 14 löveggel rendelkeztek, így Puchner újabb erőket tudott bevetni Bem ellenében. A császári királyi főhadparancsnok február 4-én indított támadást Vizaknánál, melyet Bem először visszavert, majd ellentámadást indított, amely a magyar fél vereségével és nagy veszteségével végződött. A fejvesztett menekülés közben Bem poggyásza és tüzérsége feltorlódott, az eredmény 15 löveg és a teljes felszerelés elvesztése lett. Az embervesztés újabb 500 fő volt, így a magyar haderő 1500 főre olvadt.¹⁶

Bem Déván egyesült a Magyarországról kapott erősítésekkel, ugyanakkor Kemény Farkast a 11. honvédszászlóaljjal, egy osztály Mátyás-huszárral és 4 löveggel Piskihez, a híd védelmére rendelte. Az ellenséges előőrsök azonban február 7-én már Pádon voltak, és a következő nap, a piski hídnál összecsaptak Kemény katonáival. Kemény másnap segítséget kért a Déván seblázban fekvő Bemtől, aki Czetz ezredest küldte egy gyalogszászlóaljjal, két század lovaszal és hat löveggel.¹⁷

Az 1849. február 9-én vívott piski ütközet előtt Bem az alábbi erősítéseket kapta az Aradra érkező Damjanich János vezérőrnagy hadosztályától: a Hrabovszky György őrnagy vezette dandár, amely az alábbi alakulatokból állt:

- 37. (Máriássy) sorgyalozezred 3. zászlóalja,
- 24. honvédszászlóalj,
- Torontál megyei önkéntes nemzetőr zászlóalj,
- 6. (Württemberg) huszárezred egy osztálya,¹⁸
- két ágyúüteg (13 löveg).

A piski győzelemmel sikerült Puchner előrenyomulását megtörni. Emellett az időközben ezredessé és Székelyföld katonai parancsnokává kinevezett Gál Sándor vezetésével kiindult a székely haderő is.

Időközben Északkelet-Erdélyből vészes hírek érkeztek, melynek hatására Bem ideiglenesen megszakította a Puchner elleni hadjáratát. 1849. február 6-án a Bem tábornok által Bukovinába kiszorított Carl Urban alezredes Marosénynél meglepetésszerű támadást indított a Borgó völgyében állomásozó magyar csapatok ellen. Rövid összecsapás után sikerült elfognia a magyar parancsnokot, Koffler Bódog őrnagyot, és számos hadifoglyot ejtett. A sikeren felbuzdulva az osztrák csapatok újabb sikeres offenzívát indítottak február 11-én, a Riczkó Károly Ignác ezredes vezette magyar csapatok 17-én Királynémetinél súlyos vereséget szenvedtek.

16 Hermann: 1848–1849. 213–215.

17 Uo. 215.

18 Az alakulat erdélyi harcaira lásd Horváth: A 6. (Württemberg) huszárezred.

Urban kiűzése után Bem visszatért Marosvásárhelyre, majd március elején Medgyesre. Másnap Kiskapus felől támadott a császári-királyi haderő. A roham kezdetben sikeres volt, de a magyar csapatok ellentámadást indítottak és visszafoglalták korábbi állásaikat. A harcokban mindkét fél jelentős veszteséget szenvedett, a magyar tüzérség például a teljes lőszerkészletét felhasználta. Március 3-án maga Puchner személyesen a hadszíntérre sietett, és az összes rendelkezésre álló erejét bevetette. A magyar csapatok a kezdeti kemény helytállás után az ellenséges erőfölény következtében kénytelenek voltak visszavonulni, mire a császári-királyi gyalogság áttörte a magyar arcvonalat. Estefelé Bem erősítéseket kapott, ezekkel megállította az ellenség előrenyomulását, majd ellentámadást indított, amelyet viszont Puchner vert vissza.

A harcok után Bem Segesvárra húzódott vissza. Puchner március 6-án indított támadást Segesvár ellen. Terve szerint egy kisebb császári-királyi különítmény a Medgyes–Segesvár útvonalon támad, míg a többi erejével megkerüli Segesvárt. Bem március 9-én értesült Puchner bekerítő hadműveleti tervéről, és azonnal elrendelte a Nagyszeben elleni támadást, így Puchner 10-én csak a kiürített Segesvárra vonulhatott be. Ezalatt Bem megtámadta Nagyszeben, melyet heves harcok után 11-én bevett.¹⁹

Bem a Nagyszebenben zsákmányolt készletekből a haderejét felszerelte, majd tovább folytatta az ellenség üldözését Fogaras és Brassó irányában. A Bánffy János ezredes vezette dandár Bem közvetlen irányítása alatt a Vöröstoronyi-szorosnál lévő osztrák–orosz csapatokat szorította ki Erdélyből március 15–16-án. Czetz János ezredes dandárja pedig Fogaras irányában operált, melyet március 16-án ért el. Az újabb harcokra itt március 19-én került sor.²⁰

A magyar győzelmek hatására a szövetséges császári-cári csapatok március 20-án kiürítették Brassót, majd visszavonultak a Tömösi-szoros felé. A következő napon Bem elrendelte a visszavonulók üldözését, melybe időközben Beke József alezredes és Szabó Nándor őrnagy háromszéki erői is bekapcsolódtak. Ugyanezen a napon August Heydte őrnagy különítménye is elhagyta Erdélyt a Töröcsvári-szoroson át. Március 22-re Erdély a gyulafehérvári és dévai erődök, valamint az Érchegység román felkelők által uralt területei kivételével magyar kézre került.²¹

Bem délvidéki hadjárata

Bem altábornagy Erdély felszabadítása után megígérte Kossuthnak, hogy nélkülözhető erőivel a Temesköz felszabadítására indult támogatva Perczel Mór vezérőrnagy délvidéki hadműveleteit.

19 Hermann: 1848–1849. 251–254.

20 Uo. 257.

21 Uo.

Bem április közepén csapatait Déváról két oszlopban indította meg a Bánság felé. Bánffy János ezredes hadosztálya Dobrán és Facsádon, a Bem által vezetett Perczi-hadosztály pedig Hátszegen és a Vaskapu-szoroson át nyomult be a Temesközbe. Vele szemben a temesvári várórség Christian Leiningen-Westenburg gróf vezérőrnagy vezette körülbelül 4500 főnyi, 18 löveggel és 6 röppentyűvel rendelkező különítménye állt. További 4000 fő magát Temesvárt védte. Az Erdélyből kiszorított császári-királyi hadtest, amelyet ekkor Ignaz von Malkowski altábornagy vezetett, 10 000 főt számlált 46 löveggel. Félő volt, hogy Orsova felől ez is benyomul a Bánságba, s Leiningennel és Kuzman Todorović vezérőrnagy szerb hadtestével egyesülve alaposan megnehezíti Bem és Perczel dolgát.

Bem a támadás során számított Vécsey Károly vezérőrnagy aradi ostromseregének, az V. hadtestnek az erőire is, annál is inkább, mert Kossuth-tól határozott ígéretet kapott arra, hogy ezekkel is rendelkezhet. A mintegy 10 000 főből álló, 31 löveggel rendelkező támadó sereg azonban már útközben megfogyott: Bem Déva ostromára 2000 embert hagyott hátra, egyes zászlóaljait pedig a Hunyad megyei román felkelők pacifikálására rendelte. Így a hadjárat első szakaszában bevethető erői alig 5000 főt számláltak.²²

Az Erdélyből a Bánátba kimozdított alakulatokat az alábbi táblázat mutatja:²³

Alakulat	Parancsnok	Gyalog-század	Lovas-század	Ember	Ló	Löveg
4. honvédszászlóalj	Glós Hugó őrnagy	6		790		
11. honvédszászlóalj	Szigethy Miklós őrnagy	6		1275		
24. honvédszászlóalj	Csepy Ferenc őrnagy	6		631/742		
27. honvédszászlóalj	Jasits Pál őrnagy	6		921		
74. honvédszászlóalj	Jeszenszky János őrnagy	6		935		
77. honvédszászlóalj	Weber János őrnagy	5		825		
78. honvédszászlóalj	Kabós Károly őrnagy	6		1294		

22 Uo. 301. A délvidéki harcok bemutatását a továbbiakban Hermann Róbert összegzése alapján végeztük el.

23 Hermann: Goromba tábornokok. 127–128. A táblázatban vastaggal jelöltük az anyaországi kiegészítésű alakulatokat.

Az anyaországi alakulatok súlya és szerepe...

Alakulat	Parancsnok	Gyalog- század	Lovas- század	Ember	Ló	Lö- veg
87. honvédszászlóalj	Tolnay Gábor őrnagy	6		1055		
Testőrszázad (Eliten Corps)	Székely Elek százados	1		167		
6. (Württemberg) huszárezred	Károlyi Miksa alezredes		1	96	96	
8. (Koburg) huszárezred	Marian Skolimowski őrnagy		1	89	89	
10. (Vilmos) huszárezred ezredesi osztály 1. százada	Arányi Károly őrnagy		1	94	94	
11. (Székely) huszárezred	Bölcs Sándor százados		1	99	99	
11. (Székely) huszárezred ezredesi osztály 2. század	Lázár József főhadnagy		1	128	128	
15. (Mátyás) huszár- ezred 1. őrnagyi osztály 1. század	Incze Dániel százados		1	120	120	
15. (Mátyás) huszár- ezred 1. őrnagyi osztály 2. század	Prouvy Lambert százados		1	120	120	
16. (Károlyi) huszárezred	Szunyog Rudolf százados		1	160	160	
Kress könnyűlovasok	Peretzi Mihály alezredes		1	70	70	
Tüzérség				396	283	31/37
		48	9	9265	1259	31/37

A fenti táblázat alapján az erdélyi hadsereg anyaországi állományából 3 honvédszászlóalj, 4 huszárszázad és 37 löveg került a Délvidékre, emellett az országrészből felállított alakulatok közül 5 honvédszászlóalj és 1 testőrszázad, valamint 4 huszárszázad diszlokált Magyarországra. Ezek közül 1 honvédszászlóalj (11.) és 1 huszárszázad (6. Württemberg), valamint 8 löveg később Bemmel visszatért Erdélybe.

Az erdélyi haderő állományában az orosz betörés előestéjén az alábbi magyarországi alakulatok maradtak:

Alakulat	Létszám	Lóállomány	Zászlóalj	Század
Gyalogság	–	–	–	–
55. honvédszászlóalj	892	–	1	–
88. honvédszászlóalj	480	–	1	–
24. honvédszászlóalj	742	–	1	–
24. honvédszászlóalj tartaléka	962	–	1	–
31. honvédszászlóalj	700	–	–	3
32. honvédszászlóalj	806	–	1	–
50. honvédszászlóalj tartaléka	684	–	1	–
50. honvédszászlóalj	1107	–	1	–
Összesen:	6373	–	7	3
Lovasság	–	–	–	–
10. Vilmos huszárezred	140	140	–	1
Lengyel légió	232	232	–	2
6. Württemberg huszárezred	338	223	–	2
Lengyel légió	233	233	–	2
8. Coburg huszárezred	187	190	–	egy szakasz
16. Károlyi huszárezred	251	176	–	1
Összesen:	1381	1194	–	8 század 1 szakasz

A teljes erdélyi haderő – beleértve a Délvidéken lévő két hadosztályt is – 44 133 gyalogossal és 2988 lovassal rendelkezett. A fenti létszámból 8523 gyalogos és 1633 lovas volt magyarországi kiegészítésű. Ez arányaiban a gyalogságnál 20, míg a lovasságnál 55 százalékot tett ki.

A tüzérség az alábbiak szerint alakult: a lövegek száma 110 volt, a tábori ágyúk száma pedig 83 darab.²⁴ A tábori ágyúk közül egy 18 fontos, 23 hat-, 48 háromfontos, 1 egyfontos volt, 9 darabnak pedig az adatait nem ismerjük. Azaz a háromfontos lövegek száma magas volt. Felmerülhet a jogos kérdés, hogy ebből mennyi volt a székely hadiipar által készített ágyú? A kézdivásárhelyi üzemből – Orbán Balázs szerint – 60-nál több ágyút öntöttek. Turóczi

24 A kimutatásokban az erdélyi hadsereg részeként szerepeltetik a Bánffy-hadosztályt is, az utóbbi azonban a Bánságban állomásozott, így befolyása az erdélyi hadműveletekre nem volt. Az utóbbi egyébként 23 löveggel rendelkezett. (Nyepokojcsickij: *Az erdélyi hadjárat*. 161.)

Mózes 64 ágyúról ír. Bodola Lajos a háromszéki hadiipar összeteljesítményét 70 lövegben határozta meg. Szabó Sámuel szerint május közepéig mintegy 50 ágyút öntöttek Kézdivásárhelyen a felajánlott harangokból. Ezzel szemben Kossuth Lajos kormányzó az 1849. június 21-én Görgei Artúr hadügyminiszterhez írt levelében az alábbiakat írta: „Bemnek Erdélyben 36 000 gyalogsága van, de e közt mintegy 10 000 nem rendes erő – haszontalan szabadcsapatok. – Van ehhez 90 ágyúja, de közte 12 rakett²⁵ – mit ő nem szeret és 30 kézdivásárhelyi – mi csak ott helyben használható – különben igen tökéletlen...”²⁶ A fentiek alapján Kossuth közölte a hadügyminiszterrel, hogy a kézdivásárhelyi ágyúöntés javítására már intézkedett. Itt feltehetőleg a Gábor Áron őrnagy részére biztosított tízezer forintos pénzkeretre gondolt. Ehhez az adathoz áll közelebb Gábor Áron adata is, aki a Szent-Iványi Károly teljhatalmú országos biztoshoz 1849. június 14-én írt levelében az alábbi számokat adta meg: „mert mind amellet, hogy a széljeink 26 három és 10 hatfontos ágyúkkal, elegendő töltésekkel ellátvák, munkán áll még tíz ágyú”. Az utóbbi 10 ágyú feltehetőleg elkészült, felszerelésükre azonban az orosz betörés miatt már nem volt idő. Egy részüket Csíkszeredába menekítették, más részüket a hadiüzemek feldúlása előtt elásták (1849. június 25.). Ezek egyik példányát találták meg 1906-ban, a Rudolf Kórház udvarának ásása alatt. A korabeli számadások hiányában, csak az utólagos visszaemlékezésekre hagyatkozva, a Háromszéken öntött lövegek pontos számát megállapítani sajnos nem lehet, mi azonban Kossuth és Gábor Áron közlései alapján úgy véljük, hogy 35-36 darab volt az a valós mennyiség, amely az alakulatokhoz került, elsősorban a székelyföldi, brassói és nagyszebeni hadosztályokhoz. Természetesen nem lehet kizárni a 64 darab löveg megöntését sem, mivel erre vonatkozólag egykorú kútfővel is rendelkezünk, ebben az esetben viszont nem szerelték fel az összes megöntött ágyút. Igaz, azt maga Turóczi sem állítja, hogy az összes kézdivásárhelyi löveget felszerelték, és hogy ezek a csapatokhoz kerültek volna.

Bem természetesen kevesellte a lövegek számát és 7 hatfontos üteget igényelt, így Kossuth intézkedett arra, hogy a június végén készülő 2 üteget Erdélybe küldjék.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a székelyföldi hadiipar által készített lövegek száma nem haladta meg az ötvenet, ugyanakkor ezen ágyúk a kész lölyukkal való öntés miatt technológiai hibával rendelkeztek, így bevethetőségük korlátozott volt. Így a tüzérség ágyúinak 60%-a 1849 nyarán is anyaországi gyártású volt.²⁷

25 Hadiröppentyű.

26 Kossuth Lajos levele Görgei Artúrhoz. Budapest, 1849. június 21. *Kossuth Lajos Összes Munkái*. 15. köt. 564.

27 Erre vonatkozólag Süli: Az erdélyi hadsereg. 991–995.

Összegzés

Rövid dolgozatunkban eddigi kutatási eredményeink összefoglalásával próbáltuk felvázolni az anyaországi alakulatok és a hadiipar szerepét az országgrész önvédelmi harcában. 1848 őszéig a magyar kormányzat – bár jelentős számú – csak másodvonalas nemzetőri erősítéseket tudott Erdély védelmére átcsoportosítani, melyek nem tudták hathatósan támogatni a helyi erőket. 1848. november végén azonban más hadszínterekről reguláris alakulatok is érkeztek, ezek érdemben fordították meg a hadjárat mérlegét, és hozzájárultak Észak-Erdély és a Székelyföld felszabadításához. A magyarországi alakulatok aránya ekkor volt a legmagasabb. Ugyanakkor 1849 tavaszától az arány módosult, mivel ekkor kezdtek jelentkezni az erdélyi – elsősorban székelyföldi – hadszervezés eredményei. Másrészt Bem a decemberben kapott „kölcson” annyiban visszatérítette, hogy hasonló haderőt vitt magával a délvidéki hadjáratára.

A tüzérség terén mindvégig megmaradt az anyaországi lövegek számbeli és minőségi fölénye. A logisztikai biztosítás terén, a helyi hadiipari kezdeményezések ellenére (Kézdivásárhely, Csíkmadaras, Székelyudvarhely, Marosvásárhely, Kolozsvár, Nagyszeben) az országgrész hadereje mindvégig a magyarországi üzemek termelésére szorult.²⁸

Levéltári források

KA Wien: Österreichisches Staatsarchiv, Bécs, Ausztria, Kriegsarchiv
MNL OL, H2: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzó-elnökség, Általános iratok, H2.

Hivatkozott irodalom

Czetz: *Bem's Feldzug.*

Czetz, Johann: *Bem's Feldzug in Siebenbürgen.* Hamburg, 1850.

Csikány et al.: *Székely határőrök.*

Csikány Tamás – Demeter Lajos – Egyed Ákos – Kedves Gyula – Urbán Aladár: *Székely határőrök a magyarországi hadszíntéren 1848-ban.* Timp-Militaria, Budapest, 2008.

Hermann: *1848–1849.*

Hermann Róbert: *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete.* Korona Kiadó, Budapest, 2001.

Hermann: *Műfajok és tendenciák.*

Hermann Róbert: *Műfajok és tendenciák az 1848–1849-es erdélyi napló- és emlékiratirodalomban.* In: Hermann Róbert – Benkő Levente (szerk.): *Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára.* Tortoma, Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 221–269.

28 Süli: Erdély hadiipara.

Az anyaországi alakulatok súlya és szerepe...

Hermann: Goromba tábornokok.

Hermann Róbert: Goromba tábornokok, goromba költő. A Bem–Vécsey és a Klapka–Petőfi affér. In: Szilágyi Márton (szerk.): *Ki vagyok én? Nem mondom meg... Tanulmányok Petőfiről.* Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014. 122–187.

Horváth: A 6. (Württemberg) huszárezred.

Horváth Béla: A 6. (Württemberg) huszárezred az 1848–49-es magyar szabadságharcban. Line Design Kiadó, Budapest, 2017. (48-as Könyvtár).

Kemény: Erőviszonyok.

Kemény Krisztián: Erőviszonyok az észak-erdélyi hadszíntéren 1848. december közepén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 129 (2016) 2. sz. 430–452.

Kossuth Lajos *Összes Munkái*.

Kossuth Lajos *Összes Munkái*. 13. köt. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. rész. S. a. r. Barta István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.

Kossuth Lajos *Összes Munkái*. 15. köt. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. S. a. r. Barta István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.

Kovács: *Visszaemlékezések*.

Kovács Samu: *Visszaemlékezések. 1830–1850.* Dés, 1887.

Nyepokojcsickij: *Az erdélyi hadjárat.*

Nyepokojcsickij, Artur Adamovics: *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849.* Ford., s. a. r. és bev. Rosonczy Ildikó. Balassi, Budapest, 1999.

Süli: *A nemzetőrség.*

Süli Attila: *A nemzetőrség, a honvédség és a Kossuth-szabadcsapat szervezése Erdélyben, 1848-ban.* Charta, Sepsiszentgyörgy, 2011.

Süli: Erdély és a szomszédos megyék.

Süli Attila: Erdély és a szomszédos megyék hadszíntérré válása 1848-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124 (2011) 1. sz. 63–116.

Süli: A szabad- és vadászcsapatok.

Süli Attila: A szabad- és vadászcsapatok szervezése és működése Erdélyben 1849-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125 (2012) 2. sz. 409–436.

Süli: A honvéd vadászrezdek.

Süli Attila: A honvéd vadászrezdek szervezése és működése Erdélyben 1849-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126 (2013) 3. sz. 681–718.

Süli: Erdély hadiipara.

Süli Attila: Erdély hadiipara 1848–49-ben. In: Hermann Róbert – Benkő Levente (szerk.): *Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára.* Tortoma, Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 122–188.

Süli: Az erdélyi hadsereg.

Süli Attila: Az erdélyi hadsereg tüzérérségének megszervezése 1848–49-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128 (2015) 4. sz. 969–998.

Treuenfest: *Geschichte des k. k. 11. Huszaren-Regimentes.*

Treuenfest, Gustav Ritter Amon von: *Geschichte des k. k. 11. Huszaren-Regimentes Herzog Alexander v. Württemberg 1762 bis 1850 Székler Grenz-Huszaren.* Wien, 1878.

Gál Zsófia

**„Ez az építési eredmény eddigelé páratlanul
áll nálunk a maga nemében.”
A kolozsvári Státus-házak története**

**“This Building Achievement is out-and-outer up to this Point in this
Region.” The History of the Status Houses from Cluj**

The building of the two quasi-symmetrical houses was a considerable realization in the fin-de-siècle Cluj. By erasing several little, outdated constructions from the eastern side of the Main Square the Roman Catholic Church was given the chance to invest into a modern housing project that later on became one of the main landmarks of the cityscape. The paper presents the history of the two Neo-Baroque houses, commissioned by the local Roman Catholic parish in the end of the nineteenth century, based on documents kept in the local archives, describing the initial circumstances, several plan versions, and the process of the construction itself. The Status houses designed by the famous Hungarian architect Ignác Alpár are among the most important investments of the Roman Catholic Church from Cluj in the time of the Austro-Hungarian Monarchy.

Keywords: Ignác Alpár, tenement house, Neo-Baroque, Austro-Hungarian Monarchy

Bevezető

A római katolikus egyház főtéri bérházainak megépítése bravúros teljesítménynek számított a 19. század végi Kolozsváron. A Szentegyház utca nyugati végén álló ingatlanok újragondolása páratlan lehetőséggel kecsegtette az egyházat mind urbanisztikai, építészeti, mind gazdasági szempontból, tervük valóra váltása jókora anyagi áldozatot követelt. A neves, Budapesten tevékenykedő Alpár Ignác által tervezett, s Hauszmann Sándor, valamint számos helyi iparos által kivitelezett „tükörpaloták” megvalósításának története azonban korántsem volt oly zökkenőmentes, mint azt a megrendelő építőbizottság kezdetben remélte. Dolgozatomban a bérházak létrejöttének történetét ismertetem az építés előzményeiből kiindulva, a főbb szakemberek, illetve a megvalósítani kívánt tervváltozat kiválasztásán át, kitérve a kivitelezés körüli konfliktusokra, nehéz-

ségekre, valamint az építkezés anyagi vetületére is. Végül a megvalósult bérházak jellegének és lakásviszonyainak rövid bemutatására vállalkozom.¹

E tanulmány megírásakor főként levéltári forrásokra támaszkodtam. A tervanyag legnagyobb része a római katolikus egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában található, míg az írott források többségét az Erdélyi Római Katolikus Státus Levéltára őrzi. Az építéstörténet felvázolásában a legtöbb támpontot az építőbizottság gyűléseinek jegyzőkönyvei² nyújtották, melyek a tervváltozatok vitájától kezdve 1901-ig követik a folyamatot, hírt adva a kivitelezés körüli nézeteltérésekről is. Eme forrásbázist levelezésekből, beszámolókból, szerződésekből kiszűrt adatokkal és utalásokkal lehetett gazdagítani. Az említett levéltári források átfogó feldolgozására mind ez idáig még nem került sor. A helytörténeti irodalom pár bekezdésnyi utalásain³ túl az egyetlen ilyen irányú törekvés egy fiatal művészettörténész doktori dolgozatának részeként született meg. Carmen Florescu a Státus levéltárában fellelhető források egy részét dolgozta fel, az építkezés gazdasági vetületére fektetve a hangsúlyt.⁴

Státus-ház vagy Státus-palota?

A szóban forgó épületepárt a köznyelvben Státus-házakként, illetve Státus-palotákként szokták emlegetni. Az elnevezés előtagja az építető egyházat támogató Erdélyi Római Katolikus Státusra⁵ utal, mely az épületek megvalósításához szükséges kölcsön egy részét biztosította. Az első világháború végén az északi palotasor⁶ is a Státus tulajdonába került.⁷ A „palota”-, illetve „ház”-ként való megnevezés két különböző aspektust jelöl. Az épületek lakásállománya túlnyomórészt a nagypolgárság igényeihez igazodik, amit az elegáns, palotaszerű megjelenés is sugall. Homlokzatuk kolozsvári viszonylatban egyértelműen palotaszerűnek számít: szimmetrikus, kupolával hangsúlyozott architektúrájuk városképi jelentőségű. Nem csupán a főtér, hanem egy teljes utcaszakasz jellegét határozzák meg, és emelkednek Kolozsvár legpompásabb épületeinek sorába. Ennélfogva a reprezentativitásra utaló „palota” megne-

1 Az összefoglalt eredmények egy tágabb kutatás keretében valósultak meg. Doktori disszertációmban a római katolikus egyház dualizmus kori építői tevékenységét vizsgálom. Az itt összefoglalt téma vonatkozásában egy rendkívül érdekes kérdés továbbá a két palota bérlői társadalmának rekonstrukciója, mely egy önálló tanulmány tárgyát fogja képezni.

2 StátusLt ÉJ.

3 Gaal: *Kolozsvár*; Sas: *A Római Katolikus egyház szerepe*.

4 Florescu román nyelvű fordítások alapján dolgozta fel az iratanyag egy részét, a források nyelvi átültetéséből adódó akadályok miatt bizonyos esetekben tárgyi tévedések, pontatlanságok fordultak elő munkájában. Florescu: *Arhitectura eclectică*. 181–202.

5 Az Erdélyi Római Katolikus Státus az erdélyi egyházmegye hívekből és világi személyekből álló önkormányzata, mely a reformáció hatására jött létre a 17. században. Célja az egyházi és iskolai ügyek érdekképviselete.

6 A mai 1., 3., 5. számú épületek.

7 Bővebben lásd a történeti összefoglalót.

„Ez az építési eredmény eddigelé páratlanul áll nálunk a maga nemében.”

vezés helytálló. Funkciójuk tekintetében vegyes funkciójú bérházak, tehát lakóházak. Ilyen értelemben a – tervrajzokon Alpár által is használt – „ház” megnevezés is helytálló. A leírás során a továbbiakban ezért a két fogalmat alapvetően szinonimaként, az egyes helyeken pedig a reprezentációs, illetve a funkcionális szempontra való utalásként fogom használni.

Előzmények

A városban zajló átalakulások tükrözőjeként, Kolozsvár főtere markáns változáson ment át az Osztrák–Magyar Monarchia öt évtizede alatt.⁸ A folyamat egyik legmeghatározóbb – a katolikus egyházat is érintő – momentuma a Szent Mihály-templom körüli parazitaépületek lebontása volt. A templom cinteremfalához az idők során kisebb-nagyobb üzleteket, vásáros bódékat építettek. Ezek, bár a főter festői megjelenéséhez nem keveset adtak hozzá, jelentős mértékben rontották a templom látképét. A 19. század közepén, a gótizáló romantikus torony felépítését követően (1837–1859) egyre élénkebben foglalkoztatta a város vezetőségét és annak lakosságát a főter – és ezzel együtt a Szent Mihály-templom körüli terület – rendezésének ügye.⁹ A legnagyobb kihívást az ingatlanait és az ezekből befolyó bérleti díjakat elveszítő katolikus egyháznak, illetve a bolttulajdonos kézműveseknek a kárpótlása jelentette. A méltányosság jegyében a város 1889-ben csereépületekkel és egy 900 forintos összeggel kártalanította az eklézsiát.¹⁰ Ekkor került a plébánia birtokába a Híd utca 3. szám alatti Streicher-ház, a Főtér 31.,¹¹ illetve a Főtér 32. szám alatti ház, a Szabók tornya, valamint a Nagy utca közepe táján álló II. községi iskola.¹²

A főter keleti során a római katolikus egyház három épületet birtokolt a 19. század végén. A Bánffy-palota közvetlen, déli szomszédságában álló Tivoli-ház korábban került az egyház birtokába, benne a Schütz-alap által fenntartott fiúárvaház működött.¹³ Két déli szomszédját kapta az egyház a Szent Mihály-templom körüli lebontott épületeiért cserébe.¹⁴ A helytörténeti irodalom mindkét épületet Radák-ház néven emlegeti, a déli azonban Antos-házként, valamint kis lábasházként is ismert volt a járda vonalába kiugró földszinti árkádjai miatt. Utóbbi korábban báró Radák Istvánné Rhédey Klára tulajdona volt, aki „udvarában sok szegény árvalányt tartott, szűkölködőket segélyezett”. E három épület déli szomszédja a Gyergyai-ház volt, melyet a 19. század

8 Kolozsvár dualizmus kori átalakulásáról és a főbb építészeti programokról lásd Vais: *Clujul eclectic*.

9 Az indítványt Schütz János nyújtotta be a városi képviselőtestületnek, még 1852-ben. Kővári: *A kolozsvári piaci templom*. 12.

10 StátusLt, IV.6. c. Építkezések, 5. doboz, Városi tanács jegyzőkönyve, másolat. 1889. máj. 22.

11 StátusLt, IV.6. c. Építkezések, 5. doboz, Kisajátítási szerződévény, 1888. dec. 22.

12 StátusLt, IV.6. c. Építkezések, 5. doboz, Városi tanács jegyzőkönyve, másolat. 1889. máj. 22.

13 Az ingatlant Schütz József hagyta az egyházra végrendeletében.

14 StátusLt, IV.6. c. Építkezések, 5. doboz, Kisajátítási szerződévény. 1888. dec. 22.

végén az akkori tulajdonos után Frank-Kiss-házként¹⁵ is emlegettek, mellette a Szathmáry Elek aranyműves által átalakított Wolphard–Kakas-ház.¹⁶ Az említett házak mindegyike kisméretű, egyemeletes épület volt, téralakításuk a 19. század végi városfejlődés kontextusában régiesnek számított, így hosszú távon nem kecsegtettek jelentős jövedelemmel.

Alpár Ignác megbízása

Az építőbizottság üléseinek jegyzőkönyve az esetleges telekvásárról és az ennek kapcsán felmerülő tervváltozatokról számol be első ízben. Ezekben a tervváltozatokat elkészítő Alpár Ignácra mint megbízott építészre hivatkoznak, kiválasztásának körülményeiről, illetve az ezt övező esetleges bizottsági vitákról nem tesz említést a dokumentum. A római katolikus egyház egyik legjelentősebb beruházásáról lévén szó, a kérdés kétségtelenül fontos horderővel bírt. A források némasága, valamint *in medias res* jellege ezért sokkal inkább arra enged következtetni, hogy a megbízás kérdése már jóval a beépítendő telek körüli viták kialakulása előtt – vélhetően az építőbizottság gyűléseinek keretein kívül – dőlt el.

Kolozsvári viszonylatban a kor egyik legjelentősebb beruházásáról lévén szó, egyértelműen presztízskérdésnek számított a felkért építész személye, szakmai felkészültsége, hírneve, minek folytán kézenfekvőnek bizonyult valamelyik befutott fővárosi építész felkérése. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben szintén jelentős építőtevékenységet folytató református egyház is foglalkoztatta a budapesti sztárépítésszt. Az egyház az 1880-as években ambiciózus templomépítési programba kezdett, aminek eredményeként Erdély-szerte számos Alpár által tervezett épület is született.¹⁷ A kolozsvári hídelvei református templom esete azonban azt sugallja, hogy az egyház hosszú távon nem bírta a neves építész foglalkoztatásával járó anyagi terheket. Az 1897 és 1898 között megvalósult kolozsvári istenháza a brassói református templom közeli rokona, a terv azonban nem Alpár, hanem Szalai Ferenc nevéhez kötődik. Ilyen kontextusban valószínűnek tűnik, hogy a felmerült tervezők közül, az egyházak közötti versengés okán is, esett Alpár Ignácra a választás.

Szintén nem elhanyagolható szempont, hogy a tervezési folyamat eme kezdeti fázisában Alpár három másik jelentős kolozsvári épület tervezőjeként működött a városban. Ebben az időszakban épült a Ferenc József Tudományegyetem Meixner Károly által elkezdett főépületének hatalmas tömbje (1893–1902), melynek befejezésével, Meixner 1895-ben bekövetkező halálát

15 Frank-Kiss István kályhakészítő.

16 Gaal: *Kolozsvár*. 53–54.

17 A legjelentősebbek ezek közül: Segesvár (1888–1889), Marosludas (1888–1889), Dicsőszentmárton (1889), Szászrégen (1889–1890), Brassó (1890–1892). A templomok történetét Rosch Gábor 2005-ben megjelent monográfiája ismerteti, Rosch: *Alpár Ignác*. Alpárnak az erdélyi református egyház számára tervezett épületeit jelenleg két fiatal kutató, Földi Imelga és Fülöp Zsuzsánna vizsgálja.

„Ez az építési eredmény eddigelé páratlanul áll nálunk a maga nemében.”

követően, Alpárt bízták meg. Szintén ekkor valósul meg a Monostori út elején álló tornyos vármegyeháza (1896–1897) épülete. A Státus-házak kivitelezésével egy időben készült el a De Gerando Antonina által vezetett Felsőbb Leányiskola épülete (1899–1900) is a Sétatér mellett. Kolozsvári jelenléte, a reprezentatív feladatok további motivációt jelenthettek az egyház számára a befutott tervező felkérésére, mintegy garanciát remélve ezáltal a beruházás sikerére.

A Státus-házak tervváltozatai

Az építőbizottság kezdetben három tervváltozatot vett számításba, melyek a beépített terület méretében, illetve az egyes épületrészek funkcióiban tértek el egymástól. A legkézenfekvőbbnek s legjövödelmezőbbnek tűnő változat szerint a rendelkezésre álló három telken kizárólag bérlakások és földszinti kereskedelmi egységek kaptak volna helyet. A második tervvázlat a terület bővítésével számolt a szomszédos Frank-Kiss-ház megvásárlásával, oly módon, hogy az épületegyüttes a Bánffy-palotától a Szathmáry-házig terjedjen, az előzőhöz hasonló konfigurációval. A harmadik, legmerészebb elképzelés a lakóterek és kereskedelmi egységek mellett „Redout-helyiségeket” is magában foglalt volna.¹⁸ A három tervváltozat véleményezésére Hartmann Adolf mérnököt kérték fel, aki részletes jelentésében aprólékos kimutatást készített az egyes lakások, valamint az üzlethelyiségek várható jövedelmeiről.¹⁹ Összevetve a még befektetendő összeget a kialakított terekből származó várható jövedelemmel, az első esetben 9%-os, a második esetben 8%-os, a redutot is magában foglaló változat esetében 8%-os megtérülési rátát tartott valószínűleg. Utóbbi esetben – mint megjegyezte – számításai csupán becslésnek tekinthetők, hiszen tapasztalatok híján a vigadó bérjövödelmét nehezen tudta megjósolni.

Egy katolikus redut?

A római katolikus egyház kezdeményezése jól illusztrálja a kolozsvári vigadó kérdését övező korabeli élénk érdeklődést. A 19. század utolsó éveiben több ízben felmerült egy bálók, hangversenyek, mulatságok számára alkalmas új, mo-

18 Az építési jegyzőkönyv tanúsága szerint mindhárom tervsorozat elkészült. StátusLt ÉJ. A kolozsvári Római Katolikus Gyűjtőlevéltárban csak a megvalósult, második tervsorozat maradt fenn, illetve a harmadik sorozat néhány eleme, melyen a redut részletei láthatóak. Előbbiek a kutatás időszakában nem voltak beletárolva, feltekerve álltak a levéltár polcain. GyűjtőLt, 290-f, 6. doboz, *A Szent Mihály-plébánia iratai, vegyes tervek.*

19 StátusLt, IV. 6. c, 3. doboz, Hartmann Adolf: *Véleményes jelentés a kolozsvári róm. kath. egyházközség által Kolozsvár főterén (...) építeni szándékolt bérházokra bemutatott tervváltozatokról.* Kolozsvár, 1896. febr. 28.

dern redut igénye.²⁰ Az első tervek ilyen vonatkozásban Pákei Lajos²¹ kolozsvári építész nevéhez köthetők, aki 1890-ben egy átfogó átalakítási tervet dolgozott ki a Redout számára. Pákei a vigadón kívül a városi konzervatóriumot is ebben az épületben helyezte volna el, melynek érdekében a már álló vigadó mögötti telket is meg kellett volna vásárolnia a városnak, a Kismester utcáig bővítve a rendelkezésre álló területet.²² 1896-ból fennmaradt egy szintén Pákei által szignált vigadóterv, mely a hat évvel korábbi elképzelésekre alapozva egy sokkal monumentálisabb, neogótikus épülettel helyettesítette volna a régi Redoutot.²³ A római katolikus egyház felvetése kapcsán Hartmann megjegyzi, „tény, hogy jelenleg olyan tisztességes helyiség, mely »redout« nevet érdemelne, és melyben akár mulatság, akár hangverseny vagy matiné, felolvasások stb. megtarthatók lennének, nincsen, és a városi redout olyan rozoga állapotban van, és olyan rondák a mellékhelyiségei, hogy az a mai kor igényeinek semmiképp sem felel meg”.²⁴ Mindezek ellenére, belátva a lehetőségek szabta korlátokat, nem javasolta a terv kivitelezését. Indoklásából kiolvasható azon meggyőződése, hogy az egyháznak nincs lehetősége a bérpaloták részeként olyan tágas vigadót építeni, amely a város reális igényeit kielégítette volna.²⁵

Hartmann a három lehetőség közül – a gazdaságosság szempontjait figyelembe véve – az első, legbiztonságosabb változatot javasolja elfogadásra, eltekintve a Frank-Kiss-féle házastelek megvásárlásától. Továbbá hozzátette, tekintettel a nagyszabású építkezésre, az egyház végső soron a fenti számításnál kedvezőbb kivitelezői árajánlatra, így alacsonyabb összköltségre és 10-11%-os megtérülésre számíthat. A második tervváltozat elfogadása vélhetően Alpár befolyásának köszönhető. 1896 márciusában, kolozsvári látogatása alkalmával a Frank-Kis-ház megvásárlására buzdította az építőbizottságot, felhíva a figyelmüket arra, hogy ha déli szomszédjuk a bérházak felépítését követően netán megmagasítaná a házát, annak tűzfala a déli épületsor udvar felől nyíló helyiségeit szinte teljes mértékben beárnyékolná.²⁶

20 Az Unió utcában álló, 1810-ben vélhetően Leder József által épített régi redut a század folyamán számos fontos esemény helyszíne volt, a század végére azonban szűkké és idejétmúlttá vált.

21 Pákei Lajos munkásságáról lásd Gy. Dávid: *Pákei*.

22 MUEKvGyLt, Pákei Lajos hagyatéka, *Kolozsvár város Vigadó épülete*. Földszinti alaprajz; Emeleti alaprajz; Másodemeleti alaprajz; K.V. Vigadó udvari nézete; K. V. Zene Conserv. Homlokzata a Kismester utca felől. Kolozsvár, 1890, szeptember hó.

23 MUEKvGyLt, Pákei Lajos hagyatéka, *A városi Vigadó tervéhez*. Kolozsvár 1896, március hó. Méretn tanulmány, mely a Vigadó tornyát a tűzoltótorony és a New York szálló magasságával veti össze.

24 StátusLt, IV. 6. c. 3. doboz. Hartmann Adolf: *Véleményes jelentés a kolozsvári róm. Kath. Egyházközség által Kolozsvár főterén (...) építeni szándékolt bérházakra bemutatott tervváltozatokról*. Kolozsvár, 1896. febr. 28.

25 „(...) ha a redouttal épülne ki ezen tervezet szerinti háztömb, akkor is előfordulhatnának olyan esetek, hogy p.o. nagyobb bálók stb. a jelenlegi [a Farkas utcai] nemzeti színházban tartatnának meg (...)” Uo.

26 StátusLt ÉJ, 1896. márc. 16.

„Ez az építési eredmény eddigelé páratlanul áll nálunk a maga nemében.”

Az építőbizottság hosszas szünetet követően 1897 januárjában ült össze, mely alkalommal a püspök számára előkészített engedélyezési terv megvitatására került sor.²⁷ A káptalan a második tervvázlat megvalósítását – s értelemszerűen a Frank-Kis-ház megvásárlását is – engedélyezte, jóváhagyva az Erdélyi Római Katolikus Státus alapjaiból csaknem 500 000 forint értékű törlesztéses kölcsön felvételét, illetve annak az egyház kolozsvári épületeivel való biztosítását. Az engedély a Schütz József-árvaház birtokában lévő Tivoli-épület ügyére is kitért, arra szólítva fel az egyházközséget, hogy az ingatlan értékével megegyező, a célnak megfelelő ingatlant ajánljon fel az árvaháznak.²⁸ Mivel a részletes költségtervek lényegesen meghaladták az előírányzott keretet, a bizottságnak két lehetőség közül kellett választania: vagy lefaragnak elképzeléseiből, és egy szűkebb, szerényebb tervet valósítanak meg, vagy egy újabb kölcsönrel pótolják ki a rendelkezésükre álló összeget.²⁹ A választás az utóbbira esett. Lönhárt Ferenc püspök halálát, illetve Majláth Gusztáv Károly kinevezését követően Biró Béla egy módosított költségvetési tervet nyújtott be az új püspöknek, az eredeti kiegészítését kérve,³⁰ amit az új püspök rövidesen jóvá is hagyott.³¹

A kivitelező és a helyi iparosok konfliktusa

A szükséges pótkölcsön jóváhagyását követően³² a kivitelezéssel a legkedvezőbb ajánlatot tevő, budapesti Hauszmann Sándor cégét bízták meg.³³ Bár a kivitelezővel kötött szerződés nem maradt fenn, az építési bizottság jegyzőkönyvében rögzített utalásból kiderül, hogy Hauszmann arra kötelezte magát, hogy bizonyos részfeladatokat, a lehetőségek függvényében, kolozsvári mesterekkel végeztet el. A kolozsvári iparosok közös felzúdulásából azonban arra következtetünk,³⁴ hogy a vállalkozó eltekintett ígéretétől, a budapesti konkurenciát részesítve előnyben. A döntés egyik indoka a jegyzőkönyvekben fel-felbukkanó anyagi tényező lehetett. A szükséges keret felduzzadása arra vezette az építési

27 StátusLt ÉJ, 1897. jan. 30.

28 StátusLt, IV.6. c. 3. doboz, Lönhárt Ferenc püspök levele Biró Béla plébánosnak, 1897. márc. 2. A helyi lapok rendkívül pozitívan fogadták a püspöki engedélyt, annál is inkább, mivel kétségesnek tartották egy ekkora volumenű beruházás jóváhagyását. „Úgy látszik (...), hogy az ősz püspök [ti. Lönhárt Ferenc] ezzel a ténykedésével is megmutatni kívánta azt, hogy mily kíváló jóindulattal viseltetik Kolozsvár város és itteni hívei iránt.” Lönhárt püspök Kolozsvárnak. *Magyar Polgár*. 1897. március 6. XI. 53. 3.

29 StátusLt ÉJ, 1897. okt. 30.

30 StátusLt, IV. 6. c. 3. doboz, Levélvázlat Majláth Gusztáv Károly püspöknek, 1897. nov. 3.

31 „... megengedem, hogy az egyházközség a tervezett új bérház építési költségeire a már engedélyezett 496 200 forinton felül még 18 200 forint törlesztési kölcsönt vehessen fel az erdélyi rom. kath. Státustól, esetleg máshonnan”. StátusLt, IV. 6. c. 3. doboz, Majláth Gusztáv Károly levele Biró Bélának, 1897. nov. 6.

32 Ennek nagy részét szintén a Római Katolikus Státus biztosította.

33 StátusLt ÉJ, 1897. okt. 30.

34 StátusLt, IV. 6. c. 3. doboz, Komáromi János levele a Kolozsvári Római Katolikus Egyházközségnek, amelyet számos más helyi iparos is aláírt. 1897. nov. 10.

bizottságot és a kivitelezőt egyaránt, hogy a benyújtott ajánlatok közül a lehető legkedvezőbbet fogadja el, sok esetben kedvezményt kérve a szolgáltatótól. Az egyház közbelépése folytán azonban egy különbizottság alakult, mely a legkedvezőbb ajánlatot kínáló helyi iparosokkal tárgyalásba kezdett egy mindkét fél számára kedvező egyezség kieszközlése érdekében. Így sikerült elérni azt, hogy a teljes kivitelezési összeg (515 000 Ft) több mint két ötödét (235 417 Ft) a helyi munkaerő által kivitelezett részfeladatokra fizették ki.³⁵

„Hogyan kell házat építeni?”

Az egyházköztség 1898. augusztus 21-én kötött szerződést Alpár Ignáccal, melyben az építész a hat bérház terveinek, költségvetésének, részletterveinek elkészítése mellett a kivitelezés helyszíni műszaki felügyeletére, illetve az utófelülvizsgálat elvégzésére is kötelezettséget vállalt, 20 000 forintos honorárium ellenében.³⁶ A szerződés továbbá arra is kötelezte, hogy ha nem volna lehetősége a kivitelezés folyamatát a helyszínen személyesen felügyelni, maga helyett egy hasonló képzettségű építészt küldjön.

A sajtó beszámolója szerint a bontás még a szerződéskötést megelőzően, már 1897 decemberében kezdetét vette a Tivoli utcára néző telekrészen.³⁷ Az alcímben idézett költői kérdést a *Magyar Polgár* egyik újságírója tette fel a lap 1898. szeptemberi számának hasábjain. A cikk szerint a februári fagyban helyenként már a földmunkálatok is elkezdődtek, lényeges előrelépés azonban csak áprilisban történt, „mikorra a régi házakban a kereskedések és a lakások teljesen kiürültek”. A munkálatok ezt követően megfeszített iramban folytatódtak, a sajtó beszámolója szerint napszámosok és iparosok százai, háromszáz kőműves, nyolcvanöt álláskészítő és „több mint nyolcvan fuvaros” dolgozott a paloták építésén.³⁸ A szerző továbbá részletesen ismertette az építkezés főbb fázisait, mondván, „alig pár hónap alatt nemcsak lebontották a rom. kath. egyházköztség főtéri régi házait, de az óriási telken az új palotákat már a bokréta-ünnepig vitték”,³⁹ majd megjegyezte, „ez az építési eredmény eddigelé páratlanul áll nálunk a maga nemében”. Az építkezés kezdetétől számított négy és fél hónapon belül, szeptember elején négy épület már fedél alatt állt,

35 StátusLt ÉJ, 1897. nov. 16. A jegyzőkönyv szerint a foglalkoztatott iparosok névsora: kőműves- és kövezőmunka, valamint palafedő-munka: Hauszmann Sándor; kőfaragómunka: Smiel Dávid; ácsmunka: Kaukál és Györgyfalvi; bádogosmunka: Fried Zsigmond; padolat- és asztalosmunka: Hevesi József; vasműmunka: Reményik Lajos és fiai; üvegesmunka: Régeni György; lakatosmunka: Fekete Sándor; mázolómmunka: Körösi János. Megjegyzendő, hogy a beadványt aláíró iparosok közül senki nem szerepel a megbízottak között.

36 Az eredeti összeg az építési költség 4%-a, azaz 22 960 forint, plusz 1040 forint utazási költség lett volna, amit az egyházköztség a fenti összegre lealkudott. StátusLt ÉJ, 1898. febr. 9.

37 Nn: Hogyan kell házat építeni? *Magyar Polgár*. 1898. szeptember 10. XXI. 136. 5–6.

38 Uo. A szerző a cikk végén, valószínűleg némileg túlzóan, megjegyzi: „eddigelé hat-hétszáz munkás és százhatvan fuvaros foglalkozott”.

39 Uo.

„Ez az építési eredmény eddigelé páratlanul áll nálunk a maga nemében.”

a másik kettő befejezését pedig a hónap végére jósolták.⁴⁰ A helyi lapok által láttatott gördülékeny munkamenet azonban csak látszat volt, a vállalkozás számos vélt és valós problémából adódó feszültséget és konfliktust tartogatott még a felek számára.

A városi tanács által 1898 márciusában kibocsátott építési engedély az alapfalak és a szomszédos épületekkel érintkező falszakaszok megvastagítását kérte.⁴¹ Ugyanakkor az 5. és a 6. ház félemeletének 2,7 méteres belmagasságát is kifogásolták, arra szólítva fel az építtetőt, hogy azt a minimális 3 méterre emelje. Válaszlevelében Alpár elutasította a kifogásokat, mondván, hogy a kérdés statikai szempontból indokolatlan, sem Budapest, sem más európai nagyvárosok építési szabályzatában nem találni ehhez fogható kikötést. A mezzanin ügyének megoldására az új, De Bruyn-féle födémszerkezet⁴² alkalmazását javasolta. Az építész indoklásában kiemelte, hogy a vasgerendákra támaszkodó téglaboltozatokkal szemben ez sokkal alacsonyabb, könnyebb szerkezet, mely így kevesebb terhet ró az oldalfalakra, emellett a tűzbiztonság és szilárdság tekintetében is megfelelő. A kisebb födémmagasságnak köszönhetően így elkerülhetővé vált a földszinti kereskedelmi egységek belmagasságának csökkentése, ami várhatóan negatív hatást gyakorolt volna a földszinti helyiségek béréből származó bevételekre. A tanácskozáson szintén részt vevő Hauszmann Sándor elfogadta az építész javaslatát, s elvállalta az új szerkezet felár nélküli kivitelezését. Alpár ettől függetlenül, a jövedelmezőség szempontjára hivatkozva javaslatot tett a teljes földszint 30 centiméterrel való megmagasítására. Érvelése szerint ez a bővítés várhatóan 500 forinttal emelte volna a főtéri helyiségek bérleti díját, míg a többletmunka mindössze 3000 forintból megvalósítható lett volna.⁴³ Mivel a döntés pénzügyi vonzata nem tartozott az építőbizottság hatáskörébe, Alpár javaslatához csupán elvi jóváhagyással tudott hozzájárulni. A későbbi bejegyzések, valamint a költségvetés alapján azonban megállapítható az egyház hozzájárulása.⁴⁴

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a falazási munka menete komoly felzúdulást keltett az építőbizottsági gyűlések egyikén. „Egyes tagok” ugyanis egy helyszíni szemle alkalmával olyan rendellenességeket észleltek, amelyek nyomán menten felháborodásuknak adtak hangot: „... olyan jelenségek fordulnak elő ezen falak emelésénél, melyek az itteni építési-gyakorlattal ellenkeznek, s melyeket ezért [Nagy Kálmán gondnok] szabálytalanságnak tart”.⁴⁵

40 Uo. Vélhetően a Bánffy-palota felőli épületeket fejezték be később. A bontási munkálatok során a palota megsérült, az így kerekedő per a sajtó beszámolója szerint két hónapot késleltette a munkálatokat ezen a részen.

41 StátusLt ÉJ, 1898. márc. 24.

42 Hengerelt I-gerendás szerkezet, melynek gerendaközeit vasalt vízhatlan gipsz és hamu keveréke tölti ki.

43 StátusLt ÉJ, 1898. márc. 24.

44 StátusLt, IV. 6. c. 3. doboz, Hauszmann Sándor és Társa: *Végzámbla a kolozsvári róm. Kath egyházközség Szentegyház utcában épített bérpalotáiról*. Kolozsvár, 1899. nov. 5.

45 StátusLt ÉJ, 1898. ápr. 4.

A megrökönyödés oka az alapozás nem megfelelő mélysége, illetve a felhasznált kőanyag túl alacsony aránya volt. Az ügy tisztázására a bizottság sürgönyt küldött a Budapesten tartózkodó Alpár Ignácnak, és elrendelte minden további építőmunka szüneteltetését. Az építész válaszelevelét ugyan nem ismerjük, a május végi ülés jegyzőkönyve alapján azonban sejthető, hogy a probléma rövidesen megoldást nyert. Másfél hónap alatt elkészült a pince és a földszint falazata, így a bizottság jóváhagyta a kivitelezőnek fizetendő első részletet.⁴⁶ Szűk fél éven belül már a „falegyen ünnep” előkészületeiről és ennek részleteiről olvashatunk a forrásokban.⁴⁷

1898 októberében tárgyaltak érdemben a kályhák kiválasztásáról, mely kérdésben a bizottság Hauszmann Sándor javaslatai alapján hozta meg döntését. A kivitelező alapos kimutatást készített a kolozsvári piac kínálatáról, kijelentve, hogy a Daniel-típusú kályhákat leszámítva egyiket sem találta minőség és tartósság szempontjából megfelelőnek a helyben gyártott fűtőalkalmatosságok közül. Két, helyben is forgalmazott típust emelt ki: egy csehországi gyártmányt, valamint a Szilács–Halászi-féle kályhákat. Mivel a magyar portékát legalább annyira jónak találta, mint a cseh vetélytárs áruját, egyértelműen ennek beszerzését javasolta Kozel I. szakiparos helyi bizományi raktárából.⁴⁸ A döntést Frank-Kiss János helyi kályhagyáros, az egyház által megvásárolt déli ház hajdani tulajdonosának nem kis méltatlankodását váltotta ki. Az iparos az egyházzal kötött, kedvezőnek vélt adásvételi szerződést követően nyilván busás jövedelmet hozó megrendelésre számított az építetötől.⁴⁹

A bérházak kivitelezése 1899-ben folyamatosan haladt, melynek részleteiről csupán érintőlegesen tájékoztatnak az írott források. A Szentegyház utca főtér felőli szakaszának csatornázása kapcsán megtudjuk, hogy a külső állványzatot május folyamán javarészt már lebontották, a maradék építőanyagot pedig elszállították.⁵⁰ Az épületek átadására szeptember 16-án került sor, a városi tanács azonban már ezt megelőzően kiállította a lakhatási engedélyt.⁵¹

A nézeteltérések egy másik forrása, mint az a június 27-i jegyzőkönyvből kitűnik, Alpár Ignác műszaki felügyelői feladatainak elhanyagolásából adó-

46 StátusLt ÉJ, 1898. máj. 22.

47 StátusLt ÉJ, 1898. szept. 7.

48 „A kolozsvári kályhakészítmények közül csakis az úgynevezett Daniel szerkezetű kályhák vehetők alkalmazásba, a többiek azonban a nem kolozsvári eredetű minták szerint szerezhetők be. A paloták építésénél az idegen gyártmányokkal szemben, kimondottan elv szerint, a csehországi gyártmány – mellyel különben is a Szilács–Halászi gyártmány egy színvonalon áll – szóba sem jöhet.” StátusLt ÉJ, 1898. okt. 18.

49 StátusLt ÉJ, 1898. máj.14.

50 A csatornázási munkálatok elkezdését Alpár sürgette, mivel a szivárgó nedvesség a falakra káros hatást gyakorolt. A tanács már korábban kérte az utca infrastruktúrájának kiépítését. A város vezetősége ezt a felhalmozott föld és építőanyag elszállításától, valamint az állványzat lebontásától tette függővé. StátusLt ÉJ, 1899. máj. 30.

51 Az átadás tervezett menetéről az előző napi jegyzőkönyv számol be. Ugyanekkor a Státus igazgatótanácsa a már kiadott lakhatási engedélyre hivatkozva kérte az engedélyt a beköltözésre. StátusLt ÉJ, 1899. szept. 15.

„Ez az építési eredmény eddigelé páratlanul áll nálunk a maga nemében.”

dott. Mivel az építész a szükségesnél ritkábban látogatta az építkezést, Gabányi Endre, az egyház műszaki tanácsosa, akit a bizottság a kivitelezés felügyeletével bízott meg, hallgatólagosan átvállalta a műszaki irányítással járó feladatoknak egy részét. Utóbb, a munkatöbbletre hivatkozva, Gabányi plusz honoráriumot kért az építőbizottságtól, mely kérés azonban elutasításba ütközött, mivel a tanácsos nem tájékoztatta a kivitelezést felügyelő testületet Alpár hosszas távolmaradásáról, s a szerződésben foglalt kötelességeinek elmulasztásáról.⁵²

A bérlakások átadásakor a földszinti üzlethelyiségek egy része már bérlőre talált, a terek egy része azonban még mindig üresen állt.⁵³ Potenciális bérlőkre várva az építőbizottság, a kivitelező javaslatára elhalasztotta a földszinti válaszfalak felhúzását. Hauszmann azzal érvelt, hogy egy nagyobb térigényű bérlő esetén a már megépített térelválasztók fölösleges költséget eredményeznének. A vállalkozó továbbá afelől biztosította az egyházat, hogy szükség esetén, a szerződésben foglalt kötelezettségének eleget téve, egyszerű felszólításra, rövid idő alatt kivitelezzi az elhalasztott munkát.⁵⁴ Az üzlethelyiségek ügye 1900 tavaszán és nyarán is napirendre került. Az építőbizottság hosszas várakozás után, több felszólítást követően végül saját költségén készítette el a válaszfalakat, a vállalkozó ugyanis nem reagált ismételt kérésére.⁵⁵

A használatbavételt követően észlelt kisebb-nagyobb kivitelezési hibák és hiányosságok a bizottság elégedetlenségét váltották ki, amit a felülvizsgálatok során kiderült eltérések csak tetézték. A Hauszmann Sándor által benyújtott végelszámolás ellenőrzésével megbízott Gabányi számos helyen indokolatlanul magas egységárakra, pontatlan számításokra és kifizetendőként feltüntetett, ám meg nem valósult munkákra hívta fel a figyelmet. A félemelet 3 méteres belmagasságát az Alpár által javasolt De Bruyn-féle technológia alkalmazásával,⁵⁶ illetve a földszint belmagasságának minimális csökkentésével sikerült elérni, holott a teljes épület 30 cm-es megmagasítását számlázták le. A felülvizsgálatra szintén felkért Papp Ferenc építész továbbá eltérést észlelt a szerződésben foglalt és kivitelezett anyaghasználatban, a leszállított kályhák számában és minőségében, valamint a padlóburkolat jellegében.⁵⁷ 1900 nyarán egy újabb kellemetlen esetről számol be a jegyzőkönyv. Kikakker Boldizsár sarki kávéházában, a mellékhelyiségekben hatalmas tócsa keletkezett a gyenge, bádogból készült víztartályok miatt, amelyeket az egyház rövid időn belül, saját költségén kicseréltetett.⁵⁸ Kis idő múlva a 4. szám alatti épület utca

52 StátusLt ÉJ, 1899. jún. 27.

53 A jegyzőkönyv szerint az addig kiadott lakások és üzlethelyiségek együttes bére 51 200 Ft volt.

54 StátusLt ÉJ, 1899. szept. 15.

55 Az egyházközség kérésére 1900 áprilisában Alpár Ignác is felszólította Hauszmann Sándort a hiányosság pótlására, valamint a költségvetés tisztázására. StátusLt, IV. 6. c. 3. doboz, Alpár Ignác levele Hauszmann Sándornak, 1900. ápr. 25. és StátusLt ÉJ, 1900. júl. 7.

56 Gabányi Endre csak „rubic-technikának” hívja.

57 StátusLt, IV. 6. c. 3. doboz, Papp Ferenc felülvizsgálata, 1900. febr. 28.

58 StátusLt ÉJ, 1900. júl. 7. Egy szintén ebben az évben szerkesztett levélvázlat a víztartályok általános rossz minőségéről tudósít: „A kolozsvári róm. kat. Egyházközség új bérpalotáinak vízvezetéki tartályai az egész épületben csepegnek és oly mérvben szivárognak, hogy a falak

felőli lakásának bérlője, Menyhárt Gáspár ügyvéd a padló gombásodására hívta fel a figyelmet.⁵⁹

A Hauszmann Sándor és az egyházközség közötti konfliktus kimenetele írott források hiányában csupán nagy vonalakban rekonstruálható. Az 1900. július 7-i építőbizottsági gyűlést követően az egyház közjegyzői felszólítást küldött a kivitelezőnek, melyben kéthetes határidőt szabott a hátralévő javítási munkálatok elvégzésére. Ezek hosszas elhúzódása azonban kedvezőtlen végkifejletet sejtet. A hiányok és a hibák kijavítása egészen 1901-ig húzódott: árajánlatok és számlák sora listázza a hiánypótló lakatos-, palafedő- és bádogosmunkák lajstromát, melyek elvégzésével az egyház végül helyi iparosokat bízott meg.⁶⁰ 1900 novemberében Hauszmann Sándor ügyvédje szóban fordult az egyházi gondnokhoz az ügy rendezése érdekében, írott megkeresésre azonban – a felszólítás ellenére – nem került sor. A kivitelező szakszerűtlen hozzáállása vállalkozásának válságával lehet összefüggésben. 1900-ban több budapesti lap is beszámol Hauszmann Sándor cégének eladósodásáról: „...a cég passzívai 2 720 000 koronára, az aktívák pedig szigorú becslés szerint 2 000 000 koronára rúgnak, a fedezetlen követelések átlaga tehát 720 000 korona”.⁶¹ Az esetet tárgyaló értekezéslet egy likvidáló bizottságot hívott össze, mely Hauszmann és felesége minden ingó és ingatlan vagyonát, mindenképp előtti budai kőfaragógyárát a hitelezőinek adta át.⁶² Ezek után az anyagilag megroppant, gyárát elvesztő Hauszmann nem tudta teljesíteni hátralévő feladatait. A javítási munkálatok kitolódása ugyanakkor a megrendelő és az építész között is konfliktust szított. Feladatainak végeztével Alpár Ignác 1900 őszén az őt megillető honorárium utolsó részletének kifizetését kérte.⁶³ A bizottság a Hauszmann-nal való vitás helyzetre, illetve a felülvizsgálat körüli nézeteltérésekre hivatkozva, az ügy rendezéséig elnapolta a tiszteletdíj kifizetését. Egy évvel később, a folyamatos hitegetésre hivatkozva, Alpár beperelte az egyházközséget.

A következő két évtized sem hozta el a vágyott nyugalmas korszakot. A felhalmozott kölcsönök értékét az üzlethelyiségekre, valamint a lakásokra kivetett bérekből nem tudták fedezni. Ennek következtében az első világháború végére az egyház egy kellemetlen döntéshelyzetbe került: mivel adósságát nem állt módjában törleszteni, kénytelen volt az északi palotasort eladásra bocsátani.⁶⁴ Az egyház vezetősége azonban mégsem szerette volna az épületsort idegen kézre juttatni, így egyezséget kötött az Erdélyi Római Katolikus Státus-

átnevésedése és veszélyeztetése kikerülhetetlen”. Uo. Levélvázlat Alpár Ignácnak, 1900. Ezek javítását a Bányai Kálmán és Társai vállalat végezte el.

59 A padlót B. Bak Lajos műasztalos javította ki. Bak egyúttal néhány ablak- és ajtókeretet is kijavított. StátusLt, IV. 6. c. 3. doboz, B. Bak Lajos költségszámítása, 1901. okt. 30.

60 Nagy Ferenc és Dereti Ferenc számlája (1900. nov. 25.), Fehérvári Géza lakatos, a Spitzer C. vállalat, Bodnár Lajos bádogos, Báltresz József palafedő ajánlatai. 1902-ben az egyik lakásban egy 2 m² nagyságú vakolatdarab lehullásáról számol be Pápai Sándor. StátusLt, IV.6. c. 3. 1902. ápr. 4.

61 *Pesti Napló*. 1900. február 25. 55. sz. 16.

62 Uo.

63 StátusLt ÉJ, 1900. nov. 10.

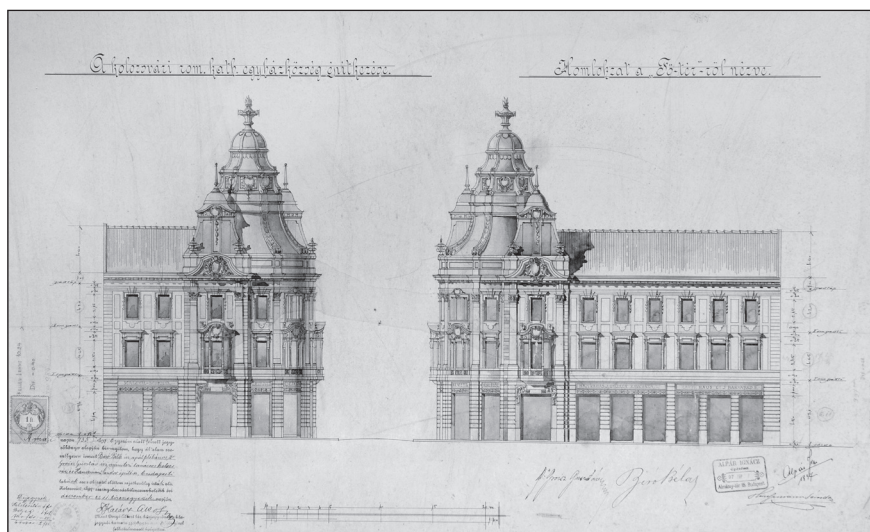
64 Florescu: *Arhitectura eclectică*. 193.

„Ez az építési eredmény eddigelé páratlanul áll nálunk a maga nemében.”

sal. Ennek értelmében az 1., 3., és 5. szám alatti épületekért cserébe a Státus magára vállalta az adósság törlesztését.⁶⁵

Az épületek leírása

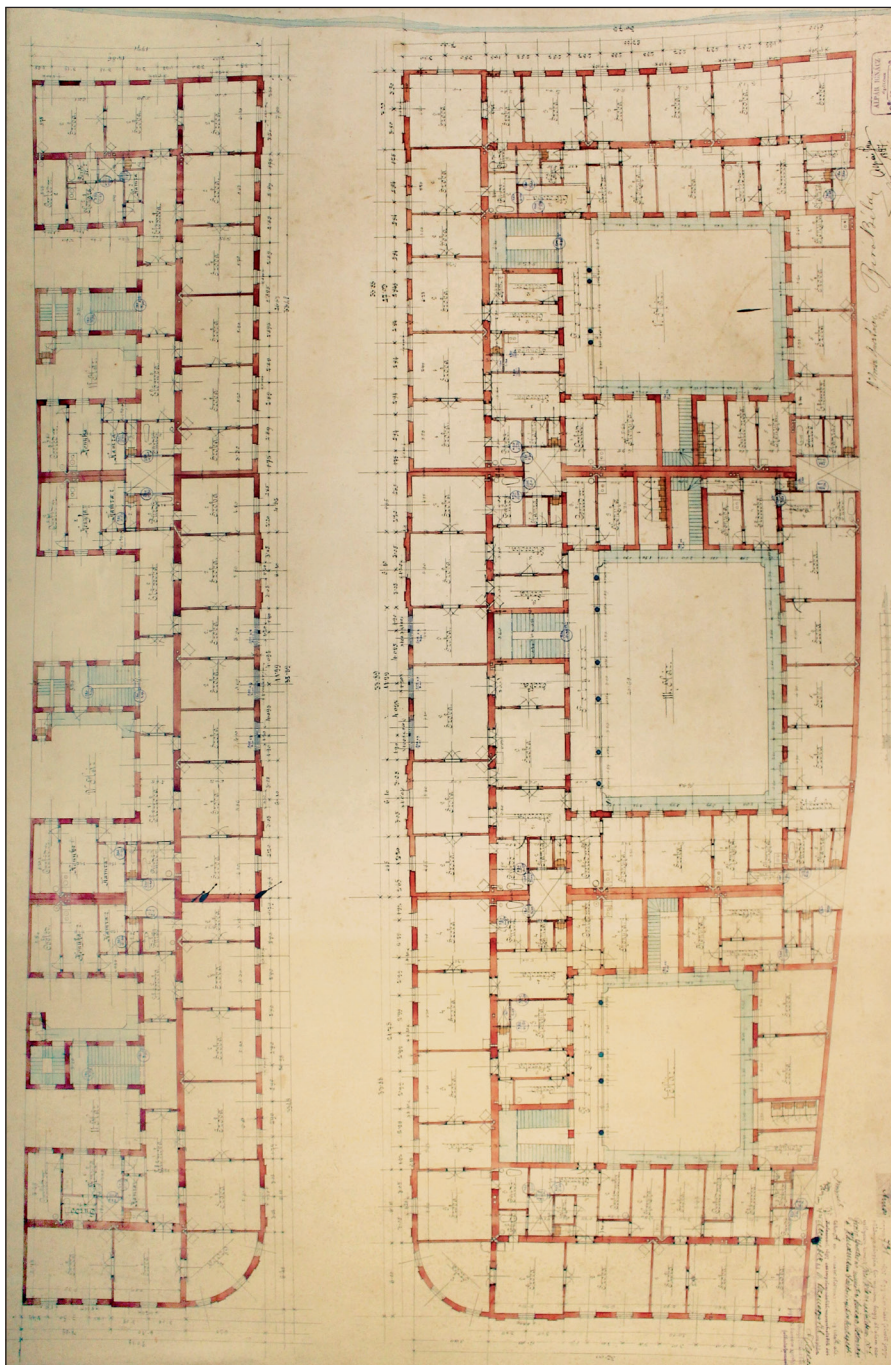
A Státus-paloták a római katolikus egyház által építtetett legreprezentatívabb kolozsvári épületek közé tartoznak. A Főtér keleti sorának közepe táján álló két épület homlokzata szinte teljes mértékben szimmetrikus az őket elválasztó utcára nézve (1. kép).⁶⁶ A Főtér és a Bolyai János (a korban Tivoli) utca között elterülő, nagy kiterjedésű, szabálytalan négyszög alakú telket a kelet–nyugat tengelyű Szentegyház (ma Iuliu Maniu) utca egy kisebb és egy nagyobb alapterületű nyújtott trapézra osztja, minek következtében a két bérpalota főtéri, illetve a Bolyai utcára néző két homlokzatát egyenlőtlen számú tengely alkotja. A paloták épületszárnyai U alakban ölelik körbe a telkeket, a Szentegyház utcára merőlegesen pedig két-két keresztszárny tagolja három-három önálló épületre a két együttest. A déli soron ehhez egy, az utcával párhuzamos udvari szárny adódik. A két épület közül a déli kiterjedtebb, a benne kialakított kereskedelmi és lakóterek három tágas, loggiás belső udvar köré csoportosulnak (2. kép). A keskenyebb, északi telekrészen felépült bérházak esetében, helyszűke miatt, a belső udvarok tágas szellőzőudvarokká zsugorodtak.



1. kép. A két palota Főtér felőli homlokzata (1897)

65 Uo.

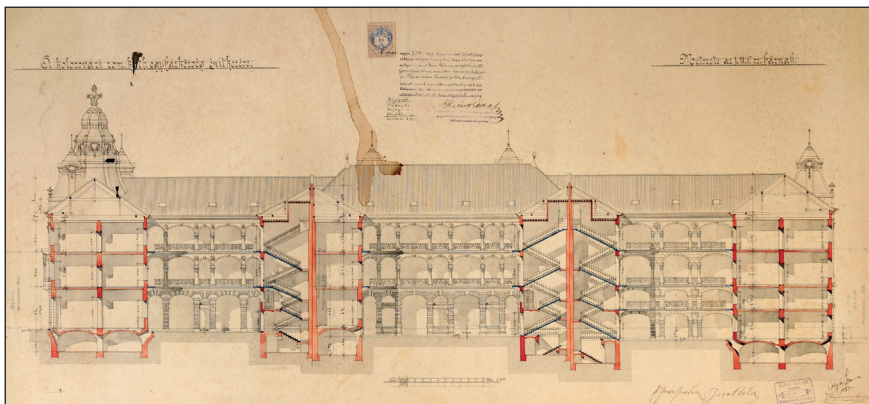
66 Rozsnyai József szerint a kompozíció előképe a berlini Cremer és Wolfenstein iroda által tervezett épületpár lehetett, mely a Kaiser-Wilhelmstrasse és a Burgstrasse kereszteződésénél áll. Rozsnyai: *Neobarokk építészet*. 29.



2. kép. II. emeleti alaprajz (1897)

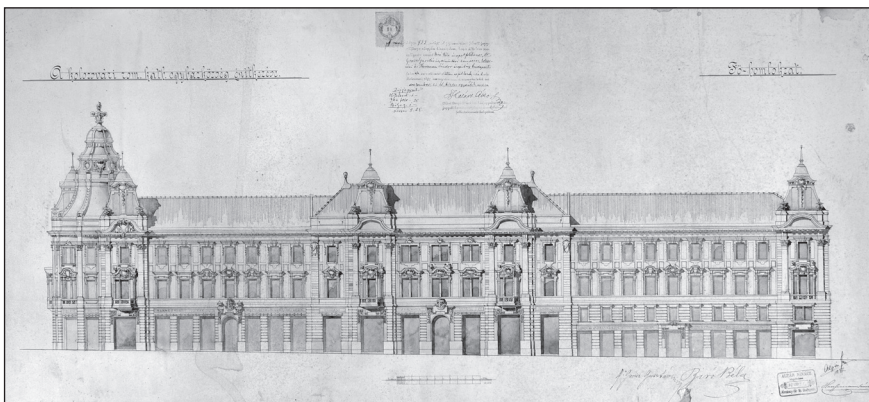
„Ez az építési eredmény eddigelé páratlanul áll nálunk a maga nemében.”

Az épületek négy – illetve a keleti egységek öt – szintre tagolódnak. Az eltérés az utca lejtéséből adódik, aminek következtében a földszint belmagassága változik: a Főtér felől keleti irányba haladva az utca fokozatosan lejt. A szintkülönbség kiegyenlítése céljából az építész a keleti épületrészek esetében egy plusz félemeletet iktatott be a földszint és az első emelet közé, megtartva a földszint és az első emelet közötti övparkány vonalát. A két emelet közül a *piano nobile*-ként funkcionáló első emelet kapott kiemelt hangsúlyt. A földszinten kialakított kereskedelmi egységek alatt végig pince húzódik (3. kép).



3. kép. A déli épület Ny–K irányú keresztmetszete (1897)

A két neobarokk palotásor legrepresentatívabb nézete a Főtér felőli. A sarkokat itt egy-egy lendületes, kupolával lezárt egység emeli ki, melynek leegyszerűsített, kubusos változata a Szentegyház utcával párhuzamos szárnyak középső szegmensében, valamint ezek keleti végén megismétlődik, kellemes ritmust kölcsönözve az elnyúló épülettömegnek. A homlokzatalakítás klasszikus felfogásának értelmében, a főhomlokzat szerepét nem a jobban ér-



4. kép. Az északi épület főhomlokzata (1897)

vényesülő, ám keskenyebb főtéri szakaszok kapták, hanem a főbejáratokat is magukba foglaló, a Szentegyház utcára néző, hosszan kibontakozó részek (4. kép). Az átmenetet a sarok egysége teremti meg, átvezetve a tekintetet a kevésbé érvényesülő utcai szakaszokra.

Az utcára nézve szimmetrikus homlokzatok az építető azon szándékát jelzik, hogy a telekadottságokból eredő különbségekkel együtt, azokhoz igazodva, nagyjából egységes jellegű, azonos célcsoportnak szánt bérlakásokat alakítsanak ki a két palotaszorban. Alpár Ignác bravúros homlokzatarchitektúrája a barokk kor felfogását idézi: kialakításában a hangsúlyok kellemes játéka érvényesül. Noha a Főtérré néző szárny nem válik reprezentatív főhomlokzattá, a szárny sarkát megkoronázó, harang alakú kupola és az alatta domborodó zárterkélyek egyértelműen magukra vonják a szemlélő figyelmét (5. kép). A sarkon állva a főkupolát szegélyező kubusos sisakok és a zárterkélyek ismétlődő ritmusa vezeti tovább a tekintetet a legfontosabbnak szánt felületre. Itt szimmetrikus egységekbe rendeződő nyíláskeretek jelzik az egyes épületek határait. Az ismétlődő motívumok egymásnak válaszolgatva, alá-fölrendelő viszonyokat eredményezve egységes, szervesen összetartozó homlokzatot eredményeznek. A klasszikus építészet bevett megoldásaihoz igazodva a központi egység a legreprezentatívabb: az oroszlános kapu, az ikerablakok sora, valamint a zárterkélypár egytől egyig emelik az egyébként is nyúlán-



5. kép. Főtér felőli homlokzatrészlet



6. kép. A Szentegyház utca felőli homlokzatrészlet

„Ez az építési eredmény eddigelé páratlanul áll nálunk a maga nemében.”

kabbnak ható középső palota eleganciáját (6. kép). A Bolyai utcával határos keleti épületpár ezzel szemben egy impozáns, ugyancsak ikerablakokkal és zárterkélyekkel hangsúlyozott, toronyszerű lezárást kapott, mely hatékonyan eltereli a figyelmet a mezzanin furcsa arányairól.

A déli bérpaloták belső udvara Alpár budapesti épületei közül az Erzsébet körút 30. szám alatti, a Teréz körút 23. szám alatti, valamint az Alkotmány utca 10. szám alatti bérházakhoz hasonlatos.⁶⁷ Homlokzatuk északi, utcai szárnyhoz kapcsolódó szakasza oszlopos-loggiás kialakítású, melyhez három oldalról függőfolyosók kapcsolódnak. Az északi sor belső udvarai egyszerűek, reprezentációs szándékról ezek esetében nem beszélhetünk. Ennek oka főként eltérő funkciójukban keresendő. A lichthoffá zsugorodó udvarokon keresztül csupán a földszinti szoba-konyhás, sötét lakások bérlői és a cselédek közlekedtek, ami a megrendelő szemszögéből nem tette indokolttá azok igényesebb kialakítását.

A lakások téralakítása a vagonlakások típusát követi. A nagyobb alapterületű példák esetében megfigyelhető a lakó- és a szolgálati terek elkülönülése: a nagyobb szalonok lehetőség szerint az utcára, a kisebb szobák és ebédlők a belső udvarra nyílnak.⁶⁸ A fürdő és a konyha általában a sarkokon, egymás közelében helyezkedik el, szellőzésüket keskeny lichthofok biztosítják. A cselédszoba minden esetben a konyha közvetlen közelében található, többnyire elszigetelt teret képez, méretét tekintve meglepően tágas.⁶⁹ A második emeleti, kisebb alapterületű lakások kialakítása nagyobb kihívás elé állította a tervezőt, hisz eggyel több konyhát és fürdőszobát kellett a vizesblokkok és szellőzők elhelyezéséhez igazítani. Ebből kifolyólag néhol nyakatekert, a funkcionalitást mellőző beosztású lakások születtek.⁷⁰

A 19. századi bérházak tipológiáját követve a római katolikus egyház ezen épületei a egyes lakásösszetételű és funkciójú bérházak csoportjába tartoznak.⁷¹ Amint azt a fent leírtak alapján láthattuk, Alpár többnyire nagy és közepes (3-5 szobás) alapterületű lakásokat alakított ki, melyek a módos középosztály családjai számára épültek. A korabeli gyakorlatnak megfelelően azonban az egy szoba-konyhás konfigurációra is találunk példát. A két palota közötti lényegi különbség a belső udvarok reprezentativitása, valamint a lakásméreték közötti szórás szintjén figyelhető meg. Sokkal kisebb eltérés figyelhető meg az északi soron, ahol a legnagyobb és a legkisebb lakások között csupán két szoba különbség van.⁷² A cselédszoba következetes

67 Utóbbi sokkal elegánsabb, a loggiák vonala az oszlopközökben ívelten kitüremkedik. Alpár budapesti bérházairól lásd Rosch: *Alpár Ignác*. 136–150.

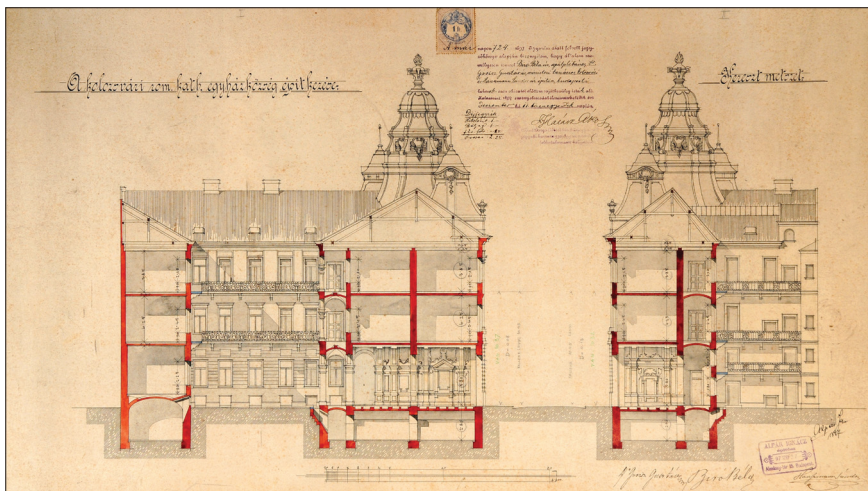
68 Az északi palotában minden szoba az utcára nyílik.

69 Átlagban 8-12 m².

70 Például a háromszobás lakás fürdőszobáját az egyik sarokban helyezték el, ahol csak az egyik sarokszobán keresztül közelíthető meg.

71 A 19. századi bérházak sajátosságairól lásd Körner: *Városias beépítési formák*. 116–181.

72 Leszámítva a földszinti, udvarról nyíló szoba-konyhás házmesteri lakást.



7. kép. D-É irányú keresztmetszet (1897)

jelenléte, a zárt lépcsőház,⁷³ valamint a két emelet egységes kialakítása is a homogenitást hangsúlyozza (7-8. kép). Ezzel szemben a déli palotasor sokkal nagyobb ellentéteket rejt. A szobaszámok között eleve nagyobb az eltérés, a cselédszoba sem minden lakás alapvető tartozéka. A nagy szórás ellenére megállapítható, hogy az egyes társadalmi rétegek épületen belüli szegregációja nem jellemző.⁷⁴ A legnagyobb lakások értelemszerűen az első emelet utcára néző szárnyaiban kaptak helyet, a *piano nobile* négy-öt szobás nagypolgári lakásai helyén a felső emeleten több, kisebb szobaszámú lakást alakítottak ki.

*



8. kép. Korlátészlet

73 A függőfolyosó kizárólag a cselédeket szolgálta.

74 A nagypolgári lakások némelyike, a kisebb lakrészekhez hasonlóan, a függőfolyosóról nyílik.

„Ez az építési eredmény eddigelé páratlanul áll nálunk a maga nemében.”

Az Osztrák–Magyar Monarchia fél évszázada során a kolozsvári római katolikus egyház több lakóépület és iskola építtetője volt, melyek közül a két legrepresentatívabb vállalkozás a Szentegyház utcai két bérházsor, illetve a Ferenc József út közepe táján felhúzott Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet épülete (1910–1911)⁷⁵. E két vállalkozás mind az anyagi befektetés mértékében, mind volumenében és megjelenésében kimagaslik a korban megvalósuló épületek sorából, ami a felkért építészek személyében is tükröződik. Alpár Ignác, akárcsak a Marianumot tervező Hübner Jenő, a korban foglalkoztatott szakemberek élvonalába tartozott, tevékenysége országos szintű elismerésnek örvendett. Az Alpár által tervezett bérházegyüttes méltán vált Kolozsvár és a helyi magyarság kiemelkedő jelképévé.

Források

GyűjtőLt: A Római Katolikus Egyház Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltára, Kolozsvári Gyűjtőlevéltár

MUEKvGyLt: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára

StátusLt: Az Erdélyi Római Katolikus Státus Levéltára, Kolozsvár

- ÉJ: Státus Lt, IV.6. c. 3. doboz, *A palotaépítő-bizottság gyűléseiről felvett jegyzőkönyvek 1896–1899.*

Hivatkozott irodalom

Florescu: *Arhitectura eclectică.*

Florescu, Carmen: *Arhitectura eclectică a imobilelor de raport cu funcțiuni dedicate locuirii din Transilvania de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea.* Teză de doctorat, Universitatea Babeș-Bolyai, conducător științific: prof. univ. dr. Sorin Mitu, Cluj-Napoca, 2015. (Kézirat).

Gaal: *Kolozsvár.*

Gaal György: *Kolozsvár. Történelmi városkalauz.* Tortoma, Barót, 2011.

Gál: A kolozsvári Marianum.

Gál Zsófia: A kolozsvári Marianum Római Katolikus Leánynevelő Intézet épülete. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Új sorozat 10–11/20–21 (2015–2016). 181–221.

Gy. Dávid: *Pákei.*

Gy. Dávid Gyula: *Pákei Lajos hagyatéka.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2019.

Körner: *Városias beépítési formák.*

Körner Zsuzsa: *Városias beépítési formák, bérház- és lakástípusok.* Terc, Budapest, 2010.

75 Gál: A kolozsvári Marianum.

Kővári: *A kolozsvári piaci templom.*

Kővári László: *A kolozsvári piaci templom körüli épületek lebontására gyűlt alap keletkezése és fejlődése. 1852–1886.* Kolozsvár, 1886.

Rosch: *Alpár Ignác.*

Rosch Gábor: *Alpár Ignác építészete.* Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2005.

Rozsnyai: *Neobarokk építészeti.*

Rozsnyai József: *Neobarokk építészeti Magyarországon az Osztrák-Magyar Monarchia idején különös tekintettel Meinig Arthur építész munkásságára.* (Doktori disszertáció, témavezető: dr. Sisa József.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2011. (<http://doktori.btk.elte.hu/art/rozsnyaijosef/diss.pdf>, letöltés: 2020. nov. 2.)

Sas: *A Római Katolikus Egyház szerepe.*

Sas Péter: *A Római Katolikus Egyház szerepe Kolozsvár építészettörténetében.* Verbum, Kolozsvár, 2011.

Vais: *Clujul eclectic.*

Vais, Gheorghe: *Clujul eclectic. Programe de arhitectură în perioada dualistă (1867–1918).* UT Press, Cluj-Napoca, 2009.

Képjegyzék

1. kép. Alpár Ignác – A kolozsvári Státus-házak. A két palota Főtér felőli homlokzata. 1897. GyűjtőLt
2. kép. Alpár Ignác – A kolozsvári Státus-házak. II. emeleti alaprajz. 1897. GyűjtőLt.
3. kép. Alpár Ignác – A kolozsvári Státus-házak. A déli épület Ny-K irányú keresztmetszete. 1897. GyűjtőLt
4. kép. Alpár Ignác – A kolozsvári Státus-házak. Az északi épület főhomlokzata. 1897. GyűjtőLt
5. kép. Alpár Ignác – A kolozsvári Státus-házak. Főtér felőli homlokzatrészlet. 2020. Gál Zsófia felvétele
6. kép. Alpár Ignác – A kolozsvári Státus-házak. A Szentegyház utca felőli homlokzatrészlet. 2020. Gál Zsófia felvétele
7. kép. Alpár Ignác – A kolozsvári Státus-házak. D-É irányú keresztmetszet. 1897. GyűjtőLt
8. kép. Alpár Ignác – A kolozsvári Státus-házak. Korlátrészlet. 2020. Gál Zsófia felvétele

Kovács-Ungvári Rebeka

Jakabffy Elemér az Európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1936)

Elemér Jakabffy at the Congress of European Nationalities (1925–1936)

The Congress of European Nationalities was the first and only international organisation in the interwar period with the aim to create a forum for all organised national minorities in Europe. Operating between 1925 and 1938, the importance of the Congress could be seen mainly in the vast theoretical work done by its participants.

In this paper, I try to outline a chapter from the remarkable and no less exciting career of Elemér Jakabffy: the chapter of being a representative of the Hungarian minority of Romania in the Congress of European Nationalities, which brought him international fame and recognition. He represented the Hungarians of Romania in the Congress for twelve years and proved to be one of the most acknowledged politicians in the organisation. The first part of the paper seeks to put the establishment and goals of the Congress into context, and then proceeds to unfold the most significant yearly remarks and contributions made by Jakabffy.

Keywords: Congress of European Nationalities, minority rights, interwar period, Hungarian minority of Romania

Bevezető

Jakabffy Elemér jogász, író, politikus és közszereplő a huszadik századi és főként a két világháború közötti romániai magyar valóság egyik kimagasló személyisége volt mind a hazai, mind a nemzetközi nyilvánosság előtt. 1881-ben született a vegyes etnikai összetételű Lugoson, az egykori Krassó-Szörény vármegyében, és már ifjúkorától élénken foglalkoztatta az együtt élő nemzetiségek egyenjogúsága. Jogi akadémiaát végzett Budapesten, tanulmányai elvégzése után pedig bekapcsolódott hazájának közéletébe: 1910–1918 között Tisza-párti parlamenti képviselőként fejtette ki tevékenységét, és jelen volt az egységes Magyarország 1918. október 21-i utolsó országgyűlési ülészakán.¹

Az 1920-szal kezdődően kisebbségi sorsba jutott romániai magyarság képviselőjeként Jakabffy zaguzsáni birtokán nem maradt tétlenül, hanem si-

1 Jakabffy: A magyar államhatalom.

etve az új helyzetből adódó teendők megvalósításába fogott. Szerteágazó tevékenységében tán leghangsúlyosabb az Országos Magyar Pártban betöltött országos alelnöki szerepe volt, melyet a párt megalakulásától egészen annak feloszlatásáig viselt (1922–1938). 1925-től a párt Kisebbségi és történelmi szakosztályának elnökéül is megválasztották, melynek keretében kisebbségi szakosztályüléseket² tartott, illetve az OMP színeiben parlamenti képviselővé választották több alkalommal.³ Jakabffy széles körben ismert volt – s még ma is az – rendkívüli jelentőséggel bíró szerkesztői és írói tevékenységéről. A Sulyok Istvánnal és Winkler Józseffel közösen útnak indított nemzetpolitikai szemle, a *Magyar Kisebbség*, kimeríthetetlen adatforrás a két világháború közötti romániai és különösképpen a kisebbségi viszonyokról.

Jakabffy Elemér figyelemre méltó és izgalmas életpályájából jelen munkában egy olyan fejezetet igyekszem feldolgozni, amely amellett, hogy nemzetközi hírnevet és elismertséget hozott számára, igencsak közel állt személyiségéhez. Ez az Európai Nemzetiségi Kongresszuson való szerepléseinek története. Jakabffy tizenkét éven át képviselte a romániai magyarságot e nemzetközi szervezetben: emlékirataiban egy terjedelmes fejezetet⁴ szentelt a nemzetkisebbségi találkozók elbeszélésének, és a *Magyar Kisebbség* hasábjain is számtalan cikket, beszámolót jelentetett meg ezen alkalmakról. A tanulmány első része az Európai Nemzetiségi Kongresszus létrejöttének indokait, körülményeit és céljait igyekszik kontextusba helyezni, ezt követően pedig körüljárja Jakabffy jelentősebb kongresszusbéli fellépéseit, indítványait.

Az Európai Nemzetiségi Kongresszus

Az Európai Nemzetiségi Kongresszus⁵ egy 1925 és 1938 között működő nemzetközi szervezet volt, amely Genfben kezdte meg működését, és tizennégy éves fennállása során kilenc alkalommal itt is tartotta éves üléseit. A hivatalosan az Európai Államok Szervezett Nemzeti Csoportjainak Kongresszusaként⁶ elne-

2 Ilyen vitás kisebbségi szakosztályülések 1933. július 3-án Marosvásárhelyen, 1935. május 25-én és 26-án Nagyváradon, 1937. május 30-án Kolozsváron és 1937. szeptember 3-án Sepsiszentgyörgyön voltak. Az utolsó nagy feltűnést keltett, mert ennek alkalmával Jakabffy a diktatúrák elítélésének adott hangot, mert szerinte ezek a nemzeti kisebbségek létét veszélyeztetik.

3 1927-ben (erről a mandátumról a Német Párttal kötött előzetes egyezmény alapján lemond); 1928-ban; 1931-ben; 1932-ben.

4 Lásd Jakabffy: *Adatok*.

5 A „kongresszus” szó mai és korabeli használatában is kettős jelentéstartalmú: jelöli magát a szervezetet, valamint az évenként megtartott konferenciákat. Mivel a szó mindkét értelemben való használata elkerülhetetlen volt munkámban, a téma legkiválóbb magyar ismerőjéhez, Eiler Ferenchez hasonlóan a szervezetet jelölő alakot magam is nagy kezdőbetűs írásmóddal használom.

6 A szervezet hivatalos megnevezését terjedelmi okokból az érintettek is csak ritkán használták, ellentétben a Nemzetiségi Kongresszus, a Kisebbségi Kongresszus vagy a Nemzetkisebbségi Kongresszus elnevezésekkel, melyek mind ugyanazt jelölik. Maga Jakabffy leggyakrabban a

vezett szervezet Ewald Ammende, a balti német származású észt újságíró és politikus kezdeményezésre jött létre,⁷ aki egyébként az első kongresszustól kezdődően haláláig mondhatni szoros viszonyt ápolt Jakabffyval. A kezdeményezés háttérében az észt parlament 1925 februárjában elfogadott, a nemzeti kisebbségek önkormányzatáról szóló törvény⁸ állt, amelynek lehetőségeit kihasználva az országban élő német és zsidó kisebbség megvalósította személyi elven alapuló nemzetiségi kulturális autonómiáját. A kisebbségi törekvések ezen új lendületével Ewald Ammende – aki egyébként személyesen részt vett a törvény előkészítésében, illetve az Európai Német Népcsoportok Szövetségének alapításában – egy olyan kongresszus összehívását indítványozta, amely Európa összes jelentős kisebbségi csoportját megszólítaná. Elképzelésének részleteit az *Egy az európai nemzeti kisebbségek képviselői számára rendezendő konferencia szükségességének indokai, irányelvei és programja*⁹ című tervzetben foglalta össze.

Az Ammende által elképzelt kongresszus a kisebbségi összefogás fő céljaként a kisebbségi jogok és kisebbségvédelem általánosítását, a kultúrautonómiáért való sikraszállást, a Népszövetség kisebbségvédelmi tevékenységének reformját, valamint a kisebbségi csoportok közötti széles körű együttműködés kialakítását jelölte meg. Ammende úgy gondolta, a nemzetiségi probléma állami síkon a kisebbségek és a többségi nép közti megértés és bizalom megteremtésével kezelhető, nemzetközi síkon pedig a Népszövetség kisebbségvédelmi tevékenységének átszervezésével.¹⁰

A szervezet úgy igyekezett legitimitását biztosítani, hogy tagsága az európai államok nemzeti kisebbségeinek pártjaira épült,¹¹ így például az Országos Magyar Pártra is. Ammende 1925 tavaszán körútra indult, hogy ötletének megnyerje az európai kisebbségi pártokat. Az OMP képviselőivel nyár elején találkozott Kolozsváron. Ugron István, az akkori elnök, Balogh Artúr nyugalmazott egyetemi tanárt és Jakabffyt kérte fel, hogy képviseljék a romániai magyarságot, ha a kongresszus ténylegesen összeül. Jakabffynak két kikötése volt saját részvételével, miszerint „Ammende nem bolsevik pénzeken működik”, valamint az erdélyi szászok is vezető politikai egyéniséget delegálnak a kongresszuson való részvételre. Mikor első feltételére megnyugtató választ kapott, és megtudta, hogy a szászokat Otto Roth és Rudolf Brandsch képviselik majd, igent mondott.¹²

„szervezett nemzetkisebbségi csoportok kongresszusa” megnevezést használta beszámolóiban, ennek ellenére munkámban a Nemzetiségi Kongresszus elnevezést vettem irányadónak, amelyet a Kongresszuson részt vevő politikusok zöme, valamint a magyar szakirodalmi munkák is használnak. Lásd Eiler: *Kisebbségvédelem és revízió*. 18.

7 Balogh: Az európai. 803.

8 A törvény szövegét lásd: Nemzetiségi kulturális önkormányzat. 44–54.

9 Ammende: Gründe.

10 Eiler: *Az Európai*. 6.

11 Eiler: *Kisebbségvédelem és revízió*. 9.

12 „Ugron a szászok vezetőitől nemsokára értesítést nyert, hogy részükről Otto Roth, a parlamenti csoport vezére és Rudolf Brandsch mennek a kongresszusra. Ammendéről és a pénzforrásokról máshelyről nyertem megnyugtatót.” Jakabffy: *Adatok*. 1.

A kongresszus tevékenysége, elfogadott határozataiból kiindulva, három szakaszra bontható. Az 1925-től 1929-ig tartó első szakaszban a Kongresszus fő feladatának tekintette értelmezni a kisebbségi léttel kapcsolatban felmerülő összes elméleti kérdést, így például a Népszövetséghez való viszonyát, a nemzetközi szervezettel szemben támasztott elvárásait, a kulturális autonómia koncepcióját (melyben egyúttal meghatározta saját hosszú távú stratégiai célját), valamint az egyes kisebbségek – legyenek azok különböző vagy azonos nemzetiségűek – nemzetek és államok fölötti együttműködésének szükségességét. A második, 1936-tal lezáródó szakaszban az volt a szervezet fő törekvése, hogy a nemzetközi politikai életben történő fontos eseményekre¹³ határozataiban is reagáljon. Az elméleti kérdések közül erre az időszakra már csupán az egyházak szerepének tisztázása maradt, valamint az egyes nemzetközi szervezetek (Népszövetség, Állandó Nemzetközi Bíróság, Népszövetségi Ligák Uniója, Interparlamentáris Unió) működésének figyelemmel kísérése. A harmadik szakaszban, a Kongresszus működésének utolsó két évében, a szervezet már nem volt képes többre, mint általános helyzetértékelésekre, valamint az európai kormányoknak címzett csüggedt felhívások megfogalmazására.¹⁴

A Kongresszus története 1938-ban, tizennégy éves működés után ért véget. A szervezet nem tudott valódi változást hozni, tartós eredményeket elérni a kisebbségek helyzetének javítása érdekében, ám mindez nem feltétlenül a küldötteken múlt, hiszen a legtöbben fáradhatatlan munkával, elszántsággal, kellő elméleti felkészültséggel és kiterjedt politikai, diplomáciai tapasztalataik kamatoztatásával megtették mindent annak érdekében, hogy a Kongresszus hatáskörét növeljék, és azt a kisebbségi ügyek terén valamiféle nélkülözhetetlen fórummá tegyék. Bár a szervezet sikerének mutatója kezdetben fölfelé ívelt, Hitler sérelmeket hangoztató, erőszakos külpolitikájának előretörésével a kisebbségek és sajátos érdekeik inkább állandó feszültségforrásoknak számítottak, semmint összekötő kapocsnak az államközi kapcsolatokban. A Népszövetség ennek mentén csupán közvetítőként működött a kisebbségi ügyekben érintett felek között ahelyett, hogy vállalta volna a döntőbírói szereppel járó politikai kockázatot, az Európai Nemzetiségi Kongresszust pedig hivatalosan sosem ismerte el az európai kisebbségi érdekképviselő legfőbb nemzetközi szervezetének. A '30-as évek elejétől megfigyelhetőek voltak a szervezeten belüli megosztottság jelei is, aztán a nemzetközi politikai események 1933-ban a belső egység megszűnéséhez vezettek. Ammende 1936-ban bekövetkezett halálát és a vezetői gárda összetételében bekövetkező változásokat a nemzetiszocialista nézeteknek a küldöttek körében való terjedése tette, mely sokakat – többek között Jakabffy-t is vagy Paul Schiemann¹⁵ – arra sarkallt, hogy önként kilépjének a szervezetből. A Kongresszus működésének

13 Ilyenek voltak például az európai egységtörekvések, az orosz éhínség, a Népszövetség tervezett reformja vagy a Szovjetunió Népszövetségbe való felvétele.

14 Eiler: *Az Európai*. 15–16.

15 Paul Schiemann (1876–1944) lettországi német kisebbségi politikus, az Európai Nemzetiségi Kongresszus egyik összehívója, majd 1925–1933 között alelnöke.

utolsó két évében már egyértelműen a radikális nemzetiszocialista irányultságú képviselők voltak a hangadók.

Az Európai Nemzetiségi Kongresszus jelentősége legfőképpen a résztvevők által elvégzett hatalmas elméleti munkában ragadható meg, emellett pedig abban, hogy megteremtette a különböző nemzeti kisebbségi csoportok közötti kapcsolatfelvétel és együttműködés lehetőségét, illetve sikerült a nemzetközi közvélemény figyelmét a téma iránt felkeltenie, és ébren tartania működésének teljes ideje alatt.¹⁶

Jakabffy Elemér tevékenysége az Európai Nemzetiségi Kongresszuson

Az 1925. október 14–16. között ülésező *I. Európai Nemzetiségi Kongresszuson* Jakabffy Elemért máris beválasztották a szervezet Grémiumába, amelynek feladata az volt, hogy a napirenden kívüli összes függő kérdést eldöntse, meghatározza az elnökség összetételét, valamint hogy előkészítse az elfogadandó határozatok szövegét. Jakabffy, aki a Kongresszus nyilvános ülésein nem szólt fel, a Grémium tagjaként mégis tevékenyen kivette részét a vitás kérdések megoldásából. Taktikai érzékének és kompromisszumképességének köszönhetően azonmód elnyerte Ewald Ammende (aki a szervezet főtitkári szerepét töltötte be) tetszését, méghozzá oly mértékben, hogy egy, az első kongresszust követő megbeszélésen egyenesen őt nevezte a magyar képviselők vezetésére legalkalmasabbnak mutatkozó személyiségnek.¹⁷

Példázandó a Jakabffy által oly elismerésre méltóan kezelt konfliktusos helyzeteket, álljon itt egy, az első kongresszuson megtörtént eset. Az ülés egyik feszültségforrása a kisebbségi küldöttek legitimitásával függött össze. Ljubomir Miletics, a bolgár akadémia elnöke, a jugoszláviai macedónok képviseletében szeretett volna a kongresszuson részt venni. Miletics azonban bolgár állampolgár volt, ezért a kongresszus összehívói¹⁸ attól tartottak, hogy a részvétele diszkreditálná a tanácskozást.¹⁹ Jelentkezését egyhangúan elutasították. Miletics erre megvádolta a későbbi elnököt, az olaszországi szlovén Josip Wilfant, hogy szlávként a jugoszlávok felé hajlik, a délszláv állam érdekeit tartja szem előtt, emiatt ellenzi a részvételét. Jakabffy e nehéz helyzetben Wilfan mellé állt, kijelentvén, hogy ő sem venne részt egy olyan kongresszuson, amelyen az egyes

16 Eiler: *Az Európai*. 18–19.

17 „Ammende szerint Jakabffy (Erdély) látszik predestinálva a vezetésre köztük.” Lásd Jungerth Mihály jelentése.

18 Ezek a következők voltak: Ewald Ammende, Szüllő Géza, a csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga elnöke, Paul Schiemann, a lettországi németek parlamenti képviselője, valamint Josip Wilfan, az olaszországi szlovének és horvátok parlamenti képviselője.

19 Balogh: *Az európai*. 811–812.

kisebbségi csoportokat külföldön élő emigránsok képviselik.²⁰ Kompromisszumos megoldásként azt javasolta Ammendének, hogy hozza nyilvánosságra az idős politikus jelentkezésének és elutasításának tényét, így majd a macedón csoportok bizonyosságot nyernek, hogy Miletics valóban megpróbált eljárni az érdekükben. Ezzel az eljárással mindenki nyert, hiszen megvédték vele Mileticst az esetleges támadásoktól, de bizonyították a világ felé azt is, hogy a Kongresszus szigorúan ragaszkodik a törvényes alapokhoz.²¹

A II. Kongresszust (1926. augusztus 25–27.) megelőzően Ammende élénk levelezésbe kezdett Jakabffyval, és a kongresszus jövőjét érintő kérdések megbeszélése mellett felkérte őt arra is, hogy a második kongresszus állampolgársági ügyekre vonatkozó referátumát vállalja el. Jakabffy saját bevallása szerint ez igen nagy munkának bizonyult, de mivel a kérdés érdekelte, örömmel szánta rá idejét, és az előadás így kiválóan is sikerült. Ebben Jakabffy tulajdonképpen azt tárgyalta részletesen, hogy Romániában, Csehszlovákiában és Jugoszláviában hányféleképpen értelmezik a békeszerződések és a kisebbségi szerződések az állampolgárság és illetőség kérdését, illetve hogy ezeket hogyan sértik meg az egyes kormányok, és hogyan maradnak így sokan állampolgárság nélkül, jogfosztottan, gazdaságilag veszélyeztetett helyzetben vagy egyenesen nyomorban.

A trianoni békeszerződés 61. cikkelye Romániában az illetőséghez kötötte az állampolgársági jogok elnyerését, tehát azokat a személyeket ismerte el román állampolgárokként, akik a szerződés hatálybalépésekor (1921. július 31.) olyan területen bírtak illetőséggel, amely akkor Románia részét képezte. A kisebbségi szerződés 3., illetve 4. cikkelye ehhez képest arra kötelezte Romániát, hogy mindazokat ismerje el állampolgárokként, akik Románia részét alkotó bármely területen állandó lakhellyel rendelkeztek, vagy a Romániához csatolt területeken születtek állandó lakhellyel rendelkező szülőktől, még abban az esetben is, ha ők maguk nem laktak ott a szerződés életbelépésének idején (1920. július 16.). A két szerződés különböző rendelkezései lehetőséget adtak a kormánynak, hogy a kérdés törvényes szabályozásakor döntsön, melyiket részesíti előnyben, az illetőség vagy az állandó lakhely és születési hely előfeltételét.²² A George G. Mázrescu²³ román politikus és jogász nevéhez köthető 1924. február 24-i, a román állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló törvény²⁴ a községi illetőséget szabta ki feltételként a román

20 „Mint magyar, inkább a bolgárokhoz vonzódok, de nem vehetnék részt olyan értekezleten, amelyen olyan kisebbségi tényezők szerepelnek, akik a kisebbségük érdekeit külföldről, tehát emigránsként esetleg irredentisztikus színezettel képviselik.” Jakabffy: *Adatok*. 5.

21 Jakabffy: *Adatok*. 6.

22 Jakabffy: *Az állampolgársági jogról*. 667.

23 George G. Mázrescu (1876–1926) román politikus, jogász, újságíró, 1923–1926 között igazságügyi miniszter.

24 *Legea 724/1924 privitoare la dobândirea și pierderea naționalității române* (<https://lege5.ro/Gratuit/gi3tgnjsgeyq/legea-nr-724-1924-privitoare-la-dobandirea-si-pierderea-nationalitatii-romane>, letöltés: 2020. máj. 15.)

állampolgárság elnyeréséhez, amelyet jóval nehezebb volt bizonyítani, mint az állandó lakhatást. A törvény ezt még ráadásul azzal is nehezítette, hogy az illetőséget az 1918. december 1-jei dátumhoz kötötte, ennek értelmében pedig magyar kisebbségek tömegei estek el az állampolgárságtól, hiszen e dátum olyan időszakra esett, amikor még a magyar törvények értelmében lehetett és kellett illetőséget szerezni. A magyar törvény szerint, hogy valaki megszerezhesse a községi illetőséget, négyévi állandó lakhatás, illetve annak igazolása volt szükséges, hogy a kérelmező hozzájárult a községi terhek viseléséhez (adózott). Ám 1918. december 1-jén Magyarország férfilakosságának nagy része a fronton volt, ezért vagy nem tartott állandó lakhelyet, vagy nem fizette az adót, amely alól pont a hadiszolgálat miatt volt mentes. Ezek a személyek és családjaik nem kaptak román állampolgárságot, de a magyart is elvesztették a trianoni szerződés miatt. Továbbá az özvegyek tömegei sem juthattak román állampolgársághoz, hiszen többségük nem fizetett adót az első világháború alatt. Sokan az 1890 után született magyar fiatalok közül is hasonlóan kilátástalan helyzetbe kényszerültek, hiszen akik már gyerekként elkerültek valamely később Romániához csatolt területre, itt laktak hosszú ideje, és itt is alapítottak családot, 1914-ben még nem voltak nagykorúak, így 1918. december 1-ig nem szerezhettek sehol önállóan illetőséget, mert apjuk vagy meghalt e dátum előtt, vagy soha nem is lakott román területen.²⁵ Tendenciává vált ugyanakkor, hogy ha jogosultak is voltak rá, a kisebbségek később kapták meg az állampolgárságot, mint a román anyanyelvű lakosság. Ezt bizonyítja Marosvásárhely helyzete 1924-ben, amikor a 30–35 ezer fős városban mindössze 18 ezer lakos rendelkezett román állampolgársággal.²⁶

Mint ennek az áldatlan állapotnak a megszüntetésére alkalmas megoldást, Jakabffy bemutatta az állampolgársági kérdésben kötött 1922-es Római Konvenciót. Eszerint, ha vitás állampolgársági kérdés merült fel valahol, az ügyben egy háromtagú választott bíróságnak kellett döntenie. Jakabffy a kisebbségi sérelmek elkerülésére azt javasolta, hogy kérjenek fel minden, a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén létrejött utódállamot a konvenció ratifikálására, illetve hogy az érdekelt államkormányok rendelkezzenek el ezután revíziót a problémás kérdésekben, és biztosítsák mindenkinek a békeszerződések értelmében neki járó állampolgárságot.²⁷ Az erről szóló határozatot a képviselők egyhangúlag meg is szavazták.²⁸ Jakabffy előadása egyébként sokkal alaposabb, mint a kongresszuson felszólaló többi képviselőé, nagyon akadémikus, nagyon precíz. Ez kétségkívül erényei közé sorolható, ám például a kongresszus ülésein rendszeresen részt vevő sajtóképviselők és egyéb független európai politikusok alkalmanként túlságosan akadémiaiak, elméletinek bélyegezték a Kongresszus tárgyalásait, amelyben nyoma sincs a

25 Jakabffy: *Az állampolgársági jogról.* 668–669.

26 Sebestyén: *Időtár III.* 140.

27 Jakabffy: *Az állampolgársági jogról.* 666–672.

28 Eiler: *Az Európai.* 38.

merész őszinteségnek, és ezt kiáltották ki egyik legnagyobb hiányosságának, mert egyszerűen nem tartották konstruktívnak a célok elérésében.²⁹ Volt persze, aki éppen szakszerűsége miatt figyelt fel Jakobffyra, így például Otto Junghann³⁰ is, aki a II. Kongresszuson megfigyelőként vett részt a Németországi Népszövetségi Liga képviselőjében, s a német külügyminisztérium felé írt beszámolójában Jakobffyt nevezte meg a magyar csoportok vezető koponyájaként, aki kitűnő referátumával a szakmai munkából is komolyan kivette részét. E méltatás egyben afféle szembeállítás, kritika is volt a magyar csoport többi tagjával szemben, ami Junghann egy másik megállapításából is kitűnik: „a magyaroknak, természetüknek megfelelően, kevésbé fontos az egyes problémák szakszerű feldolgozása, és a nemzetközi kisebbségi mozgalmat mindegyiknél közvetlen propagandahatása alapján szemlélik”.³¹

A III. Kongresszuson (1927. augusztus 22–24.) Jakobffyt megtették a „nemzeti hovatartozandóság és statisztikai adatgyűjtésekkel foglalkozó bizottságok” elnökévé.³² Ammende és Wilfan kedvelték és becsülték őt, s bár az Elnökség soraiban Szüllő Géza foglalt helyet, nála jóval konstruktívabb hozzáállása miatt, mégis inkább Jakobffyra igyekeztek támaszkodni. Jakobffy megfontolt, nyugodt temperamentumú politikusként arra törekedett, hogy a kisebbségek együttműködése ne csak üres szó legyen, hanem megalapozott gyakorlat, emellett pedig folyton azon munkálkodott, hogy elsimítsa a szervezeten belüli ellentéteket. Szüllő ezzel szemben cinikus, konfliktuskereső magatartása miatt feszült viszonyban állt a Kongresszus két első emberével. Bizonyára az ő ellensúlyozására történt, hogy Jakobffyt – bár semmilyen hivatalos tisztséggel nem rendelkezett a szervezeten belül – gyakran bevonták az üléseket megelőző tárgyalások menetébe, és bizalmas tanácskozások is ritkán folytak az ő jelenléte nélkül.³³

A IV. Kongresszuson (1928. augusztus 29–31.) Jakobffy nem tartott önálló előadást, de hozzászólt egy, a kultúr szabadságról szóló előadáshoz. Ennek hátterében a harmadik ülésen meginduló nagyszabású vita állt, amelynek során egyes képviselők tiltakozásukat jelentették be az egyes államokban még akkor tapasztalható kormányzati tényezők ellen, amelyek meggátolták őket abban, hogy az önálló nemzetállamokban, valamint más nemzetállamokban élő nemzettársaikkal kulturális érintkezést folytassanak. Jakobffy, erre reagálva, azt hangsúlyozta, hogy amennyiben a kisebbségi csoportok kultúr szabadságra vágnak, ne folytassanak bojkottot a többségi nemzet kultúrája ellen, hanem ismerjék el azt is az egyetemes kultúra értékének.³⁴ A valódi loja-

29 Jakobffy: Tizedik kongresszus. 582–583.

30 Otto Junghann (1873–1964) németországi jogász, kisebbségi szakértő, 1925–1927 között a Németországi Népszövetségi Liga ügyvezető elnöke.

31 Junghann: A második nemzetiségi kongresszus.

32 Jakobffy: Harmadik kongresszus. 601.

33 Jakobffy: *Adatok*. 15.

34 „Amíg ezt a sovinizmust le nem győzzük, amíg elfogultak maradunk az igazán széppel, művészen tökéletessel szemben, csak azért, mert azt nem fajtestvéreink alkották, addig hiába pró-

litás nem csupán az állam törvényességének tisztelete – mondja –, hanem az államalkotó nép kultúrájának is. A sérelmek – tudniillik, hogy a cenzúra és a behozatali tilalom eszközével élő többségi államok elzárják a kisebbségeket saját kultúrájuk szélesebb körben való megismerésétől – orvoslására azt javasolta megoldásként, hogy a többségi nemzet tudományos és művészi akadémiai a kisebbségek tudományos és művészeti szervezeteivel együttműködésben állapítsák meg, hogy a külföldi kultúrából mi az, ami egyetemes értékkel bír, ezért az egyes országokba való bevitelre alkalmas. Jakabffy megállapítja, hogy ez a megoldás minden korábbinál hatásosabb volna, mindazonáltal lehetőséget nyújtana a kisebbségek számára némi befolyást gyakorolni az anyaországi kultúrára, és végső soron hozzájárulna az államok közötti harmónia megteremtéséhez.³⁵

Jakabffy az 1929. augusztus 26–28. között zajló V. Kongresszuson nem tartott beszédet, de egy rövid felszólalásban tolmácsolta a magyar csoportok közös álláspontját, mely szerint a Nemzetiségi Kongresszus az elméleti kérdések leszögezésével kimerítette első feladatát, és innentől kezdve már arra kell törekednie, hogy a kisebbségek helyzetét valamilyen módon a világ közvéleménye elé tárja. Ettől az indítványtól Ammende és Wilfan idegenkedtek, mert úgy gondolták, az ilyen, esetleg félreértelmezett megnyilvánulások szétrobbanthatják az egész szervezetet.³⁶ Jakabffy viszont úgy gondolta, hogy a kisebbségek helyzetét kellő óvatossággal, körültekintéssel és persze tárgyilagossággal minden további nélkül be lehet mutatni egy „helyzetképjelentésben”. Bár a képviselőket kezdetben megosztotta az indítvány, végül mégis elfogadták, illetve leszögezték, hogy a Kongresszuson képviselt kisebbségi csoportoknak az elmúlt tíz év tapasztalataiból összeállított helyzetképét tartalmazó kiadványnak már a hatodik kongresszus idejére el kell készülnie. Jakabffy érdemének tudható be tehát a *Helyzetjelentések* megszületése, amelyre később a Kongresszus büszkén hivatkozott, és amely a korabeli szakirodalom legszínvonalasabb munkájának számított.³⁷ A német nyelvű kiadvány romániai magyar kisebbségéről szóló részét aztán maga Jakabffy írta.

A következő évben Jakabffy hozzáállása érezhetően kezdett kritikussá válni a Kongresszus túlzott óvatosságának kérdésében. „Igen komoly tényezők, akiknek a kisebbségi ügy szolgálatában hervadhatlan érdemeit a kongresszus elnöksége is elismeri, tettek olyan nyilatkozatokat e sorok Írója előtt is, amelyekből kitűnik, hogy a kongresszustól erélyesebb hangot és fellépést vártak” – így vall a VI. Kongresszusról (1930. szeptember 3–6.) írt beszámolójában, majd hozzáteszi, hogy e véleményekkel a magyar kisebbségi csoport is maradéktalanul egyetért, ahogy azzal is, hogy a szervezet már kinőtt a gye-

báljuk politikailag az államok és nemzetek között a harmónia létrehozását.” Jakabffy: Negyedik kongresszus. 670–671.

35 Uo. 671–672.

36 Jakabffy: *Adatok*. 15.

37 Jakabffy: Ötödik kongresszus. 626.

rekcipőből, ezért az államokkal és a Nemzetek Szövetségével szembeni erélyes fellépés nem árthat neki különösebben.³⁸

A VII. Kongresszusra (1931. augusztus 29–31.) Jakabffy készítette elő az 1929-es *Helyzetjelentések*hez csatolandó, a romániai magyar kisebbség helyzetére vonatkozó pótlást, és felszólalásában csak ennek előterjesztésére szorított. Az ez évi ülészakon a nemzetközi sajtó érdeklődése érezhetően megcsappant, a súlyos gazdasági helyzet miatt pedig a konferenciára több csoport egyáltalán nem küldött megbízottakat, vagy csupán egyet. E két szempont mentén az elnökség tagjai úgy határoztak, hogy az 1932-es nyolcadik Kongresszust Genfből Bécsbe költöztetik, tudniillik az osztrák kormányt nem feszélyezik a kisebbségi témák, illetve a legtöbb kisebbségek lakta területhez közelebb is esik.³⁹

Az immár Bécsben tartott VIII. Kongresszus (1932. június 29–július 1.) legfontosabb napirendi pontja a kisebbségi jogok egyetemesítésének kérdése volt, amelyhez, mint elismert jogász, természetesen Jakabffy is hozzászólt. Előadásában egy rövid történelmi kitekintővel párhuzamba állította a múlt nagy vallásháborúit az akkori jelen nemzetiségi háborúival. Levonta abbéli következtetését, hogy amint a vesztfáliai békével diadalra vitt vallásszabadság elve nemzetközi jogszabállyá vált, úgy annak is egyetemes elismerését kellene szorgalmazni, hogy minden nemzet és nemzettöredék politikai és kultúrzsabadsággal bír, ezeknek pedig minden attribútumát biztosítani kellene számukra.⁴⁰ Gondolatait optimistán a következőképpen zárta: „A vallásszabadság gondolatát dilizsáncon vitték egyik udvarból a másikba, ezért szükségelt másfél évszázadot, a francia forradalom eszméi már jól kiépített hadi utakon közlekedő posták segítségével jutottak tovább, ezért kellett számukra már csak hatvan év – mi ellenben, akármilyen szomorú gazdasági viszonyok közepette is, de mégis csak a repülőgép és rádió korában élünk”.⁴¹

Az 1933-as, Bernben esedékes IX. Kongresszus (1933. szeptember 16–19.) összehívását Jakabffy szigorúan ellenezte, mondván, hogy a zsidó és német csoportok közti ellentétek súlyos helyzetbe hozzák majd a szervezet tagjait. A kongresszust ennek ellenére megtartották, ám Jakabffynak igaza lett: Otto Roth romániai szász képviselő már az elnökség ülésén nyilatkozatot terjesztett elő a zsidó disszimiláció jogosságáról, amely ellen Jakabffy hevesen tilta-

38 Jakabffy: Hatodik kongresszus. 651.

39 Jakabffy: *Adatok*. 26.

40 E szavak nem csupán Jakabffy személyes meggyőződéseit tükrözték, hanem lényegében a romániai magyar kisebbség, az Országos Magyar Párt ilyen irányú követeléseit. Az OMP két világháború közötti programja tudniillik a kollektív jogokra, illetve a kisebbségek közjogi alanyiságának elismerésére épült. (Bárdi: *Otthon és haza*. 205.) Hasonlóan Jakabffyhoz, Balogh Artúr kisebbségjogi alpmunkájában (Balog: *A kisebbségek*) a nemzetközi jogi alapokból indult ki, Mikó Imre pedig a székely közületi autonómiáról, valamint az erdélyi magyar népszövetségi panaszbeadványokról készült elemzéseiben is ugyanezt képviselte. (Mikó: *A székely*; Uő: *A romániai magyar*.)

41 Jakabffy Elemér a kisebbségi jogok egyetemesítéseért. In: *A Magyar kisebbségek kiküldötteinek előadásai*. 416–419.

kozott.⁴² A Grémium, bár elfogadta Jakabffy érvelését, nyitva hagyta a jogkérdést, és mindössze annyit foglalt határozatba, hogy ahol mégis megtörténik a disszimiláció, ott a disszimilált egyéneket, csoportokat megilletik azok a jogok, amelyekért a Kongresszus eddig is harcolt.⁴³ A magyar csoportok, Jakabffyval az élen, tartózkodtak e határozat megszavazásától, és itt jelent meg annak a törésvonalnak az első repedése, amely Jakabffyt a Kongresszus önkéntes elhagyására készítette három évvel később.⁴⁴ A kérdés megközelítésében a német és magyar csoportok között nem csupán jogi természetű nézeteltérések, hanem mély elvi ellentétek is húzódtak. Az asszimiláció–disszimiláció ellentétpár értelmezésében ugyanis homlokegyenest ellenkező álláspontokat képviseltek: míg a német ideológia szerint az asszimiláció minden formája elfogadhatatlan volt, addig a magyar kisebbségek a magyar nemzethez történő asszimilációt elfogadhatónak, sőt kedvezőnek vélték, s csak a magyarok többségi nemzethez való asszimilációjának koncepcióját tartották elkerülendőnek. A német disszimilációs teória ennél fogva a magyar politikai nemzetfogalom veszélyeztetéseként is felfogható volt. Magyar részről az állásfoglalás a meglévő politikai hagyományok mellett gyakorlati tapasztalatokban is gyökerezett. A három utódállamban (Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia) ugyanis történtek arra irányuló erőfeszítések, hogy a magyar identitású zsidóságot leválasszák a magyar kisebbségekről.⁴⁵ Mivel itt több százezres tömegekről beszélünk, a leválás báziscsökkenést és szavazatvesztést jelentett volna a magyar kisebbségi pártok számára, kulturális és gazdasági értelemben pedig érték- és pénzvesztést.

A X. Kongresszus (1934. szeptember 4–6.) bécsi előkészítő tárgyalásai során Jakabffy meggyőződött róla, hogy az éves ülészak nincs megfelelően előkészítve, ezért – mint mondja – csak gyenge sikere lehet.⁴⁶ A Bernben tartott kongresszus megnyitóján valóban nem is tolongtak a sajtó képviselői és egyéb érdeklődők, a zsidó csoportok pedig végleg távol maradtak. Jakabffy igyekezett új lendületet vinni a kongresszus életébe a magyar csoportok nevében tett javaslatával: állítsanak fel egy bizottságot, amelybe pártatlan európai szaktekinetélyeket is bevonnak. Az elképzelés szerint e bizottság tárgyilagos módon vizsgálta volna a kisebbségek jogsérelmeit, az eredményeket pedig a nyilvánosság elé vitte volna, ekképpen növelve a Kongresszus tekintélyét és a Népszövetség kisebbségi ügyekben való eljárásainak hatékonyságát.⁴⁷ Az említett

42 Jakabffy: *Adatok.* 49.

43 Eiler: *Az Európai.* 74.

44 Jakabffy: *Adatok.* 49.

45 „Azt hiszem, egész közvéleményünk egyetért velünk abban, hogy mi erre tagadó választ adtunk. Hiszen tizenégy év óta folyik velünk szemben egy ilyen disszimilálás, amelyet azonban nem mi, hanem kormányaink végeznek, amidőn tudniillik magukat magyaroknak érző és valló zsidó vallású gyermekeket a magyar iskolától eltiltják, hogy így a magyar zsidóságot nemzetünk testéből kivágják.” Jakabffy: *Német zsidó ellentétek.* 3.

46 Jakabffy: *Adatok.* 51.

47 Jakabffy: *Tizedik kongresszus.* 584–585.

szakbizottság meg is kezdte működését, de a fokozódó nemzetközi hangulat és a kongresszus csillagának leáldozása miatt nem tudott érdemi eredményeket felmutatni.

A Genfbe visszatért XI. Kongresszus (1935. szeptember 2–4.) fő témája a helységnevkérdés volt, amelyet a korábban említett szakbizottság elsőik között vizsgált a kisebbségi sérelmek sorából. Az ülésen Jakabffy nagyszabású beszédben járta körül a kérdést. Felszólalásában nem kizárólag a helységnevkérdésre reflektált, hanem példázta mindazokat a sérelmeket, amelyek a szabad anyanyelvhasználat jogát érték.⁴⁸ A romániai alkotmány a román nyelvet nyilvánította az állam hivatalos nyelvéül, majd a nyelvi jogokat 1921-től különböző rendeletekkel szabályozták. 1921-ben kötelezték a bíróságokat a román nyelv kizárólagos használatára, majd betiltották a kisebbségi nyelvek használatát a közigazgatásban. A '20-as évek második felétől folyamatosan jelentek meg olyan belső rendelkezések, amelyeknek értelmében a tisztségviselők csak román nyelven kommunikálhattak a publikummal. A '30-as években a tanári állások betöltésénél is elsődleges feltétel lett a román nyelvtudás, amelyet a kisebbségek esetében alaposan ellenőriztek többszöri nyelvvizsgákkal – mindez persze a magyar anyanyelvű állampolgárok tömeges elbocsátásaihoz vezetett. Az üzleti életben a *străin*, azaz idegen nyelvű kereskedelmi könyvelésre és cégtáblákra miniszteri rendelet útján pótdadót, a táviratokra pedig pótdíjat vetettek ki. A '30-as évek második felére már az üzleti életben is kizárólag a román nyelv használata volt engedélyezett. 1937-ben aztán bekövetkezett a felszólalás témáját adó megszorítás Romániában is: az erdélyi magyar sajtóban többé nem használhatták a helységnevek és földrajzi elnevezések eredeti magyar megfelelőit, kizárólag a román megnevezéseket.⁴⁹ Jakabffy beszédét a következő, felettébb élces hangnemű szavakkal zárta: „Ha az előadó úr megállapította, hogy Európa több államában a kisebbségek nemzetközi szerződésben biztosított joguk mellett odáig jutottak, hogy sajtójukban már a helységneveket sem írhatják saját anyanyelvükön, és ezt – fájdalom – mi is tapasztalatból tudjuk, akkor, azt hiszem, megállapíthatjuk, hogy attól az egyenlő elbánástól, amelyet a hágai »Nemzetközi Állandó Döntőbíróság« a többségiek és kisebbségiek részére egyformán megkíván, ahhoz az egyenlőséghez jutottunk, amelyet Anatole France egyik regényében igen szellemesen így állapít meg: »a szegényeknek és gazdagoknak egyformán joguk van a híd alatt háltni.«⁵⁰ A beszéd nyomán a Kongresszus aztán határozatot fogadott el, kijelentve, hogy a szervezet kifejezetten egyforma jogot ismer el valamennyi nép számára a helységnevek használatának tekintetében.⁵¹ Ezt az érintett államok és a Népszövetség elé terjesztették.

48 Jakabffy: Tizenegyedik kongresszus. 515–516.

49 Nagy: *A kisebbségek*. 111–116.

50 Jakabffy: Tizenegyedik kongresszus. 516.

51 Eiler: *Az Európai*. 82–83.

Az 1936-os XII. Kongresszuson részt vett Peter Schou dán miniszter, a Népszövetség kisebbségi szakosztályának igazgatója. E különleges alkalomból Jakabffy előadást tartott *Mit kívánnak Európa nemzetkisebbségei a Népszövetség reformja kapcsán?* címmel, illetve ehhez határozati javaslatot csatolt, amelyben a Népszövetség állandó kisebbségi szakbizottságának felállítását javasolta. A javaslatot a képviselők egyhangúan meg is szavazták.⁵²

Ezzel az utolsó nagy fellépésével ért véget Jakabffy Elemér kongresszusi pályafutása, hiszen ekkorra már annyira elterjedtek a nemzetiszocialista eszmék a képviselők körében, hogy Jakabffyt önként távozásra sarkallták, annak ellenére, hogy az Ammende halálát követő években is változatlan hűzőerőt képviselt a szervezetben. Bár az 1937-es, immár Londonban összeülő kongresszustól való távolmaradását emlékiratában azzal indokolta, hogy angol nyelvismeret⁵³ hiányában már nem neki való egy ilyen hosszú út,⁵⁴ valószínűbb, hogy ezzel egy időben maga is ráébredt a konferenciák hiábavalóságára. Munkássága mindazonáltal példaértékű volt, sosem vette félvállról a Nemzetiségi Kongresszus szerepét és lappangó potenciálját, minden évben buzgón, legjobb tudása szerint készült az összejövetelekre, sok más képviselőtársához hasonlóan. Elismertségének bizonyítéka, hogy különösen keresett volt a Kongresszuson megjelenő nemzetközi sajtó⁵⁵ interjúalanyainak sorában, s az éves ülések eseményeiről, határozatairól, saját szerepvállalásáról a hazai magyar közvéleményt is rendületlenül tájékoztatta. Ő és szerkesztőtársai rengeteget közöltek mind a *Magyar Kisebbség* hasábjain, mind egyéb hazai sajtótermékekben (*Keleti Újság*, *Krassó-Szörényi Lapok*, *Ellenzék*). A versaillesi békerendszer nyomán alakult új államok arroganciáját és a kisebbségi sorsba jutott népcsoportok múltjuk iránt dédelgetett nosztalgiáját azonban megfelelő módon kezelni, esetleg közös nevezőre hozni még nyugodt körülmények között is hatalmas kihívás lett volna, hát még a hitleri elvektől forrongó Európában.

52 Jakabffy: Tizenkettedik kongresszus. 515–520.

53 A Kongresszus összes korábbi tanácskozása és minden ezekhez kapcsolódó ügyintézés német, illetve francia nyelven folyt, ezek ismerete tehát előfeltétele volt a részvételnek. Lehetőség volt az anyanyelven való felszólalásra is, ám ilyen esetekben a felszólalónak tolmácsolást kellett biztosítania e két nyelv valamelyikén. Az angollal ellentétben, Jakabffy mindkét nyelvnek kiváló ismerője, használója volt. A *Magyar Kisebbség* folyóirat mellékleteként 1926-tól német (*Die Stimme der Minderheiten*) és francia (*La Voix des Minorités*) nyelven is szerkesztette a Nemzetiségi Kongresszus dokumentumait is közlő háromnyelvű lapot (*Glasul Minorităților – Die Stimme der Minderheiten – La Voix des Minorités*).

54 „De magamba fojtottam azt a gondolatomat, hogy ezzel a határozattal minden valószínűség szerint, az én kongresszusi szerepléseim befejezést nyernek. Az angol nyelv teljes ismeretlenségével, olyan messze elutazni, valahogy úgy érzem: már nem nekem való.” Jakabffy: *Adatok*. 67.

55 Például: *Münchener Neueste Nachrichten*, *Rador*, *Agence Télégraphique Suisse*.

Következtetések

Az Európai Nemzetiségi Kongresszust már működése alatt sok vád érte. Leggyakrabban azt rótták fel a szervezetben részt vevő képviselőknek, politikusoknak, hogy tevékenységükkel gyengítették a Népszövetség presztízsét és határfokát – ezzel, még ha oly kis mértékben is, de hozzájárulva az első világháborút követő békerend felborulásához –, illetve hogy nemzetközi visszhangú fellépéseikkel, az évről évre megfogalmazott követeléseikkel még tovább mérgezték a többségi és kisebbségi nemzetek közötti feszült viszonyt. Ennek hátterében a világháborúban sokat veszített német és magyar kormányok revíziós törekvéseit látták munkálni, amelyek a Kongresszust nem átalították afféle propagandaeszközként használni önös céljaik elérésében.

Ezzel ellentétes álláspont volt az, amelyik a Kongresszust a békeszerződések által okozott sérelmek minimalizálásának élharcosaként határozta meg, s olyan szervezetként dicsérte, amely a nemzetiszocializmus terjedésének ellenére mindvégig meg tudta őrizni függetlenségét és stabilizációra törekvő szerepét.

E két szélsőséges felfogás és a szervezet tevékenységébe legkomolyabban bekapcsolódó magyar szereplők, Szüllő Géza és Jakabffy Elemér között valamiféle párhuzam fedezhető fel. A csehszlovákiai politikus, akinek formális pozíciója, mint az elnökség mindenkori tagja, rendkívül stabil volt a szervezeten belül, már a kezdetektől fogva valóban csupán propagandaeszközt látott a szervezetben, ennek megfelelően pedig legfőbb célja az utódállamok kisebbségpolitikájának kritikáját széles körben, lehetőleg minél nagyobb nemzetközi sajtóvisszhang keretében terjeszteni. Ehhez hozzátevéődött konfliktuskedvelő egyénisége: cinikus, személyeskedő megjegyzéseivel a szervezeten belüli más nemzetiségű vezetők rokonszenvét sem nyerte el maradéktalanul. Jakabffy teljesen más, objektivitásra és kompromisszumkeresésre törekvő jellemének köszönhetően mindezt nemhogy nem tartotta célravezetőnek, hanem egyenesen romboló magatartásként fogta fel.⁵⁶ Ellentétük lényegét maga Szüllő fogalmazta meg egy, a magyar külügyminisztériumnak írt jelentésében: „Jakabffynál bizonyos felvilágosításokra van szükség, mert ő öncélnak gondolja a kisebbségi konferenciát, meg van hatva annak nagyságától, és nehezen tudja belátni azt, hogy a mi célunk nem az, hogy mi megelégedett kisebbségek legyünk valamely országban, de a mi végső célunk az, hogy mi ne legyünk abban az idegen országban kisebbségek.”⁵⁷

És valóban, bár Jakabffy a végcélét illetően egyetérthetett Szüllővel, nála sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított a szervezet hivatalos törekvéseinek, amelyek egy elméleti jogi keret létrehozására és a Népszövetség garanciaeljárásainak tökéletesítésére irányultak. Ez már csak abból is kitűnik, hogy mint elnökségi tag, Szüllő minden évben kapott felszólalási lehetőséget, ám komoly

56 Jakabffy: *Adatok*. 53

57 Szüllő Géza jelentése.

elemzésbe csak ritkán bocsátkozott, inkább megmaradt az üdvözlőbeszédek és felszólalások porondján, míg Jakabffy minden egyes szereplése során igyekezett az objektivitás talaján megmaradni, és szenzációhajhász, az érzelmekre ható passzusok helyett tényleges adatokkal, esettanulmányokkal szolgálni hallgatóságának.

A végső bizonyítéka annak, hogy Jakabffy esetében a cél sosem szentesíthette az eszközt, a szervezetből való kilépése volt. A nemzetiszocialista elvekkel szimpatizáló német képviselők szervezetén belüli előretörésén Jakabffy oly mértékben felháborodott, hogy többé nem volt maradása a Kongresszusban, s átadta helyét Jósika Jánosnak. Szüllő ezzel szemben továbbra is az elnökség tagjaként tevékenykedett, abban bízva, hogy a Szudétanémet Párt csehszlovákiai feszítőerejének növekedésével a magyar kisebbség is előnyökhöz juthat.

Kéziratos források

Ammende: Gründe.

Ammende, Ewald: Gründe, Richtlinien und Programm für eine Tagung der Vertreter aller Nationalen Minderheiten in Europa. In: *Nemzetek Szövetségének Archívuma*, Minority–Questions 1923–1927, Registry No.: 414495030181.

Jakabffy: *Adatok*.

Jakabffy Elemér: *Adatok családunk történetéhez. XII. rész*. Teleki László Alapítvány, Könyvtár, K 3066/2005.

Jungerth Mihály jelentése.

Jungerth Mihály, revali követségi tanácsos, ügyvivő jelentése a magyar külügyminisztériumnak Ammendével folytatott megbeszéléséről. Reval, 1925. november 20. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), K 64. 1925–47–503–145.

Junghann: A második nemzetiségi kongresszus.

Junghann, Otto: A második nemzetiségi kongresszus Genfben 1926. augusztus 25–27. Dátum nélkül. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA), R 60464, Számozatlan.

Szüllő Géza jelentése.

Szüllő Géza jelentése a külügyminisztériumnak. Pozsony, 1928. szeptember 5. MNL OL, K 64. 1928–47–527.

Kiadott források

Balogh: Az európai.

Balogh Arthur: Az európai nemzeti kisebbségek kongresszusa. *Magyar Kisebbség*, 4 (1925) 21–22. sz.

Eiler: *Az Európai.*

Eiler Ferenc: *Az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusainak Határozatai.* JATE Történetész Diákkör, Szeged, 1996.

Jakabffy: A magyar államhatalom.

Jakabffy Elemér: A magyar államhatalom utolsó hónapjai Krassó-Szörény vármegyében. *Krassó-Szörényi Lapok.* 1922. november 1–1923. május 6.

Jakabffy: Az állampolgársági jogról.

Jakabffy Elemér: Az állampolgársági jogról. *Magyar Kisebbség,* 5 (1926) 18. sz. 666–672.

Jakabffy: Harmadik kongresszus.

Jakabffy Elemér: A szervezett nemzetkisebbségi csoportok harmadik kongresszusa. *Magyar Kisebbség,* 6 (1927) 17. sz. 589–606.

Jakabffy: Negyedik kongresszus.

Jakabffy Elemér: A szervezett nemzetkisebbségek negyedik kongresszusa. *Magyar Kisebbség,* 7 (1928) 18. sz. 657–677.

Jakabffy: Ötödik kongresszus.

Jakabffy Elemér: Az Európai Szervezett Nemzetkisebbségek ötödik genfi kongresszusa. *Magyar Kisebbség,* 7 (1929) 17. sz. 625–626.

Jakabffy: Hatodik kongresszus.

Jakabffy Elemér: A szervezett nemzetkisebbségek hatodik kongresszusa. *Magyar Kisebbség,* 9 (1930) 18. sz. 649–651.

Jakabffy: Tizedik kongresszus.

Jakabffy Elemér: A X-ik nemzetkisebbségi kongresszus. *Magyar Kisebbség,* 13 (1934) 20. sz. 581–585.

Jakabffy: Tizenegyedik kongresszus.

Jakabffy Elemér: A nemzetkisebbségek XI-ik kongresszusa. Jakabffy Elemér dr. beszéde. *Magyar Kisebbség,* 14 (1935) 18. sz. 515–516.

Jakabffy: Tizenkettedik kongresszus.

Jakabffy Elemér: Az európai nemzetkisebbségek XII-ik kongresszusa. Jakabffy Elemér beszéde a Nemzetkisebbségek kívánságáról a Népszövetség reformja kapcsán és az erre vonatkozó határozati javaslatára. *Magyar Kisebbség,* 15 (1936) 19. sz. 515–520.

Jakabffy: Német zsidó ellentétek.

Jakabffy Elemér: Német zsidó ellentétek és a magyar kisebbség állásfoglalása a IX. Nemzetiségi Kongresszuson. *Keleti Újság.* 1933. szeptember 26. XVI. 220. sz. 3.

A Magyar kisebbségek kiküldötteinek előadásai.

A Magyar kisebbségek kiküldötteinek előadásai a VIII-ik nemzetkisebbségi kongresszuson. *Magyar Kisebbség,* 11 (1932) 14. sz. 415–429.

Nemzetiségi kulturális önkormányzat.

Nemzetiségi kulturális önkormányzat Észországban (1925). *Társadalmi Szemle,* 46 (1991) 5. sz. 42–43.

Hivatkozott irodalom

Balog: *A kisebbségek.*

Balog Arthur: *A kisebbségek nemzetközi védelme.* Ludwig Vögl Verlag, Berlin, 1928.

Bárdi: *Otthon és haza.*

Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről.* Jyväskylä–Pécs, 2013. (Spectrum Hungarologicum 6.) Doktori disszertáció.

Eiler: *Kisebbségvédelem és revízió.*

Eiler Ferenc: *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939).* MTA Kisebbségkutató Intézet–Gondolat, Budapest, 2007.

Mikó: *A székely.*

Mikó Imre: *A székely közületi kulturális önkormányzat.* *Magyar Kisebbség*, 13 (1934) 13. sz. 365–378.; 15–16. sz. 441–464.

Mikó: *A romániai magyar.*

Mikó Imre: *A romániai magyar kisebbség panaszai a Nemzetek Szövetsége előtt.* *Hitel*, 1 (1936) 3. sz. 197–223.

Nagy: *A kisebbségek.*

Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában.* Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1944.

Sebestyén: *Időtár III.*

Sebestyén Mihály: *Időtár III. Marosvásárhely történeti kronológiája 1919-től 1944-ig.* Mentor, Marosvásárhely, 2011.

Szabó E. István

Levéltári adalékok Csíkszereda gazdasági és városfejlesztési aspektusaihoz 1940–1944 között

Archival Data Contributions to the Urban Development and Economic Life of Miercurea-Ciuc between 1940 and 1944

As a result of the Second Vienna Award on the 30th of August 1940, the city of Miercurea-Ciuc became once again part of the jurisdiction of the Hungarian Kingdom. In this paper I will analyse certain events that emerged as a consequence of the changed administration in the city. My paper relies mostly on a research conducted in the Hungarian National Archives and on the accounts of the contemporary local press. I intend to offer some insight into the economic life and development of Miercurea-Ciuc. Due to state subventions the cityscape has changed, significant constructions have started. Beside several negative consequences, this period has also brought many positive ones in the life of the city. This was the period when Miercurea-Ciuc had started to develop its city-like appearance, to live an urban life; it was a time of prosperity in comparison with the previous decades.

Keywords: economic history, urban development, Second Vienna Award, Szeklerland, administrative development policies

Az 1940. augusztus 30-án létrejött második bécsi döntés alapján Csíkszereda városa is visszakerült a Magyar Királyság fennhatósága alá. Jelen tanulmányban a város megváltozott körülmények közti gazdasági életének egyes mozzanatait mutatom be, főként a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában végzett kutatásaimra, valamint a korabeli sajtó tudósításaira alapozva.

A kezdeti gazdasági nehézségek ellenére, az állami támogatásoknak köszönhetően a városkép átalakult, jelentős építkezések kezdődtek. Jelentős népességnövekedésről is beszélhetünk: 1930-ban 4807 lakosa volt a városnak, míg 1941-ben 6920.¹ Tekintve viszont Csík vármegye összlakosságát (az 1941-es népszámlálás adatai szerint 172 246 fő, melyből 87,6% magyar²), a megyeközpont még így is kisváros maradt. Főként ha megnézzük az ugyancsak Csík vármegyei Gyergyószentmiklóst, melynek

1 *Magyar Statisztikai Évkönyv* – 1941. 10.

2 *Székegyföld története* 3. köt. 411.

lakossága ekkor 10 960 fő volt.³ Csíkszereda városa Zsögödfürdő 1942-es megvásárlása révén területileg is megnövekedett. Ekkor adták át a rég várt és nagy hiányt pótló új városi szállodát, az új MÁV-palotát, több utca kövezése és több terület parkosítása kezdődött meg, valamint hosszas huzavona után megkezdték a Székelyföldi Méntelep létesítését, mely az egyik legnagyobb beruházásnak ígérkezett a város történetében.

Általánosan elfogadott tény, hogy a második bécsi döntés által Magyarország egy gazdaságilag és társadalmilag fejletlen, elmaradott régióval gyarapodott. A visszacsatolt erdélyi területek és a trianoni Magyarország gazdasági ágazatainak fejlettsége között jelentős különbségek voltak.⁴ Székelyföld gazdasági helyzete Észak-Erdélyen belül is a leggyengébbek közé tartozott. A főként mezőgazdasággal foglalkozó lakosság jövedelemviszonyai messze elmaradtak az országos átlagtól. Az 1941-es iparstatisztikai adatok szerint például az egy üzemre eső termelési érték országosan 7,29 (ezer pengő) volt, míg Csík (1,85), Udvarhely (2,04) és Háromszék (2,56) megyék közös átlaga 2,15.⁵

1940-ben Csík vármegye lakosságának 72,1%-a foglalkozott mezőgazdasággal és csupán 17,7%-a tevékenykedett az iparban. Udvarhely (76,4% – 14,9%) és Háromszék (64,8% – 24,8%) megyék esetében is hasonló volt a helyzet.⁶ Ehhez képest az említett megyékben a mezőgazdaság helyzete is sok kívánnivalót hagyott maga után. A lakosság jövedelmi viszonyait nagyban meghatározta a nagybirtok hiánya, az osztott örökösödési mód következtében széttöredezett birtokszerkezet, a korlátolt értékesítési lehetőség és az infrastruktúra hiánya.⁷

A visszacsatolást követően viszont magas fokú fejlesztéspolitika vette kezdetét a térségben, melynek célja főként a fejlettségi különbségek kiegyenlítése volt. E gyakorlatot akkor „erdélyi újjáépítésnek”, illetve „egybehangolásnak” nevezték.⁸ Nagyszabású modernizációs program indult el ekkor Észak-Erdélyben, mely az ipar és mezőgazdaság fejlesztése mellett több száz millió pengős infrastruktúra-fejlesztést jelentett. Kijelenthetjük, hogy e modernizációs program fő haszonélvezője Székelyföld volt, melyben szerepet játszott a magyar politikai élet Székelyfölddel szemben érzett „adósságtudata” is, ami abból fakadt, hogy a székely vármegyék már 1918 előtt is elmaradottnak számítottak a nyugatabbra fekvő erdélyi megyékhez képest. 1940 és 1944 között például a földművelésügyi minisztérium által nyújtott támogatások 53%-a Székelyföldnek jutott.⁹

Az erdélyi magyarság a két világháború között már létrehozott egy működő gazdasági intézményrendszert: megemlíthetjük itt a szövetkezeteket

3 Magyar Statisztikai Évkönyv – 1941. 10.

4 Oláh: Kormányzati fejlesztések. 378.

5 Uo. 381.

6 Székelyföld története 3. köt. 411.

7 Uo.

8 Tóth-Bartos: Észak-Erdély reintegrációja. 404.

9 Ablonczy: A visszatért Erdély. 93.

vagy az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületet (EMGE), melyeket be lehetett kapcsolni az állami gazdasági életbe.¹⁰ Ezen szervezetek, valamint az újonnan létrejövő Erdélyi Gazdasági Tanács lettek az állam tanácsadó és végrehajtó testületei gazdasági kérdésekben. A székely vármegyékben már 1941 elején elkezdődtek az építkezési és helyreállítási munkálatok, városokban, községekben és kis falvakban egyaránt.¹¹ Jelen tanulmányban Csíkszereda viszonylatában nyújtunk bepillantást e fejleményekbe.

A *Csíki Lapok* 1940. szeptember 8-i számának beszámolója szerint, közvetlenül a bécsi döntés után percről percre rohamosan nőtték az árak: „a bécsi döntéstől mostanáig csak pár nap telt el, de a város kereskedelmében ez a pár nap az árdrágítások égisé alá létráját állította fel”. Olyan hírek futottak be, miszerint a „tegnapelőtt 105 lejért árult véka kukoricáért már kétszázat, sőt többet kérnek”. Ennek az oka, szerintük, nem a spekuláció, hanem a drasztikusan megnőtt kereslet volt. Az egyszerű polgár ugyanis a későbbi valutabeváltástól úgy próbálta menteni a pénzét, hogy azt mind áruba fektette, amire a kereskedők készleteik fogyásával arányos árdragítással válaszoltak. Az első számú probléma azonban az volt, hogy nem minden polgár rendelkezett készpénzfőlősleggel, a legtöbben kevés pénzből éltek, így nem tudták kifizetni a mesterségesen felemelt árakat. A lap a fennálló helyzet ellen a mielőbbi fellépést szorgalmazta, mondván, hogy a készletek egyre apadnak, egyre kevesebb áruszállítmány érkezik a megszo-kott helyekről, és „könnyen előállhat az a helyzet, hogy hetekig sem innen, sem onnan nem kapunk új árucikkeket”.¹²

Az ideiglenes katonai közigazgatás legégetőbb feladata tehát a közellátás megszervezése volt, különösen Székelyföldön, ahol az új határvonal ellehetetlenítette a vasúti összeköttetést. Itt kombinált, vasúti és közúti szállítást alkalmaztak.¹³ A tél közeledte nagyon megnehezítette a helyzetet, ezért a tartós élelmiszerek esetében az árak maximalizálása mellett bevezették a fejadagokat is.¹⁴

A közellátás minősége ugyanakkor változó volt, melyet egy beszédes adat bizonyít: a búza ára Kolozsváron 840 lej/q és Csíkszeredában 772 lej/q volt, míg Marosvásárhelyen 680 lej/q.¹⁵

A takarékoság jegyében Csíkszeredában októberben elrendelték, hogy a búzakenyérnek csak 65%-a lehet búzaliszt, ehhez még 30% burgonyát és 5% rozst kellett keverni.¹⁶ Ez a megszorítás némileg furcsán hat egy 1940. október 26-i kimutatás tükrében, miszerint Csíkszereda városában nem volt búzahiány. Sőt, felesleg mutatkozott, ugyanis 1500 q búza volt készleten, hol-

10 Tóth-Bartos: Észak-Erdély reintegrációja. 405.

11 Oláh: Vidékfejlesztés. 100.

12 *Csíki Lapok*. 1940. szeptember 8. 4.

13 Sárándi: *Levezényelt visszacsatolás*. 62–63.

14 Uo. 61.

15 Uo. 67.

16 Uo. 61.

ott a szükséges mennyiség csak 1000 q lett volna, tehát 500 q búza feleslege volt a városnak. Hiánycikknek számított viszont a tengeri, a szalonna, a zsír, a cukor, a petróleum, a szappan, az étolaj, a bab, a borsó, a lencse, a gyufa és az élesztő.¹⁷ A helyzet orvoslására és az azonnali szükségletek felmérésére a székelyföldi képviselők decemberben Marosvásárhelyen gyűltek össze, ahol megállapították, hogy Székelyföldnek többek között 42 vagon búzára, 300 vagon tengerire, 62 vagon szalonnára és zsírra, 15 vagon szappanra, 195 vagon folyékony tüzelőanyagra, 145 vagon petróleumra van szüksége.¹⁸

Egy október 29-én kelt jelentés¹⁹ megállapítja, hogy fenyves erdők tekintetében Csík vármegye a leggazdagabb, ugyanis erdőállományának 85%-a, azaz 230 000 kataszteri hold fenyőerdő. Megemlíti ugyanakkor, hogy a román uralom alatt az erdők kiterjedése rohamosan csökkent, és felhívja a figyelmet, hogy ajánlatos volna a maradékot kímélni, ami viszont az erdőgazdálkodásban dolgozók kereseteinek csökkenését fogja maga után vonni. Ez azért jelentett problémát, mert Székelyföld legfőbb iparága a faipar volt, és a legtöbb fűrésztelep (kb. 60) ebben az időben Csík vármegyében volt. A jelentés kiemeli továbbá, hogy a konverziótörvény²⁰ hatására a gazdaadósság nem mondható nagynak. Csík vármegyében (Háromszék és Udvarhely megyével együtt) az átlagos adósság nem haladta meg a kataszteri holdankénti 40 pengőt. A jelentés továbbá rávilágít arra, hogy a környék mezőgazdaságában a munkanélküliség gyakorlatilag ismeretlen fogalom. Ilyen tekintetben az ágazat itteni dolgozói jobb helyzetben vannak a trianoni Magyarország dolgozóinál: a kisbirtokos réteg összességében elég jó módban, takaros és tiszta házakban él; a napszámosok egyszerűen élnek, de nem nyomorognak; a mezőgazdasági lakosság abból él, amit megtermel, csak a legszükségesebb ipari és ruházati cikkeket vásárolják. A székely iparra vonatkozóan a jelentés megjegyzi, hogy a főbb székelyföldi városokhoz hasonlóan Csíkszeredában is van szeszgyár, amelyben főként burgonyát használnak, de teljes kapacitását nem tudja kihasználni. Csíkszeredában továbbá egy nagyobb malmot és egy kisebb, ócskavasat feldolgozó vasöntödét említenek. Azt is lejegyzik, hogy Csík vármegye kisebb községeiben is működik kőfejtő, Balánbányán réztartalmú kőzetet bányásznak, amit Nagybányán kohósítanak, a Hargita hegy-ségben pedig kaolin telepek is előfordulnak, amelyek még nincsenek tervszerűen hasznosítva.

17 *Kimutatás a Csík vármegye ellátásához szükséges alapélelmiszer készletekről és hiányokról.* Csíkszereda 1940. október 26. Közli: Sárándi: *Levezényelt visszacsatolás.* 345–348.

18 Oláh: *Kormányzati fejlesztések.* 382.

19 *A II. számú hitelügyi bizottság összefoglaló jelentése Maros-Torda, Csík, Háromszék és Udvarhely megyék gazdasági helyzetéről.* Budapest, 1940. október 29. Közli: Sárándi: *Levezényelt visszacsatolás.* 351–358.

20 A világgazdasági válság hatására 1934-ben elfogadott törvény, mely eltörölte a kisbirtokokon lévő adók 50%-át. Sárándi: *Levezényelt visszacsatolás.* 353.

Megállapítják, hogy kereskedelmi szempontból Csíkszereda nem mondható meghatározónak a térségben (annál inkább Marosvásárhely, Szászrégen és Sepsiszentgyörgy); hogy Csíkban tekintélyes mennyiségű tengerit és bűzát importáltak főleg a Regátból és a Mezőségről. A jelentés szerint a város a pénz- és hitelintézetek szempontjából sem áll túl jól (ami Székelyudvarhelyről is elmondható), mert ezek nem tudják kielégíteni a város környékének mezőgazdasági hitelszükségeit. Ezért nagyon fontos lenne, hogy a városban a mezőgazdaság támogatására nagyobb tőkével rendelkező intézetek alakuljanak.²¹

Csík vármegye infrastrukturális viszonyaiba Schmidt József építész-mérnök tanulmánya enged bepillantást, mely a *Csíki Lapok* 1940. október 6-i számában jelent meg *Vázlatok Csíkmegye műszaki vonatkozású időszerről kérdéseiről* címmel. Az úthálózat kapcsán megemlíti, hogy megyeszinten aránytalanul kicsi. Ez nyilván a természeti tényezőknek is köszönhető, mivel sok a hegység és erdő, a fő útvonalak pedig csak szűk völgyeken haladhatnak keresztül (pl. az Olt és a Maros völgye), de azok állapota sem kielégítő. A másik hátráltató tényező, hogy a főútvonalakon zajlik a községek egymás közötti közlekedése, a terménybehordás, a csordahajtás, a faszállítás stb. is, így a személyautó- és az autóbusz-forgalom nem tud akadálytalanul haladni. Célszerű lenne tehát egyes szakaszokon a falvak kikerülése (nevezetesen Csíkszentdomokostól Csíkszeredáig, onnan pedig Tusnádig), így azon a szakaszon a járműforgalom zökkenőmentes lehetne. Továbbá, a meglévő úthálózat nem is biztonságos, mivel általában az úttest túl szűk, a hegyeken átvezető utak fokozottan balesetveszélyesek, mivel nincsenek ellátva szalagkorláttal, és a hófúvásokkal szemben sincsenek védve, ami pedig ezen a vidéken komoly probléma. A másik égető kérdés a vasútépítés volt. A kormány azon terve, miszerint Csíkszeredát vasúton összekötnék Székelyudvarhellyel, általános örömet keltett. Schmidt kiemeli, hogy a fejlesztés Csíkszereda fejlődéséhez elengedhetetlen, mivel így a város vasúti gócpont lenne. Emellett ajánlatos volna a várost bekapcsolni a légi forgalomba is egy repülőtér kialakításával.²²

A katonai közigazgatás lezárásaként a *Csíki Lapok* november 24-i száma értesít dr. László Dezső kinevezéséről Csík vármegye főispáni székébe. Alispán a csíkszeredai dr. Ábrahám József ügyvéd lett.²³ Csíkszereda polgármesteri székébe Szász Gerő csíkszeredai lakos került, az alpolgármesteri és főjegyzői tisztséget dr. Péter Ferenc egri lakos kapta. A város vezetésébe még pestszenzerzsébeti és gödöllői lakosok is kerültek.²⁴ A csíkszeredai királyi törvényszék elnöke a veszprémi dr. Karsay Sándor lett, a csíkszeredai ki-

21 A II. számú hitelügyi bizottság összefoglaló jelentése Maros-Torda, Csík, Háromszék és Udvarhely megyék gazdasági helyzetéről. Budapest, 1940. október 29. Közli: Sárándi: *Levezényelt viszsza-csatolás*. 351–358.

22 *Csíki Lapok*. 1940. október 6. 1.

23 Uo. 1940. november 24. 6.

24 *Belügyi Közlöny*. 1940. 52. sz. 1806.

rályi járásbíróóság elnöke a vásárosnaményi dr. Kökösi Gyula, a csíkszeredai királyi ügyészség elnöke pedig a bajai dr. Gál Károly lett.²⁵

Láthatjuk, hogy az általános gyakorlatnak megfelelően sok idegen vidékről érkező tisztviselőt neveztek ki ekkor Csíkban is. A polgári közigazgatás kiépítése nem volt zökkenőmentes Észak-Erdélyben, szükség volt egy olyan apparátus kiépítésére, mely az anyaországi közigazgatás színvonalán érvényesíti a kormányzati akaratot a visszacsatolt területen is. Ezen körülmény szükségessé tette a trianoni Magyarországról származó hivatalnokok (ún. „ejtőernyősök”) beáramlását, mely sok esetben a helyi közösségen belül feszültséget gerjesztett.²⁶

Természetesen ez még nem jelenti azt, hogy ne alkalmaztak volna ugyanúgy helybélieket is a közigazgatásban. A közhivatalnoki alkalmazásoknál előnyt jelentett, ha valakit a román uralom alatt magyar nemzetisége miatt bocsátottak el. Erre a legjobb példa Csíkszeredában Adamicza László esete, akit kineveztek városi díjnokká, majd egy 1942-ben általa kérvényezett erkölcsi és politikai igazolás megerősíti, hogy Adamicza László 1927–1929 között a román többségű Lámkeréken teljesített szolgálatot, és „magyar nemzetisége és érzelme miatt bocsátották el állásból”, valamint ugyanezen okokból „nem alkalmazták állami, vagy állammal viszonyosságban álló közületeknél”²⁷ (1. melléklet).

A város polgárai is szívükön viselték Csíkszereda gazdasági talpra állását. A *Csíki Lapok* december 15-i számában azt ajánlják a „városi tanács figyelmébe”, miszerint a jelenlegi időkben minden vonalon takarékoskodni kell, főként a villanyellátás szempontjából. Ezért indítványozzák, hogy a városban a közteri világítás csak este 9-10 óráig működjön, ugyanis az „teljesen elegendő”.²⁸

Csíkszereda városának 1940. októberi–decemberi zárszámadásában érdekes adatokra bukkanunk a bécsi döntést közvetlenül követő időszakban eszközölt kiadásokról. Pénzt kellett fordítani a budapesti „fontosabb kiszállásokra”, a nemzeti ünnepekre, melyek „költségeit indokolja a »közlekedés«, mely szükségessé tette a fogadási ünnepségeket”. A csíkszeredai Dal- és Zeneegylet 700 pengős segílyt kapott, valamint az Országzászló ünnepélye 735,59 pengőbe került. Ezzel szemben a szegény gyermekek ruha- és tanszersegélyére ekkor 100 pengő jutott. A tűzoltógép tervezett megvásárlása elmaradt, akárcsak a tervezett „városrendezés és szépítés” vagy a villanyüzemi beruházás. Ebben az időszakban a városnak egyetlen pengőt sem kellett az öntözésre fordítania, a hivatalos indoklás szerint ugyanis „a gépet a románok elvitték”.²⁹

25 *Csíki Lapok*. 1940. december 1. 4.

26 Ablonczy: *A visszatért Erdély*. 82–83.

27 Városi ügyek, fol. 7.

28 *Csíki Lapok*. 1940. december 15. 4.

29 Csíkszeredai költségvetések, fol. 7.

Levéltári adalékok...

CSIKSZEREDA MEGYEI VÁROS POLGÁRMESTERE.

Szám: A. 109/942

B I Z O N Y Í T V Á N Y .

Csikszereда megyei város polgármestere a felmutatott okmányok, valamint Elczner György és Mezey Géza csikszereдаi lakosok mint tanúk nyilatkozat alapján hivatalos hitelességgel bizonyitom, hogy ADAMICZA LÁSZLÓ városi irnok, csikszereдаi lakos 1927 november 1-től, 1929 július 1-ig községi titkári minőségben Lánkerék Alsófehér megyei községben megszakítás nélkül teljesített szolgálatot és a tiszta román nemzetiségű községből magyar nemzetiségű és magyar érzelme miatt bocsátották el állásából.-

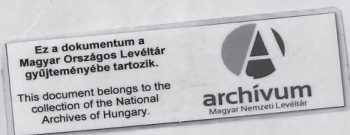
Nevezett 1929 augusztus 15-től 1930 augusztus 15-ig katonai szolgálatot teljesített.-

Bizonyitom továbbá, hogy ADAMICZA LÁSZLÓ-t magyar nemzeti-sége és magyar érzelme miatt nem alkalmazták állami, vagy az állammal viszonyosságban álló közületeknél.

Csikszereда, 1942. december hó 23-án.



Elczner György
polgármester.



ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
K szekció

1. melléklet. Adamicza László bizonyítványa (1942)

A csíki faipar legfontosabb felvevőpiacának, Brassónak az elvesztésére nem tudtak egyhamar kielégítő megoldást találni. A környék erdő- és fűrészüzem-tulajdonosai pénz és megélhetés nélkül voltak még 1940 novemberében is. A helyzet orvoslására november 12-én Csíkszeredában értekezletet tartottak, melyen részt vett dr. Sulyok Tivadar, a Csík vármegyei gazdasági felügyelőség vezetője, Séra István, az EMGE V. kerületi (Háromszék és Csík vármegye) vezetője, Serbán Iván a Magyar Nemzeti Bank képviselőjében, dr. Tarnay Béla, mint a külkereskedelmi hivatal képviselője, dr. Fényes István, az MNB csíkszeredai fiókjának vezetője, Darvas György, az Erdő- és Fakitermelési Rt. képviselője, valamint a helyi hatóságok képviselői. Az értekezleten a Csíkvármegyei Erdőbirtokosok és Fűrésztelepek Szövetségének átmeneti jelleggel való megalapításáról határoztak, melynek feladata a fakitermelés és fűrészüzemek munkájának megszervezése és az értékesítés kérdésének megoldása lett.³⁰ Nem sokkal később ez vezetett a Közbirtokosságok, Erdőtulajdonosok, Fakitermelő Szövetkezetek és Fűrésztulajdonosok Szövetsége megalapításához. Az alapító közgyűlést a megyeháza dísztermében tartották, ahol dr. Sulyok bejelentette, hogy a termelés elindításához szükséges hitelek ügyében minden lépést megtettek. Az egyesület elnöke a vármegye volt katonai parancsnoka, Horváth József tábornok lett.³¹

A magyar kormány által létrehozott Magyar Fa Rt. 1941 februárjában kirendeltséget létesített Csíkszeredában, azzal a céllal, hogy fellendítse a fakitermelést, és minél több faanyagot vásároljon fel Németország számára.³² A *Csíki Lapok* hasábjain jelent meg egy elemzés a témáról Csíkszentmártoni Szabó István tollából. A szerző véleménye szerint a fakitermelés nem fogja nagyban fellendíteni a régió gazdaságát, mivel a korábbi időszak nagyarányú kitermelése azt eredményezte, hogy a vágterületek kihasználtsága miatt a nagyobb fűrészüzemek is pár éven belül csak 1-2 fűrészlappal fognak dolgozni. Ez a sajnálatos tényező pedig az említett üzemektől függő lakosság kivándorlását eredményezheti. A fakitermelés bővítése helyett tehát épp csökkentést kellene elérni. A megoldást így nem a faanyag deszka vagy gömbfaként, hanem kész iparcikként való eladásában látta. Egy köbméter deszkaért ugyanis legfennebb 70 pengőt fizettek, de ugyanannyi faanyagból több mint 1000 pengőt is lehetett volna keresni bútort stb. formájában. Ehhez persze, mint megállapította, nem állt rendelkezésre a megfelelő infrastruktúra, „út és vasút nélküli helyzetünkben, a csonka Hazánk nyúlványaként élve nem várhatunk túlságosan lüktető gazdasági forgalmat, s márpedig ha Székelyföld csak nyersanyagot szállít, akkor gyarmati sorba süllyed”. A környéken tehát nem a fakitermelést kellett fejleszteni szerinte hanem utakat és gyárakat építeni bútort, láda, kaptár stb. előállítására és szállítására.³³

Csíkszentmártoni Szabó István mélyreható gazdasági elemzése szerint Székelyföldnek teljesen új utakon kell elindulnia, ugyanis gyáripára nincs, a kis-

30 *Csíki Lapok*. 1940. november 17. 4.

31 Uo. 1940. december 8. 3.

32 Uo. 1941. február 23. 2.

33 Uo. 1941. március 30. 1.

ipara és háziipara elsorvadt, az állattenyésztés visszafejlődött, a fakitermelést csökkenteni kell, a fiatalok már nem mehetnek idénymunkára a korábban megszokott helyekre, a trianoni Magyarország pedig nem tud munkalehetőségeket nyújtani. Ennek érdekében, a környék gazdasági talpra állításához szükséges tényezőket és az állam feladatait alpontokra szedve sorolja: „ismert és sejtett” bányák feltárása, az erdőgazdálkodás új alapokra helyezése, cellulózgár létesítése, a halastókkultúra fejlesztése, a kisiparosok intenzívebb bevonása a hadiszállításba, a hegyi patakok, valamint az Olt és a Maros vízi erejének kihasználása, az utak feljavítása, Csíkszereda bekapcsolása a vasúthálózatba, repülőtér létesítése a városban, az idegenforgalom fellendítése, korszerű szállodák építése. A közművelődési és népoktatási feladatok pedig faiskolák, mintagazdaságok létrehozása, az ifjúság őstermelés felé irányítása, szakiskolák, gazdasági tanfolyamok létrehozása, a marosvásárhelyi tanítóképző Csíksomlyóra való visszahelyezése, a sportnevelés fejlesztése. A társadalmi kérdésekről a következőket vallja: legfontosabb a megfelelő anya- és gyermekvédelem, megfelelő kórházak, szanatóriumok létrehozása, valamint a keleti kivándorlás hatósági megakadályozása.³⁴

Az általa szükségesnek ítélt gazdasági tanfolyamok tekintetében meg kell jegyeznünk, hogy Csíkszeredában már 1940 végén elindult a téli gazdasági iskola. Az oktatás teljesen ingyenes volt, 15 évesnél idősebb tanulókat vártak, akik az oktatás mellett levendekiképzésen is részt vettek.³⁵ Ezen túlmenően 1942 őszén Csíksomlyón mintalegelőt létesítettek, amit az állam korszerű gépekkel és berendezésekkel szerelt fel. A kormány szerszámok és vetőmagok kiosztásával is próbálta serkenteni a helyi mezőgazdaságot, ekkor például több száz csákányt, kapát, vasgereblyét, több lánchoronát, 1080 kg fűmagot, valamint 4759 pengő készpénzt osztott ki mezőgazdasági célokra a vármegyében.³⁶

Az 1942-es év talán legfontosabb eseménye Csíkszereda szempontjából Zsögödfürdő megvásárlása volt, ami által a város területe megnövekedett. A vásár során készült jegyzőkönyvek, illetve szerződések megtalálhatók a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában.³⁷ Csíkszereda képviselőtestületi gyűlése ekkor megállapította, hogy Zsögödfürdő elhanyagolt állapotban volt, és a tulajdonosok anyagi helyzete nem tudta már biztosítani a fejlődését, ami miatt Zsögöd természeti kincsekben gazdag területe nem hozott hasznot. Emiatt általános közérdeknek tartották, hogy a város Zsögödfürdőt tulajdonába vegye, használható állapotba hozza és fejlődését biztosítsa. A fentiekre, valamint arra való tekintettel, hogy a tervezett háziipari és népművészeti továbbképző iskolák elhelyezésére Zsögödfürdőt tartották a legalkalmasabbnak, a képviselőtestület a fürdő és a hozzá tartozó 76-78 holdnyi terület megvásárlása, illetve kisajátítása mellett döntött.³⁸

A május 5-i közgyűlés jegyzőkönyvéből már megtudhatjuk, hogy a város 30 000 pengőért vásárolta meg a terület 3/8-át a tulajdonosoktól, Dobai Ferenc-

34 Uo. 1941. január 12. 1-2.

35 Uo. 1940. november 10. 3.

36 Oláh: Kedvezmények és konfliktusok. 97.

37 Városi ügyek.

38 *Zsögödfürdő megvásárlása művésztelep céljára*, 1942. Lásd Városi ügyek, 232.

né, született Zerbesz Erzsébet csíkszeredai lakostól, valamint Zerbesz György és Helén kolozsvári lakosoktól. Továbbá megállapították, hogy a fürdő üzembe állításával egy időben a régi szállodaépületet is lakhatóvá kell tenni. Leszögezték, hogy a terület maradék 5/8-át kisajátítás útján kell megszerezni, amennyiben nem sikerül kapcsolatba lépni a tulajdonosokkal.³⁹ A város nevében később Szász Gerő polgármester dr. vitéz Eröss Sándorral kötött szerződést a fennmaradó 5/8-ad részről. Utóbbi képviselte az ismeretlen helyen tartózkodó tulajdonosokat, dr. Vasu Sándort, Komanics Miklósnét stb. A szerződés szerint a város tarthatja fenn Zsögödfürdőt, viszont ha a költségek a bevételeknél nagyobbak lesznek, akkor a fennmaradó összeg a fent nevezett tulajdonosokat fogja terhelni. A közgyűlés ugyanakkor megállapította a fürdődíjakat, melyeket felnőttek számára 50 fillérben, míg 12 év alatti gyermekek számára 30 fillérben szögeztek le.⁴⁰ Októberben elhatározták a villanyvezeték Zsögödfürdőig való meghosszabbítását is.⁴¹

Csíkszereda városa soha nem rejtette véka alá terjeszkedési terveit. 1942. július 26-án a *Csíki Lapok* vezércikkében a következőket olvashatjuk: „A tennivalók között elsősorban szerepel a város felnagyítása. Ebből a célból a szomszédos községeket minél előbb a városhoz kell kapcsolni. Zsögöd csatlakozása már megtörtént, közelebről Taplocza és Csíksomlyó csatolásáról lesz szó. Az erre irányuló munka már megkezdődött, és a jelek szerint a községek részéről sem merül fel semmiféle akadály, hogy a csatlakozás minél hamarabb megvalósulhasson.” Piskonthy Ferenc, az iparügyi minisztérium főmérnöke, azzal az utasítással érkezett Csíkszeredába, hogy a városrendezési tervet a leendő területnövekedésre való tekintettel elkészítse. A tervnek úgy kellett elkészülnie, hogy a becsatolandó területek jellegén ne változtasson. Elsőszámú feladatként szögezték le az új városrészeket a központhoz csatoló főútvonalak kikövezését és járdákkal való ellátását. A városrendezéssel együtt a fürdők fejlesztését is fontosnak tartották, különös tekintettel Hargitafürdőre, melyből a város sok hasznot húzhatna, és ez „megköveteli, hogy Csíkszereda valamilyen formában hatáskörébe kapja a fürdőt”.⁴²

A város gazdasági életébe kitűnő bepillantást nyújtanak ezen évek hivatalos költségvetései, valamint a kiadásokhoz fűzött indoklások. Csíkszereda 1943. évi költségvetését például 2 245 000 pengőben állapították meg, szemben az 1942. évi 1 300 000 pengővel. Ez az egymilliós többlet nagyrészt a méntelep építési költsége, melyhez az állam 400 000 pengő segílyt nyújtott, 600 000-t pedig a város kölcsön útján kívánt előteremteni. 260 000 pengő költséggel kívánták a vágóhidat befejezni, továbbá a városháza bővítésére, leventeotthonra is irányoztak elő összegeket. Zsögödfürdő rendezésére és villamosítására 100 000 pengőt „vettek fel”, a polgármester részére havi 80 pengő külön „munkaátalányt” szavaztak meg, 1400 pengőt irányoztak elő három városi közkút létesítésére, a földművelésügyi minisztérium által rendezendő

39 Csíkszereda város 1942. május 5-iki közgyűlésének jegyzőkönyve. Uo. 233.

40 Uo.

41 Csíkszereda város 1942. október 20-i közgyűlésének jegyzőkönyve. Uo. 238.

42 Csíki Lapok. 1942. július 26. 1.

főzőtanfolyamra a városi óvodában helyet, fűtést és világítást biztosítottak, 15 öl tűzifát bocsátottak a városi szálloda rendelkezésére a belső munkálatok folytatására. Megemlítik, hogy a városi költségvetés „megbecsültnivaló igyekezettel gondoskodik Csíkszereda fejlődéséről. Végeredményben semmiből, mert tudjuk, hogy a legszegényebb városok közé tartozunk.”⁴³

A költségvetés elfogadásának hivatalos jegyzőkönyvéből, valamint a kiadások indoklásából több részletet is megtudhatunk. Szász Gerő polgármester így fogalmaz: „a város teherbírása figyelembevételével igyekeztem a sürgős és halaszthatatlan létesítmények megvalósításához szükséges összegeket biztosítani.” Nézete szerint Csíkszereda „a visszacsatolt Székelyföld földrajzi és úthálózati központjában fekszik, minek következtében rendkívüli fejlődés előtt áll, mert a katonai és polgári hatóságok több intézmény idevaló elhelyezését vették tervbe. A város lakosainak száma pedig rohamosan szaporodik, ami a városiasság kialakításával szemben sürgős követelményeket támaszt.”⁴⁴

A legsürgősebb és legfontosabb feladatként a tervezett középületeknek a városfejlesztési programtervezetnek megfelelő elhelyezését nevezték meg, ami a szükséges telkek biztosítása miatt súlyos anyagi terhet rótt a városra. A huszár-laktanya, elemi iskola, leventesportpálya, városi park bővítése, valamint a hetivásártér elhelyezése céljából már folytak a telekvásárlási tárgyalások, és e célok megvalósításának pénzügyi szükséglete meghaladta a 250 000 pengőt. A katonai célú építkezések elhelyezésére körülbelül 36 hold terület és 180 000 pengő volt még szükséges. Ez utóbbi területek ügyében a polgármester a honvédelmi minisztériumhoz fordult, hogy a Magyar Királyi Államkincstár tulajdonát képező 42 hold területet adja át kártalanítás céljából a katonai célú építkezésre szükséges telkek tulajdonosainak. A fenti összegből a költségvetésben csak 100 000 pengőt tudtak előirányozni, abból is 70 000 pengőt csak kölcsön útján terveztek előteremteni. Emiatt a polgármester kérte a városi képviselőtestületet, hogy forduljon a belügyminiszterhez, hogy az említett állami területet bocsássa a város rendelkezésére, valamint a „mai nehéz viszonyokra való tekintettel” a belügyminisztérium „városunk rendkívüli erőlkifejtését államsegéllyel támogassa a lehetőség határáig.”⁴⁵

A városi vágóhíd befejezése és felszerelése 260 000 pengőbe került, amiből a város 150 000 pengőt kölcsön útján biztosított, a többi viszont „a város súlyos anyagi helyzetére és már vállalt kötelezettségeire való tekintettel kizárólag csak államsegély útján fedezhető”. 1943-ban halaszthatatlan megoldásra várt a leventeotthon létesítése, a „kispuska lőtér” megépítése, valamint a sportpálya részleges megvalósítása. A város már ez ügyben „kezdeményező lépéseket tett”, és a szükséges államsegélyek folyósítása függvényében vállalta, hogy körülbelül 280 000 pengőből a szükséges létesítményeket megvalósítja.⁴⁶

43 Uo. 1942. január 3. 4.

44 *Csíkszereda város 1943-ik évi költségvetési előirányzata*. Lásd Városi ügyek, 267.

45 Uo.

46 Uo.

Ezekon túlmenően a másik fontos beruházás a városháza bővítése volt, „hogy az összes városi ügyvezetéssel kapcsolatos irodahelyiség benne elhelyezést nyerjen”. Az építkezést halaszthatatlannak tartották, ugyanis a városháza rendkívül szűknek bizonyult, melyben „az ügymenet rendes vitele a jelenlegi irodahelyiségekben nem biztosítható”.⁴⁷ A korábbi bővítési terveken túlmenően még egy további épületrész toldását irányozták elő, valamint halaszthatatlannak ítélték a „sötét lépcsőház” újjáépítését és „szoros összefüggésben a főépülettel” egy kisebb lakás építését, melyben egy városi alkalmazott fog lakni állandó felügyelet céljából. Az indoklás szerint „ezen munkálatok elvégzése feltétlen szükséges és sürgős a városháza ügyvitelének zavartalan biztosítása érdekében”. Végre kellett hajtani a járdaépítést az Erzsébet utcában, és a „költészetési előirányzat erejéig” el kell kezdeni a járdaépítést a Vár utcában is.⁴⁸

Ezek után Szász Gerő polgármester megjegyzi, hogy „a fent elsorolt sürgős szükségletek és a város vagyontalansága miatt nagyobb munkatervet előirányozni nem tudtam”. S bár a város idegenforgalmának fellendítése és Zsögödfürdő fejlesztése érdekében célszerűnek ítélte egy melegfürdő létesítését, „azonban ezen tervet el kellett ejteni költségvetési fedezet hiányában”.⁴⁹

A tervezett kiadások hivatalos indoklásából megtudhatjuk például, hogy az utazások, a budapesti utak költségei a rendkívüli viszonyok miatt annyira megemelkedtek, hogy plusz összegeket kellett ezekre a költségvetésbe venni. Továbbá szükség volt írógépekre, számológépekre, amiket a különböző hivatalok eddig nélkülöztek, ám „a beszerzésük tovább nem halasztható”. A városháza ügyrendvitelének gyors és gazdaságos biztosítása végett egy távbeszélőközpont létesítését is szükségesnek ítélték. A mérnöki hivatal hiányos felszerelését is minél előbb ki kívánták egészíteni, ami „annál is inkább szükséges, mert a város felmérése megkezdődik, valamint Zsögödfürdő rétegvonalas tervének elkészítését el kell kezdeni”.⁵⁰

Mivel a belügyminisztérium Csíkszereda részére egy parancsnokból és három tűzoltóból álló hivatásos tűzoltókeretet állapított meg, nekik egyenruhát kellett beszerezni, amire külön összegeket irányoztak elő. Egyéb tűzoltó-felszerelést és tűzoltóautót is be kellett szerezni, s minthogy a városban nem volt vízvezeték, a tűzoltólaktanya udvarán pedig nem volt kút – ami egy tűzoltóság esetében, főként háborús időkben több mint hátrányos –, oda kutat kellett fúrni.

Bár a helyi sajtóban többször hangoztatták, hogy Csík zsírellátása biztosított volt, a költségvetési kiadások indoklásában azt olvashatjuk, hogy „a város zsírellátása nincs biztosítva”. E kérdést úgy látták megoldhatónak, ha a város sertéshizlálásra bérszerződést köt, és hizott sertésekkel látja el a város lakosait, továbbá ha a mészárosoknak sertést ad el, amelyek zsírhozamából a város fedezi az ellátatlanok zsírszükségletét.⁵¹

47 Csíkszereda megyei város 1942. évi munkaterve. Közli: Demeter: Dokumentumok. 216–223.

48 Csíkszereda város 1943-ik évi költségvetési előirányzata. Lásd Városi ügyek, 267.

49 Uo.

50 Uo.

51 Uo.

A városkép javítása jelentős szerepet játszott a közgondolkodásban. Ennek megfelelően, a városvezetés szerint, „a városképi hátrányok kiküszöbölése céljából minden szabad falfelületnek homlokzatszerű vakolását és színezését, a határfalnak fedkővel vagy eresszel történő lezárását kell előírni”.⁵² Néhány városi ingatlantulajdonos azonban többszöri felszólítás, kihágási eljárásindítás ellenére sem volt hajlandó befejezni épületét, levakolni és lefesteni épülete homlokzatát, kijavítani kerítését, holott „a város szépségét nagyban rontják, amellett, hogy súlyosbítják a rendkívüli lakáshiányt”. Emiatt a városi költségvetésbe e munkálatok elvégzésére 5000 pengőt irányoztak elő, amit utólag az érdekelt ingatlantulajdonosoktól „a város közadók módjára felhajt”.⁵³

Megtudhatjuk, hogy ekkor a városnak kilenc lova volt, ezekkel végeztek minden szükséges városi munkát, az útkarbantartástól a tűzifahordásig. Ebből két idősebbet ki szándékoztak cserélni olyan lovakra, amelyek az előirányzott feladatokon felül a városi kocsi elé is befoghatók lesznek. Annál is inkább, „mert a városnak gépkocsija nincsen és a város területén meg a környező falvakba is szükség esetén különböző katonai és polgári természetű kiszállásokra ezzel a kocsival kell menni”.⁵⁴

Csikszeredában a háborús viszonyokra való tekintettel légoltalmi központ építését tervezték. Gondos Gyárfás városi főmérnök 1942. július 10-re készült el városi légoltalmi központ műszaki leírásával. Meglátása szerint a legalkalmasabb helyszín az ortodox templom alatti pince lenne, mivel „a város központjában fekszik, közel a város legmagasabb részén, elhelyezése tehát nagyon alkalmas arra, hogy a légoltalmi központot itt helyezze el a város”. „A román (görögkeleti) templom ugyanis 1932–36-os években épült és az egész templom alá van pincézve, a csatolt rajz szerint.” Az épület nagyrészt vasbetonból készült, tehát „a pince falai nagyon erősek, az oldalról jövő bombahatásoknak egészen 200–300 kgr-os bombákig biztonságot nyújtana”. A csatolt tervrajzban gondosan fel vannak tüntetve a szükséges átalakítások és tervezett kiszolgálóhelyiségek, például a kiértékelő helyiség, a hírközpont, két irodahelyiség, „egy helyiség egyéb célra”, három pihenőhelyiség (tishti, női, férfi). A szűrőberendezés hátra, a vészkijárat mellé kerülne, a mosdót pedig a közeli városi szálloda szennyvízderítőjével kötötték volna össze⁵⁵ (2. melléklet). Szász Gerő polgármester a tervet és a mellékelt költségszámítást december 4-én terjesztette fel hivatalosan a belügyminiszternek: „Tisztelettel jelentem, hogy egy nyilvános óvóhelyet tervezek építeni a városomban.” Meglátása szerint ez az egy óvóhely elég lesz, mivel a város épületeinek 95%-a alá van pincézve, és ott „a város lakossága védelmet talál a légi támadások idején”. A munkálatok megkezdésére eddig a város 15 000 pengőt irányzott elő, de „nagyobb összeget a város szűkös anyagi helyzete és a lakosság csekély száma miatt előirányozni nem tud”. Ezért

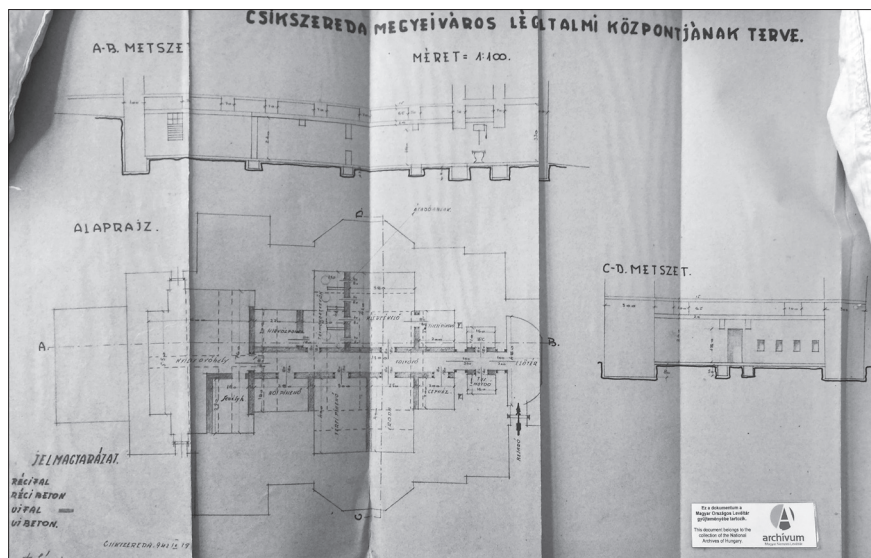
52 *Csikszereda m. város általános rendezési tervezetének, beépítésének módozatairól.* Közli Deme-ter: Dokumentumok. 224–233.

53 *Csikszereda város 1943-ik évi költségvetési előirányzata.* Lásd Városi ügyek, 267.

54 Uo.

55 *A légoltalmi központ műszaki leírása, 1942.* Lásd Csikszeredai költségvetések.

tisztelettel kéri 12 000 pengő államsegélyként való kiutalását.⁵⁶ Az ügyben a belügyminiszter 1943. január 9-én küldött átíratot a honvédelmi miniszternek, aki február 5-én pozitívan véleményezte azt: „a Csíkszereda m. város által felterjesztett tervekkel egyetértek”.⁵⁷ 1943. január 19-én a városvezetés értekezletet tartott a honvédelmi miniszter kiküldöttjeivel a légtalalom, valamint az „önvédelem fokozottabb megszervezésével kapcsolatos kiadások megállapítása céljából”. Megállapították, hogy a városnak az 1944–1948 közötti évekre 175 260 pengő hitelkeretet kell biztosítani.⁵⁸



2. melléklet. Csíkszereda légtalmi központjának terve (1942)

1943. január elején elkezdődtek a Székelyföldi Magyar Királyi Méntelep létrehozására tett előkészületek Csíkszeredában. Meg kell azonban emlétenünk, hogy a beruházást már 1942-ben el akarták indítani, miután a kormányzat 400 000 pengő államsegélyt ígért erre a célra. A város képviselőtestületének 1942. augusztus 11-i gyűlési jegyzőkönyvéből azonban kiderül, hogy a méntelepre ígért 400 000 pengőből még semmit nem kapott meg a város, sőt az előírányzott összeg közel sem lesz elegendő, mivel „időközben úgy a munkabérek, mint az anyagárak emelkedtek. Számításaink szerint az építkezés 750 ezer pengőbe fog kerülni.”⁵⁹ A szeptember 23-i közgyűlésen még mindig arról beszéltek, hogy a várt támogatás nem érkezett meg, ezért „az idő előrehaladott volta miatt már nem lehetséges, hogy a folyó évben bármilyen épületet a mén-

56 Uo.

57 Uo.

58 Uo.

59 Csíkszereda város 1942 augusztus 11-ikei közgyűlésének jegyzőkönyve. Lásd Városi ügyek, 216.

telep részére a város elkészítsen”. Ezen túlmenően a közgyűlés megállapítja, hogy már az augusztusban számított 750 000 pengő sem lesz elég, a méntelep felépítése ugyanis előreláthatóan 1 000 000 pengőbe fog kerülni.⁶⁰

1943 januárjára azonban felgyorsultak az események, melyekről képet nyújt a szerződés, melyet Csíkszereda város képviselőjében Szász Gerő polgármester, valamint a Magyar Királyi Kincstár képviselőjében Gyertyánffy Aladár, a Székelyföldi M. Kir. Méntelep parancsnoka írtak alá.⁶¹ A szerződésből megtudhatjuk, hogy Székelyföld „lótenyésztési szolgálatának ellátása”, valamint az országos lótenyésztésbe való bekapcsolása érdekében a földművelésügyi minisztérium Csíkszeredában állami méntelep kiván felállítani, amelynek építésére 400 000 pengő államsegélyt biztosít. Csíkszereda város közönsége a felajánlott összeget „köszönettel elfogadja”.⁶²

A szerződés megkötésének eredményeképpen Csíkszereda 1943. évi költségvetésébe a méntelep munkálatainak költségeit is belefoglalták. Az indoklásban megjegyezték, hogy „rendkívüli terhet ró a városra a szükséges középítkezések végrehajtása és fedezetének biztosítása”. Számításaik szerint a méntelep felépítése előreláthatólag 1 000 000 pengőbe fog kerülni, melyből 400 000 pengőt a már említett államsegély hivatott fedezni, a további 600 000 pengőt a város kölcsön útján kívánja előteremteni. Figyelembe véve a Kincstár által fizetett majdani bérleti díjat, megállapították, hogy a kölcsön visszafizetése nagyjából évi 10 000 pengővel terhelné meg a város költségvetését a kölcsön visszafizetéséig.⁶³

Ha megnézzük a Székelyföldi Méntelep tervpályázatának anyagát,⁶⁴ láthatjuk, hogy Csíkszereda addigi történetének mind méretében, mind értékében egyik legnagyobb szabású beruházását tervezték. A város lakossága kiemelt figyelemmel követte a méntelep megvalósítására tett törekvéseket. Vákár Tibor csíkszeredai építész-mérnök így üdvözölte a kezdeményezést: „Bátran elmondhatjuk, hogy a Minisztériumok nagy megértéssel viseltetnek városunk iránt, és mindent elkövetnek, hogy a múlt összes mulasztásait a lehetőségek határain belül helyreállítsák. Ha körül tekintünk, örömmel kell megállapítanunk azt, hogy szemben a többi székely városokkal, viszonylag Csíkszereda az, mely a legnagyobb fejlődésnek indult.” Tizenhat beérkezett pályamunkából választhatott a bírálóbizottság, s bár műszakilag mind megfelelőek voltak, azt próbálták kiválasztani, amely a leginkább igazodott Székelyföld hangulatához és a táj jellegéhez. A győztes végül az esztergomi Toldy János lett, s bár Vákár Tibor szerint nem sikerült a fentieket maradéktalanul megvalósítani, ő állt a legközelebb az elvárásokhoz.⁶⁵

Szeptemberben a város a budapesti Dávid építkezési vállalatot bízta meg a munkálatokkal. A cég, amely Dávid Károly (1903–1973) Kossuth- és Ybl-díjas építész vállalata volt, építette az új városi szállodát is, amit a város a „legnagyobb

60 Csíkszereda város 1942. szeptember 23-ikai közgyűlésének jegyzőkönyve. Uo. 217.

61 Csíkszereda város és a Magyar Királyi Kincstár közti szerződés 1943. Uo. 77–79.

62 Uo.

63 Csíkszereda város 1943-ik évi költségvetési előirányzata. Uo. 267.

64 A Székelyföldi Méntelep tervezési irányelvei. Uo. 218.

65 Csíki Lapok. 1943. április 18. 2.

megelégedéssel” fogadott.⁶⁶ A fennmaradt iratokból kiderül viszont, hogy a mén-telep építésére szánt államsegély körül nagy volt a bizonytalanság még ekkor is. A mén-telep építési költségeinek elszámolása tárgyában a „számvevőszéki főnök” átirattal fordult Szász Gerő polgármesterhez. Ebben leírta, hogy bár a 400 000 pengő beígért államsegély az évi városi költségvetésbe felvételre, azonban a földművelésügyi miniszter a mén-telep-parancsnokság útján úgy rendelkezett, hogy „a kifizetések ott (ti. Csíkszeredában) teljesíttessenek a város polgármestere által esetenként bemutatott számlák alapján”. A helyzet tisztázása érdekében a számvevőszék kérte a polgármestert, hogy „e tárgyban a m. kir. Belügyminiszter úrhoz fordulni szíveskedjék a 400 000 P. államsegélynek a város pénztárába teljes összegében való befizetése” végett. Kilátásba helyezték, hogy amennyiben a javaslat, az ügy sürgősségét tekintve, három napon belül nem kerül elintézésre, kötelességük azt a belügyminisztériumhoz továbbítani. Lévén, hogy az átirat a Magyar Országos Levéltár Belügyminisztériumi iratai között található, szinte biztosan állíthatjuk, hogy az ügy nem rendeződött a megszabott határidőn belül.⁶⁷

Csíkszereda előző év december 15-i közgyűlésén elfogadták a város 1944. évi költségvetését 1 819 862 pengő szükséglettel és 1 654 328 pengő fedezettel. A 165 534 pengő hiányt pótdadóval és államsegéllyel tervezték fedezni. A képviselőtestület rámutatott arra, hogy Csíkszereda a visszatérés után „Székelyföld központja lett, ami jelentős feladatokat ró a minden vagyoni alap nélküli városra”. A költségvetés közel 62%-a beruházás jellegű kiadás, melynek főbb tételei a légoltalmi központ, az új vágóhíd befejezése, a mén-telep építése, tűzoltóautó beszerzése, városi park létesítése, a városháza bővítése, valamint művésztelep létesítése Zsögödfürdőn. A város költségvetését a város gyenge anyagi helyzetéhez képest „valóságos mesterműnek” titulálták, mondván, „aki a városunk külső képét az utóbbi esztendőök alatt figyelte, megállapíthatja, hogy egyik évről a másikra a rendezettségnek és a fejlődésnek olyan tempóját »szaladta« meg Csíkszereda a város polgárságának különösebb áldozatvállalása nélkül, hogy az mindannyiunkat büszkeséggel tölthet el”.⁶⁸

Mint láthatjuk, Csíkszereda 1944. évi költségvetése jelentősen kisebb volt, mint az azt megelőző évé. Ennek hátterét a költségvetés elfogadásának hivatalos jegyzőkönyvében és a kiadások indoklásában vizsgálhatjuk. Szász Gerő polgármester így fogalmazott: „a költségvetés összeállításánál a sürgős és halaszthatatlan teendők és tervek megvalósítását igyekeztem összhangba hozni – a feltétlenül szükséges és a közigazgatás ügyvitelével járó folyó kiadások előirányzása mellett – a város anyagi helyzetével és a lakosság teherbíró képességével”. A költségvetésben számos, az előző évekből „örökölt” tétel található, például a zsögödfürdői művésztelep, a tűzoltóautó beszerzése, légoltalmi központ építése, a városháza bővítésének befejezése stb. A már sokat emlegetett majdani katonai és polgári közintézmények elhelyezéséhez szüksé-

66 *Csíki Lapok*. 1943. szeptember 10. 4.

67 Mén-telep építési költségeinek elszámolása. Lásd Városi ügyek, 76.

68 *Csíki Lapok*. 1943. december 19. 3.

ges telkek megszerzése 1944-ben is a prioritások között szerepelt, egy leendő pénzügyi palotával és államépítészeti hivatallal kiegészítve.⁶⁹

A már tárgyalt Székelyföldi Méntelep építése megkezdődött, viszont az 1943-ban becsült 1 000 000 pengő helyett ebben az évben már két és fél millióra becsülték a megvalósítás költségeit.⁷⁰

A városias fejlődés, valamint honvédelmi, idegenforgalmi és közlekedési szempontok indokolták volna „nagyobb fokú út, gyalogjáró építését”, de a korlátozott anyagi lehetőségek miatt csak kisebb összeget tudtak erre előirányozni. Ezen kívül a város lovainak és gazdasági felszereléseinek elhelyezésére szükségesnek látták megfelelő gazdasági épületek és istállók építését, amelyekre 50 000 pengőt irányoztak elő.⁷¹

A városi szálloda építésére felvett kölcsön fennmaradó összegei bekerültek a költségvetésbe, valamint kijelentették, hogy a városi szálloda felépült, és „a szálloda működése már ez idő szerint is érezteti jótékony hatását és kedvező eredményekre jogosító kilátást mutat”.⁷²

A háborús viszonyokhoz alkalmazkodva emelkedett a tűzoltóságra szánt összeg, mivel a hivatásos tűzoltóállomány mellett 1944-ben egy önkéntes vagy köteles tűzoltószázadot is meg kellett szervezni, amelyből időnként szolgáltra lehetett behívni tűzoltókat a hivatásos állomány megerősítésére. Továbbá a tűzoltólaktanya nagytermének két külön lakássá való átalakítását is kilátásba helyezték, mivel „a tűzoltóparancsnok az év folyamán be fog költözni a tűzoltógarázs emeletére, és az ott lakó két tűzoltót el kell helyezni a tűzoltólaktanyába”.⁷³

A kezdeti gazdasági nehézségek ellenére sok, a város történetében példátlan méretű beruházás indult el, amelyek közül 1944-ben, a front közeledtével, számos megvalósítás félbeszakadt. Ide sorolhatjuk, egyebek mellett, a légóltalmi központot és a Székelyföldi Méntelepét is. A város azon kezdeményezése, miszerint Csíktaplocát és Csíksomlyót magába olvasztja, végül csak 1959-ben valósult meg. Összességében elmondhatjuk, hogy a megelőző évtizedekhez képest a bemutatott időszak Csíkszereda történetében a prosperitás időszakát jelentette.

Levéltári források

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, Bécsi kapu tér

Városi ügyek: MNL OL, Városok ügyei, K150, 3526. csomó, IV. kútfő, 30. tétel.

Csíkszeredai költségvetések: MNL OL, Városi költségvetések, Csíkszereda–Dés, K150, 3313. csomó, IV. kútfő, 15. tétel.

69 Csíkszereda város 1944-ik évi költségvetési előirányzata. Lásd Városi ügyek, 283.

70 Uo.

71 Uo.

72 Uo.

73 Uo.

Sajtóforrások

Csíki Lapok. 1940–1943, 1944.

Források

Belügyi Közlöny. 1940, 52. sz. 1806.

Magyar Statisztikai Évkönyv – 1941. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1943.

Hivatkozott irodalom

Ablonczy: *A visszatért Erdély*.

Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély*. Jaffa kiadó, Budapest, 2015.

Demeter: Dokumentumok.

Demeter Csanád: Dokumentumok a csíkszeredai településrendezésről 1940–1944 között. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok XII.* Székelyudvarhely, 2012. 215–234.

Oláh: Kedvezmények és konfliktusok.

Oláh Sándor: Kedvezmények és konfliktusok kora. Gazdasági változások Csík vármegyében 1940–1944 között. *Limes*, 14 (2001) 3. sz. 89–104.

Oláh: Kormányzati fejlesztések.

Oláh Sándor: Kormányzati fejlesztések a Székelyföldön 1940–1944. In: Pásztor Cecília (szerk.): *... ahol a határ elválaszt. Trianon és következményei a Kárpát-medencében.* Nagy Iván Történelmi Kör–Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat–Várpalota, 2002. 378–396.

Oláh: Vidékfejlesztés.

Oláh Sándor: Vidékfejlesztés Csík és Udvarhely megyékben 1940–1944 között. *Székelyföld Kulturális havilap*, 7 (2003) 7. sz. 95–111.

Sárándi: *Levezényelt visszacsatolás*.

Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940.* Pro-Print, Csíkszereda, 2016.

Székelyföld története 3. köt.

Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története*. 3. köt. MTA BTK–EME–Haáz Rezső Múzeum, Budapest–Kolozsvár–Székelyudvarhely, 2016.

Tóth-Bartos: Észak-Erdély reintegrációja.

Tóth-Bartos András: Észak-Erdély reintegrációjának kérdése a második bécsi döntés után. *Magyar Kisebbség*, 9 (2005) 3–4. sz. 401–413.

Mellékletek

1. melléklet. Adamicza László bizonyítványa. 1942. Városi ügyek, 7.

2. melléklet. Csíkszereda légtalmi központjának terve. 1942. Csíkszeredai költségvetések.

ARCÉL



PROFILE

Kovács Sándor

Jakab Elek, az unitárius történész (1820–1897)



Elek Jakab, the Unitarian Historian (1820–1897)

The article focuses on Elek Jakab's life and work, who was born 200 years ago. It is well known that the famous archivist and historian was Unitarian, and he wrote the biographies of many important Unitarian figures. It is considered that his most important work is *The History of Kolozsvár* (Cluj-Napoca), but he held dear to his heart another monograph too: *The Memory of Ferenc Dávid*. The scientifically accurate monograph of the first Unitarian bishop appeared in 1879, but its reception disappointed Jakab deeply. The article offers a close-up over the context of the reception and the writing of the monograph through the correspondence between Elek Jakab and bishop József Ferencz.

Keywords: Elek Jakab, memory of Ferenc Dávid, József Ferencz, Synod from Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc), 1879

Születésének 200. évfordulóján Jakab Elekre, a legendás tudású levéltárnokra és történészre emlékezünk. 1897-ben egy hónap leforgása alatt két emblemikus figuráját veszítette el az unitárius egyház: Brassai Sámuel június 24-én, Jakab Elek pedig július 22-én távozott az élők sorából. Ferencz József püspök

az októberben tartott főtanácsi beszédében az egyház két nagy halottjáról megemlékezve Jakab Elekről – egyebek mellett – ezeket mondta: „kimagasló világitó torony volt egyházunkban (...), ha egyebet nem írt volna, mint a *Dávid Ferenc emléke* című művet, nevét ezzel is halhatatlanná tette volna egyházunkban”.¹ A püspöknek alighanem igaza volt, ma is elképzelhetetlen az unitárius múlt tanulmányozása Jakab Elek történelmi munkáinak fellapozása nélkül. Kolozsvár történetét pedig csak Jakab Elek monumentális műve által lehet megismerni. Külön üdvözlendő, hogy Varga Attila történész fordításában elkezdődött *Kolozsvár történetének* román nyelvű kiadása.²

Közismert, hogy az unitárius egyház megalapítójának tartott Dávid Ferencről is Jakab Elek írta az első tudományos igényű monográfiát. Az első unitárius püspök életét és munkásságát kutatók ma is haszonnal forgatják a *Dávid Ferenc emléke* című művet. Hosszasan lehetne sorolni azoknak az unitárius tematikájú tanulmányoknak a címét is, amelyeket Jakab Elek hagyott az utókorra. Az ő emlékét megidéző írásunkban röviden ismertetjük élettörténetét és munkásságát, úgy, hogy a szélesebb olvasóközönség által kevésbé ismert, unitárius tematikájú művét helyezzük előtérbe. Egyik első életrajzírója Kozma Ferenc királyi tanfelügyelő, az unitárius kollégium felügyelő gondnoka volt.³ Jakab kolozsvári síremlékének felavatásán, 1901. szeptember 21-én ünnepi beszédet is tartott. Néhány huszadik században készült tanulmányt leszámítva elmondható, hogy Jakab Elekről máig nem készült összefoglaló monográfia. Egyed Ákos méltatta helyét az erdélyi történetírásban,⁴ Kolozsvár történetéről írott művét Gaal György értékelte.⁵

Gál Kelemen, a kolozsvári Unitárius Kollégium egykori igazgatója, Jakab Elek unokaöccse 1937-ben írta meg nagybátyjának élet- és jellemrajzát. Az Unitárius Irodalmi Társaság már 1920-ban pályázatot írt ki az életmű feldolgozására, és mivel két ízben sem akadt jelentkező, a Társaság felkérésére Gál Kelemen vállalkozott az egyáltalán nem könnyű feladatra.⁶ Tanulmányunkban elsősorban Gál művére támaszkodva arra kerestük a választ, hogy Jakab Elek miért csalódott szeretett egyházában. Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk, tekintsük át röviden életrajzát.

Jakab Elek a maroszéki Szentgerice szülötte. 1820. február 13-án látta meg a napvilágot, apja idős Jakab Elek, anyja Szekeres Jusztina. Valószínű, hogy még ebben az évben megkeresztelte a falu tudós papja, a Kazinczy Ferencsel levelező, egyháztörténészként és műfordítóként is számontartott Kozma Gergely (1774–1849). Jakab Elek tanítója a költő és folklórgyűjtő Tiboldi István (1793–1880) volt, az ő keze alatt tanulta meg a számolást és betűvetést a szentgericei iskolában. Szülőfalujából a székelykeresztúri Unitárius Gimnázi-

1 N.n.: Az unitáriusok főtanácsi gyűlése. 330.

2 Eddig az első sorozat első három kötete jelent meg. Jakab: *Istoria Clujului*.

3 Kozma: Jakab Elek. 121–140.

4 Jakab: *Tanulmányok*. 5–44.

5 Gaal: Jakab Elek és Kolozsvár. 203–213.

6 Gál: *Jakab Elek élet- és jellemrajza*.

umba került, innen pedig 1837-ben a kolozsvári Unitárius Kollégiumba. Első írásai itt jelentek meg a kollégium kéziratos lapjában. Tanulmányait a Református Kollégiumban fejezte be, s miután ott jogot is tanult, a Marosvásárhelyi Királyi Táblán lett gyakornok. 1843-tól a nagyszebeni székhelyű kincstárnál helyezkedett el, 1847-ben ügyvédi vizsgát tett, hírlapírói pályája is ekkor kezdődött. A forradalom lelkesedése őt is magával ragadta, a katonáskodásból is kivette részét, emiatt a világosi fegyverletételt követően 1850 áprilisáig Nagyszebenben raboskodott. Szabadulása után visszavonult szentgericei birtokára, és 1854-ig ott gazdálkodott. Az Erdély Széchenyijeként emlegetett gróf Mikó Imre hívására került Kolozsvárra, ahol élete jelentősen megváltozott. Erdély kulturális fővárosában megismerkedett Mike Sándorral (1795–1867), az erdélyi főkormánysszék igazgató-levéltárnokával, akinek tizennyolc esztendőös Róza (1838–1911) lányát 1856-ban feleségül vette. Házasságukból négy gyermek, három lány és egy fiú született. Életpályája alakulásában tehetsége mellett jelentős szerepe volt apósának. Valószínűleg az após személyisége segítette ahhoz, hogy a főkormánysszéki levéltárban 1863-tól aligazgató, majd 1867-től az intézmény főigazgatója lett. Mike Sándornak nemcsak a helyét örökölte meg, hanem hatalmas kéziratgyűjteményét is, az após benne látta munkájának folytatóját.

Jakab Elek életében a kiegyezést követő adminisztratív változások hoztak újabb fordulatot. A főkormánysszéki levéltárat Budapestre, az Országos Levéltárba szállíttatták, és a feladat kivitelezésével őt bízták meg. 1874-től elszakadt attól a várostól, amelynek történetét megírta, és amely számára országos hírnevet hozott. A hírnév azonban nem járt együtt a boldogsággal, Jakab Elek budapesti évei sorozatos csalódásokról és állandó anyagi gondokról szóltak. Az Országos Levéltár igazgatói székét nem neki szánták, be kellett érnie a szerényebb és javadalom tekintetében sem a legfényesebb allevéltárosi állással. Budapesten is megmaradt erdélyinek, továbbra is rendszeresen publikált az erdélyi lapokban. Az unitárius egyház nagyjairól írott és a *Keresztény Magvetőben* megjelent életrajzai nyomán megismerte őt a Pesten szerveződő unitárius közösség. Gyakran találkozott az angol és az amerikai unitárius hitrokonokkal, 1875-ben ő is járt Londonban, és részt vett az unitárius társulat gyűlésén.⁷ Tudományos munkássága elismeréseként, *Kolozsvár története* első kötetének megjelenése után, a Magyar Tudományos Akadémia 1870. május 25-én levelező, 1889. május 3-án rendes tagjává választotta. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a Román Irodalmi Társaság, az ASTRA is tiszteletbeli tagjává választotta.

Szinte minden jeles unitárius személyiségről alapos életrajzot írt, a *Keresztény Magvetőben* pedig *Virrasztásaim* címen olyan sorozatot indított, amelyet enyhe túlzással unitárius adattárnak nevezhetünk. Legkedvesebb tudományos munkája és egyben legnagyobb csalódása az unitáriusok első

7 Jakab: Londonban. 309–332.

püspökéről, Dávid Ferencről írott monográfiája volt. A következőkben erre a műre fókuszálunk.

Jakab Elek már a János Zsigmondról 1863-ban írott tanulmányában jelezte, hogy Dávid Ferenc alakjával bővebben kíván foglalkozni, s azt egy későbbi füzetre vagy talán önálló munkára tartja fenn.⁸

1868 augusztusában, az unitárius egyház fennállásának háromszázadik évfordulóján Tordán tartott zsinaton, bár erről jegyzőkönyvi határozat nem született, eldöntötték, hogy 1879-ben Dávid Ferenc mártíriumát megörökítendő, emlékünnepélyt tartanak. 1874 decemberében az Egyházi Képviselő Tanács gyűlésén Buzogány Áron, a református atyafiak példáján felbuzdulva, a következő javaslatot fogalmazta meg: „Minden vallásfelekezet életében láthatjuk, hogy alapítói emléke iránt (ha az alapító értelmét szűkebb körben vesszük is) bizonyos szent kegyelettel viseltetik, s ezen valóban tiszteletreméltó s erkölcsi önéleterejéről tanúskodó érzelmének századok fordultával valami módon ünnepélyes nyilatkozatát igyekezett adni. Így ünnepelték meg hazánkban a ref. atyafiak nemrégiben Kálvin, legközelebről pedig Melius Péter emlékét. (...) elődeink Dávid Ferencz iránti kegyeletes tiszteletüknek nyílt, ünnepélyes kifejezést természetesen nem adhattak, a nagy reformátornak méltó külső emléket nem emelhetek. Ez az erkölcsi, de egyszersmind magasztos kötelesség reánk szállt, – reánk, akiknek az idők szelleme szabad tért nyitott beszélnünk és cselekednünk úgy, amint szívünk sugallja. Az alkalom is önként jó előnkbe Dávid Ferencz halálának háromszázados évfordulójával. (...) Indítványom tehát az: mondja ki a Méltóságos és Főtisztelendő Egyházi Tanács határozatilag, hogy Dávid Ferenc, a magyar unitárius egyház alapítója halálának háromszázados évfordulója alkalmára nevezett reformátorunk és mártírunk életrajzát megírtni és kinyomtatni óhajtja, s e célból, ünnepélyesség okáért, az életrajz megírójának tiszteletdíjúl 400 forintot tűz ki.”⁹ Buzogány javaslatát a Főtanács is megerősítette, azonban Jakab Eleket hivatalosan még nem kérték fel az életrajz megírására. 1875. január 12-én kelt levelében ezt írta Ferencz József püspöknek: „A Buzogány ideája szép; ha te is jónak látod, nem fogok kitérni előle (...) Na, csak terveljétek ki, s ha a közbizalom felém fordul, nem utasítom vissza.”¹⁰ Ugyanazon év március 21-én Ferencz Józsefhez címzett levelében ez áll: „Dávidot tán éretted – s mert készülök rá, és beszéltem róla jobb embereimnek, de mert lelkesedni is (ahogy még tudok) iránta – megírom, a többit végezzék mások, bírálóm s ócsárló sokaságuk.”¹¹ Az 1875-ös Főtanácsra az Egyházi Képviselő Tanács a következő határozatot terjesztette elő:

„1. Az életrajz megírására szólíttassék fel Jakab Elek.

2. Jutalmul adassék 400 frt azzal a feltétellel, hogy az életrajz a vallásközönség tulajdona lesz, s azt a maga javára értékesítheti.

8 Jakab: János Zsigmond. 255.

9 Buzogány: Dávid Ferenc. 67.

10 Gál: *Jakab Elek élet- és jellemrajza*. 110.

11 Uo.

3. Az életrajz 8-10 nyomtatott ívnél kevesebb lehet, de több nem.
4. Beadási határidő 1878. szeptember 1.
5. E célra a költség a költségvetésbe 4 éven át 1876–79-ig à 150 frt. felveendő.¹²

A Főtanács a határozatot azzal a módosító javaslattal fogadta el, hogy a munka egy háromtagú bírálóbizottságnak adassék ki véleményezésre. Jakabot a határozat több pontja is bántotta, különösképpen a Főtanács kiegészítő javaslata. Két év a megüresedett püspöki és főgondnoki szék betöltése körüli hercehurcával telt el. Jakab Elek Ferencz József elkötelezett híve volt, és mindent megtett annak érdekében, hogy megnyerje a választásokat. Az erdélyi közélet neves személyiségei is Ferencz Józsefet akarták a püspöki székben látni. Ő ugyan diszkréten tiltakozott személyének előtérbe helyezése ellen, de hallgatólagosan tudomásul vette, hogy Jakab Elekék vele rokonszenveznek. Orbán Balázs országgyűlési képviselő is Ferencz Józsefet támogatta, és érzelmeit nem rejtette véka alá, világosan kitűnik ez 1876. augusztus 15-én írt leveléből, ahol aranyosszéki és tordai hittestvéreit így biztatta:

„Nekünk, kik most egy új korszak küszöbén állunk, oly püspökre van szükségünk, ki magas műveltsége, társadalmi finomsága, tudományossága s főleg elragadó szónoki tehetsége által hasson és hódítson. [...] Nekünk nem-sokára Budapesten templomunk lesz, mikor tért nyerünk a magunkhoz hódításra, ha oly püspökünk lesz, ki a korszellemmel összhangzó hitelveinket az ékesszólás varázsával tudandja hirdetni¹³”

Az árkosi püspökválasztó zsinatot követő évben Jakab Elek hozzákezdett az életrajz megírásához, ez elsődlegesen az anyaggyűjtést jelentette. Február 2-i levelébe némi sértődöttség vegyült, kissé tanácstalanul kérdezte Ferencz Józseftől: „Mit tegyek az életrajz megírását illető konzisztóriumai megbízással? Tanácsolj. Engem bánt a kritika alá vetés designatio mellett. Bizalom is, nem is az ilyen. Bánt a 10 ívre szorítás. És káros is rám. Mert én negyedrészt munkával és semmi felelősséggel keresek 400 frtot. Mit tegyek? Kérem tanácsodat.¹⁴ Hosszú huzavona és kölcsönös sértődöttség után a Főtanács elfogadta az Egyházi Képviselő Tanácsnak azt a javaslatát, hogy Jakab Elek 1879-re megírja az életrajzot, de annak sem tartalmát, sem terjedelmét a Főtanács ne befolyásolja. Jakab Elek „fáradtsága és költségei kárpótlására” 400 forint tiszteletdíjat szavaztak meg. A Főtanács tehát elérte célját, azt, „hogy egy szellemi emlék legyen Dávid Ferenc halála háromszázados ünnepére, anélkül, hogy a munka hivatalos jelleggel bírjon, hogy ez a vallásfelekezetünk közérzúlete nyilvánulásának dekretáltassék, s ki lesznek kerülve minden, az EKT elsődleges bírálata nyomán netalán kifejlődhető kellemetlenségek¹⁵” Jakab Elek any-

12 Uo.

13 A levelet teljes terjedelmében közöltem lásd: *Orbán Balázs 1876. augusztus 15-én írt aranyosszéki és tordai híveihez intézett korteslevele Ferencz József püspökké választása érdekében*. In: Kovács: *Unitárius egyháztörténet*. 181–182.

14 Gál: *Jakab Elek élet- és jellemrajza*. 111.

15 Uo. 112.

nyira bízott könyve kelendőségében, hogy figyelmét elkerülte az a főtanácsi határozat, hogy munkája nem bír hivatalos jelleggel, és nem képviseli egyháza véleményét. Az Egyházi Képviselő Tanács nagylelkű ajánlatát sem fogadta, hogy „a könyv a vallásközönség tulajdona maradjon”. A könyv megírása és kiadása körül tehát már az indulásnál problémák adódtak, ezek pedig később olyan lavinát indítottak el, amely a művet és a szerzőt is maga alá temette. Már az anyaggyűjtés körül nehézségek adódtak. 1878. január 7-én kelt levelében a következő tételket kéri a kolozsvári könyvtárból: „Küldöm a kérésem a Konzisztóriumhoz Unitáriumok s kivált Dávidnak szolgáltatása tárgyában: I. alatt a Kovács Istvánban levők, II. alatt a főkönyvtárban levők iránt, arra kérék, hogy a katalógusokba jól nézzetek utána. (...) Itt nincs, nem volt, nem található – szólásformákat használni nem lehet. Nem adástól annál kevésbé tarthatok, mert közérdek számára kérelmezek. Hass hát oda – írta Ferencz Józsefnek –, hogy haladék nélkül utána nézzenek az illető könyvtárismerősök, s kapjam meg amit könyvtáratok bír. (...) Lehet, hogy csak egy-kettőt találtok föl, nr. II-ből, de hát ez is jobb lesz semminél, megtettük a kutatást a fő forrásnál is. Csak a nr. I. alatti négy jöjjön kezeimhez, már az is nyereség. (...) A Múzeumnál meglehet, hogy van még belőlük sok, Szabóval tán ki lehetne vinni, hogy neked 10-20 napra adja ki, valami munkád ürügye alatt. (...) A legelső tán az, hogy amit a mi könyvtárunk adhat, adja, s azután lehet a máshol lévőkért is lépéseket tenni ott vagy itt, a Konzisztórium vagy Akadémia útján.”¹⁶ A könyvtár adott, mit adhatott, de az is megtörtént, hogy Pap Mózes kollégiumi tanár, egykori főjegyző és püspökhelyettes, Ferencz József püspök hajdani ellenjelöltje a könyvtár kulcsát nem egyszer – s talán nem véletlenül – magával vitte. Jakab tehetetlen dühében tájékozott, 1879. április 12-i levelében ezeket írta a püspöknek: „Kérlek szépen küldjed azonnal Dávid Ferenc levelét (...) Elhiheted, ha a munka értéke nem kívánná, nem kérném. Vagy tán kételkedtek, hogy ítélőképes vagyok-e? Tán csak nem. (...) A *Confessio* is ott van, rámutattam, szükséges a mű érdekében. Pap Mózsi nem viheti el a könyvtár kulcsát. Nincs joga. Ha elmegy sem szabad a tudománnyal feriziálni (legalább kivételesen nem)!”¹⁷

Az anyaggyűjtés nehézségei mellett azt is el kellett döntenie, hogy a tudományos igényeknek megfelelően, vagy népszerűen írja meg művét. Végül amellet döntött, hogy két kiadás legyen: egy olcsó – csak szöveg; és egy drágább – szöveg és egyháztörténelmi emlékek. Még az angol, német és héber nyelvre való fordítás gondolata is felmerül, de egyik sem valósult meg. Hosszas fáradozás és szorgalmas munka után a könyv megjelent.

1879-et írtak, és az unitárius egyház Dávid Ferenc halálának háromszázadik évfordulóját készült megünnepelni a székykeresztúri zsinaton. A színódus harmadik és egyben utolsó napján derült ki, hogy Jakab Elek jóhiszeműen, munkája kelendősége és anyagi haszna tekintetében elszámította magát, és

16 Jakab Elek levele Ferencz Józsefnek 1878. január 7. MUEKvGyLt, Jakab Elek csomó. (Kézirat).

17 Uo.

ennek nemcsak ráfizetés lett a következménye, hanem a teljes lelki összeomlás is. A zsinat szervezőinek rovására írandó, hogy a püspök által javasolt Dávid Ferenc Alapítvány és a Jakab Elek *Dávid Ferenc emléke* augusztus 26-án, a zsinat harmadik napján került napirendre. Sem Dániel Gábor főgondnok, sem Ferencz József püspök nem említette a zsinatot köszöntő beszédében Jakab Elek nevét, és azt sem, hogy az évfordulóra elkészült a várva várt mű! Mi volt az oka az életrajz elhallgatásának? Rosszindulat, meg nem értés, az a gyűlölet és irigység, melyről Jakab Elek leveleiben vall?

Az unitárius egyház nagy odaadással készült alapítója halálának háromszázadik évfordulójára. Úgy tűnik azonban, hogy az időzítés nem volt a legszerencsésebb, 1879-re az unitáriusok hírneve országosan is ismert volt, de ez nem Jakab Eleknek, hanem Jókai Mórnak volt az érdeme, aki 1877-ben jelentette meg az unitáriusokról írott *Egy az Isten* című regényét. A könnyedebb műfajú regény sokkal hamarabb utat talált az olvasók szívéhez, mint Jakab Elek adatgazdag és igen terjedelmes tudományos műve. Egy másik oka a „bukásnak” a 19. század végének túlzott optimizmusában keresendő, az erdélyi unitáriusok a protestáns liberalizmus bővületében és a töretlen fejlődés hitében éltek. Harmadik ok talán az, hogy a zsinat kedvében kívánt járni az Angliából és az Egyesült Államokból érkezett vendégeknek. Az akkor világbirodalomnak számító Anglia és Észak-Amerika unitáriusainak rokonszenvét nem Dávid Ferenc életrajzának, hanem az ismert amerikai teológus, William Ellery Channing írásainak magyar fordításával lehetett megnyerni. Dániel Gábor főgondnok köszöntőbeszédében kétszer is idézte Channinget, Dávid Ferenc nevét pedig éppen hogy csak megemlítette. A 19. század végének unitárius teológiáját nem a Dávid Ferenc-i hitelvekhez való visszatérés jellemezte, hanem a nyitás, különösen az amerikai kontinensen élő hittestvéreik teológiája felé. Mindezek arra engednek következtetni, hogy a Dávid Ferenc emlékének szentelt keresztúri zsinat az egyház hazai és nemzetközi hírnevét öregbítette, az imázsépítésnek pedig egy mellékes kelléke volt a Jakab Elek által írt életrajz. Az angol unitárius egyház küldötteinek ünneplése, tiszteletbeli tanácsosokká választása, előadásai meghallgatása, az Észak-amerikai Unitárius Társulat és ír alá nem író presbiteriánus egyházak üdvözlő iratai mind-mind az imázsépítést szolgálták: az évszázadokig elnyomott erdélyi egyház tanai jelen vannak a világ leghatalmasabb nemzeteiben. Nem az unitárius egyház és nem vezetőinek rosszindulatán múltott Jakab munkájának elbukása, hanem a körülményeken, a rendezők melléfogásán és nemtörődömségén, akik a harmadik nap tárgysorozatára tüzték Jakab Elek könyvének ismertetését, és akkor is alig néhány mondatban méltatták a szerzőt és művét.

Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Jakab Elek annyira elbízta magát munkája kelendőségében, hogy semmibe vette a Képviselő- és Főtanács 1877-es határozatait. Az 1879-es zsinat jegyzőkönyvének 36. pontja alatt a következő végzés áll: „A Főtanács kedves kötelességének ismeri a maga méltányoló elismerését kifejezni Jakab Elek irányában azon lankadatlan buzgalmaért,

melyet munkájának írásában s azért az áldozatkészségért, melyet munkája kiadásában vallásfelekezetünk közügye iránt tanúsított, s a maga résziről is ezen buzgalmas áldozatkészséget méltányolni iparkodván meghatározza, hogy az Egyházi Főtanács a korábbi határozata értelmében e célra megszabott 400 forint tiszteletdíj (...) száz forinttal pótolassék. – Köszönettel fogadván Kelemen Benő afiának ugyan e célból és célra (...) felajánlott száz forint adományát.¹⁸ Ezzel a végzéssel az ügy le lett zárva. A zsinaton 26 darab életrajz kelt el. Ezek után érthető Jakab Elek felháborodása, bár a zsinat semmi ellenkezőt nem tett, mint amit már 1877-ben a Főtanácson elhatározott. Jakab Elek szeptember 10-én vett annyi erőt magán, hogy püspökének többrendbeli leveleire válaszoljon, ez a levél a mélységesen sértett és csalódott ember keserű vallomása. „Vártam a zsinati végzések effectuatióját, vagy Buzogányt haza, nőmet vissza, hogy a történetek gyalázatos igazságtalanságáról, s a nem történetek átkozott, földalatti irigység – és intrika szülőtti által vérig bosszantásomból valahogy vegyenek ki, világosítsanak fel, s győzzenek meg, hogy aztán megengesztelődve a dologhoz, s hozzád, s barátságunkhoz méltóan írhassek neked. (...) Te elküldted harmadik leveledet is, ez ügyemben való igazi, hív fáradozásod látható jelét, 26 elárusított példány árát, intact értékben (...). Hát Buzogány miért biztatott, hogy ő egyedül jól áll 3-400 példány elhelyezéséről? Hát a harmadik napra kellett halasztani a könyvem s ünnepek, ha nem első, de minden esetre második ügyiratát? S úgy kellett ott vele és személyemmel elbánni? Hiszen Magyarország (...) magasztalja könyvemet? S a nagy unitárius háromszázados zsinat elítélésre méltónak tartja? Álljon ki vele bárki s indokolja? (...) Mindhármunkkal való ezen szívtelen, gonosz, unitárius jezsuitai eljárás vérig háborított s nem tudok magamhoz térni (...) Mert, barátom! Ez alkalmi munka! Ezzel a zsinaton és csak a zsinaton kellett volna fényes hatást megtenni (...), s mindebből semmi sem történt. Egy nyomorult toaszt, egy hideg elismerő írás (...).”¹⁹ Október 22-én valamivel higgadtabb hangnemben írja Kovács Jánosnak: „Az Emlékirat ügyét a zsinat úgy elhibázta, hogy nincs az a felkent fia Istennek, aki jóvátegye...”²⁰ A zsinat hibáját már nem lehet jóvátenni, de a *Keresztény Magvető*ben méltatni lehetett volna e hatalmas munka szerzőjét, a lap hasábjain egy névtelen, másfél oldalas recenziót olvashatunk a műről, ez száraz ismertetésnél alig tartalmaz egyebet.

Jakab Eleket kárpótolhatta az, hogy a *Magyar Polgár*,²¹ az *Ellenőr*,²² a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*,²³ a *Koszoru*,²⁴ a *Figyelő*,²⁵ az *Erdélyi Protestáns*

18 MUEKvGyLt, Főtanácsi Jegyzőkönyv, 1879. (Kézirat).

19 Jakab Elek levele Ferencz Józsefnek 1879. november 10. MUEKvGyLt, Jakab Elek csomó. (Kézirat).

20 Gál: *Jakab Elek élet- és jellemrajza*. 114.

21 *Magyar Polgár*. 1879. augusztus 24. XIII. 193. sz.

22 *Ellenőr*. 1879. augusztus 22. XI. 403. sz.

23 Ballagi: Dávid Ferenc emléke.

24 Irmei: Dávid Ferenc emléke.

25 Abafai: Dávid Ferenc.

Közlöny és a *Századok*²⁶ hasábjain egyaránt méltatták és bírálták tudományosságáért, szorgalmáért, egyházszeretetéért. Az eléggé szembetűnő, hogy a *Dávid Ferenc emléke* másfél oldalas, a *Keresztény Magvető*ben megjelent recenziója mellett Kővári László és Péterfi Dénes kilenc és fél oldalon keresztül ismertette és elemezte a Dávid Ferenc emlékére írott pályamunkákat: himnuszokat és ódákat. Jakab Elek Kővári Lászlóval nem volt különösebben jó viszonyban, a két jeles unitárius történétíró úgy élte le életét, hogy látszólag tudomást sem vettek egymás munkásságáról.

Dávid Ferenc emléke 438 darab eladatlan példánya hosszú évekig nyomasztotta a szerzőt, akinek ez közel 900 forint veszteséget jelentett. Az egyháznál való tetemes adóssága is nyugtalanította, annak sokszor bizony a kamatait sem tudta fizetni. Az Egyházi Képviselő Tanácstól többször kérte könyvei átvételét kamathátralékai törlesztésére. Hosszas levelezés és könyörgés után a Főtanács 1887-ben „erkölcsi kötelességének érezve” utasította a Képviselő Tanácsot a megmaradt 393 példány 600 forinttal való megvásárlására. Ezzel az ügy végleg lezáródott, de sajnós a Jakab Elek és Ferencz József barátsága is kihűlt.

Jakab Elek saját makacosságának, önfejtőségének és lobbanékony természetének lett ismét az áldozata. A Dávid Ferencről írott munkája egyedülálló a 19. századi unitárius történetírásban. Befejezésül a Gál Kelemen *Jakab Elek élet- és jellemrajzához* írott előszavából idézzük a következő sorokat: „A már majdnem 400 esztendősi erdélyi unitarizmus kebelében nincs senki, Kénosi Tózsért és Uzoni Fosztó Istvánt is számítva, aki egyháztörténelmi kutatásai-
ban, közreadott önálló munkáival és tanulmányaival olyan halhatatlan érdemeket szerzett volna, mint ő, s aki hozzá hasonlítható volna.”

Levéltári források

MUEKvGyLt: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára

Hivatkozott irodalom

Abafai: Dávid Ferenc.

Abafai Lajos: Dávid Ferenc. *Figyelő*, 7 (1879) 136–150.

Ballagi: Dávid Ferenc emléke.

Ballagi Mór: Dávid Ferenc emléke. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1879. augusztus 24. XXII. 34. sz. 1080–1085.

Buzogány: Dávid Ferenc.

Buzogány Áron: Dávid Ferenc ügy. Buzogány Áron indítványa. *Keresztény Magvető*, 10 (1875) 66–67.

26 Deák: Dávid Ferenc emléke.

Kovács Sándor

Deák: Dávid Ferencz emléke.

Deák Farkas: Dávid Ferencz emléke. *Századok*, 14 (1880) 510–515.

Gaal: Jakab Elek és Kolozsvár.

Gaal György: Jakab Elek és Kolozsvár. *Keresztény Magvető*, 103 (1997) 203–213.

Gál: *Jakab Elek élet- és jellemrajza*.

Gál Kelemen: *Jakab Elek élet- és jellemrajza*. Különös tekintettel irodalmi munkásságának unitárius vonatkozásaira és jelentőségére. Minerva, Cluj-Kolozsvár, 1938. (Unitárius Irodalmi Társaság Szakkönyvtára 6.)

Irmei: Dávid Ferenc emléke.

Irmei Ferenc: Dávid Ferenc emléke. *Koszoru. A Petőfi-Társaság havi közlönye*, 2 (1879) 563–567.

Jakab: *Istoria Clujului*.

Jakab Elek: *Istoria Clujului*. Ford. Varga Attila. I. folyam, 1–3. köt. Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2017–2019.

Jakab: János Zsigmond.

Jakab Elek: János Zsigmond választott magyar király s erdélyi fejedelem élete és uralkodása. *Keresztény Magvető*, 2 (1863) 155–287.

Jakab: Londonban.

Jakab Elek: Londonban mulatásom emlékei. *Keresztény Magvető*, 10 (1875) 309–332.

Jakab: *Tanulmányok*.

Jakab Elek: *Tanulmányok*. Vál., bev. tan., jegyz. összeáll. Egyed Ákos. Kriterion, Bukarest, 1986.

Kovács: *Unitárius egyháztörténet*.

Kovács Sándor: *Unitárius egyháztörténet*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2009.

Kozma: Jakab Elek.

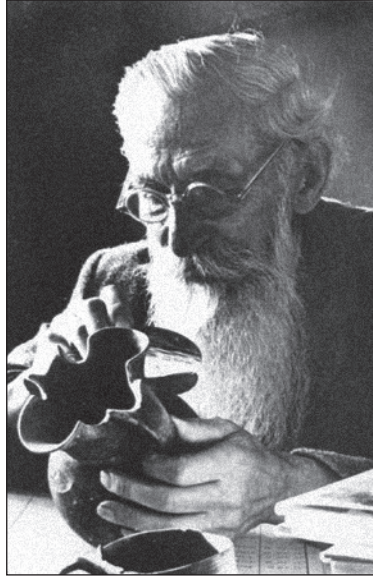
Kozma Ferenc: Jakab Elek élete és munkássága. 1820–1897. *Keresztény Magvető*, 36 (1907) 121–140.

N.n.: Az unitáriusok főtanácsi gyűlése.

N.n.: Az unitáriusok főtanácsi gyűlése. *Keresztény Magvető*, 32 (1897) 326–329.

Ősz Sándor Előd

Herepei János (1891–1970)



János Herepei (1891–1970)

János Herepei (1891–1970) was a long-forgotten eminence of the Transylvanian cultural history. Born into an intellectual family, his ancestors were reformed pastors going back five generations, some of them being teachers at the Reformed theological college at the same time. He was born in Cluj, in the vicinity of the Reformed church on Kogălniceanu (Farkas) Street, one of the landmarks of the city. He attended high school and university in his hometown. After his graduation from university, he worked as a trainee at the Institute of Archeology, and then (during the war) as an official in the Ministry of Defense. After he had been reinstated at the Institute in 1919, he had to leave due to a press scandal following an archeological excavation in the main square. Subsequently he worked at the Minerva publishing house. Between 1938 and 1945 he was the director of the Sekler National Museum in Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgy). In 1945, the museum's collection that had been moved to safety to Hungary was completely destroyed by a bomb strike. Many blamed him for the huge loss. After that, Herepei was encharged with setting up the Sekler Museum in Bonyhád, an institution abolished eventually within a few years. Herepei spent the last decade of his life in Szeged, close to the university

and the company of the researchers of old Hungarian language and literature who appreciated his work.

His researches in cultural history were focused on the history of the Reformed Church, school and culture in seventeenth and eighteenth century Transylvania, mainly from the perspective of his hometown, Cluj. His works utilize a great range of historical sources: ecclesiastical and secular archives, printed books along with their marginalia, tombstones and other inscriptions.

Keywords: Reformed Church, cultural historian, Reformed school, 17th century Transylvania, 18th century Transylvania

Herepei János úgy tartozik az erdélyi történetírás kiválóságai közé, hogy alig gyakorta hivatalyszerűen hivatását, Erdély múltjának a kutatását. Sorsa tragikus, 20. századi értelmiségi sors, és ha élete végén Keserű Bálint nem figyel fel kutatásainak zsenialitására, talán már rég elfeledtük volna, vagy kizárólag az 1930-as, 1940-es években megjelent cikkeire hivatkoznánk/hivatkozhatnánk.

Életrajzát legelőször Balassa Iván írta meg 1988-ban, Sas Péter több tanulmányban is foglalkozott pályájával, munkásságát többek között Kiss András és Tonk Sándor méltatták.

Családi háttér

A modern értelmiségtörténeti, prozopográfiai kutatások előszeretettel kezdik vizsgálódásukat családtörténeti kutatással, a család státusának tisztázásával, illetve (általában négy generációra visszatekintve) az ősa bemutatásával.

A Herepeiek nemzetsége a 18. század közepén tűnik fel az erdélyi értelmiségiek között. A család a Fehér vármegyei Magyarherepéről (mára csaknem elnéptelenedett falu a Maros és a Kis-Küküllő között elhelyezkedő Szárazvám-völgyben, ma Maros és Fehér megyék határán, egy magyar és három-négy román lakja) származik.

A családi hagyomány a litterátus vérvonal első képviselőjének Herepei Márton magyarherepei (1712–1714) és marosbogáti (1721–1739 mh.) lelkészt tartja. (Szintén a családi hagyomány szerint az ő testvére volt Herepei Nagy István felvinci és sárdi lelkipásztor.) Herepei Istvánról (1715–1781) csupán sejtjük, hogy a Márton fia volt, tény hogy annak magyarherepei szolgálata idején született a faluban. Ő enyedi tanulmányok után Szászvároson (1740–1742, 1744–1749) volt rektor, majd a németalföldi Harderwijkben (1742–1744) tanult tovább. Rövid magyarigeni szolgálat után Alpestesen (1752–1755, 1766–1780. jan. 7. mh.) és Lozsádon (1756–1766) volt lelkipásztor, 1771-től haláláig hunyad-zarándi esperes. Felesége Bonyhai Simon Judit volt, akiről csupán felté-

telezzük, hogy Bonyhai Simon György püspök leánya (esetleg unokája) lehetett.¹

Az ő nyolcadik gyermeke volt János (1763–1812), aki enyedi és göttingai tanulmányok után Szászvároson (1792–1796) volt segédlelkész, majd Vizaknán (1792–1806) lelkipásztor, majd élete végén (1806–1812), a kolozsvári kollégium *theologiae professor*a.² 1798-ban Méhes Sámuel kolozsvári professzor és Incze Sára leányát, Zsuzsannát vette feleségül.³

Ebből a házasságból született ötödik gyermekként, Kolozsváron Gergely (1807–1859). Ő a kolozsvári kollégium elvégzése után Pesten műszaki tanulmányokat folytatott, majd Marburgban és Göttingában teológiát tanult. Désen (1832–1835) és Kolozsváron (1835–1859) volt lelkipásztor, 1854-től haláláig esperes. Ő Barthos Esztert, Bod Péter unokáját vette feleségül.⁴

Ebből a házasságból született Gergely (1844–1920), aki kolozsvári, enyedi és zürichi tanulmányok után szintén a kolozsvári eklézsiának volt a lelkésze, a frissen alakult kolozsvári egyházmege esperese.⁵

Életpálya

Herepei Gergely második gyermeke, János 1891. október 11-én látta meg a napvilágot Kolozsváron, a Farkas utcai templom árnyékában húzóódó úgynevezett óparókián. (Éppen az ő születését megörökítő emléktábla kapcsán ma sokan – tévesen – Herepei-háznak nevezik az épületet.)

A vérvonal impozánsnak mondható: apai ágon öt előtte járó lelkészgeneráció, négyen közülük külföldi tanulmányaik révén a kiváltságosnak számító akadémita rétegbe tartoztak, akiknek kijárt a rizsporos paróka, a violaszín tóga viselete (az itthon tanultak fekete tógában jártak), illetve a *tiszteletes tudós* (*reverende ac clarissime*) megszólítás. Az anyai ágakon pedig ezek a legkimagaslóbb felmenők: Bonyhai Simon György, Méhes György, Baczoni Incze Mihály, Bod Péter. Mellé örökölt könyvtár, csaknem két és fél évszázados szülőház, Erdély első református temploma, a kollégium... Alighanem elég inspiráló környezet egy jövőbeli művelődéstörténész számára.

Tanulmányait a kolozsvári Református Kollégiumban végezte. A gimnázium első hat évében jeles tanuló volt, az utolsó két évben már a legtöbb osztályzata csupán „jó” volt, sőt a VII. gimnázium egyik félévét történelemből elégséges minősítéssel zárta. Utolsó három gimnázium évében Szacs vay Sándor főgondnok alapítványából részesült ösztöndíjban. Osztályzatai alap-

1 Ősz: Herepei István.

2 Zoványi: *Lexikon*. 253.

3 A Vizaknai Református Egyházközség anyakönyve a Román Nemzeti Levéltár Szeben megyei Hivatalának kezelésében. 2. köt. 98.

4 Zoványi: *Lexikon*. 253.

5 Szabó – Simon – Szögi: *Erdélyiek külföldi*. 375.

ján leginkább a reáliák érdekelték, „mennyiségtanból” és „természetanból” végig jeles eredménye volt. 1910-ben érettségizett.⁶

Felsőfokú tanulmányait szülőutcájának másik végén, a Ferenc József Tudományegyetemen kezdte el. Itt történelmet és földrajzot tanult. 1914-től az egyetem Pósta Béla vezette Érmészeti és Régészeti Intézetének tudományos munkatársa lett. Nem sokkal az első világháború kitörése után besorozták, bár frontszolgálatra alkalmatlannak minősítették, mégis öt évig irodai munkát végzett a Hadügyminisztériumban. Egyetemi állását 1919-ben ismét elfoglalhatta. Nem követte az egyetem Szegedre menekülő tanári karát, maradt Kolozsváron, és a cukor-, majd a dobozgyárban vállalt munkát.

Az 1919-től működő Ferdinánd Egyetem átvette az Érem- és Régiség-tárat. Herepeit ide alkalmazták Kovács István professzor mellé. 1925-ben a főtéri nyilvános illemhely kialakításakor Árpád-kori temető nyomai kerültek a felszínre. A fiatal kutató menteni igyekezett a leleteket, amiért a sajtó műkinclópással vádolta meg, és Dumitru Theodorescu intézetigazgató védelme sem volt elég, így meg kellett válnia állásától.⁷

1925-től a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet hivatalnokja lett. Ebben az időszakban fordult a régészettől a kora újkori művelődéstörténet felé. Hivatali állása mellett számos tudományos megbízatást látott el önkéntes társadalmi munkaként: az Erdélyi Kárpát-Egyesület Mátyás-házban működő néprajzi gyűjteményének volt az őre és gyarapítója. Rábízták egykori alma matere, a kolozsvári Református Kollégium éremtárának és az eklézsia levéltárának rendezését, kutatásaiból pedig kiderül az is, hogy a kollégiumi könyvtár állományának is avatott ismerője volt. Az Erdélyi Református Egyház örökségvédelme szívügyei közé tartozott: 1925-ben központi református levéltár, 1927-ben központi református múzeum létesítését javasolta. (Előbbi 1960-ban, utóbbi 2017-ben alakult meg.)

1925-től jelentek meg egyház- és művelődéstörténeti témájú cikkei a *Pásztortűz*, az *Erdélyi Irodalmi Szemle*, az *Erdélyi Múzeum*, a *Református Szemle*, valamint a *Kálvinista Világ* hasábjain.

Az 1938-as év jelentős változást hozott az életében, ugyanis megválasztották a Székely Nemzeti Múzeum igazgatójává. Az intézmény alapját Csereyné Zathureczky Emília magángyűjteménye képezte, amelyet 1877-ben felajánlott Háromszék vármegyének. A múzeumot 1879-ben Sepsiszentgyörgyre költöztették, 1913-ra pedig Kós Károly tervei alapján elkészült impozáns székhelye is. Csutak Vilmos igazgató 1936-os halála után két évig vezető nélkül működött a gyűjtemény, így Herepeinek meglehetősen kusza állapotok és kiéleződött személyi ellentétek között kellett megkezdeni a munkát. Az intézmény helyzete az 1940-es hatalmváltást követően stabilabbá vált. Teleki Pál miniszterelnök a bevonulást követő napokban meglátogatta a múzeumot, és Herepeit megbízta

6 A kolozsvári Református Kollégium előmeneteli jelentései az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban.

7 Vincze: *A kolozsvári régészeti iskola*. 127–128.

a múzeumból kinövő Székely Tudományos és Közművelődési Intézet megalapításával. (Teleki halála után az állami művelődéspolitikai tervet.) Igazgatóságának jelentős megvalósításai közé tartozott az épület bővítési tervnek megszületése (végül csak 1982-re készült el), illetve több infrastrukturális fejlesztés (például a fotólabor). Ebben az időszakban elsősorban néprajzi kutatásokat végzett, és a múzeum anyagának ilyen irányú gyarapításán dolgozott.

Múzeumvezetőként jelentetett meg hét nagyobb lélegzetű tanulmányt a Minerva kiadónál, illetve az Erdélyi Múzeum-Egyesület *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozatában. Ezek nagy része még 1938 előtti, kolozsvári kutatásainak a gyümölcse.

Pályáját a múzeum anyagának 1945-ös pusztulása törte másodszor derékba. 1944 augusztusában rendeletet kapott az állomány csomagolására és menekítésére. A ládák először Kolozsvárra érkeztek, ahol az Erdélyi Múzeum-Egyesület felvállalta volna őrzésüket, ám Vargha László, a minisztérium közgyűjteményi előadója Nyugat-Magyarországra vitette. 1945. március 28-án éjjel a zalaegerszegi állomáson bombatámadás érte. A közvélemény Herepeit tette felelőssé a tragédiáért.⁸

1945–1947 között a keszthelyi Balatoni Múzeum munkatársa volt. Sem szellemileg, sem emberileg, sem anyagilag nem becsülték meg, nem végezhetett képességeinek megfelelő munkát. 1947-ben a Bonyhádon alapított Székely Múzeum vezetését bízták rá. A lendületesen induló munkának az intézmény 1951-es megszüntetése vetett véget.

Bonyhádon nem találta a helyét, 1953-ban Kajdácsra költözött, itt rendezte Kolozsvárról magával hozott jegyzeteit.

1957-ben megkereste Keserű Bálint, a Szegedi József Attila Tudományegyetem adjunktusa, és felajánlotta írásainak gyűjteményes kötetbeni megjelentetését. Az együttműködés gyümölcsözőnek bizonyult, 1961-ben Herepei is Szegedre költözött. A Móra Ferenc Múzeumban numizmatikai tudását kamatoztatta, és folyamatosan dolgozott művelődéstörténeti tanulmányain. A Szegedi Egyetem *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozata az ő három gyűjteményes kötetével indul. Legalább háromszor derékba tört tudományos pályájának végén ez a publikálási lehetőség jelentette számára az egyetlen elégtételt.

1970. október 30-án halt meg Szegeden, a szegedi temetőben nyugszik.⁹

A történetkutató

Halála után több munkája is megjelent. Egykori sepsiszentgyörgyi munkatársa, Balassa Iván rendezte sajtó alá 1988-ban a Házsongárdi temető régi sírköveit bemutató kiadványát. Kéziratban maradt munkáit, rendszerezett adat-

8 A sepsiszentgyörgyi évekről lásd részletesen Sas: Herepei János.

9 Balassa: Herepei János.

gyűjtéseit Sas Péter rendezte sajtó alá, és adta ki bevezető tanulmánnyal hat kisebb kötetben 2001 és 2008 között. Ezek nagy része Herepei szülővárosához kötődik, és talán közülük a legjelentősebb a *Kolozsvár történeti helyrajza* című (Művelődés, Kolozsvár, 2004).

Történetírói munkásságában három nagy korszakot különíthetünk el: 1. Az 1945 előtt megjelent tanulmányok, füzetek. 2. A három *Adattár*-kötet. 3. A posztumusz munkák. Az 1945 előtti írásainak jó része – sokszor kiegészített, csiszoltabb formában – megjelent az *Adattár* kötetekben, így akár össze is vonhatnánk a két korszakot. A posztumusz munkák kapcsán – és ez nemcsak Herepeire érvényes – mindig fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon a szerző ebben a formában megjelentette volna őket? A *Házsongárdi temető régi sírkövei* kivételével egyik sem hordozza magán Herepei szerkesztési elveit, utolsó szerzői simításait. Summa summarum: a tudós képe elsősorban az *Adattár*-kötetek segítségével rajzolható meg.

Keserű Bálint találóan választotta az *Adattár* címet, hiszen Herepei több száz 17–18. századi erdélyi (elsősorban református) értelmiségi alapos biográfiaját közli. A sorozat következő köteteitől eltérően itt nem forráskiadvánnyal vagy száraz kritériumok mentén szerkesztett prozopográfiai gyűjteménnyel van dolgunk, hanem tanulmányok logikus sorával, olyan szövegekével, amelyben a szerző nemcsak közli, hanem értelmezi is az adatokat, vitatkozik, feltételez, helyesbít, valószínűsít. Helyenként attól sem riad vissza, hogy – források hiányában – sejtéseinek adjon hangot, emberi tényezőkkel magyarázzon néhány eseményt. (Például Szenczi Molnár Albert Erdélybe költözésének késlekedése mögött német feleségének a félelmeit sejtí, aki jobban érezte magát a jelentős német polgársággal bíró Kassán, mint Gyulafehérváron.) Az olvasót sohasem vezeti félre, mindig világosan jelzi, hogy mi a forrásokból kiolvasható adat, és mi a kutató sejtése.

A kötetek szerkezete is figyelemre méltó: mintegy fél évszázaddal Barabási Albert László hálózatelméletének kidolgozása előtt Herepei számára világossá vált, hogy az erdélyi reformátusság kora újkori története kapcsolathálóként modellezhető, és ennek is – mint minden hálónak – megvannak a maga erősen kapcsolt csomópontjai. Így ezen személyiségek – Szenczi Molnár Albert, Tolnai Dali János és Apáczai Csere János – köré csoportosította a tanulmányait. Természetesen velük több tanulmány erejéig foglalkozik, következnek a mesterek, pártfogók, barátok, kortársak, ellenfelek, majd a tanítványokkal ér véget a sor, amely átvezet a következő nagy téma felé. A csomópontok sorából nem maradnak ki az iskolák (Gyulafehérvár, Várad) sem.

Érdekes áttekinteni ezen tanulmányok forrásait is, ugyanis Herepei a történeti források igen széles palettáját használta, ezzel jócskán megelőzve korának tudományos kutatását: alaposan ismerte Kolozsvár város levéltárát, a sáfárpolgár kiadási tételeiből hangyaszorgalommal kigyűjtötte a fejedelmi passzussal utazó udvari lelkészek, tanárok adatait. Az unitárius eklézsia harangoztató gazdáinak számadáskönyvéből felszínre hozta több jelentős személyiség (köztük Szenczi Molnár Albert) temetésének időpontját. Nemcsak

levéltárakban mozgott otthonosan, hanem könyvtárakban is: Erdélyben elsőként tárta fel rendszeresen a 16–17. századi nyomtatványok kéziratos bejegyzéseit, és hívta fel a figyelmet forrásértékükre. (Nyomában indult el Jakó Zsigmond, Dankanits Ádám, majd Sipos Gábor feltárómunkája.) A kis példányszámban megjelent, még kisebb példányszámban ránk maradt nyomtatott egyetemi disputációk ajánlásainak, illetve köszöntőverseinek vizsgálatával az egyetemet járt hazai értelmiségiek kapcsolati hálóját tárta fel. A kolozsvári Református Kollégium egyleveles nyomtatványgyűjteményéről ő adott hírt. Régészeti, éremtani tanulmányai alatt megtanulta becsülni a nem papír alapú forrásokat is: ezek közül kiemelkedik a – meglehetősen mulandó – sírfeliratok kutatása és rögzítése (a rögzített emlékek közül azóta számos elenyészett, vagy felirata olvashatatlaná vált), de felfigyelt pl. a Farkas utcai templom stallumainak hátsó tábláira jegyzett – 17. századi – ceruzás feliratokra is.

A kutatómunkája során feltárt adatok tömege, az úttörő munkamódszerei, forrásokból kitekintő és különböző források között kapcsolatot teremtő víziója méltó helyet követel számára a 20. század erdélyi történetkutatóinak panteonjában.

Emléke legyen áldott!

Hivatkozott irodalom

Balassa: Herepei János.

Balassa Iván: Herepei János. In: Herepei János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 508–510.

Ősz: Herepei István.

Ősz Sándor Előd: Herepei István (1751–1780) és a Herepei lelkész-dinasztia indulása. *Református Szemle*, 99 (2006) 737–754.

Sas: Herepei János.

Sas Péter: Herepei János, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója. In: Kiss András – Kovács Kiss Gyögy – Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1999. 481–497.

Szabó – Simon – Szögi: *Erdélyiek külföldi*.

Szabó Miklós – Simon Zsolt – Szögi László: *Erdélyiek külföldi egyetemjárása 1849–1919 között*. 1. köt. Mentor, Marosvásárhely, 2014.

Vincze: *A kolozsvári régészeti iskola*.

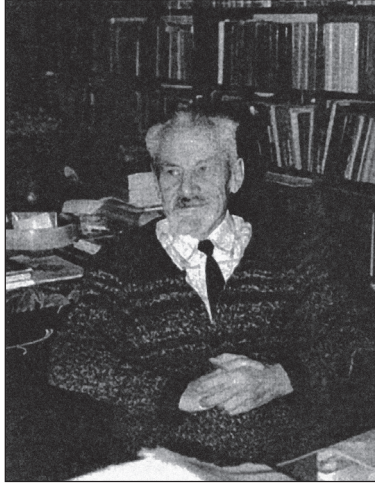
Vincze Zoltán: *A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla-korszakban (1899–1919)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014.

Zoványi: *Lexikon*.

Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.

Szilágyi Orsolya

Hatvan év a régészet szolgálatában. Megemlékezés Ferenczi Istvánról (1921–2000)



60 Years in the Service of Archaeology. In Memory of István Ferenczi (1921–2000)

István Ferenczi was one of the most prolific twentieth century Hungarian archaeologists from Transylvania. His father was Sándor Ferenczi, former student of Béla Pósta. After finishing his Ph.D. at the Bolyai University of Cluj-Napoca, he became a member of the faculty during the '50s. Due to political reasons he was reassigned to the newly founded Museum of Transylvanian History, where he worked until his retirement. Throughout his six decades long career, he conducted several archaeological researches at prehistoric, Roman and medieval sites within Transylvania. His most important contributions concern the defensive systems of Roman Dacia and those of the Kingdom of Hungary in the medieval times.

Keywords: history of archaeology, Transylvanian archaeology, 20th century archaeology, body-of-work, frontier studies

Ferenczi István kétségtől a 20. század második felének egyik legtermékenyebb erdélyi magyar régésze. Csaknem hat évtizedes pályafutása során számtalan tudományos munkát publikált és számos történelmi korszakkal

foglalkozott. Születésének 100., halálának pedig 20. évfordulója alkalmából érdemes áttekinteni karrierjének fontos mérföldköveit.

Ferenczi István 1921. április 15-én született Kolozsváron. Édesapja Ferenczi Sándor, egyike Pósta Béla tanítványainak, míg nagybátyja Ferenczi István neves geológus. Elemi és középiskolai tanulmányait a kolozsvári református fiú-főgimnáziumban végezte. Mivel édesapja aktívan részt vett a Dák Királysághoz köthető Sarmisegetusa (Gredistye, Hunyad megye) és az annak környékén folytatott kutatásokban, Ferenczi már egészen fiatal korában megtapasztalhatta, hogy miként zajlik egy régészeti feltárás. Geológus nagybátyjának köszönhetően pedig földtani térképező utakon is részt vehetett egyetemi évei alatt. 1943-as hadseregbe vonulása előtt két évig diákja a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem történelem–földrajz szakának. Másfél éves hadifogsága után földrajz szakon szeretett volna továbbtanulni, viszont Szabó T. Attila bátorítására inkább a régészetet választotta. Édesapja kutatótársai végig a pályán való maradásra biztatják, aminek eredményeképpen még 1949-ben sikeresen megvédi doktori disszertációját László Gyula irányítása alatt.

1948-ban lesz a Bolyai Tudományegyetem régészet tanszékének tanársegédje, majd László Gyula menesztése után adjunktussá, 1952-ben pedig docenssé (egyetemi előadótanárrá) léptetik elő. *Románia ókori története, Bevezetés a régészetbe és a Római felirattan* csak pár azon kurzusok közül, melyeket tanári megbízatásának idején tartott a magyar régészstanhallgatóknak. Nem sokkal a kolozsvári román és magyar egyetem 1959-es kieroszakolt egyesítése után áthelyezik az újonnan megalapított Erdélyi Történelmi Múzeumba, ahol egészen 1982-es nyugdíjazásáig dolgozott. Itt több gyűjteményt is kezelt, részt vett a múzeum alapkiállításának megtervezésében, a raktározási rendszer korszerűsítésében és az állomány rendszerezésében. Az intézményben kifejtett, több évtizedes munkájának elismeréseképpen 1993-ban Érdemes muzeológus címmel tüntetik ki. Ferenczi István egyike volt az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990-es újraalapítóinak, a kolozsvári Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaságnak és a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület alapítóinak. Rendes tagja volt a Romániai Ókortudományi Társaságnak, valamint a baróti Gaál Mózes Közművelődési Egyletnek. 1996-ban a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem díszdoktori címmel tünteti ki. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává akarta választani, viszont erre nem kerül sor 2000-ben bekövetkezett halála előtt.

A Bolyai Tudományegyetemen és az Erdélyi Történelmi Múzeum gyűjteménykezelésében kifejtett erőfeszítései már elegendőek is lennének arra, hogy több év távlatából is megemlékezzünk munkásságáról, viszont így korántsem lenne teljes a róla alkotott kép. Ferenczi István több mint 300 tételt (tudományos és ismeretterjesztő cikkek, könyvek) felölelő publikációs listája rámutat arra, hogy Erdély történelmének kutatása szerves része volt életművének. Kiadványai több történelmi korszakot is lefednek, és tanúsítják, hogy igen szer-

teágazó tudással rendelkezett. Több cikkében is bebizonyítja, hogy a réz- és bronzkor anyagismeretében mennyire otthonosan mozgott, viszont sokan az 1997-ben kiadott, *Észrevételek az erdélyi rézkor keleti népi és műveltségi elemeivel kapcsolatban* című értekezését tartják legfontosabb hozzájárulásának a korszak kutatásában. A korai vaskorral kapcsolatos kutatásai az erődítményekre fektették a hangsúlyt, akárcsak a dák korhoz kötődőek.

A római kor kétségkívül nagyon fontos részét képezte kutatói munkásságának, 1996-os díszdoktori tanulmányának témája is a római Dácia kiterjedésének, felosztásának és védelmének kérdésével foglalkozott. A 20. századi erdélyi *limes* kutatásnak Ferenczi fontos résztvevője volt, saját bevallása szerint a dáciai római határvonal több mint 400 km hosszú szakaszát sikerült bejárnia, több pont létezéséről pedig ő közöl először adatot. A földrajz iránti érdeklődéséből kifolyólag könnyen észrevette az összefüggést Erdély topográfiája és az annak lehetőségeit kihasználó római őrtornyok és *castrum*ok között. Kutatásai nem csak egy bizonyos szakaszra összpontosultak, hanem a határvonal szinte teljes egészére. Egyaránt figyelmet szentelt az akkoriban már igen jól ismert meszesi szakasznak és a még kevésbé feltérképezett északi és keleti *limes*nek.

Tudományos eredményei manapság még inkább időszerűekké váltak, hiszen az utóbbi években a romániai *limes* kutatás újból fontos szerepet tölt be a kutatási prioritások sorában. A Kulturális Minisztérium által létrehozott Nemzeti Limes Programnak, valamint más nemzetközi projekteknek köszönhetően a volt római tartomány határvonalának eddig ismeretlen szakaszainak feltérképezése és tervszerű kutatása is elkezdődhetett. Részben éppen Ferenczi István terepbejárásainak és megfigyeléseinek köszönhető, hogy mára már lényegileg tisztázódtak Dácia határvonalai.

Kortársa és közeli ismerőse, Vincze Zoltán szerint kutatási eredményei közül a legfontosabbak azok, melyek a középkori Erdély védelmi rendszerével kapcsolatosak. Ferenczi István egy olyan korban kezd el foglalkozni ezzel a kérdéskörrel, amikor az állami propaganda eszköztárába tartozott a régészeti kutatások irányítása, ennek következtében pedig a dák és római lelőhelyek feltárása, valamint a kontinuitáseméletet alátámasztó újabb bizonyítékok felkutatása számított prioritásnak. Számtalan olyan régészeti ásatáson is részt vett, melyekről készült jelentés a cenzúra miatt akkoriban nem kerülhetett teljes mértékben publikálásra, a régészeti anyag pedig még azelőtt elpusztult, hogy bárkinek is lehetősége lett volna tüzetesebb tanulmányozására (például a '70-es években, Oklánd határában folytatott ásatások anyaga).

Öccsével, Ferenczi Gézával együtt adnak ki egy kiáltványt 1970-ben, melyben az erdélyi középkori településkutatás fontosságát próbálják kiemelni. Szerintük a szakmának nemcsak a települések beazonosításával kellene foglalkozniuk, hanem azok feltárásával is. Ellenzik a már jól kutatott lelőhelyek újrafeltárását, valamint az elkapkodott, hanyagul dokumentált és eltervezett „turkálgatásokat”. Javasolják a már meglévő leletanyag számbavételét, a minél

több és alapos terepbejárást különböző tájegységek szerint, valamint a lelőhelyek közelében élő helyiekkel való bizalmi viszony kiépítését. A középkori települések régészeti kutatásával kapcsolatosan máig nem következett be a várt irányváltás, a feltárások többsége változatlanul a látványosabb együtteseknél (templomok, várak) történnék, településekkel manapság szinte csak mentőátadások keretein belül foglalkoztak.

Ahogy a fentiekből is kiderül, a terepkutatás és az ott nyert információk feldolgozása és közkinccsé tétele szerves része volt munkásságának. Ferenczi István, csakúgy, mint korábban édesapja, részt vett a sarmisegetusai régészeti ásatásokon is, amelyek abban a korszakban kiemelt figyelmet élveztek. Terepkutatásait nem egyedül folytatta, hiszen öccse, Ferenczi Géza (aki később a Székelyudvarhelyi Múzeum igazgatója lesz) és Dénes István geológus is évtizedeken keresztül munkatársai voltak. Feltárásaiknak és terepbejárásaiknak köszönhetően több múzeum gyűjteménye gazdagodhatott jelentős leletanyaggal. Kutatásainak témái nagyon sokszor hordozzák földrajzi tanulmányainak jegyeit. Bármelyik régészeti korszakról is volt szó, Ferenczi István folyamatosan kereste az összefüggéseket az emberek és környezetük között. Hiszen egy vár, vagy adott esetben település elhelyezkedésében nagyon fontos szerepe volt a természeti-földrajzi viszonyoknak.

Tudományos publikációi nemcsak régészeti kutatásaival és az azokból levont következtetések ismertetésével foglalkoztak, hanem muzeológiával is. Az erdélyi múzeumok állományának konzerválása és tanulmányozása, valamint a levéltári és néprajzi emlékek megmentése szívügye volt. Mivel részt vett Erdély egyik legfontosabb múzeumi gyűjteményének a rendszerezésében és bemutatásának megtervezésében, Ferenczi megfigyelései ezekkel kapcsolatban igenis relevánsnak számítottak. Fontosnak tartotta, hogy a múzeumok olyan kiállításokat tervezzenek, melyek témájukban az adott régióhoz kötődnek. Támogatta az iskolai múzeumok és kisebb, helyi múzeumok alapítását, valamint a történelem iránt érdeklődők helytörténeti kutatásait, melyek esetleg segíthetnek a kérdéses település ingó kulturális örökségének megmentésében.

Több ízben jelentek meg írásai tudomány-népszerűsítő publikációkban, melyeknek legfőbb célja a laikusok tájékoztatása és a szakma eredményeinek népszerűsítése. A cenzúrának köszönhetően cikkeinek egy töredéke csak évekkel később, vagy egyáltalán nem jelenhetett meg. Ezeknek publikálásával '89 után próbálkozott, de még így is maradtak olyanok, melyek halála előtt nem kerültek nyomdába, közlésükkel később öccse és volt tanítványainak egy része foglalkozott. Szerzői munkája mellett több kiadványt is sajtó alá rendezett, ezek közül a leginkább említésre méltóak édesapja, Ferenczi Sándor bizonyos kéziratának közlése. Az Erdélyi Történelmi Múzeumnál töltött évei során pedig az intézmény folyóiratainak, az *Acta Musei Napocensis*nek, valamint a *Studii și Cercetări de Istorie Vechenă* a szerkesztője.

Annak ellenére, hogy az '50-es években akaratán kívül helyezték át az egyetemről az Erdélyi Történelmi Múzeumba, Ferenczi István mindvégig fon-

tosnak tartotta az új erdélyi magyar régészgeneráció mentorálását. Az általa irányított régészeti ásatásokon részt vehettek volt tanítványai, valamint más, régészet iránt érdeklődő hallgatók is. Mentori szerepét nyugdíjazása után is folytatja a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia karán újraindult magyar tagozaton. 1993 és 1995 között a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának vendégelőadója három fél-éven keresztül.

A 20. század történelmi viszontagságai meghatározták Ferenczi pályafutásának alakulását is. A világháború kitörése miatt nem tudta befejezni egyetemi tanulmányait, később a román kommunista propaganda miatt veszíti el egyetemi oktatói pozícióját, a politikai helyzet pedig sokszor volt kihatással kutatási témáira is. A rendszerváltás után újult erővel vesz részt az erdélyi magyar régészoktatásban, a megváltozott politikai helyzetnek köszönhetően pedig az addig még publikálatlan műveit is meg tudta jelentetni. Ugyanebben az időszakban ismerik el tudományos munkásságát is az Érdemes muzeológus és díszdoktori címmel. Édesapja révén a Pósta Béla által alapított iskola egy újabb generációjának számított, így 2000-ben bekövetkezett halálával egy korszaka zárult le az erdélyi magyar régészetnek.

Irodalom

László Gyula: Egy régészélet dicsérete. *Specimina Nova*, 12 (1998) 7–14.

Tóth István: Köszöntő sorok. *Specimina Nova*, 12 (1998) 15–16.

Ferenczi István: Curriculum vitae. *Specimina Nova*, 12 (1998) 17–19.

Fotó forrása: *Specimina Nova*, 12 (1998) 5.

Rüsz-Fogarasi Enikő

Péter Katalin (1937–2020)



Katalin Péter (1937–2020)

Katalin Péter was researcher at the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences where she continued working even after retirement. Besides her research career, she held several interesting courses on early modern Hungarian history at the Eötvös Loránd University and CEU. She signed hundreds of publications in early modern history on topics like childhood, Reformation, women's history, thus focusing on the social background of the time from the villeins to aristocrats. Katalin Péter was a close contact for many young Transylvanian historians. She had supported and encouraged us in our institutional and personal research endeavors. We already miss her and her support!

Péter Katalin 1937-ben született Budapesten. Egyetemi tanulmányait a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelem szakán végezte el 1959-ben. Az MTA Történettudományi Intézetében kezdett el dolgozni, ahol nyugdíjba vonulását követően is tevékenykedett 2020. február 2-ig, amikor életének 84. évében elhunyt.

Ő is azon történészek egyike, akit előbb műveiből ismerhettem meg, s csak később személyesen. A Magyar História sorozatában megjelent *A magyar romlásnak századában* című kötet szerzőjeként találkoztam nevével

először, diákkoromban. Hálás vagyok, hogy az előttünk járó nagy történész-generáció tagjai közül sokhoz volt szerencsém, így megismerhettem Benda Kálmánt, Engel Pált, Kubinyi Andrást, R. Várkonyi Ágneszt, és végül, de nem utolsósorban Péter Katalint is. 1990-ben az ELTE óraadója is volt, amikor mint külhoni diák személyesen találkoztam vele. Számomra az ott töltött fél év a történelemkutatás terén a szabadság ízét adta meg, és olykor a hegyi levegő erősségével hatott. Az átélt élmény, a Péter Katalinnal való beszélgetések is meghatározták kutatásaim irányát és módszereit.

Péter Katalin a kutatómunka mellett óraadóként hosszú éveken keresztül oktatót az ELTE és a CEU keretei között, ahol számos ifjú útját egyengette. Meghirdetett óráin megtanította a hallgatóit a kérdésfeltevés fortélyaira és végtelen lehetőségeire. A felvetései legtöbbször meghökkentők, váratlanok voltak, viszont mindig annak a kornak a társadalmából és a mindennapjaiból fakadtak.

Kutatási területe többnyire a kora újkor világa felé irányult. Amennyiben áttekintjük témafelvetéseit, azt látjuk, hogy ennek a pezsgő, mélyreható változásokat hozó kornak szinte minden perspektívája érdekelte, viszont voltak hangsúlyosabb és többször visszatérő céljai is. Kutatásaiban hangsúlyosan jelen van a család, a gyermek, a nő és a reformáció történetének tanulmányozása, ezek azok a területek, ahol munkájának eredménye, a könyvei és tanulmányai megkerülhetetlenekké váltak.¹ Különösen fontos, hogy nagy gondot fordított arra is, hogy kutatási eredményei ne csupán a szűk magyarországi szakma számára legyenek elérhetőek, hanem külföldön is, hogy ott is megismerjék az általa kutatott időszak magyarországi jellemzőit.² Ezen felül kötelességének érezte, hogy a kor iránt érdeklődő egyszerű olvasókat is tájékoztassa a kutatásai eredményeiről.³

Péter Katalin kutatásai során a jobbágyok kérdése is bűvópatakként elő-előtört. Mindannyiszor egy újabb nézőpontból világított rá a kor e valóságára, és hozzájárult ahhoz, hogy sokkal árnyaltabban lássuk ezt a kérdést. Akárcsak a többi kutatott témája esetén is, írásaiban sokszor felülírta a ko-

- 1 *Hitújítók és hitvédők*. Kossuth, Budapest, 1993; *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8); *A reformáció: kényszer vagy választás?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. (Európai iskola); Péter Katalin (szerk.): *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. „Adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk.” MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996; *Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század*. L Harmattan, Budapest, 2008; *Magánélet a régi Magyarországon*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2012. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések); Lorántffy Zsuzsanna. In: Tamás Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna fennmaradt tárgyi emlékei*. MNM Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2015.
- 2 *Studies on the History of the Reformation in Hungary and Transylvania*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 2018; *Beloved Children. History of Aristocratic Childhood in Hungary in Early Modern Age*. CEU Press, Budapest, 2001.
- 3 *A reformáció: kényszer vagy választás?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. (Európai iskola); *Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század*. L Harmattan, Budapest, 2008.

rábban megfogalmazott kánonokat.⁴ A jobbágyok életével és az arisztokraták kora újkori világával kapcsolatosan egyaránt érdekes megközelítéseket fogalmazott meg.

Témafelvetései megelőzték a történetírásban észlelhető trendeket. Mindig otthonosan mozgott a nemzetközi szakirodalomban, és fontosnak tartotta, hogy a magyar történetírás eredményeit több világnyelven is megjelentessük.

Egyéniségét a kíváncsiság, a nyitottság, a türelem, érdekesítő kérdésfeltevés és igényesség határozta meg. A tudományos vitákhoz végtelen nyugalommal viszonyult, miközben mesterien tudott lazán igényes lenni. Találkozásaink alkalmával, a hosszú estékbe nyúló beszélgetések során elég gyakran elmondta, hogy mennyire szerencsésnek érzi magát, mert életében azzal foglalkozhatott, amit a legjobban szeretett, a történetkutatással.

Személyében az erdélyi magyar történész szakma is támogatóra lelt. A hozzá fordulókat mindig türelmesen meghallgatta, szakmai tanácsokkal látta el, segítette és biztatta. A kolozsvári Magyar Történeti Intézet és munkatársai is élvezhették támogatását. Intézetünk létrejöttét is érdeklődéssel követte, kérdéseiben benne volt a kisebbségi lét nehézségei iránti érdeklődés és gondoskodás, és amikor csak szükségünk volt, akkor ajánlólevelek, szakmai tanácsok, építő kritikák és biztatások révén is itt volt velünk.

Akkor, amikor az évkönyvünket útjára indítottuk, többször is faggatott, és kérdésfeltevéseivel irányt szabott. Amikor a kiadványunk tudományos bizottsági tagjának kértük fel, szívesen vállalta, és komolyan vette a vállalt feladatot, minden találkozásunk alkalmával részletes beszámolót kért a munkánkról, eredményeinkről. A megjelent köteteket dicsérte, és közben felhívta a figyelmünket arra, hogy hol és hogyan lehetne jobbá tenni azokat.

Péter Katalin munkái fátylaként fognak világítani a jelen és jövő történészgenerációi számára, és kedves személyiségét is szeretettel megőrizzük emlékezetünkben. Nyugodj békében, drága tanárnő, nyugodj békében, Péter Katalin!

4 Jobbágy egyének az írásbeliségben a 17. század eleji Magyarországon. In: Gecsényi Lajos – Izsák Lajos (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón: Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. ELTE Eötvös K.–MTA Társadalomkut. Kp., Budapest, 2011; Jobbágyaság és iparosodás: az emberi tőke és a vállalkozó kedv a XVI–XVII. századi Magyarországon. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*, 9 (2004) 1. sz. 59–73; Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyaság korában, 16–17. század. *Századok*, 137 (2003) 3. sz. 549–578; A jobbágy házassági szabadsága az örökös jobbágyaság korában. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, Budapest, 2002. 333–352; Jobbágy gyermekek a kora újkori Magyarországon. *Műhely: Kulturális Folyóirat*, 22 (1999) 5–6. sz. 141–148.

KÖNYVSZEMLE



BOOK REVIEW

**Balassa M. Iván: „Az egy igaz Istennek
és szent fiának Jézus Krisztusnak tiszteletére építettett.”
Festett famennyezetek és berendezések az unitárius
templomokban. Magyar Unitárius Egyház–Exit Kiadó,
Kolozsvár, 2018. 196 oldal, 386 ill.**

Kovács András

Súlyos, mutatós és tartalmas kötet Balassa M. Iván műve. 196 oldalas, oldalanként közel két-két képpel illusztrált munkáról van szó, amely az erdélyi unitárius templomokban található festett faberendezések összességének, festett kazettás mennyezeteknek és szószékeknek, úrasztaloknak és stallumoknak, padoknak és karzatmellvédeknek, éneklőszékeknek és ajtólapoknak az ismertetésére és értékelésére, rajtuk keresztül pedig az elmúlt fél évezred templomi kultúrájának, benne az unitárius egyház ötödfélszáz éves templomi berendezéseinek a bemutatására vállalkozott.

A kötet szerzőjéről, Balassa M. Ivánról elmondhatjuk, hogy genetikailag predesztináltak az ilyenfajta kutatásokra. Édesapja, Balassa Iván (1917–2002) nyelvészként, debreceni tanulmányai után éppen Kolozsváron és Sepsiszentgyörgyön került kapcsolatba Erdély népeinek kultúrájával, és lett utóbb hosszú évtizedekre a magyar néprajzi kutatás meghatározó személyisége. Nem nehéz elképzelni, hogy az atyai hivatás határozta meg a fiú életpályáját, aki az ELTE végzettjeként indult el a néprajzi kutatások útján. Egy hosszú és egyenes vonalú életút során a Néprajzi Múzeum, majd 2008-as nyugalomba vonulásáig a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársa és főigazgatója volt, aki a népi építészettel és emlékeinek védelmével kapcsolatban ért el jelentős tudományos eredményeket. Meghatározó szereplője lett az 1990 után létrejött erdélyi magyar műemlékvédelemnek is, s rengeteg energiát fordított a nálunk megindult műemlékvédelmi szakmérnöki képzésre. Ezekben az évtizedekben kerített sort a székelykapuk és a templomi berendezések vizsgálatára is.

Az utóbb említett téma iránti tudományos érdeklődés nem ma született. Igaz, hogy a Székelyföld leírását készítő Orbán Balázs számára a romanika és gótika korszaka után keletkezett építészeti emlékek még nem jelentettek kutatási témát, az ő korában ugyanis a reneszánsz és barokk emlékeinek a kanonizálása nem került még napirendre, így az általa látott középkori templomok festett kazettás mennyezetét, ha létezésükről egyáltalán szót ejtett, többnyire ízléstelen, cifra „deszkafőlepek” minősítette.

Orbán Balázs kutatásaival közel egy időben az építész Schultz Ferenc (1838–1870) és a régész-művészettörténész Rómer Flóris (1815–1889) hatására körvonalazódott a festett famennyezetek iránti érdeklődés is. Az erdélyi műemlékek felmérésére érkezett és immár a magyar/magyaros díszítő stílus gyökereit kereső Huszka József (1854–1934) és társai értékelik először e műfaj

erdélyi emlékeit. A századforduló tájától pedig már egy ifjú erdélyi történész, Kelemen Lajos (1867–1963) vállalta fel az ilyen emlékek számbavételét.

Az első jelentősebb összefoglalás róluk még az I. világháború előtt jelenik meg Éber László (1871–1935) tollából. A következő évtizedekben Kelemen Lajos kutatásai és közleményei hívják fel a figyelmet erre az emlékcsoportra, az általa gyűjtött anyagot használta Balogh Jolán (1900–1988) is az erdélyi reneszánszsal kapcsolatos, mindmáig ható, úttörő kutatásaiban.

Éppen 1968-ban – amikor Balassa Iván az első lépéseit tette a tudományos kutatásban – jelent meg R. Tombor Ilona (1908–1997) korpusza a magyarországi festett famennyezetekről és rokon emlékekről. Nagyrészt az egykori Országos Műemlékfelügyelőség / Országos Műemlékvédelmi Hivatal gyűjteményeire támaszkodó adattára erdélyi anyagának a törzsét továbbra is Kelemen Lajos írásai, kéziratái és információi alapozták meg, a kötet megjelenése azonban a mi nemzedékünknek emlékezetes, nagy tudományos élménye volt. Jelentős eredményeket köszönhetünk a közelebbi múlt nagy erdélyi kutatóinak, B. Nagy Margitnak (1928–2007) és Dávid Lászlónak (1932–2007), akik több helyen pontosították a Kelemen Lajos által leírt emlékek történetét. Jelentős hozzájárulás volt Boros Judit 1982-ben megjelent adattára¹, aki elsősorban az előtte járók hibáira hívta fel a figyelmet. Számos megfigyelést köszönhet a kutatás Kónya Ádám (1935–2008) apró, de korántsem jelentéktelen közleményeinek is.

A kazettás reneszánsz mennyezetek kutatásával kapcsolatosan jelentős új eredmények körvonalazódtak a restaurálások során is. Ilyeneket fogalmazott meg Mikó Árpád és Szentkirályi Miklós² az ádámosi unitárius templom Budapestre került mennyezetével kapcsolatban, az előbbi szerző pedig többek között a *Mátyás király öröksége* című kiállítási katalógusban³ foglalta össze a műfajjal kapcsolatos nézeteit beszédes, *Famennyezetek és a virágos reneszánsz: bezárkózás a nemzeti hagyományba* címen.

Végezetül, nagy időrendi ugrással a jelenben is folyó kutatások felemlítésével zárnám ezt a vázlatos áttekintést: az erdélyi festett asztalosmunkák vizsgálatát 1989 után számtalan új megfigyelés közlésével, új emlékek felfedezésével és nagyon sokszor az egész műfaj értékelésére is kiható felismeréseket eredményező restaurálással újította meg Mihály Ferenc.⁴ Amint Balassa M. Iván maga is hangsúlyozza, számtalan új megfigyelése és adata a műfaj kutatásának eddig nem látott mértékű fellendülését eredményezte.

- 1 Boros Judit: Festett famennyezetek és rokon emlékek Erdélyben a XVI–XVIII. században. *Művészettörténeti Értesítő*, 31 (1982) 120–134.
- 2 Az ádámosi unitárius templom festett famennyezete (1526) és a famennyezet rekonstrukciója (1985). *Művészettörténeti Értesítő*, 36 (1987) 86–118.
- 3 Mikó Árpád: Gótika és barokk között. A reneszánsz művészet problémái a kora újkori Magyarországon. In: Mikó Árpád – Verő Mária (szerk.): *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2008. 32–35.
- 4 Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falkeképek és festett faberendezések*. 1–3. köt. ÁMRK [H. n.] [É.n., 2004, 2006.]

Jelenünk nagy nyeresége azután a fényképezési és a nyomdai-reprodukciós technika forradalmi megújulása, hiányában ugyanis ma sem lehetne más-képp, mint szóban vagy rajzban beszámolni ezekről az emlékekről.

A vizsgált kötet szerkezete viszonylag egyszerű:

Az *Elöljáróban* megfogalmazott gondolatokat követően a szerző először a festett kazettás famennyezetek múltjával ismerteti meg olvasóját, s vázol számára a késő római antikvitástól, a romanika és a gótika fődémeinek a bemutatása kapcsán nagyvonalú kitekintést a közép- és kora újkori Európa országain és emlékein keresztül. Ennek a fejezetnek a zárásaként idézi fel a magyarországi reneszánsz kezdeteit jelentő, csupán írott forrásokból ismert budai, visegrádi és esztergomi építkezéseket. Talán Oláh Miklós *Hungariájá-*nak a szerző által idézett és a visegrádi építkezésekre vonatkozó szövege sejte-ti ezeknek a visszavonhatatlanul elpusztult emlékeknek a főpap által a párizsi Parlamentben látottakhoz hasonlított minőségét.

A 16. és a 17. század első felének emlékeiről szól a következő fejezet. Lényegében a korai mennyezetekről, Ádámosról (1526), a vele vélhetően egyidős homoródszentpéteriről (későbbi évszamos felirat utal éppen 1526-ra a jelentős késő gótikus részleteket tartalmazó épületen, a mennyezet egyik részletét pedig Várdai Ferenc püspök – 1513–1524 – címerével is lehetne azonosítani) s Magyar-sáros ma csupán forrásokból ismert, 1499-es mennyezetéről, valamint a korszak egyéb templomi berendezéseiről van szó, közöttük a pompás nyárádszentlászlói sekrestyeajtóról. A kezdetek után, éppen a fejedelemség aranykorának évtizedeiből nem maradt fenn unitárius templomi mennyezet. Egykori létezésüket azonban világi emlékekre vonatkozó írott források és más felekezetek templomaiban (Gyulakuta, Gelence, Farcád, Székelydálya) fennmaradt emlékek is bizonyítják.

Jelentősen megnő a 17. század utolsó harmadából származó, a török-tatár dúlások pusztításait követő újjáépítés kapcsán keletkezett emlékek száma. Nyárádszentmárton (1667) és Szentgerice (1670) templomának a hatalmas és készítőik révén rokon mennyezeteit emelném ki elsősorban, de Énlaka (1661), Várfalva (1672) mennyezete is ezek közé illik. Nagyszámú mennyezet egy-kori létezéséről és mesterei kilétéről azonban már csak írott forrásokból értesülünk (Gagy, 1666; Tordátfalva, 1687: Daniel Musnai, Stephanus Böződi; Küküllőszárd, 1669: Georg. Darko Past. Alm.; Csegez, 1673; Kálnok, 1674 – a református templomból került az épülő unitárius templomba; Szentábrahám, 1681; Székelyszentmiklós, 1691: Per R. Danielelem D. Musnai; Magyarzsákod, 1692: Asztalos György; Magyar-sáros: Georg. Dresel, 1695).

Szép számmal maradtak fenn azután a külön fejezetben tárgyalt 18. századi festett berendezések. A mennyezetek közül Magyar-szentbenedek 1702-es, Buza Mihály „mensator” (asztalos) által, Nyomát 1735-ös, („Kováts Péter asztalos tzinálta”) elpusztult mennyezete, valamint Homoródkarácsonyfalva (1752) és Homoródszentpéter mennyezetei jellemzik a század első felét. A század második felének a munkái közül az id. és ifj. Elekes András által készített oklándi mennyezetet (1771) említhetjük. Nagyszámú elpusztult mennyezetről

és egy sor asztalosmesterről olvasunk ezzel a századdal kapcsolatban a szerző által idézett gazdag írott anyagban.

A hangvetőket emelném ki ebből a sorozatból: Várfalván kopjás, kazettás, Nagyajtán kazettás, Dicsőszentmártonban kopjás-kazettás mennyezetecske díszíti a szószéket, de Nyárádgálfalván, Tordátfalván is plasztikus szerkezetű hangvetőket találunk.

A díszítések a 18. század végétől kezdenek egyszerűsödni Nyárádgálfalva, 1773; Gagy, 1776; Székelykeresztúr, 1792; Tordátfalva, 1819–1823; Énlaka, 1828; Magyarzsákod, 1853 emlékei példázzák ezt a folyamatot. A legújabb korban keletkeztek Kövend (újrafestett, 1913), Kálnok (1939) és Mészkő (Debreczeni László, 1931) mennyezetei. Külön alfejezetben foglalkozik a szerző a vargyasi Sütő család nemzedékeinek a 19–20. század folyamán keletkezett munkáival.

Nagyon fontos része az ismertetett dolgozatnak az *Összegzés* fejezete, amelyben a szerző következtetéseit olvashatjuk az általa vizsgált nagy anyag, 94 unitárius templom 350 festett emlékével kapcsolatban.

Kik voltak ezeknek a munkáknak a kivitelezői?

Kezdetben kétségtelenül a szomszédos vagy közeli város céhes vagy céhen kívüli mestereitől rendelték meg ezeket a munkákat. A későbbiekben megsokszorozódik azoknak a mestereknek a száma, akik céhen kívüliek, s az is megtörténik, hogy alkalomadtán inkább dilettánsnak tűnő emberek vállalják el a munkát. Nagyon felületesen nézve ez lehet Muzsnai Darkó György esete is. Nem szabad ugyanis felednünk, hogy a korai újkor társadalmi kötöttségei közepette lelkész, azaz értelmiségi foglalkozású személy aligha ereszkedett le/vissza a mesteremberek szintjére. Egy dolog azonban bizonyos: azokkal a mutató elképzelésekkel ellentétben, melyek képviselőknak, céhbeli képviselőknak attribuálták a szóban forgó műveket, lényegében kizárólag asztalosmunkákról van szó, ha jól sejtem, bizonyos asztalosoknak a szokásostól eltérő, így specializálódást is követelő megbízatásairól.

A kolozsvári képviselők 1618-ban rögzített és 1653-ban megújított céhszabályai egyértelműek ebben a tekintetben: „Az asztalosok közül, ha valamelyik értene is az képvisráshoz, címeríráshoz, aranyozáshoz, kárpitíráshoz, falra való festegetéshez, mivelhogy nem őket illeti, ne követhessék, de az magok szokása szerént fára és deszkára virágokkal cifrázzanak, amint az asztalosok szoktak.” Asztaloscéhek a nagyobb városokban voltak, Kolozsváron 1647-től a század végéig összesen 15 mestert avattak, 1685 és 1697 között összesen 10 mester töltötte be a céh vezetését, akik felváltva voltak atya- és ifjú mesterek a céh kis létszáma miatt. A legtöbb mesternév, amivel a későbbi forrásokban találkozunk, mezővárosias vagy éppen falusi környezetre utal, s úgy érzem, hogy ez a változás az igények, de a mesterségbeli tudás hanyatlását is jelenti a 17. század második felétől.

Ezeket a különbségeket ma aligha mérhetjük fel: a műfaj világi emlékei elpusztultak, s ha a boldogabb Nyugaton, Itáliában, Németországban, Lengyelországban analógiákkal találkozunk, nehezen hisszük el, hogy hasonló alkotások nálunk is lehettek. A 16. század elejének rangos emlékei után alig találkozunk

magasabb színvonalú asztalosmunkákkal. Kivételnek számít a kolozsvári Farkas utcai református templom szószékének a hangvetője, I. Rákóczi György sárospataki lengyel asztalosának a műve. E kicsiny mennyezet plasztikus kazettái, kártusai és faragott-aranyozott rózsái világosan tükrözik a fejedelmi udvar művészetrel kapcsolatos igényeit. A kötetben szereplő kései emlékeken a kazetták nagyon sokszor a keretezés csomópontjait összekötő vonalakká, díszekké válnak, a faragott, aranyozott rózsákból pedig a dályai mennyezet keretezésének csomópontjaira szegzett, festett virágokkal díszített falapocskák lesznek. Egészen kivételes jelenség, hogy a kötetben szereplő 18. századi hangvetők némelyikén még mindig feltűnik az sztergált kopjás díszítés, másutt pedig még a plasztikus kazetták is.

Balassa M. Iván tartalmas és jelentős munkában elemezte és foglalta össze a műfaj unitárius emlékanyagát, s gazdag gyűjtése arra is figyelmeztet, hogy ideje lenne a műfajról szóló nagy, minden egyes erdélyi, esetleg az egykori Magyar Királyság egész területén fennmaradt emlékeket áttekintő elemzés elkészítésének.

Gy. Dávid Gyula: *Pákei Lajos hagyatéka. Egy századfordulós kolozsvári építész tervrajzai, rajztervei, gyűjteményei.*

Polis Könyvkiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2019.

503 oldal, 1 térkép, 1 családfa

Kovács András

A 2019. évi Kolozsvári Magyar Napok rendezvénysorozatának eszmeiségéhez, a város különleges szellemiségét ünneplő szándékához igen jól illett Gy. Dávid Gyula Pákei Lajos hagyatékáról szóló munkája. A 19–20. századfordulós Kolozsvár igazán nagyformátumú, kiemelkedően művelt és tevékeny személyiségének munkásságáról szól ugyanis a kötet. Városunknak, mint minden nagy iskolaközpontnak olykor tréfásan felróják, hogy nagyjai nem kolozsvári földből sarjadtak. Ezt az állítást több más tiszteletre méltó példával együtt Pákei Lajos személye is cáfolja: a háromszéki Pákéről elszármazott, unitárius vallású Tamás, később, származási helyéről Pákeinek nevezett család tagjai ugyanis a 18. századtól már Kolozsvár jeles polgárai, akik kolozsvári unitárius lelkészt, kolozsvári fő- és királybíró, illetve főkormányszéki titkárt is felmutathattak.

Akiről a szóban forgó fokos kötet szól, Pákei Lajos építész 1853-ban született és 1921-ben hunyt el. Tevékeny részese volt tehát Kolozsvár modern nagyvárossá alakulásának, annak a kiegyezés után elkezdődött és nagyjából az I. világháborúval zárult folyamatnak, amelynek révén akkor még nagyon földszintes városunk arculatot váltott: kiterjedt, felépültek benne a modern városi élet megkívánta közigazgatási, egészségügyi és művelődési intézmények emeletes, olykor kétemeletes épületei, székházai, megjelentek a bérházak; átalakult

a közlekedése és infrastruktúrája. Ennek az átalakulásnak tanúja és tevékeny résztvevője volt a kötetnek címet adó építész. Az ő életében meghatározó nagy változásokat jelzi, hogy a város immár saját építészeti képét is meghatározó állandó hivatalnokot, építészt alkalmazott. Ennek a városi hivatalnak az elfoglalására érkezett vissza 1880-ban, közel évtizedes budapesti (1872–), müncheni (1873–) és bécsi (1876–1879) tanulmányait követően az ifjú Pákei, s csak évekkel később ébresztette rá az időközben nálunk is szárba szökken modern bürokrácia, hogy nem olyan volt a diplomája, amelyet az építészet műveléséhez az időközben hozott törvények megköveteltek, így kényszerült újabb diplomát is szerezni a József Műegyetemre avanszált budapesti Politechnikumon.

Városi hivatalnokként, utóbb, 1884 után a Fa-, Vas- és Építőipari Tanműhelyek, majd 1887-től a Kolozsvári Felsőbb Szakipari Rajziskola tanáraként és az újonnan létrejött, később I. Ferenc Józsefről elnevezett Iparmúzeum igazgatójaként, mindeközben pedig tervező építészként élte le az életét, s vált – mint említettem – az akkor körvonalazódott és azóta létező Kolozsvár-kép meghatározó jelentőségű formálójává.

Felsorolni is nehéz az általa tervezett kolozsvári és erdélyi épületeket, a kötethez mellékelte, kolozsvári épületeit illusztráló térképlap meggyőzheti az olvasót Pákeinek a városkép alakulásában játszott szerepéről. Nemzeti Szálloda/New York (1895), Szakiskola és Iparmúzeum, Unitárius Kollégium (1901), Kereskedelmi Akadémia, Sétatéri Zenepavillon, szökőkút, Kioszk, Korcsolyapavillon (1896).

A modern Kolozsvár új építészeti arculata egyúttal persze rombolást is jelentett: a közlekedésnek a 18. század végétől megindult modernizálása ürügyén fokozatosan lebontották a városfalakat s a középkori védműveket, Kolozsvár belvárosában pedig a Főkormányzók ideköltözése után megjelentek a több telket egyesítő, emeletes paloták, amelyek beolvasztották és felemésztették a régi város nagyon sok épületét. Építészként Pákei Lajos is részese volt ennek a pusztító megújulásnak, kolozsvári polgárként és éppen a historizáló építészet reneszánsz irányzatának a kiemelkedő képviselőjeként azonban rengeteg energiát fordított a város építészeti emlékeinek múzeumi, illetve virtuális, felmérésben, rajzban való megörökítésére. Érdeklődésének, építészeti elkötelezettségének máig kézzelfogható megnyilvánulása számtalan rajza mellett saját, Majális utcai villája.

Éppen ezekkel a felmérésekkel hívta fel magára a figyelmet az 1940-es években, amikor a tudományos kutatás felfigyelt tájaink reneszánsz emlékeire. Balogh Jolán (1900–1988), korántsem véletlenül, éppen a Kolozsvárott őrzött s Kelemen Lajos (1877–1963) által kezelt anyag révén ismerte fel a Pákei felméréseiben és rajzaiban megtestesülő tudományos információ jelentőségét, s tette közzé az *Erdélyi Múzeumban* megjelent magvas értékelő tanulmányában 1943-ban a rajzainak egy sorozatát. Ezt a közleményt nagy sokára, 1983-ban követte a Pusztai László szervezte székesfehérvári Pákei-kiállítás, aminek anyaga főleg az akkori Országos Műemlékfelügyelőség Magyar Építészeti Múzeumának a gyűjteményéből származott.

Már ennek a gyűjteménynek az anyagára is támaszkodott Balogh Jolánnak előbb az *Ars Hungarica*-ban folytatásokban, majd 1985-ben a korábbi cikkso-

rozatot egyesítő önálló kötet gyanánt közzétett *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század* című munkája, mindazok kézikönyve, akik ma és a jövőben a 16. századi Kolozsvárral és a reneszánsz Erdéllyel szándékoznak foglalkozni.

Időközben, korábbi próbálkozásoktól eltekintve, a művészettörténeti kutatásban kanonizálódott a művészeti korszakként felfogott építészeti historizmus fogalma, így az elmúlt évtizedek folyamán immár tudományos vizsgálódás tárgyává vált a Pákei Lajos által képviselt építészeti irányzat is. Így jelenik meg Pákei Lajos neve a 19. századi magyarországi művészet 2013-ban elkészült nagy összefoglalásában¹ (kimaradt viszont a 2018-ban elkészült román nyelvű „súlyos” művészettörténeti szintézis II. kötetéből²). Pákei építészeti teljesítményének bizonyos aspektusait emelték ki a közelmúltban megjelent forrásközlések és tudományos elemzések, köztük Bordás Beátának az erdélyi historizáló kastélyokról,³ illetve Fehér Jánosnak a bölöni unitárius templomról, valamint a templomépítő Pákei Lajosról szóló kutatásai is,⁴ s ekkor még nem említettük a hely- és intézménytörténeti fogantatású dolgozatok jelentős sorozatát.

Az itt bemutatott kötet kolozsvári születésű szerzője, Gy. Dávid Gyula építész közel két évtizede egy Bonchidáról szóló, rendkívül gazdag, kimerítő adatgyűjtésre épült, alapos és hiánypótló munkával hívta fel magára a figyelmet.⁵ Kötetének azóta már újabb, javított és bővített kiadása is megjelent, s e Bonchidáról szóló kötetek koncepcióját ismerhetjük fel a Pákei Lajos hagyatékának szentelt munkában is: szerzője teljességre törekedve, lehetőleg minden forrást felkutatva, összegyűjtve és bemutatva próbálja megalapozni választott témája kutatását.

E teljességre törekvő gyűjtésnek köszönhetően sikerült a Pákei Lajos tevékenységéhez kötődő, különböző intézmények és a leszármazottak által őrzött hagyatékrészek virtuális egyesítése, ebben a katalógusokat sorakoztató összeállításban. Felleljük itt az építész által készített terveket, az általa tervezett összefoglaló történeti mű számára készített rajzanyagot és a család történetével kapcsolatos gyűjteményeket: családi arcképeket, családjának a fényképeit, különböző műnyomatokat – egy 19. századra jellemző műtörténeti érdeklődés szerény eszközeit –, találunk itt egy unitárius arcképcsarnokot, írásokat, levelezést, iratokat; olyan összetett anyagot tehát, amiből nem csak az elsődleges, építészeti jellemző korrajz, hanem a korabeli Kolozsvár művelődésének egy nagy részlete is kikerekedik.

Ez a gyűjtemény nem könnyű, délutáni olvasmány, csupán eligazító bemutatással körített felsorolása a szerző kutatásai során feltárt anyagnak.

- 1 Sisa József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészeti és iparművészet*. MTA BTK–Osiris, Budapest, 2013.
- 2 Theodorescu, Răzvan – Porumb, Marius (coord.): *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*. 2. köt. Editura Academiei Române–Editura Mega, București–Cluj, 2018. (Civilizația Românească 10.)
- 3 Bordás Beáta: *Erdélyi kastélyépítészeti és historizmus korában. 1840–1914*. Polis–EME, Kolozsvár, 2016.
- 4 Fehér János: *A bölöni unitárius templomvár*. Dobó–Valál Egyesület–Bölöni Unitárius egyház–község, Bölön, 2015.
- 5 Gy. Dávid Gyula: *A bonchidai Bánffy-kastély*. Polis, Kolozsvár, 2001.

Mindazok azonban, akik ezután nyúlnak majd Pákei Lajos munkásságának dokumentumaihoz, immár pontos eligazítást találnak benne a kutatható forrásokról és a kutatás lehetséges távlatairól is.

Kolozsvár reneszánsz arculatának a kutatójaként számomra is nagy élmény volt átnézni a város korabeli emlékeit bemutató rajzok, felmérések és feljegyzések sorozatát. Pákei Lajos személyesen, családirag is kötődött például a számomra oly kedves Wolphard–Kakas-házhoz, amelynek, mint ismeretes, a bontások előtt készült Pákei-felmérések nélkül aligha sikerülhetett volna rekonstruálni az építéstörténetét. A Gy. Dávid Gyula által közzétett anyag itt először bemutatott felméréseiből és a manuálékhoz fűzött emlékeztető megjegyzéseiből az idézett épület és sok más társa történetének számtalan apró, máig sem tisztázott részletére derül fény.

Terjedelmes, mintegy 1300 tételből álló katalógus jött létre csupán a feldolgozott, még mindig töredékesnek számító rajzanyagból. A szerző nem elég pregnánsan megfogalmazott véleményéhez csatlakozva, magam is úgy vélem, hogy ezt a gazdag anyagot napjaink lehetőségei közepette már digitalizálva lehetne és kellene közkinccsé tenni s a kutatás rendelkezésére bocsátani, akár csak a *Bevezető*ben is említett, Ybl Miklós munkásságát összegző rajzanyagot.

Ez persze már a jövő fejleménye lehet, addig mi az előttünk fekvő kötet tartalmának, illusztrációinak örülhetünk, melyekért hálás köszönet illeti a szerzőt és kiadóit, a Polist és az Erdélyi Múzeum-Egyesületet.

Gróf Székely László Önéletírása.

**Kiad. Fehér Andrea. Erdélyi Múzeum-Egyesület–MTA
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi
Intézet, Kolozsvár–Budapest, 2019. 529 oldal**

Papp Kinga

Borosjenői Székely László kéziratos önéletírásáról először Király Pál tudósított 1887-ben a *Budapesti Szemle* hasábjain,¹ az akkor feltehetőleg Király magántulajdonában lévő mű 1972-ben került az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárába. Azóta többen felfigyeltek erre a vegyes összetételű kéziratra, amelyben a szerző egy szöveggé szerkesztette prózában, illetve versben megírt önéletírását és bécsi naplóját, illetve ugyanitt olvasható a Székely önéletírását lezáró rész feleségétől, Toroczka Zsuzsannától, majd az ő írását befejező feljegyzések Kis Zsigmond tisztartótól. Székely önéletrajzi jellegű szövegei közül jelen kötetig csak

1 Király Pál: Gróf Székely László élete. *Budapesti Szemle*, 128 (1887) 224–258.

a napló² és a verses önéletírás³ jelent meg nyomtatásban, a több mint 900 oldal terjedelmű kézirat teljes egészében, a Torockai Zsuzsanna és Kis Zsigmond szövegeivel is kiegészítve most látott először napvilágot Fehér Andrea kiadásában. A borosjenői grófnak nemcsak önéletírása, hanem könyvtára,⁴ kottagyűjteménye⁵ és fordításai⁶ is felkeltették a szakemberek érdeklődését, mindezen írások csak megerősítik kiemelkedő helyét a magyar művelődéstörténetben.

Fehér Andrea több írásában foglalkozott Székely László önéletrajzával⁷ és annak különböző aspektusaival,⁸ a kézirat átírását és kiadásának előkészítését 2012-ben, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatójaként kezdte, majd az MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoport keretében fejezte be. A 2019-ben megjelent kötet az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének közös kiadása és a nagy múltú forrásközlés-folyam, a *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores – Magyar Történeti Emlékek. Elbeszélő források egy frissen induló alsorozata*, a *Magyar Családtörténetek: Források* első köteteként jelent meg. A kötethez írt előszóban a sorozatszerkesztő Erdélyi Gabriella kiemeli, hogy Székely önéletírása által elsősorban nem személyiségének rejtett oldalát ismerjük meg, hanem családi, rokoni és kapcsolatrendszerét, életének hétköznapijait és ünnepnapjait. A kiadott kötet olyan „családi egodokumentum”, amely egyszerre gyászmunka, ahol gyermekei és első felesége halálát dolgozza fel az önéletíró,

- 2 Székely László: *Bétsi utazásomról*. Kiad. Németh S. Katalin. Szeged, 1989. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 24.); S. Sárdi Margit (szerk.): *Bétsi utazások (17–18. századi útinaplók)*. Székely László naplóját feldolg., jegyz. Németh S. Katalin. Tertia, Budapest, 2000. 105–200.
- 3 Németh S. Katalin: Székely László verses önéletírása. *Lymbus. Magyarságtudományi Közlemények*, 2006. 47–98.
- 4 Jakó Zsigmond: A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története. In: *Uő: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Kriterion, Bukarest, 1976. 219–251.
- 5 Benkő András: Székely László kóttáskönyve. In: Szabolcsi Bence – Bartha Dénes (szerk.): *Zenettudományi tanulmányok. Kodály Zoltán 70. születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957. (Zenettudományi Tanulmányok VII.) 345–406.
- 6 Petrarca Ferenc: *A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól. Székely László fordítása (1760–1762)*. S. a. r. Bíró Csilla – Lengyel Réka – Máté Ágnes. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2015. (Szövegek és tanulmányok a neolatin filológia köréből); Egyed Emese: Boros-Jenei Székely László fordítás-munkáiból (1765–1769), 1–2 levél Volterhöz. *Helikon*, 21 (2010) 4. sz. 546; Egyed Emese: Az megcsalatott csudáról való beszéd – Boros-Jenei Székely László fordításmunkáiból (1765–1769). *Helikon*, 21 (2010) 16. sz. 558.
- 7 Fehér, Andrea: *Sensibilitate și identitate în izvoarele narative maghiare din secolul al XVIII-lea*. Argonaut–Mega, Cluj-Napoca, 2012. 154–159; Fehér Andrea: Székely László Önéletírása. *Erdélyi Múzeum*, 75 (2013) 4. füz. 65–75.
- 8 Fehér Andrea: Lakodalmak a Székely családban. Adalékok a 18. századi erdélyi házassági szokásokról. *Erdélyi Múzeum* 79 (2017) 1. füz. 118–129; Fehér, Andrea: *Însemnările unui nobil ardelean despre Curtea Vieneză (1743–1744)*. In: Ghitta, Ovidiu – Negustor, Gheorghe (red.): *La granița dintre științe: istorie, mentalități, imaginar. Omagiu Profesorilor Simona și Toader Nicoară la vârsta de 60 de ani*. Argonaut–Mega, Cluj-Napoca, 2017. 230–246; Fehér, Andrea: Noble Lineage as Stepfamily Network: An Eighteenth-Century Noble Autobiography from the Principality of Transylvania. *The Hungarian Historical Review*, 8 (2019) nr. 4. 695–725.

önigazolás, azaz „grófi identitásának legitimálása”, valamint egy olyan kollektív mű, melyet felesége, majd annak tisztartója zár le.

Fehér Andrea bevezető tanulmánya (*Család- és élettörténetek. A Székely család három generációjának családi kapcsolatrendszere*) az önéletírás általános bemutatása után felhívja a figyelmet a szöveg szerkezeti összetettségére, az utólagosan beemelt részekre, a szerzői életkontextusba pozicionálva azokat. Ugyanakkor azt is kiemeli, hogy a korábbi szakirodalomban bécsi útinaplónak nevezett rész lényegében egy részleges napló, amely Székely bécsi utazása alatt tett megfigyeléseit, élményeit foglalja magába. Ezt követően az önéletírói szövegek többfajta értelmezési lehetőségeit felsorolva (családtörténeti, írásantropológiai, érzelemtörténeti vagy emlékeztörténeti szempontú vizsgálat) jelöli ki az értelmezési keretet, amelyet már a tanulmány címe is sugall, és amelyben a forrásszöveget el kívánja helyezni, ami természetesen a családtörténeti megközelítésmód.

Bár maga Fehér is kijelenti azt, hogy a szöveg érzelemtörténeti vizsgálata lenne a legizgalmasabb, tanulmányában leginkább arra figyel, hogyan alakulnak ki és át a családon belüli viszonyok, és kik azok a személyek, akik a rokoni kapcsolatok mellett fontos szerepet töltenek be az egyéni életutakban. A tanulmány szerző is rámutat arra, hogy Székely önéletírásában nemcsak a 17–18. századi erdélyi nemesi társadalom házasságkötő habitusát ismerjük meg, hanem jól kirajzolódik a korra jellemző összetett családmódel is, amelyet mozaikcsaládok, árvák, újból házasságot kötő özvegyek, gyámok népesítenek be, és amelyet a tanulmányhoz készített családfák is illusztrálnak.

A bevezető tanulmányban végigköveti a Székely család három generációjának házasságait, az ezekhez kapcsolódó stratégiákat és ismétlődő szokásokat, az önéletíró rokoni és baráti kapcsolatainak alakulását élete különböző periódusában. Ugyanakkor, a szakirodalomban is gyakran megtalálható általánosítások elkerülése végett, arra is felhívja a figyelmet, hogy az önéletrajz is azt illusztrálja, hogy egyes családokban mennyire másként alakulhatnak a családtagok közti kapcsolatok. Fehér Andrea nemcsak a családi kapcsolatrendszert, annak dinamikáját emeli ki írásában, hanem az egyéni életciklus fordulópontjaihoz, nagy eseményeihez köthető szokásokat, rítusokat, illetve a családtagoknak, barátoknak ezekben betöltött szerepét is.

A bevezető tanulmányt egy táblázatba szedett időrendi áttekintés követi, amely Székely László életrajzának fontosabb eseményeit és írói-fordítói munkáját állítja egymás mellé. Ezt követően olvasható az önéletírás és az annak függelékeként közölt feljegyzések Toroczkai Zsuzsanna, illetve Kiss Zsigmond tollából.

A kézirat átírásakor Fehér, a könnyebb olvashatóság érdekében, igyekezett Székely és a másik két szerző helyesírását a maihoz közelíteni, miközben változatlanul meghagyta az eredeti szöveg mondatszerkezetét és szórendjét. Hasonlóképpen, a mai helyesírásnak megfelelően javította a kéziratban előforduló személy- és helynevek hibás formáit is, azonban a kötet végén levő mutatóban megadta a Székely által használt hibás formát is. Szintén az ol-

vasást könnyíti a kézirat végén található szó- és kifejezésjegyzék, ahol a szövegben többször előforduló idegen szavak magyarázata olvasható. Mindezzel talán sikerül nem szakmabeli olvasókhöz is eljuttatni az önéletírást, bár Székely szövegszerkesztési eljárása, a közbeiktatott részekkel (napló, verses önéletírás), illetve a gyakori ismétlésekkel nem könnyíti meg az olvasók dolgát.

Nemcsak a több mint kilencszáz oldalas kézirat átírása volt hatalmas munka, hanem a kiegészítő jegyzetapparátus és a kötetet kísérő mutatók elkészítése is. A korábban említett szójegyzék mellett részletes névmutató készült a kiadványhoz, amely életrajzi, illetve leszármazási adatokat is tartalmaz, valamint helynévmutató is. Ezeken kívül tárgyi magyarázatokkal is ellátta a szöveget, amelyekben – amint ez a kiadáshoz fűzött megjegyzésekből is kiderül – egyrészt korabeli forrásokkal, másrészt a mai szakirodalommal vetette össze a szövegben előforduló tényeket, adatokat, ugyanakkor olyan magyarázatokat is beiktatott, amelyek a korabeli adminisztrációt, hivatali rendszert taglalják. A bevezető tanulmány és a jegyzetek is azt igazolják, hogy Fehér Andrea nemcsak a nemzetközi szakirodalomban jártas kutató, hanem a 17–18. századi emlékirat-irodalmat is jól ismeri.

A kiadvány a sajtó alá rendező munkamódszerére és egyéniségére is jellemző precizitást tükrözi, Fehér Andrea gondos munkája által Székely elfoglalja méltó helyét a 17–18. századi Erdély emlékirói között.

Géra Eleonóra: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726.*

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Történettudományi Intézet, Budapest, 2019. 291 oldal

György Árpád Botond

„De ki tudott megítélni belső tartalmában egy családot?” – idézi Márai Sándort kötetének zárszavában Géra Elenóra, márpedig ő erre vállalkozott, ugyanis kötetében a török uralom alól felszabadult főváros és a 18. század első évtizedének családi történeteit igyekszik, a rendelkezésre álló források alapján – szűkre vagy éppen tágra szabottan (ez már a tisztelt olvasó megítélésre van bízva) – bemutatni. A kötet többet nyújt, mint amennyit címében kínál, hiszen lapjain nem csupán a „családdal” találkozunk, hanem nőtörténetekkel, házassági szokásokkal, illetve a házassághoz lazábban kapcsolódó témákkal is, mint a társadalmi háló, az özvegyi, árva, félárva sors, vagy akár a prostitúció.

A figyelmes olvasó számára úgy tűnhet, hogy a szerző igyekezett ebben a kötetben kifejteni mindazon adatokat, gondolatokat, szempontokat, amelyek a korábbi, szintén 17–18. századi Budával foglalkozó művéből (*Kőhalomból (fő) város. Buda város hétköznapjai a 18. század elején.* L' Harmattan, Budapest,

2014.) kimaradtak. Géra első kötetében inkább a hagyományos történetírói módszereket alkalmazva „klasszikus” értelemben mutatta be az újratelepülő város társadalmát, igazgatását, lakosait, céheit, vallási életét, a város fejlődését segítő vagy éppen gátló tényezőket. Jelen munka a 2014-ben megjelent kötet utolsó előtti fejezetéhez kapcsolható, tekinthetjük akár folytatásának is, most ugyanis az ott ki nem fejtett témák és források, elsősorban család- és nőtörténeti szempontok szerinti bemutatására számíthat az olvasó.

A magyar történetírás számára a 18. század történetének egyes vonatkozásai máig homályba vesztek, ilyenek az ország újjáépítése és újratelepítése a török kiűzését követően, vagy az ezt övező társadalmi változások. A téma mégis adná magát, hiszen a török kiűzését követően a forrásadottságok megváltoztak, a kiépülő helyi és országos szintű közigazgatás a korábbinál jóval több írásos dokumentumot hagyott hátra, a történetírók figyelmét mégis jórészt a betelepülő etnikumok és az ellenreformációt övező konfliktusok ragadták meg. A családtörténeti kutatásokat tekintve a 17. századról szóló ismereteink leginkább a magyar nemességre vonatkoznak. A városlakók hétköznapjaival, ügyes-bajos dolgaival kevesebb munka foglalkozik, pedig a városi bíróságok és vármegyék úriszékeinek kutatása is rengeteg értékes információval szolgálhatna a kutatás számára. Nem véletlen tehát, hogy a köszönetnyilvánításokat tartalmazó rövid bevezetőt követően a szerző hosszabban taglalja a nyugat-európai szakirodalom eredményeit. A külföldi szakirodalom ugyanis már rég beépítette a fentebb felsorolt forráscsoportokat a családtörténeti kutatásokba. A német történetírás fogalomhasználatának terjedelmes bemutatása több szempontból is indokolt a Magyar Királyság várostörténetének vizsgálata esetében, hiszen a városok többségének lakói német nyelvterületről érkeztek. A felszabadulás után Buda etnikailag viszonylag homogén településsé vált, elsöprő német többséggel, lakói pedig a Duna mentén közlekedve sem nyelvüket, sem szokásaikat, sem mentalitásukat nem hagyták maguk mögött.

A kötet fejezetei kisebb alegységekből állnak, elsősorban azért, hogy egy adott téma vonatkozásában – mint például az újraházasodás motivációi – minden lehetséges és feltárt okot külön-külön és érthetően bemutathassanak. A szakirodalmi bevezetést követően a források ismertetésére is sor kerül. Ezek elsősorban a városi bírások során keletkezett iratanyagot foglalják magukba: beadványokat, vallomásokat, ítéleteket. A forrás gazdagsága és sokrétősége lehetőséget teremt Géra Eleonóra számára arra, hogy rengeteg lehetséges irányba megindítsa fejtegetését. A szerző a forráskeletkezés felvázolása közben röviden bemutatja a városi lakosság megtelepedését, közigazgatását, a városban lévő tereket is, mintegy kontextualizálva a későbbiekben felvázolt helyzeteket és eseteket. A szerző törekszik arra, hogy minden egyes nagyobb fejezetet és alfejezetet példákön keresztül mutasson be. A forrásadottságok függvényében egy-egy történet vagy személy hosszabb bemutatóban részesült, mint például Eva Elisabeth Wittman házasságai, Johann Rost és családjának kálváriája, illetve Isabella Kokkal rendkívül izgalmas története.

A következő fejezetben Géra még mindig nem a tulajdonképpeni budai házasságokat elemzi, hanem inkább mítoszokat rombol, mégpedig a klasszikus családtörténeti kutatás patriarchális modelljéről alkotott elképzeléseit fejt ki. Habár maga a modell tartja magát, és el kell fogadni azt a tényt, hogy a családon belül a férfiak voltak a hangadók, azonban mint saját kutatásaim is mutatják a 17. századi Marosvásárhely esetében, a 18. század elején a nők sokkal nagyobb szerepet kaptak a család életének irányításában, mint a 18. század későbbi évtizedeiben. A férfiak egyre nagyobb dominanciája ugyanakkor tendenciózus. A szerző szintén ebben a részben mutatja be a német katolikus területeken kötött házasságok sajátosságait, a párválasztás és a szexualitás kérdéskörét is beleértve.

Ezt követően elérünk magához a házasság taglalásához. Az első alfejezetből a családon belüli dinamikát, kapcsolatrendszeret, a szülők egymáshoz, illetve gyermekeikhez kötődő viszonyát ismerjük meg, valamint a házasságra készülő budai leányt, akit igen megszépített a megfelelő stafirung és hozomány.

A házasságot „megkönnyítő” feltételek ismertetése után következik a párválasztásra, jegyességre és az esküvőre vonatkozó rész. Ebből egyértelművé válik, hogy az újkori Budán mennyire fontos volt a céhen belüli párválasztás, ezért „a céhes romantikát” külön elemzi a szerző. Géra vizsgálódásai azt sugallják, hogy a házasság a céhen belüli feszültségeket is oldotta: a legények nem válhattak mesterré nősülésük előtt, viszont halott mesterek helyébe lépve egy egész műhelyt vezethettek. A szerző kitér a házasság előtti nemi élet kérdésére is, ami elsősorban a normaszegés miatt volt fontos kérdés. A házassághoz tartozó jogi aktusok is itt kerülnek bemutatásra, mint a házassági szerződés, vagy a feleség által hozott vagyontárgyak pontos elhatárolása, az esetleges későbbi gazdasági katasztrófák megelőzésének érdekében. A fejezetet a házasság és a lakodalom leírása és bemutatása, illetve a *jó házasság* feltételeinek és megvalósulásainak bemutatása zárja.

A továbbiakban a korban igen gyakori újraházasodás témájával ismerkedünk meg. A fejezet súlypontját egy sajátos csoport, az itáliai származású kereskedők bemutatása képezi, akik házasodási és újraházasodási szokásaikat tekintve szinte tipikusnak mondhatóak. Az új férjek általában a kereskedők köréből kerültek ki, fő feladatuk a család és a közös, valamint a mostohagyerekek vagyonának gyarapítása volt. Ide kapcsolódik már önálló fejezetként Eva Elisabeth Wittman élettörténete, hiszen az ő példája bizonyítja, hogyan lesz a tapasztalatlan, ám tanult bécsi polgárlányból tekintélyes vagyonos özvegy. A szerző több élethelyzetben és szerepkörben is bemutatja Wittmant, kitérve arra is, hogy milyen kapcsolatot ápol második férje első házasságából származó fiával, akárcsak arra, hogy hogyan fog később, jól megfontolt célból és kifinomult stratégia alapján harmadszorra is újraházasodni.

Ez a történet rá is vezeti az olvasót a következő fejezetre, ami a családdal mint gazdasági egységgel foglalkozik. A szerző külön bemutatja a háztartások felépítését és a nők szerepét ezekben a háztartásokban, hangsúlyozva a női munkaerő fontosságát. A vagyoni alapú felosztást használva megismerhetjük a nagy kereskedő és ingatlanbirtokos családok nagyasszonyait, akik férjük távollétében

vezették a család pénzügyeit; a céhekben dolgozó és férjükkel szinte egyenlő munkát végző asszonyokat, akik özvegyként néha tovább is vitték a mesterséget, amíg újra férjhez nem mentek. Szó esik továbbá egy olyan rétegről is, amely férje jövedelmét kiegészítve segített a családfenntartásban olyan alkalmi pénzkeresetekkel, mint például a mosás, bábáskodás, kalácssütés, betegápolás.

A soron következő nagyobb egység a hatóságok előtt szereplő, perlekedő házastársakra fókuszál. Az első alfejezet a magisztrátussal foglalkozik, az elé került házastársi ügyekkel. Ebből kiderül, hogy a nők elsősorban a házon belül rendelkeztek hatalommal, így hát elsősorban cselédjeik miatt voltak felelősségre vonhatók. Azonban a házasríosabb, veszekedős asszonyok férjei közül többen is kaptak büntetést, amiért nem fogták vissza feleségüket. Fontos kiemelni tehát, hogy nemcsak az asszonyokat, hanem a férjüket is felelősségre vonták társuk verbális normaszegései miatt. Mindazonáltal, mint azt a következő nagyobb alegység is megmutatja, voltak olyan esetek, amikor egy nőnek kellett férjét képviselnie a magasabb fórumokon, elsősorban az Udvari Kamara előtt örökségük vagy ki nem fizetett járandóságok ügyében. Szintén a házastársak és a hatóságok közötti témakörhöz tartoznak a férj és feleség közötti konfliktusok rendezései is. Mivel egy római katolikus városról beszélünk a tabáni városrész kivételével, a bírók csupán a különélés elrendelésével vagy büntetéssel tudtak szankcionálni. Leginkább a feleségek voltak azok, akik erőszakos férjeik szóbeli és fizikai bántalmazását elszenvedték. A menekülők számára bizonyos fokú védelmet jelentett egy-egy városi nagyasszony, aki talán a női szolidaritás jegyében befogadta a menekülőket, és időnként a pártjukat is fogta. A legmegrázóbb esetekben a város elrendelte a törvényes különélést, amit a férj erőszakossága mellett a családi vagyon eltékozlása is indokolhatott.

Szintén a hatóságok feladata volt az erkölcsök fenntartása, ezért a tanács még a házasságtöréssel való gyanúsítást vagy a pletykálkodásokat is igyekezett ellenőrizni és az alaptalanul fecsegőket büntetni. A források ugyanis azt sejtetik, hogy a budai polgárok anyagi természetű vitáik közben nagy buzgalommal igyekeztek ellenfelüket besározni. Sajnos a forrásokban fellelhető adatok nem mindig egyértelműek, ráadásul a „parázna életmód” is elég tág fogalom. Habár a törvény minden házasságon kívüli szexuális kapcsolatot büntetett, nem árt megemlíteni, hogy minél megbecsültebb tagja volt a társadalomnak a vádlott, a tanács annál körültekintőbben járt el vele.

A következő fejezetekben az özvegy férfiak és asszonyok kerülnek bemutatásra. Kiderül, hogy a megfelelő vagyonnal rendelkező özvegyek számára nem volt fontos az újránházasodás. A szerző kitér a kevés jövedelemmel rendelkező, hányattatott sorsú özvegyasszonyokra is, akiknek minimális esélyük volt újránházasodni, főként, ha kiskorú gyermekük is volt, vagy netán már a második házasságukban maradtak egyedül. Sokszor megtörténik, hogy a mostoha marad egyedül a mostohagyerekkel, ezekből az együttélésekből mutat be Géra néhányat. A következtetésünk pedig az, hogy a számos pozitív harmonikus kapcsolat mellett akadnak negatív példák is. Ami az özvegyesség gazdasági vetületét illeti, a legrosszabb helyzetben a 18. század eleji Budán is azok az özvegyek voltak, akik gyerek nélkül örökölték nagyobb vagyont, hiszen ki voltak téve a rokonság

támadásainak. Legjobb helyzetben pedig a nagy tekintélyű, hosszú ideig férjükkel élő, jelentős saját vagyonnal rendelkező özvegyek voltak, akik saját, illetve mostohagyerekeikkel szemben is érvényesíthették akaratukat.

Külön fejezetet szentel Géra Eleonóra azoknak a hálózatoknak, amelyek a városi társadalmat és a nagycsaládokat fogták össze. Az általam már fentebb említett közös etnikai gyökerek mellett külön tárgyalja az egyház által támogatott és német kultúrkörre jellemző szomszédságokat, illetve a kegyes testvériségeket. Utóbbiak a város vezetése által kevésbé követett szociális tevékenységet is folytattak. Szintén a várost összetartó erőkként működtek a családi kapcsolatok, rokonságok, sógorságok. Ezek előnyeit a Bösinger család történetén keresztül mutatja be a szerző. Szintén ezeknél az összetartó kapcsolatoknál tér ki az árvák sorsára. Elsősorban a mostohával rendelkező árvák sorsába nyerhetünk betekintést, de számos mozaikcsaládra jellemző esetet is bemutat. Ilyen például a Johann Michael von Hochenwarter két házasságából származó gyerekei közötti konfliktus, ami a tetemes, 6500 forintot kitevő örökség körül alakult ki, vagy Hans Geschwill fegyverkovács története, aki néma fiának adta ki először az örökségét.

Az utolsó előtti nagyobb egységben a keresztényi könyörületesség és a női szolidaritás kerül előtérbe. Rászoruló özvegyekről, hajadonokról gondoskodó szervezetekről olvashatunk, olyan gazdag polgárnőkről, akik gyerekeiket egyedül nevelő, szegény özvegyeket vagy nincstelen árvákat fogadtak szolgálatukba, utóbbiakat nem egyszer nevelt gyerekeként támogatták. Megtudjuk továbbá azt is, hogy a vagyonos asszonyok számos esetben kisebb összegeket hagytak kiházásításra vagy a szegények részére.

Az utolsó nagyobb fejezetben Géra a társadalom peremére szorultakra is kitér, a vadházasságban élőkre, az ezekből a kapcsolatokból született gyerekek sorsára, akiket örökre megbélyegeztek, csakúgy, mint a lányanyákra, akiket nem egyszer a társadalom kényszerített prostitúcióra. Itt kerülnek megemlítésre a városi kórház lakói, az elszegényedett polgárasszonyok, a szegényházak lakói. Buda központi szerepe miatt számos katona fordult meg a városban, akik néha magukkal hozták párjaikat, vagy itt kerültek kapcsolatba nőkkel, az ő sorsukra is kitér a szerző. Végül a prostituáltak kerülnek bemutatásra, egy nagyon szélsőséges csecsemőgyilkosság ismertetése keretében.

A zárszóban, Márait idézve, a szerző igyekszik levonni a következtetéseket, miszerint a mi fogalmaink szerinti házasság nem létezett, a 18. századi emberek sokkal racionálisabb rendszerben éltek, kapcsolataikban szinte mindent felülírt a gyakorlatiasság.

A bibliográfiát követően a kötetben ismertetett tanácsülési források átiratát is közli a szerző. A kötetet személynévmutató és helynévmutató zárja.

Összegzésképpen kijelenthetjük, hogy Géra Eleonóra könyve előző, 2014-es kötetének hasonló színvonalú folytatása. A tagolás nem rontja, hanem segíti az információ befogadását, akárcsak a gördülékeny stílus. A kötet pontos és fontos alaplumú lesz a család-, nő- vagy társadalomtörténettel foglalkozó történészek, kutatók számára, és ez a kör valószínűleg más tudományterületek művelőivel is bővíthet még.

Utazási blog a 18. századból
Deé Nagy Anikó: *Teleki Sámuel peregrinációs naplója.*
Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2020. 132 oldal

Lázok Klára

Példaképeinkről írni mindig kivételes, jó érzés, hiszen az ember arról beszél, amivel a legkönnyebben azonosulni tud, amit bensőjéből tisztel. Deé Nagy Anikó, aki e könyvet kiadás alá helyezte és a szöveget gondozta, illetve Teleki Sámuel gróf, akinek tanulmányútjáról vezetett naplóját és gondolatait leljük fel ebben a kötetben, bár egymástól két évszázadnyira éltek és alkottak, ugyanazon tulajdonságaik által lettek példaképeim: munkájukban való kitartásuk, helyzetmegoldó és -alakító képességük és az életüket vezető derűjük által. Talán ez a hasonlóság is az oka annak, hogy Deé Nagy Anikó szinte egész életműve Teleki Sámuel és az ő bibliotékája tanulmányozásáról szól, mind a Tékában töltött hosszú évtizedek, mind a nyugdíjba vonulása óta eltelt időszakban. A Teleki Sámuelről, a könyvtáralapítóról írt kis- és nagymonográfia (*Teleki Sámuel és a Teleki-téka*, 1976; *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, 1997.), a Tékában található különböző gyűjtemények bemutatása (*Gondolatok a marosvásárhelyi Teleki Tékából*, 2007.), a teljes gyűjtemény különböző segédleteinek elkészítése (*A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei*, 2001; *Laus Libri – Nyomdász- és kiadójelvények a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár 15–16. századi kiadványaiban*, 2011.), az utóbbi években a Kriterion Kiadónál megjelent kötetek (*Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyasszony*, 2017; *Gróf iktári Bethlen Zsuzsanna és szakácskönyve*, 2019.) ennek az egységes életműnek kisebb vagy nagyobb gyöngyszemei, amelyek mögött hatalmas munka áll, de még ennél is nagyobb tisztelet a könyvtáralapító Teleki Sámuel és az ő tékája iránt.

Európai peregrinációs naplót olvasni ma, a mozgási lehetőségek teljes hiányában különösen fontos hangsúlyt kap. Gróf Teleki Sámuel, a marosvásárhelyi Teleki Téka későbbi megalapítója 1759–1763 közötti tanulmányútját rögzítette a napló oldalain. A két füzetet Biás István, a Teleki nemzeti levéltár levéltárosa közölte először 1908-ban. Művelődéstörténeti jelentőségét már a harmincas években felfedezte a bázeli történész, Otto Spiess, aki részben Teleki Sámuel naplójára támaszkodva írta meg a 18. századi Bazel történetét. A korszak egyes hírességeinek szakavatott ismertetői is hivatkoztak a Teleki-naplóra, mint például Ernst Staehelin Christoph Beck levelezésének feldolgozásakor¹ vagy Csanak Dóra, a Teleki Józsefről írt monográfia lapjain.²

A Deé Nagy Anikó által gondozott jelen kiadás a napló teljes szövegét tartalmazza, azokat a részeket is belefoglalva, amelyeket az első kiadás szer-

1 Staehelin, Ernst: *Die Korrespondenz des Basler Professor Jakob Christoph Beck 1711–1785*. Basel, 1968.

2 F. Csanak Dóra: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 54–105.

kesztői annak idején nem ítélték annyira lényegesnek, viszont amelyek nélkül nem teljes a Teleki-életrajz erre a periódusra vonatkozó szakasza. Így bekerültek most a kiadványba Telekinek a napló végén található vegyes tartalmú feljegyzései, melyek a hazatérés útvonalával kapcsolatos részletek mellett a tanulmányút alatt vásárolt könyvek hazaszállítására vonatkozóan tartalmaznak fontos információkat, illetve az a néhány, német és francia nyelven írott bölcs mondás, tanács, amelyeket a napló végére jegyzett fel Teleki. Ugyanakkor a diárium néhány franciául írt oldalának magyar fordítását is megismerhetjük Egyed Emese tolmácsolásában.

Négy év utazásait, egyetem- és könyvtárlátogatásait írja le az ifjú gróf, királyi és főúri fogadásokat, akadémiái ünnepségeket, találkozásokat tudósokkal, magyar peregrinusokkal, utazókkal, könyvkereskedőkkel. Másfél év Bázelen, egy év Utrechtben, fél év Párizsban, és ami talán még érdekesebb a művelődés-társadalomtörténész szempontjából, az állomásokat összekötő útvonalak, találkozások, élmények.

Deé Nagy Anikó bevezető értékelő tanulmánya, mely a Teleki Téka 2016-os konferenciáján hangzott el először,³ kitér a napló minden társadalomtörténeti, könyvtártörténeti, illetve a Teleki Sámuel-életrajz szempontjából fontos aspektusára. A napló megtalálásának és közlésének története, recepciójának leírása után részletesen ismerteti annak jelentőségét, művelődéstörténeti hozadékát. Fontos lehet ez a napló a 18. századi peregrinációs útvonalak, hálózatok, egyetemi oktatás története szempontjából, illetve a magyar peregrinációs hálózatok feltérképezéséhez is szolgáltat adatokat. Értéke ugyanakkor nem is annyira a peregrináció különböző stációinak leírásában áll, jegyzi meg Deé Nagy Anikó, hiszen a 18. század bőséges diáriumirodalmának kontextusában a Teleki-napló nem számít egy élvonalbeli darabnak.⁴ Fontossága inkább az említett művelődéstörténeti részletekben rejlik. Információkat nyújt egy főúri ifjú peregrinus mindennapjairól, a korszak svájci tanulmányi lehetőségeiről, a bázeli társadalmi életéről, életkörülményekről, a hollandiai egyetemi városok vetélkedéséről, a német utazási viszonyokról, arról, hogyan tekint a versailles-i királyi udvarra, vagy hogyan viszonyul Mária Terézia udvartartásához az elszigeteltségben nevelkedett ifjú erdélyi arisztokrata. Betekintést nyerünk abba is, hogy pénzügyi szempontból mit jelentett egy ilyen tanulmányút, mivel Teleki Sámuel részletesen vezeti az utazások, szállások, albérletek, a koszt költségeit és a luxusra fordított összegeket, beszámol a társadalmi beilleszkedéséhez szükséges nyelvóráról és a fuvolaleckéről is.

A napló oldalain folyamatosan érzékelhető az összevetés a hazai valósággal, az otthoni realitások javítására, reformálására irányuló gondolatok jelenléte. Egy felnőtté érési folyamatot követhetünk végig, Deé Nagy Anikó szavaival élve a napló Teleki Sámuel „világpolgárrá válásának folyamatát” is tükrözi, aho-

3 Teleki Sámuel úti jegyzeteinek hányattatásai. In: Bányai Réka (szerk.): *A Telekiek és a kultúra. A 2016. októberi marosvásárhelyi konferencia tanulmányai*. Teleki Téka Alapítvány, Marosvásárhely, 2017. 113–127.

4 Deé Nagy Anikó: *Teleki Sámuel peregrinációs naplója*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2020. 12.

gyan az ifjú befogadja az újabb és újabb hatásokat, ahogyan fokozatosan magáévá teszi azt a viselkedési kultúrát, amelyet majd későbbi államférfiúi életvitelében kamatoztatni fog.

A kéziratot kísérő kritikai apparátusnak érezzük néha a hiányát, hisz jó lenne kontextusban látni a különböző eseményeket, az említett személyiségeket. Erre az igényre felel viszont a részletes bevezető tanulmány, amelynek ismeretében már sokkal tájékozottabban olvassuk a naplót.

A Teleki Téka könyvtárosaként ezt a naplót két másik szempontból is értékelendőnek tartom. Egyrészt a könyvtáros szemével vizsgálva a könyvet, fontosnak tartom azt, amit Deé Nagy Anikó is kiemelten kezelt bevezető tanulmányában: a könyvtárlátogatások színes és részletes leírását, illetve a könyvbeszerzésekről árulkodó sok apró részletet. Teleki Sámuel a tanulmányút során felkereste az összes fontos magán- és közkönyvtárat, amely hozzáférhető volt, főúri, városi könyvtárakat, illetve a párizsi királyi és a bécsi császári gyűjteményeket is. Ezek leírása a szakértő megfigyelés igényéről tanúskodik, kutatja a magyar vonatkozásokat, feljegyzi a ritkaságokat, sőt a könyvtárosi szolgáltatásokat is értékeli. Kutat a városi könyvtárban, és rácsodálkozik Beck professzor magánkönyvtárára Bázelen, Schöpflin professzor könyvtárára Strasbourgban, berni, rotterdami, hágai könyvtárakat keres fel, a párizsi királyi bibliotékának gyakori látogatója ottléte alatt, és felvásárolja a párizsi bencés könyvtár, számára fontos duplumplédányait is. A kiegészítő vegyes feljegyzésekből pedig megtudjuk, hogy hazafele jövet felkereste Klimó püspököt Pécsen, illetve Migazzi bíborost Vácott, amiből természetesen arra következtethetünk, ismerve a két főúr híres könyvtárait, hogy ezek a látogatások is a könyvek iránti szenvedélyét jelzik. És hogy nemcsak a könyvtörténészek számára jelent csemegét e látogatások leírása, ezt tanúsítja ez a huncut hangulatú kis részlet:

„Az Bad. Durlachi Marggrafnak itten Baileaban szép udvara s nagy épülettye vagyon... Ami az Marggraf Archivumát illeti igen nagy és jó rendben is vagyon. A Bibliotheca nem igen derék, az Cabinetban sok szép festések vagynak s egyéb apróságok... az megholt Marggrafhálójában mind meztelen rusnya asszonyember képek vagynak, melyektől az megholt Marggraf elevenen sem irtózott.”

Másrészt a könyves műveltséget népszerűsítő, a tudományos ismeretterjesztő rendezvényeket szívügyének tekintő könyvtárosként is ajánlom a naplót. Úgy gondolom, hogy egyike azoknak a peregrinációs naplóknak, amelyek életközelve hozzák azt a korszakot, amikor íródtak. Az utazások részletes logisztikai leírása, a látnivalók felsorolása, a történelem néha objektív, néha egészen bulvárszerű, színes bemutatása a napi Facebook-bejegyzésekhez és utazási blogokhoz szokott fiatal generációt is képes megragadni. A kötet szerkezete pedig lehetővé teszi a minél teljesebb megértést: a szakszerű, de olvasmányos bevezető tanulmányt és a közölt naplót Teleki Sámuel életrajzi adatainak rövid áttekintése követi, a kiadványt pedig névmutató zárja. A történetet a stúdiumok és utazások különböző állomásairól készült korabeli metszetek, illetve a későbbi kancellár Teleki Tékában fellelhető ábrázolásai színesítik, a képek összeválogatása és feldolgozása Márton Krisztina munkáját dicséri.

KRÓNKA



CHRONICLE

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének 2020. évi tevékenységei

Nagy Róbert

2020. év januárjában még semmi jel nem utalt arra, hogy intézetünk oktatói és hallgatói számára rendhagyó év kezdődött. Mind az oktatói, mind a kutatói tevékenységek a maguk megszokott keretei között zajlottak.

2020. február 24-én kettős könyvbemutatót szerveztünk, melynek keretén belül ismertetésre kerültek Gudor Kund Botond: *Bod Péter, a történetíró*, valamint Gudor Kund Botond – Gróf László: *Bod Péter, a kartográfus* című művei.

Március 7-én rendeztük meg a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem – civilizáció – kultúra doktori iskolájának VI. magyar doktorandusz konferenciáját. 21 PhD-hallgató adott elő, a régészet, művészettörténet, középkor, újkor- és a jelenkortörténet különböző témáiról.

Március 12-vel kezdődően sajnos a könyvbemutatókat és vendégelőadásokat is törölnünk kellett a bevezetett járványügyi intézkedések miatt. Rövid átmeneti időszak után került sor az online oktatás bevezetésére. A továbbiakban minden olyan tevékenységet, amely természeténél fogva azt lehetővé tette, a világháló segítségével próbáltunk megszervezni.

Az általános és középiskolai történelemtanárokkal való szorosabb kapcsolattartás érdekében, Rüszt-Fogarasi Enikő kolléganőnk kezdeményezésére létrehoztuk az erdélyi online történelemtanár-csoportot.

Idén az államvizsgadolgozatok és mesteri disszertációk védését, valamint az egyetemi felvételiket egyaránt online szerveztük meg. A 2020. évi nyári felvételin nagy érdeklődés mutatkozott a történelem, a művészettörténet és a régészet alapszakok, valamint a két magyar nyelvű mesteri programunk iránt.

A járványhelyzet enyhülésének köszönhetően, ugyan zárt keretek között, a szigorú előírások betartásával, de idén is bekapcsolódhattunk a Kolozsvári Magyar Napok kulturális rendezvénysorozatba. 2020. augusztus 21-re hirdettünk nyílt napot. Ebben az évben két előadásra került sor: dr. Toth Szilárd kollégánk *Erődrendszerek Erdélyben a második világháborúban: a Károly- és az Árpád-vonal* címmel, Szathmári Edina MA-hallgatónk, a Szent Mihály-templom felújításán dolgozó csapat művészettörténész-szakértője *Mesélnek a falak: barangolás a Szent Mihály-templom állványain* címmel. Kollégáink a Kolozsvári Magyar Napok televízióműsoraiba is bekapcsolódtak. Pakó Klára és Kovács Zsolt egyetemi adjunktusok a *Virtuális séta a reneszánsz és barokk Kolozsváron* címmel tartott stúdióbeszélgetésnek voltak a főszereplői. Dr. Fodor János kollégánk dr. Gaal György helytörténésszel együtt *Trianon 100. és a második bécsi döntés 80. évfordulója* című stúdióbeszélgetésnek volt a vendége.

A járványhelyzetre való tekintettel *Az online oktatás kihívásai 2020-ban* címmel tartottuk meg A romániai magyar történelemtanárok V. tudományos

konferenciáját szeptember 26-án. Négy panelre osztva zajlottak az előadások, amelyeket minden esetben egy-egy online kerekasztal-beszélgetés követett.

Tanévnyitóinkat idén, rendhagyó módon, online szerveztük meg. Az alapképzésen új kollégánk, dr. Petruț Dávid tartott tanévnyitó előadást *Pósta Béla és a kolozsvári régészképzés kezdetei (1899–1918)* címmel, a mesteri képzésünk keretében dr. Horn Ildikó, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Intézetének igazgatója *Mozgástér és kényszerpálya – Az Erdélyi Fejedelemség külkapcsolatai* címmel tartott tanévnyitó előadást. A magyar tannyelvű történelem-távoktatás program évnyitóján dr. Nagy Róbert *Az Osztrák–Magyar Monarchia öröksége* címmel érkezett.

Vendégoktatóink voltak az év folyamán: dr. Romsics Ignác akadémikus, dr. Erdősi Péter, az ELTE Atelier Európai Társadalomtudományi és Historiográfiai Tanszékének adjunktusa; dr. Körmendi Tamás, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelem Segédtudományai Tanszék habilitált egyetemi docense; dr. Nagy Aliz, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Politikai és Nemzetközi Tudományok Intézete adjunktusa; dr. Kántor Zoltán és dr. Guitman Barnabás, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatói; dr. Nagyné Rózsa Erzsébet, a budapesti Nemzeti Közszerződési Intézet Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszék professzora; dr. Jungbert Béla, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézet docense; dr. Szálkai Kinga, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense; Hettyey András, a Nemzeti Közszerződési Intézet Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszék oktatója; dr. Sarkadi Nagy Emese, az egri Eszterházy Károly Egyetem oktatója.

A 2020. évben egy fiatal kollégát köszönthettünk intézetünkben: Petruț Dávid római koros régész, volt diákunk sikeresen versenyvizsgázott a meghirdetett adjunktusi állásra. Dr. Hunyadi Attila-Gábor kollégánk, a 20. századi erdélyi gazdaságtörténet szakértője sikeresen versenyvizsgázott a meghirdetett docensi állásra. A 2020. évben nyugállományba vonult dr. Gurka-Balla Ilona kollégánknak, aki 1999 óta oktatta a könyvtár szak hallgatóit.

Októberben utolsó útjára kísértük Vekov Károly kollégánkat, aki 2000 októberétől tizenkét éven át egyetemi docensként oktatta a *Bizánc története és A magyar nép középkori története* című tárgyakat elsőéves hallgatóink számára. Pihenése legyen csendes!

December 3-ával a Magyar Történeti Intézet tagjai egy beszélgetéssorozatot kezdtek, melynek célja olyan személyeket megszólítani, akik az oktatás, a kultúra, az ismeretterjesztés terén alkottak, értek el jelentős eredményeket. Első meghívottunk, december 3-án, Fazakas Szabolcs volt, a Székelyudvarhely melletti Szejkefürdőn felállított Mini Erdély Park megálmodója és létrehozója, akivel a park megvalósulásának lépéseiről, a makettek elkészítéséről, az erdélyi örökség és turizmus mai helyzetéről folytattunk interaktív, jó hangulatú beszélgetést. A beszélgetést Pál Emese, a kulturális turizmus szak tutora moderálta. Az Intézetünk munkatársai által elkezdett nyílt beszélgetések következő meghívottja december 7-én Ványolós István Albert tankönyv-

szervő, nyugdíjas történelemtanár, szaktanfelügyelő volt, akit Nagy Róbert intézetigazgató kérdezett pályafutásáról, munkáiról.

A BBTE, kolozsvári MTI doktori konferenciája

Gál Edina

2020. március 7-én, szombaton ismét összegyűltek a *Történelem – civilizáció – kultúra doktori iskola* doktoranduszai a Történeti Intézetben, hogy bemutassák az új eredményeiket. A Magyar Történeti Intézet és a KAB Történettudományi Szakbizottság támogatásával megszervezett VI. magyar doktorandusz konferenciát belső körökben „házi konferenciaként” emlegetjük, ugyanis a magyar doktoranduszok körében mindannyian ismerjük egymást, a kutatási területünket, ismét elbeszélgethetünk a tanárokkal – így a hangulat nevéhez méltóan családi.

Az idén tizenkilenc doktorandusz vett részt, illetve két jogász vendégelőadó, akik az államosítás történetéről és a közbirtokosságról a 20. század első felében tartottak előadást. Őt szekcióba osztva mutattuk be kutatási eredményeinket, ez alkalommal fordított kronológiai sorrendben. A köszöntők után az első előadás a dualizmus kori gyermekmenhelyek tevékenységéről szólt, majd a tűzvédelmi intézkedések történetét ismerhettük meg Szatmárnémetiben. A két vendégelőadó értekezését követően Jakabffy Elemér az Európai Nemzetiségi Kongresszuson kifejtett szerepéről hangzott el előadás. Az első szekciót és a vitát Fodor János moderálta.

A második szekciót Pakó Klára vezette. Az előadásokból először a fényképalbumok szerepét és értelmezési kereteit ismerhettük meg. Ezt követően szoborállításról esett szó 1945–1989 között, pontosabban az ismeretlen katonalakjáról. A zsidó építészet területéről ez alkalommal az aradi zsidó temető 1936-ban épült ravatalozóját ismertük meg, végül pedig a zsidói kastély falait díszítő vászonra festett tájképeket és vadászatonkat megjelenítő falképek bemutatására került sor.

Ebéd után Fehér Andrea vezette a szekciót, amelynek keretén belül 18. századi malombírák jegyzőkönyveibe nyertünk bepillantást, majd a paráznákról esett szó a 17. századi marosvásárhelyi vallatási jegyzőkönyvek tükrében. A következő előadásban a Vallásszabadság Háza világi jeleneteket ábrázoló kályhacsempéit tekinthettük meg, végül pedig Bögöz kiadott forrásait mutatták be.

A negyedik szekcióban egy szebeni levélváltás tükrében értesültünk a borbélyok társadalmi elfogadottságáról a 16. század közepén, majd szintén 16–17. századi forrásokból ismerhettük meg a brassói városi darabontokat. A nagyváradi székesegyház alsópapságának bemutatását követően a bihari főesperességről tartottak előadást.

Az utolsó szekcióban a régészek mutatták be kutatási eredményeiket, a szekciót Petruț Dávid moderálta. Elsőként a középkori Krasznaköz eltűnt településeiről volt szó, amelyet *A középső és késő bronzkor kronológiai kérdései a Küküllők felső folyásának vízgyűjtő területein* című előadás követett. A középső bronzkor kronológiáját tárgyaló előadás után a konferenciát a késő rézkori települések kutatásában alkalmazott modern módszerekről tartott értekezés zárta.

A konferencián bemutatott előadások, mint láthattuk, igen széles időskálában mozogtak. Bár ahány doktorandusz, annyi téma, a szekciókat záró vitákon új ötleteket szerezhettünk, és módszertani problémákat tárgyalhattunk meg. Az évről évre részt vevő doktoranduszok témái folyamatos bővülésének lehettünk tanúi. A konferenciának ez is a célja: kutatásaink eredményeit úgy oszthatjuk meg kollégáinkkal, hogy az itt szerzett tapasztalatokat és javaslatokat majd felhasználhassuk a doktori disszertáció megírása során.

Doktoranduszaink konferencia-részvétele

Gál Edina

Változó világ – változó Erdély címmel immár ötödik alkalommal került sor az Erdélyi Történelemtudományi Doktorandusz Konferenciára Nagyváradon, a RODOSZ és a Partiumi Keresztény Egyetem szervezésében. Idén a konferencia hagyományos keretei is megváltoztak, ugyanis az előadók egy része a helyszínen vett részt, míg mások online csatlakoztak a konferenciához – többek közt a plenáris előadó is.

A rendezvény szeptember 18-án, péntek délben kezdődött Ablonczy Balázs, a Trianon 100 MTA-Lendület Kutatócsoport vezetőjének Trianonról szóló előadásával. A témában megjelent legújabb kutatások rövid bemutatását követően ismertette a szén rendkívül fontos szerepét a politikai diskurzusban. Ezt követően a román megszállással együtt járó erőszakról és brutalitásról hallhattunk, amely a magyar társadalomban már régóta ismeretlen volt. Majd a menekültekről és a vagonlakókról beszéltek, illetve a rendelkezésre álló források hiányosságairól és az ebből adódó módszertani problémákról. A plenáris előadást követően a rézkor, bronzkor és vaskor leletanyagába nyertünk bepillantást, majd az ókori és kora középkori anyagi kultúráról és kereskedelemről esett szó.

A következő nap hat szekcióba osztva hangzottak el az előadások a kora újkortól kezdődően. Szó esett többek közt a nagyváradi székesegyház alópapságáról, a 15. századi ügymenetek idejéről és a távolságról, illetve a brassói városi tanács hadügyekkel kapcsolatos levelezéséről. A következő szekcióban három online előadást hallgattunk a borbélyok társadalmi elfogadottságáról, a méz felhasználásáról és gazdasági szerepéről, majd a halál-

büntetések előfordulásáról és típusairól Marosvásárhelyen a 17. században. A következőkben a székely határőrezredek századosait, majd báró Kemény Katalin gazdasági naplójának az életmódra és a táplálkozásra vonatkozó bejegyzéseit ismertették. Ezt követően az 1917–1918-as erdélyi politikai kötelelékekről tartott előadást Falusi Norbert. Ebédszünet után a Budapest Fővárosi Levéltár munkatársának kutatásaiból ismerhettük meg Bihar vármegye helyzetét 1919-ben, amelyben a kivonulással járó erőszakról és rablásokról is szó esett. Segyevy Dániel Zoltán a magyar béke delegáció térképészeti anyagáról beszélt, és többek közt a színhasználat fontosságára hívta fel a figyelmet, amelynek egyik közismert példája Teleki vörös térképe. Erdély geopolitikai szempontból való megközelítéséről Kelemen Csongor értekezett. A következő szekcióban a gyermekmenhelyek, majd Bányai László politikai nézetének bemutatása következett, aki Trianon után a magyarság helyzetét csak egy új politikai rendszerben tudta elképzelni. Végül pedig a *Dolgozó nő* levelező rovatába nyertünk betekintést az olvasók Kedves Borihoz címzett leveleiből. Az utolsó szekcióban Schima Bandiról, a győri iparművészről hallottunk, majd a két világháború közötti neológ temetőművészetről, amely során az együttesen alkalmazott zsidó és magyar motívumok mellett a klasszikus, letisztult, modern síremlékekhez való visszafordulásról is szó esett. A konferencián elhangzott előadások tanulmányait egy lektorált tanulmánykötetben tervezik megjelentetni.

A rendkívül érdekes záróelőadást Zuh Deodáth tartotta a két világháború közötti műcsarnok-építészetéről és ennek kultúrtörténetéről. Összehasonlításban ismerhettük meg a Kós Károly által tervezett, a mai napig a kolozsvári Sétatéren álló műcsarnok felépítésének történetét és a Spiegel Frigyes által tervezett nagyváradi, igen rövid életű műcsarnok esetét, illetve azt, hogy mi állhat a háttértörténetében.

Az idén a jelenlevők előadásai az online térben tartott előadásokkal változtatták egymást. A szekciók végén alkalmunk volt megvitatni kérdéseinket és észrevételeinket, amelyek a teremből és az online térből egyaránt érkeztek. Az adott körülmények között a szervezők dicséretre méltó módon megteremtették a lehetőséget a konferenciába való bekapcsolódódásra és tanácskozássra. Jövőre remélhetőleg ismét a hagyományos módon találkozhatunk, ugyanis a szünetekben zajló és legalább olyan fontos kötetlen beszélgetést nem lehet más módon pótolni. A kolozsvári BBTE doktoranduszai 13 előadással vettek részt ezen a rangos konferencián.

Az online oktatás kihívásai 2020-ban konferencia

Toth Szilárd

2020. szeptember 26-án a Magyar Történeti Intézet szervezésében zajlott a romániai magyar történelemtanárok V. tudományos konferenciája. A konferencia fő célja az online oktatás kihívásainak a megvitatása volt, de a kerekasztal-beszélgetések az online oktatási módszerek és eszközök mellett kitértek a *Telesuli* tapasztalataira és a frissen megjelent VI. és VII. osztályos magyar kisebbség történelme és hagyományai tankönyv gyakorlati alkalmazásának problémáira is. A konferencia dr. Rüszt-Fogarasi Enikő egyetemi tanár, dékán-helyettes köszöntőbeszédével kezdődött, amelyben üdvözölte a résztvevőket a romániai magyar történelemtanárok V., de egyben első online konferenciáján, örömmel tapasztalva, hogy a Székelyföldről a Partiumig sok olyan történelemtanár csatlakozott a beszélgetéshez, akik a hagyományos módon szervezett konferencián valószínűleg nem vehettek volna részt.

Az első szekció témaköre az online oktatásban sikeresen alkalmazott oktatási módszerekről és eszközökről szólt dr. Toth Szilárd egyetemi docens moderálásával. A kerekasztal-beszélgetés felvezetéseként a résztvevők két előadást hallgathattak meg (Zatoschil-Ballai Zsuzsa – *Mi fán terem? Az online oktatás tapasztalatai*; Bartis Erika – *Csoportmunka online oktatás idején*), majd megoszthatták eddigi tapasztalataikat és problémáikat. A kerekasztal végkicsengése nem volt túl pozitív, ugyanis a résztvevők egyetértettek abban, hogy az online oktatás nagyon jó kiegészítése lehet a hagyományos, frontális oktatásnak, de egymagában hatékonysága messze elmarad a frontális oktatás mögött.

A második szekció a *Telesuli* tapasztalatairól és jövőjéről szólt dr. Rüszt-Fogarasi Enikő egyetemi tanár moderálásával. A kerekasztal-beszélgetés felvezetéseként Novák Károly István történelemtanár rövid előadást tartott a *Telesuli* tapasztalatairól és kihívásairól, majd a résztvevők is bekapcsolódtak a beszélgetésbe. Többen is aktív résztvevői voltak a *Telesuli* korábbi adásainak (Novák Károly István, Vajnár János Zsolt), vagy részt vettek az adásokat előkészítő háttér munkában (Rüszt-Fogarasi Enikő, Toth Szilárd, Váradi Éva, Wolf Ágnes), de a műsor passzív követői is hasznos észrevételekkel járultak hozzá a műsor további fejlesztéséhez.

A harmadik szekció a VI. osztályos magyar kisebbség történelme és hagyományai tankönyv gyakorlati alkalmazásának problémáit tárgyalta dr. Nagy Róbert egyetemi docens moderálásával. A kerekasztal-beszélgetés felvezetéseként Váradi Éva tanárnő, a tankönyv egyik szerzője bemutatta a tankönyv szerkesztésének alapelveit, majd Nagy Róbert docens, a tankönyv szerkesztője ismertette a szerkesztéssel járó nehézségeket, de ugyanakkor a tankönyv pozitív, innovatív oldalait is. A beszélgetés során az is kiderült, hogy a tankönyvvel párhuzamosan indított olimpia serkentő tényezőként hat

a történelemtanárookra, akik a nagyobb tananyag ellenére igyekeznek időben befejezni az anyagot.

A negyedik szekció a VII. osztályos magyar kisebbség történelme és hagyományai tankönyv gyakorlati alkalmazhatóságát tárgyalta dr. Toth Szilárd egyetemi docens moderálásával. A kerekasztal-beszélgetés felvezetéseként Toth Szilárd egyetemi docens, a tankönyv szerkeztője bemutatta a 2013. november 30-án indult tankönyvprojekt tevékenységét és a szerkesztés alapkoncepcióját mind tematikailag (nagyobb korszakot lefedni a korábbi tankönyvhöz képest, kiterjeszteni a tematikát napjainkig), mind szerkezetileg (nagyobb hangsúly a pozitív példákon, a kiemelkedő erdélyi felfedezőkön, értelmiségi eliteken, Erdély kulturális emlékeinek bemutatásán) és módszertani megközelítés szempontjából (sok esettanulmány, mikrotörténet, életrajz, érdekesség, filmajánló). A résztvevők a kerekasztal-beszélgetés során ugyanakkor kiemelték a tankönyv grafikai minőségét, a térképek minőségét, és megjegyezték, hogy a tankönyv kihívást is jelent a történelemtanároknak a megnövekedett leckemennyiség és az új témák beemelése miatt. Az ehhez való alkalmazkodás időbe telik majd, de erre is serkentőleg fog hatni az olimpia.

Szerzőink

- Bordás Beáta, muzeológus, Kolozsvári Művészeti Múzeum,
e-mail cím: bordas.bea13@gmail.com
- Gál Edina, PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet,
e-mail cím: edina92tunde@gmail.com
- Gál Zsófia, PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet,
e-mail cím: galzsofi91@gmail.com
- Gáspár-Barra Szilárd, BA diplomás művészettörténész,
e-mail cím: gbszilard@yahoo.com
- György Árpád Botond, PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet,
e-mail cím: abgyorgy@gmail.com
- Izsán Csaba, PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet,
e-mail cím: izsan_csaba@yahoo.com
- Kovács András, érdemes egyetemi tanár, BBTE, Magyar Történeti Intézet,
e-mail cím: akovacs46@yahoo.com
- Kovács Sándor, egyetemi docens, Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár,
e-mail cím: sandorkovacs@unitarius.org
- Kovács-Ungvári Rebeka, PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet,
e-mail cím: kovacsungvari_rebeka@yahoo.com
- Kovács Zsolt, egyetemi adjunktus, BBTE, Magyar Történeti Intézet,
e-mail cím: gykzsolt@yahoo.com
- Lázok Klára, főkönyvtáros, Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely,
e-mail cím: lazokklar@gmail.com
- Nagy Róbert, egyetemi docens, BBTE, Magyar Történeti Intézet,
e-mail cím: nrobert70@yahoo.com
- Ősz Sándor Előd, református lelkipásztor, levéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi
Levéltár, Kolozsvár, e-mail cím: osz_elod@yahoo.com
- P. Kovács Klára, egyetemi adjunktus, BBTE, Magyar Történeti Intézet,
e-mail cím: kovacs_kl@yahoo.com
- Papp Kinga, tudományos munkatárs, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete,
Kolozsvár, e-mail cím: papp.kinga@eme.ro
- Rüsz-Fogarasi Enikő, egyetemi tanár, BBTE, Magyar Történeti Intézet,
e-mail cím: enikorf@gmail.com
- Sisa József, az MTA doktora, tudományos tanácsadó/kutatócsoport-vezető,
ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, Budapest,
e-mail cím: sisa.jozsef@mta.btk.hu
- Süli Attila, kutató, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest,
e-mail cím: suli.attila73@gmail.com; orcid azonosító: 0000-0002-1628-2976.
- Szabó E. István, PhD-hallgató, BBTE, Magyar Történeti Intézet,
e-mail cím: szabo.e.istvan@gmail.com
- Szilágyi Orsolya, muzeológus, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely,
e-mail cím: szilorsi@rocketmail.com
- Toth Szilárd, egyetemi docens, BBTE, Magyar Történeti Intézet,
e-mail cím: tszilard22@yahoo.com